

ВСТУП

Актуальність теми. Фінансові дисбаланси, зважаючи на їх об'єктивний характер, стали невід'ємним атрибутом функціонування сучасної світової економіки. Глобальна криза 2007-2008 років, а надто її друга хвиля у форматі пролонгованого ефекту – світової економічної рецесії (2009-2013 рр.), актуалізували питання щодо з'ясування їхньої сутності, системних детермінант, гетерогенності форм прояву та асиметричних ефектів з урахуванням можливих векторів зміщення балансу сил у світовій економіці і геофінансовому просторі.

Незважаючи на оптимізм міжнародних експертів щодо посткризового глобального відновлення і передчасні заяви науковців з приводу «кінця епохи глобальних дисбалансів», останні залишаються одним із основних імперативів «стабільної нерівноваги» та формою прояву просторово-часових асиметрій глобального розвитку, активно змінюючи профіль геофінансового простору, засвідчуючи формування нового рівня структурних взаємозв'язків у масштабах світової економіки. Так, основними викликами для стабільного глобального розвитку залишаються макроекономічні і геополітичні ризики, зумовлені: борговими і фіскальними кризами у найбільших економіках світу, позбавлених економічної гнучкості, де бюджетна політика є нестійкою; глобальними фіскальними розривами і дисбалансами на фоні неповної зайнятості, високого безробіття серед молоді, майнового розшарування і глобальної проблеми старіння населення, що підриває довіру до урядів і позбавляє суспільство ключової опори для довгострокового стійкого розвитку; торговельними, енергетичними і валютними війнами, які провокують геополітичну конфронтацію і загальну дестабілізацію, ускладнюючи формування нового світового економічного порядку. З огляду на зазначене, формування майбутніх контурів геофінансового простору, як і становлення гравітаційних центрів світової фінансової полярності, значною мірою відбуватиметься в умовах невизначеності і під дією тих самих фундаментальних детермінант, які спровокували трансформацію глобальних фінансових дисбалансів у масштабні кризові явища. Зволікання з їх вирішенням посилює глобальну фінансову нестабільність, загострює дискурс щодо нового геофінансового порядку в умовах становлення епохи, яку дедалі частіше називають епохою нерівноважного глобального розвитку.

Окремі аспекти асиметрій і дисбалансів глобального розвитку досліджують відомі зарубіжні й українські вчені. Зокрема, проблематиці просторово-часових асиметрій глобального економічного розвитку присвячені праці С. Аміна, Х. Беррі, Р. Вейда, Б. Геслінга, Е. Гідденса, М. Гіллена, Д. Лук'яненка, Т. Морана, А. Поручника, М. Спенса, Я. Столярчук, Г. Файрбо, В. Чужикова.

Важливу роль у теоретичному осмисленні проблематики глобальних фінансових дисбалансів з позицій емпіричних і макроекономічних аспектів відіграють праці Б. Алгієрі, А. Апокіна, А. Бельке, Б. Бернанке, А. Бліндера, Т. Брека, А. Варнока, П. Гарбера, Й. Гокхале, Г. Деббелла, М. Дулі, С. Едвардса, Б. Ейченгріна, Х. Іто, К. Керролла, К. Кінтанар, П. Кова, В. Козюка, Л. Комарика, З. Комаркової, Л. Котлікоффа, М. Ксафи, Е. Легга, М. Мелескі, М. Обстфельда, М. Пісані, А. Рибуччі, Д. Робінсона, К. Рогоффа, Д. Сабелхауса, Л. Саммерса, Ч. Стейнделя, І. Феліпе, К. Фреунд, В. Шевчука. Дослідженню фінансових дисбалансів у вимірах глобальної фінансової нестабільності, валютної волатильності й кризових явищ присвячені праці Р. Алібера, Л. Абалкіна, А. Анікіна, О. Барановського, К. Боріо, І. Бураковського, Г. Галаті, А. Герца, В. Данілова-Данільяна, П. Дісіятат, О. Дзюблюка, М. Ель-Еріана, Ч. Кіндлебергера, А. Крисоватого, П. Кругмана, Дж. Купера, В. Мазуренка, Х. Мінські, О. Плотнікова, Г. Рапопорта, О. Сніжко, О. Сохацької, Д. Фолькертс-Ландау, С. Юрія, С. Якубовського та інших. Питанням відновлення фінансової стійкості, формування глобальної фінансової архітектури і нового світового економічного порядку присвячені праці О. Бланшара, А. Грінспена, З. Луцишин, Ж. Мілесі-Ферретті, С. Науменкової, Є. Савельєва, Дж. Сороса, Дж. Стігліца, Б. Хейфеца, О. Шарова, І. Шкодіної та інших.

Останнім часом глибинні причини глобальних фінансових дисбалансів дедалі частіше порушують вчені на рівні фундаментальних досліджень, зокрема: цивілізаційних вимірів економіки постмодерну – В. Базилевич, В. Ільїн, Ю. Пахомов, А. Філіпенко, М. Чешков, Ю. Яковець; у концепціях постіндустріального глобалізму і фінансового капіталізму – О. Білорус, А. Гальчинський, В. Іноземцев; у контексті трансформації соціальних конструктів простору – М. Аглієтта, Е. Гідденс, Н. Зарубіна, М. Кастельс; в теорії геофінансів – Е. Кочетов, Ю. Осіпов і в аспектах нової монетарної культури – З. Бауман, Д. Белл, П. Бурдьє, Дж. Розенау, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, І. Єфременко.

Визнаючи вагомий внесок науковців у розвиток економічних досліджень з окресленої проблематики, доводиться констатувати, що фінансові дисбаланси, як іманентна ознака функціонування сучасної світової економіки і одна з форм прояву просторово-часових асиметрій глобального розвитку, залишаються малодослідженим напрямом сучасної економічної науки. Значимість дослідження концептуально-методологічних засад і прагматичних аспектів процесів генерування, прояву і регулювання фінансових дисбалансів підтверджується не лише логікою еволюції світової економіки, а й формуванням нової філософії нерівноважного глобального розвитку. Відтак, з огляду на зазначене, в основу дисертаційної роботи покладено гіпотезу, яка передбачає дослідження фінансових дисбалансів як об'єктивно існуючого явища сучасної світової економіки і форми прояву просторово-часових асиметрій глобального розвитку. Окреслена гіпотеза визначила композиційну структуру роботи, що вкладається у таку методологічну конструкцію: «асиметрії глобального розвитку як ядро нерівноважного розвитку – фінансові дисбаланси як форма прояву просторово-часових асиметрій глобального розвитку – модифікована симетрія /асиметрія/ як наслідок впливу глобальних фінансових дисбалансів та їх ефектів – адаптивні моделі дисипативної рівноваги геофінансового простору в умовах асиметрій і дисбалансів глобального розвитку».

Актуальність і вагомість зазначених проблем, необхідність їхнього вирішення зумовили вибір теми дисертаційної роботи й окреслили коло питань, які у ній розглянуто.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складовою держбюджетних фундаментальних досліджень Тернопільського національного економічного університету з таких тем: «Концептуальні засади розвитку бюджетного процесу в умовах демократичних та економічних перетворень» (державний реєстраційний номер 0109U000048); «Теоретико-методологічні основи і практичні підходи формування нового світового економічного порядку та забезпечення національних інтересів України» (державний реєстраційний номер 0111U001038); «Фінансова політика інвестиційно-інноваційного розвитку України в умовах глобальних структурних зрушень» (державний реєстраційний номер 0112U000077) та «Новітня конфігурація світової фінансової архітектури в умовах забезпечення сталого роз-

витку» (державний реєстраційний номер 0114U000566); а також науково-дослідних робіт: «Міжнародні фінанси в XXI столітті: глобальна парадигма та доміанти розвитку» (державний реєстраційний номер 0109U000043) кафедри міжнародних фінансів; «Цивілізаційні виміри глобальних трансформацій і геоекономічні пріоритети України» (державний реєстраційний номер 0114U001079) кафедри міжнародних фінансів та глобальної економіки ім. С. І. Юрія, у межах яких автором обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження фінансових дисбалансів як форми прояву просторово-часових асиметрій глобального розвитку, узагальнено системні детермінанти накопичення фінансових дисбалансів в економічній системі України і окреслено концептуальні засади її адаптації до умов нерівноважного геофінансового простору.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є поглиблення теоретичних і методологічних засад виявлення системних детермінант глобальних фінансових дисбалансів як форми прояву просторово-часових асиметрій, обґрунтування на цій основі концепції реконфігурації геофінансового простору і стратегії адаптації економіки України до умов нерівноважного глобального розвитку.

Реалізація поставленої мети зумовила виконання таких *завдань*:

- обґрунтувати імперативи нерівноважного глобального розвитку для виявлення парадигмальних зрушень у методології економічних досліджень і виокремлення фундаментальних детермінант модифікації асиметрій і дисбалансів у світовій економіці;
- ідентифікувати економічну сутність асиметрій і дисбалансів як форм прояву нерівноважного глобального розвитку для обґрунтування їх функціональної детермінованості;
- розкрити економічну природу глобальних фінансових дисбалансів для виявлення їх ролі у розвитку світової економіки;
- сформулювати загальнометодологічні засади аналізу системних детермінант асиметрій і дисбалансів як об'єктивно існуючих та іманентно властивих світовій економіці явищ;
- запропонувати методологічний інструментарій емпіричної перевірки гіпотези асиметричності глобального розвитку для окреслення новітніх тенденцій структурного зміщення балансу сил у світовій економіці і виявлення причин генерації фінансових дисбалансів;

- узагальнити системні детермінанти глобальних фінансових дисбалансів для обґрунтування гетерогенності форм їх прояву;
- виокремити особливості структурного нагромадження диспропорцій у світовій валютній системі для виявлення їх впливу на глобальні платіжні дисбаланси;
- проаналізувати системні детермінанти глобальних фіскальних розривів і дисбалансів для виокремлення їх інституційних і дистрибутивних ефектів у геофінансовому просторі;
- розкрити просторові, функціональні, інституційні та геополітичні ефекти дисбалансу у співвідношенні «заощадження – інвестиції» для виявлення новітніх тенденцій світової боргової економіки;
- проаналізувати асиметричні ефекти глобальних фінансових дисбалансів для узагальнення системних вимірів реконфігурації геофінансового простору за умов нерівноважного розвитку;
- ідентифікувати стратегічні вектори фінансової реструктуризації у функціональному, просторовому і часовому вимірах;
- окреслити стратегічні вектори реформування світової валютної системи для вибору інваріантів глобальної фінансової стабільності;
- обґрунтувати концепцію інституційної реструктуризації геофінансового простору в аспектах його адаптації до асиметрій і дисбалансів глобального розвитку;
- узагальнити системні детермінанти накопичення фінансових дисбалансів в економічній системі України для виявлення їх асиметричних ефектів і вироблення концепції адаптації економіки України до умов нерівноважного геофінансового простору.

Об'єктом дослідження є процеси генерації, прояву і регулювання фінансових дисбалансів у світовій економіці.

Предметом дослідження є теоретичні й методологічні засади ідентифікації системних детермінант і форм прояву фінансових дисбалансів світової економіки в умовах просторово-часових асиметрій глобального розвитку.

Методологія та методи дослідження. Методологія і методика дослідження базуються на діалектичному і системному підходах, відповідно до яких фінансові дисбаланси світової економіки й асиметрії глобального розвитку розглядаються у нерозрив-

ному зв'язку і причинно-наслідковій зумовленості. Для вирішення дослідницьких проблем використовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні методи наукового дослідження, зокрема: метод сходження від абстрактного до конкретного, індукції та дедукції, аналізу і синтезу, узагальнення і аналогії – для наукового обґрунтування понятійно-категоріального апарату (пп. 1.1, 1.2, 1.3, 2.1); гіпотетико-дедуктивний метод і метод компаративістики – для формулювання гіпотез і перевірки їх за допомогою фактів (пп. 2.1, 2.2); методи кластерного, структурного і факторного аналізу – для групування країн в однорідні групи з подальшим виявленням асиметричності структурно-функціональних залежностей між ними на основі аналізу структурних й інституційних факторів їх соціально-економічного розвитку (пп. 2.2, 2.3, 5.1); історичний метод у поєднанні з методами емпіричних досліджень і системним підходом – для виявлення системних детермінант глобальних фінансових дисбалансів та емпіричного підтвердження гетерогенності форм їх прояву в історичній ретроспективі (розділ 3, пп. 5.2), а також концептуально-логічний аналіз – для узагальнення симетрично-асиметричних ефектів глобальних фінансових дисбалансів (пп. 4.1); методи формалізації та футурології – для аргументації причин гетерогенізації світової економіки, окреслення стратегічних векторів фінансової реструктуризації й концептуалізації нової моделі геофінансового простору (пп. 4.2, 4.3, 4.4, 5.3). Для систематизації, групування, логічної й аналітичної обробки наукової інформації використано традиційні прийоми і методи: описово-вербальний, табличний і графічний.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертації поглиблено теоретичні й методологічні засади виявлення системних детермінант глобальних фінансових дисбалансів як форми прояву просторово-часових асиметрій глобального розвитку, що дозволило обґрунтувати концепцію реконфігурації геофінансового простору і запропонувати стратегічні вектори адаптації економіки України до умов нерівноважного геофінансового простору. У процесі дослідження одержано такі наукові результати, які містять наукову новизну й характеризують особистий внесок автора у розробку означених проблем:

вперше:

– обґрунтовано й емпірично доведено гіпотезу, що явище фінансових дисбалансів є об'єктивною реальністю функціонування світової економіки, обумовлене просторово-часовими асиметріями глобального розвитку, що дозволило: простежити модифікацію економічної природи й змістовного наповнення асиметрій і дисбалансів глобального розвитку, їх функціональну детермінованість у теоретичних концептах нерівноважного розвитку, де вони розглядаються як когерентні явища й одночасно як стимулюючий і стримуючий чинник процесу глобалізації; аргументувати об'єктивну природу глобальних фінансових дисбалансів як одиничного і перманентно повторюваного явища у діалектичній тріаді залежностей: «рівновага – дисбаланси – криза», розкриваючи особливості генерування системних детермінант фінансових дисбалансів через дію законів діалектики; узагальнити сутнісні характеристики глобальних фінансових дисбалансів не лише з позицій макроекономічного підходу, але й геопросторового;

– ідентифіковано просторово-часові асиметрії як фундаментальну детермінанту нерівноважного глобального розвитку, що має багаторівневу структуру, зокрема: органічну первинну асиметрію; асиметричні шоки і флуктуації; асиметричні ефекти; модифіковану асиметрію вищого порядку, які в сукупності стають причинами загострення внутрішніх протиріч і дисбалансів світової економіки, відображаючи глибинні аспекти нелінійності глобального розвитку, в масштабах якого світова економіка еволюціонує по спіралі (за висхідною і низхідною траєкторіями), на кожному витку якої вона проходить чотири зони розвитку дисипативних систем: найближчу зону прогресивного розвитку; актуальну зону прогресивного розвитку; найближчу зону регресивного розвитку; актуальну зону регресивного розвитку;

– сформульовано основні теоретичні положення авторської концепції ідентифікації системних детермінант глобальних фінансових дисбалансів, що дозволило: обґрунтувати економічну природу глобальних фінансових дисбалансів у діалектичному взаємозв'язку філософських категорій – «сутність» і «явище», «зміст» і «форма», цим самим розкрити їх теоретичні засади у поєднанні з емпіричними формами прояву, досягнути єдності теорії і практики в їхньому дослідженні; запропонувати класифікацію фінансових дисбалансів за такими ознаками, як середовище виникнення; причини і

фактори генерування; глибина і тривалість; синхронізація у просторі і часі; сфери поширення та ефекти, що дало змогу виявити їхню гетерогенну природу; виокремити й обґрунтувати три покоління моделей глобальних фінансових дисбалансів, аргументувати, що глобальні фінансові дисбаланси третього покоління мають глибинну обумовленість, а їх хронічний характер зумовлений як фундаментальними причинами структурного і циклічного характеру, так і дією чинників, що продукуються у функціональних площинах геофінансового простору;

– запропоновано використання концепції «адаптаційного синдрому Сельє» в економічній практиці, на основі чого обґрунтовано принципи побудови концептуальної моделі адаптації економіки України до асиметрій і дисбалансів глобального розвитку, яка органічно поєднує три основні складові – стратегію, політику і тактику на кожній з його стадій – миттєвої корекції, резистентності, виснаження і реструктуризації, що спрямовані на згладжування ефекту гістерезису та забезпечення макроекономічної стабільності, подолання структурної деформованості економіки, її відсталості й залежного розвитку, забезпечення економічного зростання на новітній інформаційно-технологічній основі, подолання інституційної кризи та «інституційних провалів»;

удосконалено:

– методологічні засади дослідження нерівноваги, як імперативу глобального розвитку, обґрунтуванням обумовленості її такими вихідними концептами, коли глобальний розвиток: підпорядковується імовірнісній логіці, у якій поняття складності, випадковості і невизначеності відіграють ключову роль; не відповідає спрощеним, уніфікованим лінійним моделям та принципам рівноваги, раціональності і функціональної детермінованості; реалізує свій конструктивний потенціал через механізми бифуркації і хаосу, що віддзеркалюють системну нестійкість світової економіки та непередбачуваність траєкторії її майбутнього розвитку. Означені концептуальні визначення формують загальнометодологічні підвалини аналізу глобального розвитку в контексті нової дослідницької програми – парадигми синергетики;

– категорійно-понятійний апарат дослідження системних детермінант фінансових дисбалансів як форми прояву просторово-часових асиметрій глобального розвитку; зокрема, обґрунтовано необхідність доповнення базових категорій такими неологічними

ми поняттями, як «дисипативна рівновага», «диссиметричність гео економічного простору», «гравітаційні центри глобальної фінансової полярності», «фіскальні розриви», «економіка симулякрів», «адаптаційний синдром», які поглиблюють логічні зв'язки між явищами і процесами у конструктах нерівноважного розвитку і, водночас, формують понятійний і методологічний апарат нового напрямку досліджень у сфері світової економіки і міжнародних економічних відносин – глобальної фінансової економіки;

– методологічний інструментарій емпіричної перевірки гіпотези асиметричності глобального розвитку, зокрема запропоновано метод кластеризації за допомогою лінгвістичних змінних, що дозволило: виявити парадокс диссиметричності гео економічного простору, інтеграційні і глобалізаційні взаємозв'язки у якому вкладаються у концепт «концентричних кіл Аполлонія»; побудувати геостратегічну матрицю диссиметричності гео економічного простору і на основі емпіричного аналізу структурно-функціональних взаємозв'язків виявити системні детермінанти поглиблення глобальних фінансових дисбалансів; аргументувати ідею багатополюсного гео економічного простору з «непостійною геометрією» і становлення світової економіки з хиткою рівновагою, дисипативними центрами якої є старі і нові гравітаційні центри;

– концепцію інституційної реструктуризації геофінансового простору з метою його адаптації до умов нерівноважного глобального розвитку, яка передбачає гармонізацію інституційних засад, механізмів та інструментів глобального регуляторного поля геофінансового простору, розширення його периметру з урахуванням ієрархічних рівнів (наднаціональний, регіональний, макро- і мікрорівень) та функціональних площин генерування глобальних фінансових дисбалансів; формування інституційного забезпечення регіональної інтеграції фінансових систем країн світу й антикризових своп-механізмів відновлення міжнародної ліквідності у геофінансовому просторі, що дозволить перейти до багаторівневої і мультиполярної системи глобального фінансового регулювання;

набули подальшого розвитку:

– структурування системних детермінант накопичення глобальних платіжних дисбалансів, серед яких виокремлено: валютно-цінові диспаритети в умовах нееквівалентності зовнішньої торгівлі; асиметричний вплив екзогенних шоків і відсут-

ність тісної кореляції між стабілізуючим ефектом політики вільного плавання та абсорбцією зовнішніх шоків; стійкі диспропорції у структурі золотовалютних резервів, які породжують проблеми із міжнародною валютною ліквідністю. Це дало можливість довести, що глобальні платіжні дисбаланси – часткові явища, за якими стоять проблеми фундаментального характеру, серед яких посилення внутрішніх протиріч світової валютної системи з часів золотого стандарту;

– методологічні засади дослідження глобальних фіскальних розривів, зокрема запропоновано розглядати їх як вартісний вимір дискретного грошового потоку у формі кон'юнктурного фіскального доходу чи кон'юнктурних фіскальних втрат, що виникає як реакція на раптову зміну ринкових тенденцій і значні коливання економічних показників в умовах невизначеності. Це дасть можливість врахувати їх вартісну оцінку у часі та взаємозв'язок між фіскальними змінними і відповідними показниками макроекономічної динаміки;

– теоретичні концепти формування світової боргової економіки на основі генераційного підходу, що дало можливість простежити її трансформацію у контексті основних фаз циклу світового руху капіталів, у рамках якого зовнішня заборгованість еволюціонувала від національної проблеми країн-боржників (1815 – 1913 рр.) до посилення кредитної взаємозалежності країн (1914 – 1960-ті рр.) на регіональному рівні, яка через механізм функціонування ринку євродоларів і єврокредитів (середина 1960-х – 1990-ті рр.) переросла (з середини 1990-х рр.) у світову боргову економіку – дефіцитну за внутрішніми інвестиціями та поточними платежами, що продукує хронічні глобальні дисбаланси, масштабні валютно-боргові кризи і серійні дефолти; при цьому доведено, що основні важелі накопичення глобальних фінансових дисбалансів в умовах світової боргової економіки сконцентровані у геополітиці провідних країн світу, фінансові активи яких не забезпечують абсолютної надійності у ситуації ризику;

– структурування соціально-економічних наслідків та інституційно-політичних ефектів асиметрій і дисбалансів глобального розвитку не лише з позицій порушення кількісних і вартісних пропорцій, а й з урахуванням неоднорідності соціокультурного середовища функціонування світової економіки, що в сукупності обумовлюють посилення її гетерогенізації в умовах руйнації вертикально-ієрархічних і лінійно-

детермінованих систем. Це дало можливість обґрунтувати необхідність фінансової реструктуризації у функціональному, просторовому та часовому вимірах і запропонувати стратегічні вектори реконфігурації геофінансового простору на засадах подвійної логіки – «фінансового регіоналізму» і «трансформованого мультилатералізму».

Практичне значення одержаних результатів. Результати проведеного дослідження можуть бути використані при визначенні стратегічних пріоритетів державної політики України в частині адаптації національної економіки до шоків і ризиків глобальних фінансових дисбалансів.

Викладені у дисертації аналітичні положення й рекомендації, які мають прикладний характер, використано при підготовці «Послання Президента України до Верховної Ради України» (2013 р.) та доповіді «Тенденції формування зовнішніх платіжних дисбалансів: глобальні чинники та ризики для України» (довідка № 293/909 від 03.09.2013р.). Наукові розробки й практичні пропозиції отримали схвальну оцінку й використані Комітетом Верховної Ради України з питань європейської інтеграції (довідка № 04-19/16-412 від 03.07.2013р.); Юридичним департаментом Національного банку України (довідка № 18-208/4364 від 24.07.2013р.); Дипломатичною академією України при Міністерстві закордонних справ України (довідка № 542/2013 від 07.10.2013 р.); фінансовою компанією «Ойкокредит Україна» (довідка № 16-08-13/54 від 16.08.2013 р.); а також відображені в Аналітичній записці Дванадцятій міжнародній науковій конференції «Проблеми економічної інтеграції України до Європейського Союзу: світові економічні кризи і Україна», яка направлена українським міністерствам і відомствам, представництвам Європейського Союзу в Україні, Комісії Європейського Союзу (Брюссель) для практичного застосування (довідка № 126-06/1325 від 24.09.2007 р.). Результати науково-дослідної роботи за темою дисертації впроваджені у навчальний процес Тернопільського національного економічного університету (довідка № 126-06/2993 від 27.12.2013 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є одноосібно виконаною науковою роботою, у якій викладено авторський підхід до формування теоретичних, методологічних і прикладних аспектів виявлення системних детермінант глобальних фінансових дисбалансів у нерозривному зв'язку і причинно-наслідковій зумовленості з асиметріями глобального розвитку. Теоретичні узагальнення, аналітичні розробки, виснов-

ки і пропозиції, які виносяться на захист, отримані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дисертаційної роботи апробовані у методичних розробках, аналітичних записках, викладені в монографіях, підручниках, статтях та впроваджені у навчальний процес. Основні теоретичні узагальнення, наукові розробки й аналітичні результати дослідження доповідалися на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, зокрема: «Управління розвитком соціально-економічних систем: глобалізація, підприємництво, стале економічне зростання» (м. Донецьк, 2003); «Проблеми економічної інтеграції України в Європейський Союз: міжнародний рух капіталу» (м. Ялта-Форос, 2004); «Економічні, правові, інформаційні та гуманітарні проблеми розвитку України в постстабілізаційний період» (м. Тернопіль, 2006, 2007, 2009); «Формування єдиного наукового простору Європи та завдання економічної науки» (м. Тернопіль, 2007, 2008, 2011); «Проблеми економічної інтеграції України в Європейський Союз: світові економічні кризи і Україна» (м. Анталія (Туреччина), 2007); «Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації» (м. Тернопіль, 2008-2013); «Проблеми економічної інтеграції України в Європейський Союз: становлення і розвиток українського ринку цінних паперів та його інтеграція до світового» (м. Анталія (Туреччина), 2008); «Світова економічна кон'юнктура та міжнародна мобільність факторів виробництва» (м. Тернопіль, 2010); «Посткризова глобальна економіка: відновлення рівноваги» (м. Київ, 2011); «Аналіз сучасних економічних процесів та інформаційні технології» (м. Дніпропетровськ, 2011); «Актуальні питання сучасної економічної науки та міжнародних відносин» (м. Дніпропетровськ, 2011); «Проблеми формування нової економіки XXI століття: виклики глобалізації та зміни парадигми економічного розвитку» (м. Київ, 2011); «Наука на пострадянському просторі: історія, перспективи і сучасність» (м. Донецьк, 2013); «Економічна стратегія розвитку суб'єктів макро- і мікросередовища в умовах ринкової економіки» (м. Москва (Росія), 2013); «Економічні дослідження XXI століття: теоретичні і практичні аспекти наукового розвитку» (м. Санкт-Петербург (Росія), 2013); «Трансформація національних моделей економічного розвитку в умовах глобалізації» (м. Київ, 2013).

Публікації. За результатами дисертаційної роботи опубліковано 65 наукових

праць, у т.ч.: одноосібна монографія (63,7 д.а.), 2 колективні монографії (особисто авторів належить 3,2 д.а.), 2 колективних підручники (авторові належить 27 д.а.), навчальний посібник (авторові належить 5,5 д.а.), 35 наукових статей, з них 26 – у наукових фахових виданнях України обсягом 17,7 д.а., 4 статті – у наукових періодичних виданнях інших держав обсягом 4,25 д.а., 24 праці апробаційного характеру обсягом 4,25 д.а.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Основний текст роботи викладено на 401 сторінці, що містить 38 таблиць, 76 рисунків (з них 11 таблиць і 15 рисунків займають 28 окремих сторінок). Список використаних джерел налічує 506 найменувань на 47 сторінках. Робота містить 17 додатків на 90 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АСИМЕТРІЙ І ДИСБАЛАНСІВ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1.1. Нерівновага як імператив глобального розвитку

У теорії завжди є «вузли» (свого роду імперативи), які формують весь каркас, усю багаторівневу структуру наукових досліджень [343, с. 450]. І водночас в аналізі усіх економічних явищ і процесів широко використовується методологічний прийом конкуруючих «дослідницьких програм» (*І. Лакатош*), під якими розуміють сукупність теорій, що розвиваються на основі чітко окреслених методологічних і дослідницьких принципів. Композиційну структуру «дослідницької програми» формують [368, с. 71]: по-перше, «жорстке ядро», що визначає фундаментальні принципи усіх теорій «програми» (парадигми), завдяки яким зберігається її цілісність. Упродовж усієї історії економічної науки, зокрема за панування парадигми детермінізму, таким «жорстким ядром» вважалися три взаємозалежні принципи: причинність, матеріально детермінований раціоналізм і рівновага [64, с. 122].

По-друге, «захисний пояс» як сукупність допоміжних гіпотез програми, що забезпечують збереження її «жорсткого ядра». За *І. Лакатошем* «захисний пояс» повинен витримати «головний удар з боку перевірок», захищаючи у такий спосіб «закостеніле ядро»; він має пристосовуватися, удосконалюватися чи навіть повністю змінюватися, якщо цього вимагають «інтереси оборони». Таким «захисним поясом жорсткого ядра» ортодоксальної «дослідницької програми» у рамках парадигми детермінізму є теорії, концепції і моделі економічної рівноваги (Додаток А), які, безперечно, стали найважливішим досягненням економічної науки кінця минулого століття. Високий статус теорії загальної рівноваги частково підтверджується іменами тих учених, які отримали Нобелівську премію з економіки і, зокрема: *П. Самуельсон* («за розвиток статичної і динамічної рівноваги», 1970); *К. Ерроу* і *Дж. Хікс* («за новаторський внесок у загальну теорію рівноваги і теорію добробуту», 1972); *В. Леонтьєв* («за розвиток методу «витрати-випуск» і його застосування до важливих економічних проблем, 1973); *Л. Канторович* і *Т. Купманс* («за внесок в теорію оптимального розподілу ресу-

рсів», 1975); *Ж. Дебре* («за впровадження нових аналітичних методів у теорію загальної рівноваги і нове уточнене формулювання теорії загальної рівноваги», 1983). Серед досліджень останніх років слід згадати праці нобелівських лауреатів *Р. Лукаса* («за розробку й застосування гіпотези раціональних очікувань, щодо зміни макроекономічного аналізу і поглиблення розуміння економічної політики», 1995); *Ф. Кіндланда* та *Е. Прескота* («за внесок у розробку динамічних моделей ринкової рівноваги: аналіз послідовності економічної політики у часі та рушійних сил економічних циклів», 2004).

По-третє, «позитивна чи негативна евристика», що окреслює методологічні підходи, які визначають перспективи застосування «дослідницької програми». «Позитивна евристика» передбачає набір правил, що дають можливість модифікувати «дослідницьку програму» з метою її удосконалення; натомість «негативна евристика» означає наявність деяких обмежувачів у формі виключень із правил (свого роду «парадоксів»), які допомагають уникнути хибних шляхів пізнання. У такий спосіб «позитивна чи негативна евристика» дозволяє одержувати нові знання, виявляти невідомі раніше властивості, закономірності тощо. У рамках даного дослідження каркас методологічних принципів «позитивної евристики» визначають глобальні міжсистемні трансформації, які на рубежі тисячоліть продемонстрували усьому світові, наскільки «крихкою є глобальна рівновага і наскільки швидко вона може бути зруйнована...» [32, с. 22]. Відтак економічна наука на початку третього тисячоліття опинилася перед лицем нових глобальних викликів, що ознаменувалися парадоксальним висновком – «...світ не буде рівноважним: цей світ знаходитиметься у стані постійних змін і дисбалансів» [25, с. 227], – який вкладається у методологічний концепт «негативної» щодо ортодоксальної науки «евристики». Цим самим «негативна евристика» визначає нове «жорстке ядро» альтернативної дослідницької програми – нерівновагу як імператив глобального розвитку в умовах сучасних міжсистемних трансформацій. Натомість «позитивна евристика» покликана висувати низку припущень (більш або менш вірогідних), спрямованих на те, щоб змінювати і розвивати «спростовані варіанти» ортодоксальної «дослідницької програми», модифікувати, уточнювати «спростований захисний пояс». Однак доводиться визнати, що це далеко не просте завдання, а надто з огляду на су-

часні міжсистемні трансформації, коли «докорінним чином змінюється усе», а майбутнє перестане бути передбачуваним.

Ці фундаментальні зрушення глибоко усвідомлюються сучасною зарубіжною та вітчизняною економічною думкою, вони аналізуються вченими з погляду їх реального змісту, сутнісних характеристик і припущень щодо майбутнього глобального розвитку. Глибина цих змін визначається характером міжсистемних трансформацій, в умовах яких цивілізаційний розвиток сучасного суспільства опинився у стані «наростаючого хаосу, посилення невизначеності, непередбачуваності раптових змін» [369, с. 9]. Цей стан *Е. Тоффлер* назвав «футурошоком» [318, с. 560], *Дж. Розенау* – «епохою турбулентності» [274]. У цьому хаосі загострюється проблема вибору майбутнього світового порядку [257] (згідно *І. Пригожина*), геополітичного, геоекономічного і геофінансового устрою ХХІ століття [136] (у термінах *Е. Кочетова*). Утім сучасна наука не дає однозначного прогнозу щодо системної побудови нової світової цивілізації і стратегічного вектору нового циклу глобального розвитку. Вона лише робить спробу оцінити вірогідність різних варіантів становлення нової цивілізаційної епохи, яку *Д. Белл* називає «епохою роз'єднаності» [22, с. 47-49]; *М. Кастельс* – цілком логічно акцентує увагу на перспективах становлення «мережевого суспільства» [118, с. 43]; у *З. Баумана* – це «плинна сучасність» [18]; *Ф. Фукуяма* розглядає відповідні перетворення як становлення глобального суспільства, структурні зв'язки якого вибудовуватимуться за принципом «розсипаної жмені піску» [333, с. 119]; *М. Чешков* акцентує на логіці «гетерогенізації світу», формуванні «нової конгломеративності» і «диференційованої спільності» [345]; *Ю. Яковець* ідентифікує відповідні процеси з формуванням «багатополюсного світоустрою на базі партнерства цивілізацій» [369, с. 341-345]. Важливі акценти розставляє у цьому питанні *А. Гальчинський*, називаючи відповідні процеси початком епохи «плюралістичної глобалізації» [65, с. 326]. На його думку мова йде про перспективи становлення «нової багатоформатної, різновекторної, неієрархічної, асиметричної глобалізаційної спільності», у вимірах якої відбувається «суттєве ускладнення відповідних взаємозалежностей на принципах децентралізації, утвердження пріоритетності горизонтальних артикуляцій глобального простору, його гетерогенізації» і при цьому спостерігається підпорядкування цих взаємозалежностей

«логіці складних дисипативних систем» [65, с. 326]. У наведеному вище йдеться про «кінець знайомого світу» [45] і утвердження «нелінійного формату постсучасного світу» [228], в якому органічно переплітаються «історично відомі і поки що не зовсім відомі..., пізнані і не пізнані структури...» [64, с. 9]; і, водночас, про необхідність усвідомлення «...незвичайності епохи, в якій нам доводиться жити, про перехід людства до нового, посткапіталістичного типу цивілізації» [64] і, відповідно, про те, що в «...зазначеній багатолікій світовій системі феноменів і трансформацій завжди зникають уже вивчені взаємозв'язки та взаємозалежності і постійно з'являються невідомі, виникають зовсім нові економічні закони, концепції, гіпотези» [96, с. 6].

За таких умов руйнуються найбільш стійкі ортодоксальні наукові теорії, а в ще нещодавно здавалось би чіткій злагодженості і довершеності теоретичних конструкцій і дослідницьких програм викриваються глибокі прогалини. За таких обставин природно виникає необхідність у розумінні глибинної сутності процесів, що відбуваються у глобально-центричному світі, а на порядку денному постають радикальної важливості питання: чому сучасний глобальний розвиток став менш передбачуваним і збалансованим? Чому світова економіка перманентно стикається із масштабними валютно-фінансовими потрясіннями, значними кон'юнктурними коливаннями, ціновими шоками на світових ринках і глобальною валютною волатильністю? З якими принципово новими глобальними викликами і загрозами стратегічного характеру стикнеться світ у третьому тисячолітті? До якої архітектури нового світового устрою прямує людство? На ці питання навіть у титулованих економічних гуру немає однозначної відповіді, натомість ведуться наукові дискурси щодо формування принципово нових основ і конструювання новітніх «фундаментальних опор» сучасної парадигми глобального розвитку.

Хвиля радикальних міжсистемних трансформацій, що охопили світ з кінця ХХ століття, поставила перед економічною наукою немало принципово нових проблем, серед яких і надзвичайно складну і ще мало осмислену економічною теорією і методологією проблему нерівноважного глобального розвитку. Звісно поняття «нерівноважний розвиток» і відповідно «нерівноважний глобальний розвиток», які є ключовими у даному дослідженні, залишаються неусталеними у науковому обігу парадигми

детермінізму і неоднозначно інкорпорується у науковому співтоваристві. Адже йдеться про альтернативу усталеним концептуальним визначенням ортодоксальної дослідницької програми. У цьому сенсі логічно поставити принципове питання щодо формування нової моделі конкуруючої науково-дослідницької програми і системної визначеності нової парадигми глобального розвитку, оскільки практично вся наявна теоретична база аналізу економічних явищ і процесів, як і глобального розвитку загалом, дотепер базується на «загальнометодологічних підвалинах» і «дисциплінарній матриці» парадигми детермінізму.

Розглядаючи глобальний розвиток у контексті вихідних метафізичних визначень парадигми детермінізму важливо враховувати її принципові методологічні конструкції. Передусім йдеться про поетапність глобальних трансформацій на основі так званої лінійної логіки, за якою безпосередній перехід від одного порядку до іншого здійснюється на основі принципу наступності й обумовлений набором причинно-наслідкових закономірностей, що пояснюють абсолютну передбачуваність усіх явищ. Свого часу, торкаючись цього питання, французький учений П. Лаплас припускав, що «поточний стан природної системи, очевидно, є наслідком того, в якому стані вона перебувала в попередній момент; і тому, якби були відомі всі закономірності, що поєднують всі об'єкти у Всесвіті, то можна було б знати ... загальний вплив усіх цих об'єктів один на одного в кожний момент часу, як в минулому, так і в майбутньому» [цитата за: 260]. Базуючись на принципах об'єктивного закономірного взаємозв'язку і причинної зумовленості явищ соціоприродного середовища, методологія парадигми детермінізму спирається на діалектичну філософію та лінійну логіку в розкритті причинно-наслідкових зв'язків і залежностей в еволюції економічних систем, пояснюючи цим самим одновекторність та інваріантність історично-еволюційного розвитку.

З огляду на вихідні загальнометодологічні підвалини, фундаментальні основи теорії глобального розвитку у рамках парадигми детермінізму вибудовуються на діалектичній філософії, відображаючи дуалізм функціональних форм еволюції суспільних систем і об'єктивну суперечливість буття. Цей дуалізм, як субстанціональна основа глобального розвитку у широкому розумінні, базується на філософській позиції, що виходить із визнання подвійності (бінарності) субстанцій і дуалістичної природи

Всесвіту, в основі якого лежать два начала, що породжують системні суперечності: 1) духовне (ідеальне) і матеріальне, які заперечують одно одне; 2) два рівні пізнання (наприклад, трансцендентальне та емпіричне); 3) два ідейно-теоретичних начала, що репрезентують суперечності морально-етичного, природничого й системного характеру (йдеться про співвідношення між добром і злом, гармонією і дисгармонією, симетрією і асиметрією, рівновагою і дисбалансом, порядком і хаосом). Особливої ваги у цьому зв'язку набуває проблема дуалізму глобального розвитку у вузькому розумінні, коли мова йде про глобальний економічний розвиток. У даному випадку розгортання економічного дискурсу щодо дуалізму його функціональних форм відбувається у декількох площинах: 1) як співіснування матеріального і вартісного (досягнення збалансованості між матеріально уречевленими ланками виробництва і вартісними частками одержаного продукту); 2) як існування економічних моделей різного ступеня зрілості (наприклад, центр і периферія); 3) як співіснування глобально-центричної та національно-державної економічних систем (у розумінні уніфікації та диференціації глобальних перетворень). У своїй сукупності вони характеризують системну невизначеність співвідношення «конвергенція – дивергенція» глобального розвитку, відображаючи неминучі внутрішні суперечності цього процесу.

Вихідний категоріальний апарат парадигми детермінізму складають символічні узагальнення на кшталт: «порядок», «стабільність», «симетрія» і «рівновага», які мають реципрокний (від лат. *reciprocus* – той, що повертається) характер. Будучи діалектично взаємопов'язані із «невпорядкованістю», «нестабільністю», «асиметрією» і «кризою», вони відображають найзагальніші закономірні зв'язки й відношення, що існують у реальній дійсності, характеризуючи рефлексорний механізм повернення суспільних систем до рівноваги у контексті глобального розвитку. У рамках парадигми детермінізму британський філософ і соціолог Г. Спенсер обґрунтував досить просте і доступне для сприйняття широким загалом визначення реципрокного характеру явища рівноваги. На його думку «...рівноважні системи – межа, за яку еволюція не може перейти. У випадку порушення рівноваги починається розпад, який з часом переходить у новий еволюційний процес. Відтак, все, що існує, – на думку Спенсера, – проходить через цей цикл розвитку і розпаду» [54, с. 1011]. На основі осягнення цих фі-

лософських ідей ортодоксальна економічна наука виробила відповідні загальнометодологічні принципи «дослідницької програми»:

1) економічна система тяжіє до рівноваги, а нерівновага є лише тимчасовою; відповідно стан рівноваги є передумовою вивчення всіх економічних процесів;

2) рівновага слугує основою ідентифікації кризи, яка розпочинається із суперечностей рівноваги; тому нерівновага є необхідною умовою появи нової організації, нового порядку, нових систем, тобто – розвитку;

3) рівновага є основою визначення іманентних характеристик циклічності, оскільки цикл розвитку формується у результаті чергування рівноваги і нерівноважних процесів у розвитку явища.

На базі цих загальнометодологічних принципів сформувалася достатньо поширена думка, що «ринкова рівновага – це серцевина економічної методології» [20, с. 32], свого роду «імператив економічного розвитку», а нерівноважні процеси в економіці носять виключний, тимчасовий і, в основному, деструктивний характер, а тому їх потрібно долати за допомогою ринкового механізму або методів та інструментів державного регулювання.

Динамічний розвиток ортодоксальних теорій, що базувалися на принципах загальної рівноваги припав на 50-ті – 60-ті роки минулого століття і, відбувався у двох напрямках (див. Додаток А). З одного боку, представники кейнсіансько-неокласичного синтезу (Дж. Р. Хікс, К. Дж. Ерроу, Дж. Дебре, Й. Шумпетер та ін.), зосередившись на концепції динамічної рівноваги, переконливо довели, що коливання й циклічність системи в міру вичерпності її ресурсів неминуче виходять за звичні, так звані «нормальні межі», де попередні стимулюючі механізми вже не діють. У результаті система не повертається до попередньої рівноваги, а передбачає перманентне переформатування пропорцій. Натомість, з іншого боку, активізувалися наукові дослідження присвячені пошуку механізмів одночасного досягнення внутрішньої (базується на повній зайнятості і стабільності цін) та зовнішньої (характеризується збалансованістю сальдо поточного і капітального рахунків платіжного балансу) рівноваги (Т. Свон, Дж. Флемінг, Р. Манделл).

При цьому вся методологічна конструкція ортодоксальних економічних теорій та моделей базувалася на таких загальних концептах:

1) пріоритетність об'єктивного над суб'єктивним, коли розвиток економіки і економічної системи аналізується через системні визначення, які характеризують зв'язок виключно між основними макроекономічними параметрами. Натомість поза належною увагою залишається дослідження адаптивних очікувань і стратегічної поведінки економічних агентів;

2) стан економічної системи описується статичними балансовими співвідношеннями: «попит – пропозиція», «доходи – витрати», «виробництво – реалізація», «споживання – накопичення», «заощадження – інвестиції», які практично не придатні для аналізу нерівноважних процесів у період переходу від одного стану рівноваги до іншого. При цьому основна увага вченими приділялася факторам досягнення рівноваги, а не факторам її порушення. Ортодоксальна економічна теорія практично не враховує впливу зростаючого ефекту масштабу, транскордонних витрат, неповної (асиметричної) інформації чи монопольного ціноутворення, тобто тих явищ, які об'єктивно присутні у будь-якій економіці. Відповідно асиметрії і дисбаланси, як форми прояву нерівноважного розвитку вивчалися недостатньо;

3) вся система теоретичних узагальнень базується на принципі функціональної раціональності, характерної для методології дослідження простих гомогенних систем і розбудовується на аксіомі, згідно з якою суспільні процеси є оборотними в часі (іншими словами: суспільні процеси мають властивість відтворюватися незалежно від місця і часу їх реалізації).

Однак останнім часом під впливом міжсистемних трансформацій наведені концептуальні визначення наповнюються новим змістом. Якщо парадигма детермінізму розглядає ці залежності, спираючись на принцип так званої лінійної логіки, за якою те, що «виникає» (нове), оцінюється з позицій того, що є – як його продовження, то методологія міжсистемних трансформацій базується на протилежній позиції. Йдеться про «обмеження лінійної логіки аналізу» (А. Гальчинський) й утвердження «нелінійного образу постсучасного світу» (О. Неклесса), у вимірах якого відбувається поступовий перехід від характерної для ортодоксальної теорії лінійної взаємозалежності: «рівно-

вага – криза» до визначення стану нерівноваги «як домінуючого (базового) начала суспільно-економічних трансформацій» [64, с. 144]. У такий спосіб «притаманна індустріальній системі логічна взаємозалежність: рівновага – основа, криза – відхилення від цієї основи, її порушення» трансформується у «діаметральну протилежність, за якої нерівновага ставиться попереду рівноваги» [64, с. 144]. Відповідно цикли міжсистемних трансформацій реалізуються не за традиційною циклічною динамікою: «рівновага – криза – відновлена рівновага», а за більш складною логікою: «порядок – біфуркація і хаос – якісно новий порядок». Іншими словами, нове виникає із біфуркації й хаосу – із перехідного, системно невизначеного стану. Відповідно наступність поступається місцем ситуації хаосу і біфуркації, які ототожнюються з відхиленням від лінійної причинно-наслідкової детермінованості та рівноваги [64, с. 128, 133].

З огляду на зазначене, очевидною є принципова потреба в оновленні традиційних підходів до аналізу економічних систем і перегляді фундаментальних основ ортодоксальної економічної науки з урахуванням методологічного оновлення її дослідницької програми. Насправді немає сумнівів, що уже назріла об'єктивна необхідність наукового переосмислення нестандартних процесів, що розвиваються динамічно, потрібні нові концептуальні підходи щодо теоретичного перегляду усталених стереотипів, оскільки ортодоксальна «наука істотно відстала від перебігу суспільних трансформацій» [65, с. 148], які набули всеохоплюючого характеру. Йдеться про зміни, які відбуваються на рівні національних економік і, водночас, накладаються на глобальні перетворення у геопросторі, породжуючи «складну мозаїку взаємовпливу і взаємопереплетення різнорівневих системних переходів» [50, с. 214]. Відбувається якісна трансформація інституційних основ світового ринку. Національні економіки починають активно інтегруватися у єдиний планетарний механізм з універсальною системою цінностей, макроекономічних регуляторів, взаємодії фінансових інститутів і ринків [198, с. 51]. Але водночас, як це нині стає цілком очевидним, різко загострилися протиріччя між космополітизмом капіталу і державним суверенітетом як формою організації суспільства; між процесами глобалізації, базовою основою якої є лібералізація як соціального, так і економічного розвитку, їх гармонізація і уніфікація на принципах глобальності, і політичною владою, все ще сконцентрованою на рівні держави. Порушився баланс між традиційними дер-

жавними інститутами прийняття рішень і новими центрами, що контролюють необхідні для їх реалізації ресурси і економічні процеси. Не менш важливою особливістю сучасних міжсистемних трансформацій є те, що вони відображають новий етап цивілізаційного розвитку людства, який пов'язаний зі зміною об'єктивних економічних законів, із переоцінкою складних взаємозв'язків між об'єктивним і суб'єктивним в економічному житті суспільства [138, с. 13-14]. По суті, формується новий світ, нова економіка, мало схожа на економіку вільної ринкової конкуренції часів А. Сміта і Д. Рікардо. Відповідно нова епоха вимагає нових ідей, концепцій і теорій.

Цей «фантастичний темп змін в усіх сферах суспільного життя провокує відношення до науки як до того, що теж повинне бути схильне до революційних змін», – пише Г. Копилов і водночас вказує на «академічний консерватизм науки», що «сприймається на загальному фоні дивно і не виправдано» [134, с. 113]. Ймовірно, що «на початку третього тисячоліття світ стикнувся з явищем, яке можна умовно назвати відсутністю парадигми» [207]. Хоча реальність переконливо доводить, що сучасний етап глобального розвитку найкраще вписується у логіку і концепт перехідної епохи, коли відбувається боротьба між іманентним минулим і трансцендентним майбутнім, між епохою індустріалізму й утвердженням засад постіндустріального суспільства. В умовах міжсистемних трансформацій світова економіка теж набуває характерних ознак перехідних систем. Йдеться передусім про її гетерогенність, перманентну нестійкість і нерівноважність, здатність до самоорганізації і саморозвитку, що доповнюється зростаючою відкритістю, поліструктурністю й антропоцентричністю тощо. Стало очевидним, що майбутнє людства все більшою мірою визначається не стільки високим рівнем розвитку техніки, скільки соціологічними конструктами [261]. Усе це в підсумку ускладнює внутрішньо системні механізми самовідновлення рівноваги світової економіки в умовах поглиблення асиметрій і дисбалансів глобального розвитку, збереження її стійкості до зовнішніх збурень – асиметричних шоків та флуктуацій. Іншими словами, за умов міжсистемних трансформацій спостерігається наростання нестабільності у світовій економіці, а кризові явища стають дедалі частішими. У результаті «деформуються її інформаційна та рефлексивна функції, принципи рівноваги

та матеріально детермінованого раціоналізму»; як результат – вона «шукає нову точку дисипативної рівноваги» одночасно у декількох напрямках [64, с. 122-123, 141].

Акцентуючи увагу на ключових визначеннях нової епохи й імперативах нерівноважного розвитку світової економіки, немає потреби доводити об'єктивну необхідність переходу від парадигми науки, що спирається на замкнуті системи переважно у стані статичності й лінійні співвідношення, до принципово іншої парадигми, орієнтованої на складні системи, що самоорганізуються і еволюціонують за законами нелінійної динаміки. Адже немає сумніву, що домінуюча з ХІХ століття парадигма монодетермінованості і незмінної одновекторності історичного руху у світовій суспільній думці вже давно змінилась ідеєю багатофакторного визначення соціокультурного процесу. Її спрямованість не вважається чітко обумовленою, оскільки спрямованість руху має імовірнісний характер – від нескінченної кількості випадковостей і дій конкретних індивідів, що переслідують свої власні цілі залежить, яка саме з існуючих можливостей і, в якій формі стане реальністю, до яких наслідків це приведе [241, с. 13]. Ця незаперечна істина обґрунтовує помітний і нерозривний зв'язок сучасних міжсистемних трансформацій із хаотичністю, невпорядкованістю, невизначеністю та випадковістю. У світлі нових економічних реалій, у тому числі, й з позицій методології міжсистемних трансформацій, виникає об'єктивна необхідність зміни традиційного ставлення до явищ нерівноваги і нестійкості в економічному розвитку як до виключно негативних і прикрих неприємностей, що «збивають розвиток системи з правильної траєкторії» [267, с. 3-4; 50, с. 217]. Вирішенню цих проблем має передувати обґрунтування загальнометодологічних альтернатив, які б сформували концептуальний фундамент і дослідницьку програму утвердження нової парадигми економічних знань, що формуються у контексті сучасних міжсистемних трансформацій.

Для інтерпретації теоретичних концептів нерівноважного глобального розвитку в рамках нової дослідницької програми, досить перспективним є освоєння економічною теорією методологічних надбань синергетики як загальної теорії «самоорганізації складних, дисипативних, нерівноважних систем» (Г. Хакен, І. Пригожин, І. Стенгерс та інших), на принципах яких нині фактично модифікується гео економічний простір. Синергетика (від грец. *sinergeia* – спільна /сукупна/ дія), як один із ключових напрямів

сучасних міждисциплінарних досліджень, репрезентує собою більшою мірою природничий вектор розвитку теорії нелінійної динаміки в сучасній науковій думці. Даний напрям представлений такими дослідниками, як Г. Хакен, Г. Ніколіс, І. Пригожин, А. Баблюяц, С. Вейнберг, П. Гленсдорф, Р. Грехем, К. Джордж, Р. Дефей, Дж. Кагліоті, С. Курдюмов, Л. Лугіато, К. Майнцер, Дж. С. Ніколіс, К. Ніколіс, І. Стенгерс, Дж. Томпсон, Дж. В. Хант, Ф. Хенін та інші. Формування синергетичного світогляду розглядається багатьма вченими як парадигмальна трансформація у сучасній науковій традиції та інтерпретується як нова наукова революція. Зокрема, на думку Е. Тоффлера, ідеї синергетики «відіграють центральну роль в останній у часі науковій революції» [цитата за: 54, с. 925]. Розвиток синергетики реалізує себе в декількох векторах, у результаті чого синергетична дослідницька традиція представлена в сучасній науці в декількох різних версіях своєї інтерпретації.

Передусім важливо акцентувати увагу на тому, що синергетика досліджує клас дуже нерівноважних систем. Зокрема, І. Пригожин і І. Стенгерс визначають предметний ареал синергетичної парадигми як такий, що локалізується «у далені від рівноваги». Визначаючи рівноважний стан об'єкта, А. Баблюяц зазначає, що у випадку, коли ентропія, ізолюючи частину матерії, яка наділена сукупністю певних системних властивостей, зростає і досягає максимальної величини, система входить у такий режим функціонування, при якому «можливість змін зникає, а тому система перебуває у рівноважному стані». У такій ситуації діючі на систему збурення (як зовнішнього, так і внутрішнього характеру) затухають у часі (за визначенням Г. Ніколіса та І. Пригожина, «не залишають слідів у системі», стан якої у цьому випадку розглядається як «асимптотично стійкий»). Однак можливі нестационарні стани системи, тобто такі, в яких не встигає встановитися рівновага. В цій ситуації система характеризується нестійкістю щодо власних вихідних параметрів і, як зафіксовано Дж. Томпсоном і Дж. В. Хантом, експоненціальною тенденцією до нерівноваги. Становлення синергетичної парадигми призвело до відкриття феномену «превалювання нерівноваги» і за формулюванням Г. Ніколіса та І. Пригожина, світу нестійких / нерівноважних процесів» [54, с. 925-926].

По-друге, фундаментальною властивістю систем, що досліджуються синергетикою, є їхня складність. Ідеться передусім про здатність до самоорганізації й усклад-

нення просторово-часової структури системи в результаті її адаптації до змін, що відбуваються в оточуючому середовищі. При цьому необхідною умовою реалізації процесів самоорганізації в контексті упорядкування нерівноважної системи є її відкритість щодо оточуючого середовища. Згідно теорії синергетики, в умовах нестабільності відкрита система реагує на фактори, які в умовах рівноваги виступають щодо неї як індіферентні (наприклад, в умовах глобальної нестабільності національної економіки стають чутливими до фактора гравітації).

По-третє, поліваріантність самоорганізаційних процесів зумовлює таку властивість досліджуваних синергетикою систем, як їх нелінійність. Згідно І. Пригожина, «в ситуації, далекій від рівноваги, диференціальні рівняння, які моделюють той чи інший природний процес, стають нелійними, а нелінійні рівняння зазвичай мають більше, ніж один тип рішення» [цитата за: 54, с. 929]. При аплікації цих суто математичних формулювань на реалії глобального економічного розвитку їх онтологічний зміст можна інтерпретувати таким чином. У рівноважному стані для відповідної системи можливий лише один варіант еволюційного розвитку, який передбачає, що стан системи в момент часу T_n обумовлюється її станом в момент часу T_{n-1} і, водночас, зумовлює стан T_{n+1} . З огляду на зазначене, перспективи еволюції прогнозовані – сфера можливого й сфера дійсного для систем, що лінійно розвиваються виявляються практично ізоморфними в змістовному плані. Що ж стосується альтернативних версій розвитку, то вони артикулюються як неможливі. На відміну від цього, критерію поліваріантності якісно різних рішень нелінійних рівнянь онтологічно відповідає поліваріантність шляхів еволюції систем, що описуються цими рівняннями. Відповідно перехід системи зі стану, що відповідає моменту T_n , у стан, що відповідає T_{n+1} , розглядається як інтегральний підсумок співпадання у часі різних тенденцій, конкретні конфігурації якого в момент T_n залежать не лише від вихідного стану системи (стану в момент T_{n-1}), але й від випадкових факторів, які виявляються принципово непередбачуваними. Цим самим синергетична парадигма дистанціюється від традиційного (тобто лінійного) прогнозованого детермінізму. У сучасній інтерпретації нелінійності спрямованість розвитку інтерпретується як результат випадкового перетину (взаємонашарування) іманентно не пов'язаних між собою потоків. Відповідно, якщо в рамках парадигми дете-

рмінізму випадкові фактори могли інтерпретуватися як зовнішні та несуттєві перешкоди в реалізації доміантного вектора еволюції, які можна проігнорувати, то в рамках аналізу нелінійних систем саме випадкові (стохастичні) флуктуації стають одним із вирішальних факторів еволюції. З огляду на зазначене, одним із найважливіших аспектів нелінійної динаміки виступає поліваріантність протікання процесів, що передбачає не лише різні форми самоорганізації системи, але й альтернативність еволюційних перспектив. «Парадоксально, але в одному й тому ж середовищі без зміни його параметрів можуть виникати різні структури, різні шляхи його еволюції... Причому це відбувається... не у випадку зміни констант середовища, а як результат саморозвитку процесів у ньому». Таким чином, нелінійність означає можливість неочікуваних (емерджентних) змін векторів протікання процесів. В цьому контексті еволюційний процес постає в синергетиці як свого роду «блукання у векторному полі розвитку» (О. Князева, С. Курдюмов) [цитати за: 54, с. 929]. У подібній ситуації будь-яка спроба прогнозування, зорієнтована на теоретичне моделювання майбутнього розвитку системи, що базується на даних про поточний стан, розглядається не лише як неадекватна, але й як некоректна.

По-четверте, важливим концептуальним постулатом теорії нерівноважного глобального розвитку в парадигмі синергетики виступає теорема Гленсдорфа-Пригожина, яка фіксує неможливість однозначного визначення перспективного вектора еволюції системи через присутність цілої низки альтернативних шляхів її розвитку в умовах нестабільності. Разом з тим, необхідно зауважити, що процеси самоорганізації не виступають в синергетичній парадигмі як індетерміністські: світ «порядку через флуктуацію» не підпорядковується законам лінійної причинності, але «світ цей не довільний». Розвиваючи ідеї І. Пригожина, російські синергетики О. Князева та С. Курдюмов виділяють особливий режим системи – так званий «режим із загостренням», під яким в теорії нелінійної динаміки розуміють режим «надшвидкого наростання процесів у відкритих нелінійних середовищах, при яких певні величини необмежено зростають за скінченний проміжок часу». Відповідно до цього підходу, як сила, так і механізм впливу флуктуації на розвиток системи залежить від того, яку саме фазу «режиму із загостренням» переживає система. Так, у повільній фазі (у квазістаціонарному

стані системи) флуктуація, навіть та, яка виникає «в центрі» системи, нівелюється («згладжується»). Що ж стосується власне стадії загострення, то тут можливі два варіанти: якщо збурення виникає «на периферії» системи, то через високу швидкість протікання процесів у режимі із загостренням, «система може не встигнути відчувати це збурення», якщо ж флуктуація виникає «в центрі системи», то її вплив на еволюцію останньої виявляється «колосальним», провокуючи радикальні якісні зміни її стану в близький до екзистенціального період часу. Але – так чи інакше – саме флуктуації (і в цьому всі напрями інтерпретації синергетичної парадигми ізоморфні в оцінках) «визначають глобальний наслідок еволюції системи» (І. Пригожин, І. Стенгерс) [цитата за: 54, с. 931].

По-п'яте, причиною нерівноважного глобального розвитку виступають дисипативні (не цілісні) структури як форми самоорганізації системи. Такий спосіб синергетична дослідницька програма вводить нове поняття «дисипативна структура», підкреслюючи цим самим тісний і, на перший погляд, парадоксальний взаємозв'язок, який проявляється, з одного боку, між структурою і порядком, а з іншого – між дисипацією і хаосом. Сам термін «дисипативні структури» підкреслює конструктивну роль процесів дисипації в їх утворенні, які фіксуються фундаментальною для синергетики тезою: «порядок із хаосу». Згідно синергетичної парадигми дисипативні структури виступають свого роду формою прояву адаптаційного потенціалу системи, що самоорганізується і характеризуються такими особливостями [54, с. 932]: 1) вони виникають при порушенні стану рівноваги системи, як продукт (результат) її самоорганізації; 2) їх виникнення інспіроване випадковою флуктуацією того чи іншого параметру розвитку системи; 3) вони є принципово відкритими, тобто формуються виключно при умові постійного енергообміну системи, що самоорганізується, із зовнішнім середовищем; 4) вони реалізують кооперативні взаємозв'язки на макрорівні, і саме від останніх залежать макроскопічні властивості дисипативних структур; 5) дисипативні структури не є інваріантними в часі, а процес їх формування характеризується необоротністю щодо протікання; 6) адекватний опис дисипативних структур можливий лише з використанням нелінійних рівнянь. З огляду на окреслені особливості, синергетика стверджує, що на відміну від консервативних структур, дисипативні структури фактично є

процесом, сама визначеність якого зумовлена його перманентною динамічністю: «структура є... блукаючою у середовищі плямою процесу» (С. Курдюмов).

Значимість загальнометодологічних конструктів парадигми синергетики особливо актуалізується при аналізі специфічних визначень нерівноважного розвитку, а надто при аналізі специфічних визначень та механізмів реалізації нелінійної рівноваги дисипативного типу. Йдеться про об'єктивно назрілу необхідність розмежування специфічних характеристик рівноваги, притаманної простим економічним системам, і рівноваги, що втілює особливості складних економічних систем. У першому випадку йдеться про рівновагу індустріальної економіки, яка функціонує на засадах виключного матеріального раціоналізму, підпорядковується одновалентній визначеності – отриманню прибутку. При цьому «жорстке ядро» дослідницької програми ортодоксальної економічної науки формують наступні твердження: 1) розвиток економічної системи чітко детермінований причинно-наслідковими залежностями; відтак наслідок визначений причиною; 2) розвиток передбачуваний і оборотний: сьогодення визначається минулим, а майбутнє сьогоденням і минулим; 3) випадковість є другорядним чинником, який не залишає «сліду» у загальному перебігу подій; поодинокі випадки не мають вагомого впливу на хід історії; 4) розвиток розглядається як лінійний, одновекторний і безальтернативний; 5) поведінка і очікування економічних суб'єктів раціональні і спрямовані на максимізацію цільової функції (корисності або прибутку); 6) економічна система тяжіє до рівноваги, натомість нерівновага, нестійкість сприймаються як щось негативне, руйнівне, таке, що «збиває з правильної траєкторії» [50, с. 215; 261].

Натомість адаптація структури «дисциплінарної матриці» до «дослідницької програми» парадигми синергетики (табл. 1.1.1) дає можливість сформулювати так звані «загальнометодологічні вузли» дослідження нерівноважного розвитку й адекватно оцінити ті аспекти, що залишаються поза увагою ортодоксальних теорій парадигми детермінізму: 1) економіка – система, що розвивається, і повинна будуватися в рамках теорії систем, що розвиваються; 2) у процесі розвитку завдяки нелінійності й необоротності можуть виникати нестійкі і хаотичні стани, що у свою чергу може призвести до різних кінцевих станів рівноваги; сучасна наука здатна оцінити вірогідність різних варіантів, але не спроможна однозначно відповісти, який з них матиме місце; 3) за наяв-

ності декількох рівноважних станів загострюється проблема вибору; 4) поведінка і очікування економічних суб'єктів ірраціональні, а центральною ланкою рівноваги постіндустріальної економіки є відтворення (розширення) багатства особистості.

Таблиця 1.1.1

«Дисциплінарна матриця» зміни парадигм *

Структура матриці	Парадигма детермінізму	Парадигма синергетики
Символічні узагальнення, що складають формальний апарат і мову парадигми (базові категорії)	«Стабільність», «порядок», «симетрія», «рівновага», «криза», «детермінізм», «системність», «гомогенність»	«Нестабільність», «біфуркація», «хаос», «емержентність», «асиметрія», «дисбаланс», «індетермінізм», «фрактальність», «турбулентність», «самоорганізація», «дисипація», «гетерогенність»
Фундаментальні теоретичні підходи і методологічні принципи світосприйняття	1) <i>принципи:</i> – причинної зумовленості і опосередкованості одного явища іншим; – об'єктивного закономірного взаємозв'язку і розвитку; – самодетермінації і детермінації частин і цілого 2) <i>теорії</i> лінійного розвитку 3) <i>методологія</i> діалектики, рівноваги і раціоналізму 4) реалізує свій конструктивний потенціал через <i>механізм циклічного розвитку (причина-наслідок-причина)</i>	1) <i>принципи:</i> – самоорганізації складних неупорядкованих систем; – необоротності процесів у дисипативних системах; – спонтанності, ймовірності, випадковості, нестійкості; 1) <i>теорії</i> нелінійної динаміки 3) <i>методології</i> індивідуалізму, нерівноваги та ірраціоналізму 4) реалізує свій конструктивний потенціал через <i>механізм біфуркації та хаосу</i>
Домінанти, що задають пануючі ідеали і норми побудови наукового знання	Закон і необхідність Упорядкованість і гармонія Лінійність, одновекторність та інваріантність розвитку	Невизначеність і ймовірність Гетерогенність і складність Нелінійність, багатовекторність і мультиваріантність розвитку

* Узагальнено і побудовано автором

У даному випадку йдеться про теоретичний аналіз нелінійної рівноваги складних, незбалансованих, біфуркаційних за своїм змістом систем економічного розвитку. Саме такий вид рівноваги А. Гальчинський називає нелінійною (динамічною) рівновагою, рівновагою дисипативного типу, яка характеризується органічним поєднанням хаосу і порядку [64, с. 141-142, 144]. Відповідно принципова новація синергетичного підходу в економічних дослідженнях полягає у трактуванні нерівноваги як джерела розвитку економічної системи. При цьому рівновага економічної системи є лише час-

тковим випадком нерівноважного розвитку, оскільки «економіка є нерівноважною за своєю природою» [233, с. 14]. Поданий у дисертації аналіз базується на логіці відповідної взаємозалежності. Важливо зауважити, що вже сама постановка питання у такому контексті вносить принципові корективи у розуміння як імперативів, так і найвагоміших методологічних визначень нерівноважного глобального розвитку, які визначають принципові взаємозалежності між явищами і процесами об'єктивної реальності і надалі мають сформулювати загальнометодологічні підвалини аналізу асиметрій і дисбалансів глобального розвитку. Якщо дотримуватися вихідних концептуальних схем та метафізичних компонент структури «дисциплінарної матриці» парадигми синергетики (а саме вони визначають фундаментальні теоретичні і методологічні принципи нерівноважного розвитку), то важливими, на наш погляд, є такі позиції.

По-перше, імперативи нерівноважного глобального розвитку слід розглядати у контексті їх адаптації до принципів аналізу складних систем, адже принципова особливість постіндустріальної цивілізації полягає у тому, що її розвиток здійснюється в напрямі поступового переростання сумативної цілісності світу в структуровану системну цілісність нового виміру – складну (за ступенем зрілості) та гетерогенну (за структурною побудовою) систему. При цьому складне виникає внаслідок дії механізмів випадковості. Іншими словами, «нове народжується у світі, наповненому випадковостями» [65, с. 209]. У такому разі випадковість як невідворотне явище, що лежить в основі будь-якої реальності, виступає як домінанта оновлення системи, її розвитку. При цьому міра випадковості збільшується внаслідок зростання динамічності розвитку, його прискорення. Відтак, глобальний розвиток (як перехід від одного якісного стану до іншого, вищого) підпорядковується імовірнісній логіці, у якій поняття складності, випадковості і невизначеності відіграють більшу роль, ніж закон і необхідність. Відповідно відбувається зміщення акценту від таких властивостей систем, як сталість, порядок, однорідність, рівновага, стабільність, рівномірність, гомогенність, до протилежних, що вписуються в «пригожинську картину Всесвіту» [328, с. 205].

По-друге, поняття складного органічно кореспондує і зі специфікою функціонування так званих дисипативних систем, що базуються на принципах необоротності процесів. Як відомо, при необоротних процесах система не може повернутися до початкового стану (наприклад, рівноваги) без яких-небудь змін у її зовнішніх (функціональ-

них складових), з якими вона взаємодіє. Ця принципова вага методологічна позиція передбачає перехід від спрощеного уявлення цілісності світової економіки, структурні елементи у рамках якої розбудовуються на основі функціонально спрощених, уніфікованих моделей лінійного розвитку на принципах раціональності та детермінованості, до розуміння світової економіки як багатовимірного простору і складної структурної побудови різноякісних складових, взаємозалежність і взаємодія яких не вписується у логіку виключного економічного детермінізму. Світова економіка, як складова багатовимірного комунікаційного геопростору, що об'єднує політичну, соціальну, духовну й економічну сферу людської діяльності спільною пан-ідеєю, дедалі більше набуває ознак «дисипативного (розсіяного), гетерогенного за своїм змістом середовища, містить у собі різноякісні (за системними визначеннями) структурні утворення, що взаємодіють між собою не за логікою жорсткої (ньютонівської) детермінації, а за законами нелінійної імовірності, за принципами основних постулатів самоорганізації складних систем» [65, с. 204-205].

По-третє, процеси самоорганізації можуть відбуватися лише у складних і відкритих системах. Економічна система будь-якої держави в масштабах світової економіки відповідає вимогам відкритих систем – тут постійно циркулюють потоки грошей, ресурсів, інформації тощо [261]; вона піддається впливу безлічі зовнішніх чинників. Цим самим економічна система за своєю природою є нерівноважною системою, адже до рівноважного стану (згідно другого закону термодинаміки) завжди тяжіють процеси, які відбуваються у замкненій системі. Іншими словами, процеси, які відбуваються у замкненій системі, тяжіють до затухання і припинення. Оскільки більшість ранніх макроекономічних моделей містять припущення, що економіка – замкнена система, то вказані процеси затухання логічно призводять до граничного стану економіки – рівноваги. Однак реально економіка є системою незамкненою, а отже й нерівноважною за своєю природою. Це ж стосується і світової економіки, як складової багатовимірного геопростору. У цьому сенсі вона відноситься до складних динамічних систем з великою кількістю елементів, зв'язків між ними, просторових вимірів, наявністю складних ефектів взаємодії та часових лагів. Її відкритість і багаторівневність породжує цілий спектр нелінійних симетрично-асиметричних ефектів, які поки що не знайшли адекватного відображення в економічній теорії.

По-четверте, у найзагальнішому сенсі нелінійність економічних процесів полягає у тому, що складні системи можуть одночасно мати багато шляхів розвитку. «Синергетична економіка трактує нелінійність і нестійкість як джерело багатоманітності й складності економічної динаміки, а не шумів й раптових збурень, як це робить економіка традиційна», – пише В.-Б. Занг [110, с. 16]. Відтак складні системи реалізують свій конструктивний потенціал, як уже було зазначено вище, не за традиційною циклічною динамікою: «рівновага – криза – відновлена рівновага», а за більш складною логікою – через механізми біфуркації і хаосу: «порядок – біфуркація і хаос – якісно новий порядок». Стан біфуркації в методології складних систем ототожнюється з відхиленнями від стандартної причинно-наслідкової детермінованості та рівноваги. Але разом з тим, згідно постулатів економічної синергетики, структурні зміни відбуваються в системі саме тоді, коли вона знаходиться поблизу критичної точки – точки біфуркації. Оскільки структурні зміни в економічному розвитку визначаються багатьма факторами, процес трансформації суспільства від одного стану до іншого протікає зазвичай довго, віддзеркалюючи всеохоплюючий характер міжсистемних трансформацій і втілюючи характеристики перехідної епохи. Тому його пов'язують із системною нестійкістю та непередбачуваністю траєкторії майбутнього розвитку. Перехідний характер сучасної епохи, її нестійкість і біфуркаційна специфіка визначаються відповідними перетвореннями, а відтак сучасний глобальний розвиток характеризується входженням світової економіки у фазу нерівноваги із досягненням точки біфуркації.

У наведених позиціях подано базові, вихідні концептуальні визначення імперативів нерівноважного розвитку світової економіки, їх принципові відмінності від «загальнометодологічних вузлів» парадигми детермінізму, систем лінійного розвитку і теорії рівноваги. Вони дозволяють аналізувати глобальний розвиток в «іншій системі координат», зокрема:

1) глобальний розвиток підпорядковується імовірнісній логіці, у якій поняття складності, випадковості і невизначеності відіграють більшу роль, ніж закон і необхідність;

2) світова економіка, як багатовимірний простір складної структурної побудови, набуває ознак дисипативного і гетерогенного за своїм змістом середовища, відтак її розвиток не вписується у логіку виключного економічного детермінізму і не відпо-

відає спрощеним, уніфікованим лінійним моделям та принципам раціональності і функціональної детермінованості;

3) відкритість і багаторівневість світової економіки, як складової багатовимірного комунікаційного геопростору, породжує цілий спектр нелінійних симетрично-асиметричних ефектів та ймовірних шляхів розвитку за принципами основних постулатів самоорганізації складних систем;

4) світова економіка як складна система реалізує свій конструктивний потенціал через механізми біфуркації і хаосу, що віддзеркалюють її системну нестійкість та непередбачуваність траєкторії майбутнього розвитку; вона втілює характеристики перехідної епохи, в умовах якої проглядається лише загальний характер міжсистемних трансформацій за відсутності наперед визначеного кінцевого стану.

Виходячи з особливої актуальності інкорпорації відповідних теоретичних концептів і методологічних принципів до теорії нерівноважного розвитку суспільних систем (у тому числі світової економіки) важливо наголосити, що наукові здобутки у цій сфері є ще надто скромними. Проте сам факт усвідомлення того, що світова економіка – це складна нелінійна система, яка характеризується емерджентними властивостями і наявністю нерівноважних станів, у яких вона під впливом незначних збурень може принципово змінювати свою поведінку, структуру і режим функціонування, обумовлює необхідність застосування неекономічних ідей у розробці принципово нових моделей і методів експериментальної економіки. Кількість наукової літератури, присвяченої цій проблематиці постійно зростає. Зокрема, психологічні аспекти порушення рівноваги і поглиблення фінансової нестабільності відображенні у: 1) концепції асиметричної інформації Дж. Акерлофа [2] (для пояснення причин фінансової нестабільності на ефективних ринках введено поняття «ринкових недосконалостей», які можуть набувати форму неповної (асиметричної) інформації чи технічних факторів, що обмежують ефективність ринку); 2) працях Ч. Кіндлбергера [121] й А. Анікіна [6], де основний акцент зроблено на ірраціональній поведінці інвесторів, що призводить спочатку до ейфорії на фінансових ринках у період економічного зростання, а згодом змінюється панікою («стадною поведінкою») при погіршенні економічних умов; 3) працях А. Бернардо [384], Д. Канемана і А. Тверські [435; 436], теорії рефлексивності Дж. Сороса [296, с. 31-54; 297, с. 48-98], де в якості чинника нерівноважного розви-

тку виокремлено так звані «адаптивні очікування», здатні провокувати зміни як на фінансовому ринку, так і в психології його учасників (наприклад, страх інвестора перед можливою кризою ліквідності на ринку в умовах відсутності ефективного перерозподілу ризиків чи очікування можливого зростання цін, які здатні насправді привести до їх підвищення).

У цілому зміст зазначених концепцій зводиться до висновку: непередбачувана і динамічна зміна психології учасників ринків у поєднанні з миттєвим поширенням інформації на фінансових ринках і можливістю безперешкодного руху капіталів в умовах глобалізації ринків, чинить суттєвий вплив на порушення рівноваги і поширення кризових явищ у світовій економіці. Відтак, в економічних дослідженнях альтернативного напрямку чітко простежується зміщення акценту з об'єктивного на суб'єктивне. Якщо в ортодоксальних економічних теоріях пріоритет віддавався «знеособленим економічним і фінансовим механізмам» та аналізу розвитку економіки і фінансових ринків через системні визначення, що характеризують зв'язок між основними макроекономічними параметрами, то з кінця 1990-х років дедалі помітнішим в економічних дослідженнях стає вплив «людського чинника» на економічні процеси. Зміст цього тектонічного зрушення полягає у тому, що рішення в макроекономіці мають прийматися з урахуванням психології людини, а не лише з огляду на балансові співвідношення попиту і пропозиції, доходів і витрат, виробництва і реалізації, споживання і накопичення, заощадження та інвестицій. Окрім цього в умовах невизначеності основна увага вчених має фокусуватися на ірраціональних факторах порушення рівноваги, оскільки прийняття фінансових рішень відбувається з урахуванням несвідомого, інтуїтивного (напівсвідомого, емоційного) в діяльності людини.

Аналіз нелінійної рівноваги дисипативного типу потребує розробки й апробації відповідного інструментарію дослідження нерівноважного глобального розвитку. З метою моделювання і прогнозування критичних та кризових явищ у світовій економіці, тестування гіпотези ефективного ринку, аналізу асиметрій цінової динаміки та екзогенних і ендогенних флуктуацій, використовуються нестандартні ідеї, запозичені із досвіду обґрунтування експериментальних даних у рамках теоретичної фізики. Помітні успіхи в експериментальній економіці досягнуті фізиками-теоретиками – від Дж. К. Максвелла до сучасних відомих вчених еконофізиків, таких як: Ж.-Ф. Бушо (ві-

домий фахівець у сфері фізики неупорядкованих систем і засновник Capital Fund Management), Ю. Фармер (фахівець у теорії нелінійних систем і засновник Prediction Company), Д. Сорнетте (один із найвідоміших експертів у фізиці складних систем і консультант з управління фінансовими ризиками найбільших банків США і Швейцарії) [190, с. 84].

Таким чином, можна зробити висновок, що сучасна економічна наука має декілька альтернативних концептуальних напрямів, які підтверджують гіпотезу нерівноважного розвитку і переконливо доводять, що в нинішніх умовах глобального економічного розвитку залишається усе менше факторів, які приймаються як об'єктивно існуючі й прогнозовані і зростає кількість тих, що виходять за рамки традиційного макроекономічного аналізу. Зокрема, особливої популярності набувають теорії і концепції, що вписуються у формат новітньої парадигми з її новими течіями і напрямками: біхевіоризм (Х. Мінські Л. Твід, Дж. Акерлоф, Р. Шіллер), еконофізика (Дж. Максвелл), фрактальна геометрія (Б. Мандельброт). Ці нетрадиційні, а можливо і в чомусь суперечливі альтернативні напрями останнім часом набувають особливого значення у контексті методології дослідження складних систем, що характеризуються емерджентними властивостями і наявністю нерівноважних станів, у яких вони (системи) під впливом незначних збурень можуть принципово змінювати свою поведінку, структуру і режим функціонування. Проте, як показує практика, парадигма синергетики неоднозначно інкорпорується в науковому співтоваристві, оскільки її висновки часто несподівані і суперечать усталеним істинам; вони важко кореспондують із методологією ортодоксальних теорій і системою усталених економічних поглядів *Maine Stream*.

У цьому сенсі сучасний етап еволюції економічної науки, поєднуючись із міжсистемними трансформаціями в глобальному розвитку, симптоматично загострює проблему інтелектуального та змістовного оновлення усталених теорій і концепцій, зумовлює необхідність напрацювання понятійно-категоріального апарату, адекватного радикальним змінам, застосування новітніх методів їх наукового пізнання, організації та систематизації отриманих знань у концепт певної парадигми. Проведений вище аналіз дає можливість запропонувати авторський підхід, який полягає у розгляді нерівноважного розвитку

як певним чином структурованого процесу, що характеризується органічним поєднанням асиметрій і дисбалансів як об'єктивно існуючої реальності і невід'ємної детермінанти розвитку світової економіки, кумулятивна дія яких призводить до модифікованої симетрії / асиметрії вищого порядку (рис. 1.1.1), яка в умовах глобальної невизначеності та системної невпорядкованості суспільно-економічних відносин може трактуватися лише як дисипативна рівновага нелінійного типу.

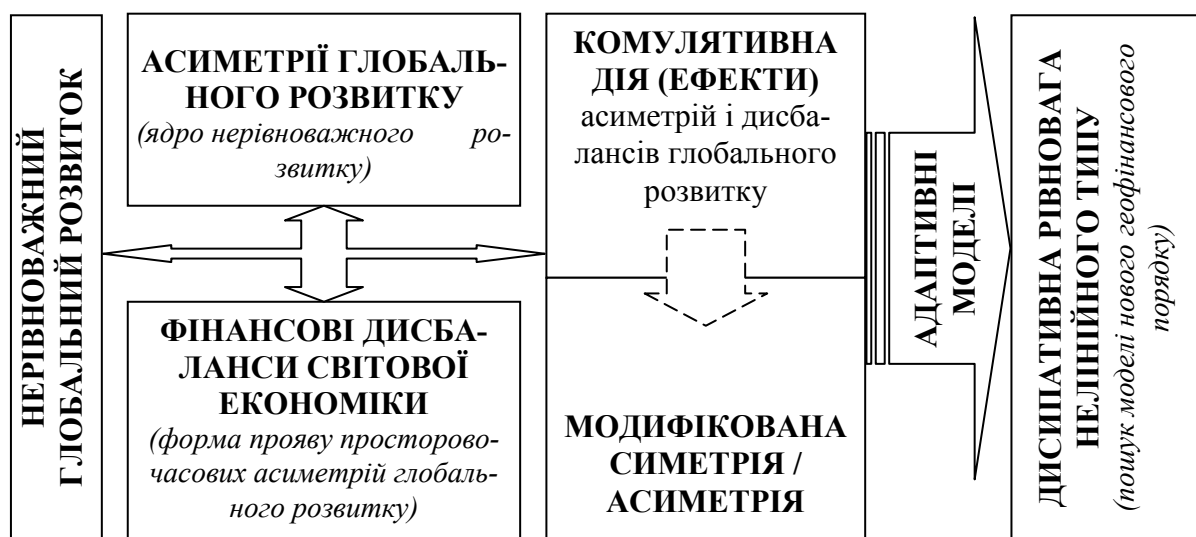

Рис. 1.1.1. Глобальні асиметрії і дисбаланси у вимірах нерівноважного розвитку*

* Побудовано автором

Провідна ідея дослідження базується на верифікації висновку: світова економіка – складна гетерогенна система, що перебуває у перманентній нерівновазі, оскільки стійкі розриви в динаміці економічного розвитку країн у масштабах світової економічної системи не сприяють її структурній рівновазі.

Очевидні процеси поглиблення дивергенції глобального розвитку супроводжуються наростанням нерівноважних процесів, модифікацією асиметрій глобального розвитку та консервацією структурних глобальних дисбалансів. За таких умов державам доведеться спрямовувати зусилля не лише на тимчасову корекцію асиметрій і дисбалансів ендогенного й екзогенного походження на локальному й національному рівні, але й на спільний пошук нової моделі світового економічного порядку.

Вищезазначене, дало змогу окреслити ключові позиції, які визначатимуть логіку подальшого пізнавального процесу і методологічні підходи до концептуальної ідентифікації глобальних фінансових дисбалансів (рис. 1.1.2).

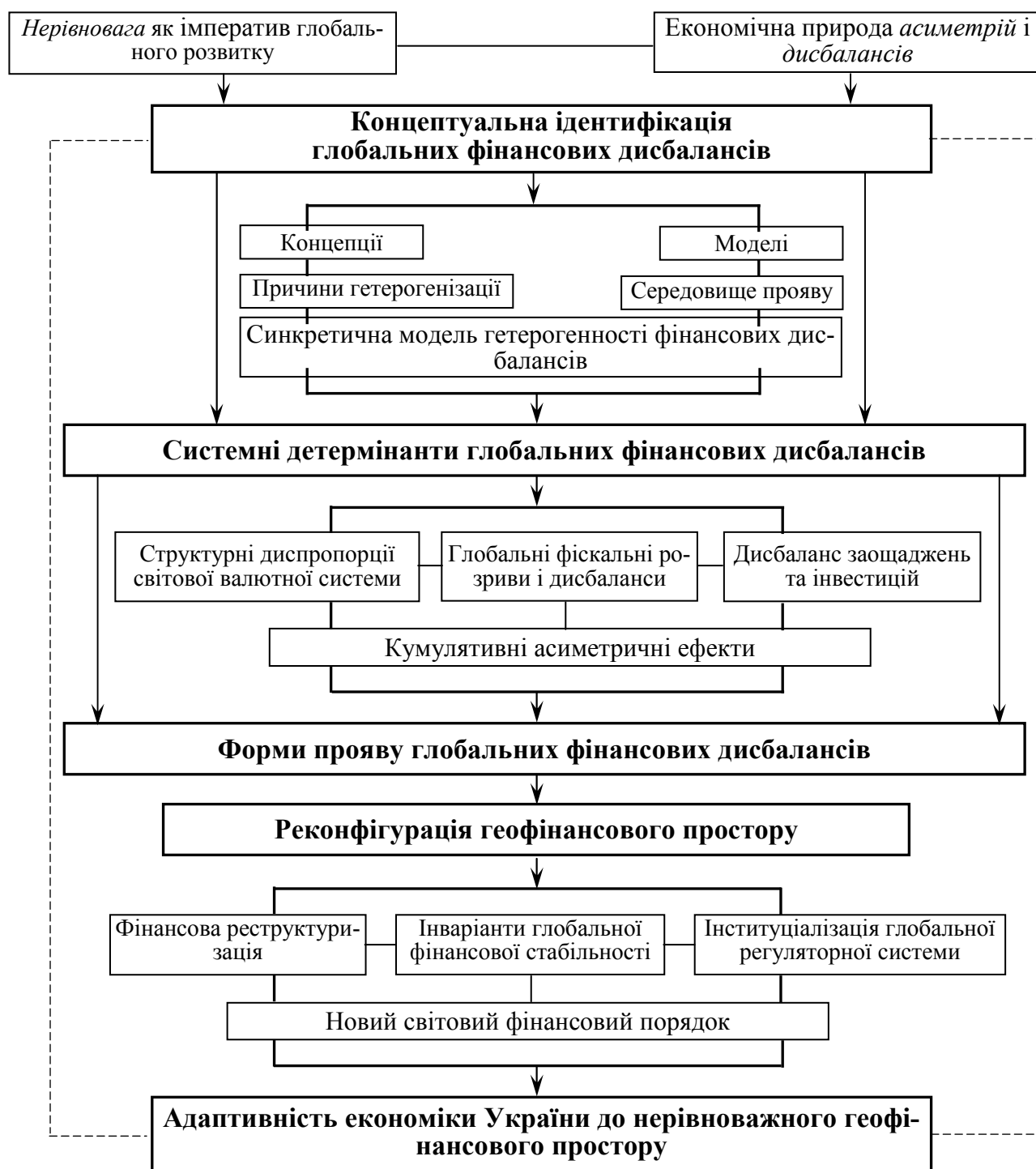

Рис. 1.1.2. Структурно-логічна схема концептуальної ідентифікації глобальних фінансових дисбалансів*

* Узагальнено і побудовано автором.

Таким чином, на сучасному етапі виокремлюється нова площина теоретичних і прикладних досліджень у світовому господарстві і міжнародних економічних відносинах – нерівноважний глобальний розвиток, специфічним об’єктом дослідження у вимірах якого є фінансові дисбаланси як об’єктивно існуюче явище світової економіки, а предметом – системні детермінанти, форми прояву та механізми регулювання

глобальних фінансових дисбалансів, їх вплив на реконфігурацію геофінансового простору і формування нового світового фінансового порядку.

1.2. Асиметрії і дисбаланси як форми прояву нерівноважного глобального розвитку

В умовах фінансової глобалізації загострюється увага докола проблем нерівноважного глобального розвитку. Нерівновага, як домінуючий імператив геофінансового простору. Дедалі частіше проявляється у масштабних тектонічних зрушеннях світової фінансової полярності, багаторівневості асиметрій глобального розвитку та періодичному загостренні глобальних фінансових дисбалансів. Попри зростаючий інтерес до асиметрій і дисбалансів глобального розвитку, ці неологічні в економічній теорії поняття не однозначно інкорпуються в наукові дослідження. Подекуди їх застосування у науковому обороті економічної науки розцінюється як «своєрідна гра в дефініції». Адже згідно лінійної логіки і ортодоксальних теорій парадигми детермінізму, коли специфіка суспільного явища окреслюється за допомогою префіксів «а-» (зокрема, «асиметрія глобального розвитку») або «дис-» (у випадку з «глобальними дисбалансами»), то увага акцентується на заперечних частинках, і при цьому не ідентифікованою залишається системна визначеність нової якості, що утверджується. Тим часом, як це нині стає цілком очевидним, «асиметрії» і «дисбаланси» є пріоритетним предметом дослідження «епохи сильної нерівноваги» (у термінах *І. Пригожина*), що у своїх сутнісних визначеннях формується «за логікою міжсистемних трансформацій, за законами взаємодії детермінованих і водночас не детермінованих, раціональних і ірраціональних начал» [64, с. 9]. За таких обставин, все виразніше проявляється відомий парадокс гносеології, згідно якого на перший погляд елементарні, досить відомі позиції теорії при їх глибокому аналізі часто виявляються найменш осмисленими. Як зазначає А. Гальчинський, «...цей парадокс особливо рельєфно почав проявлятися саме тепер, коли мова зайшла про викликану радикальними суспільно-історичними трансформаціями кризи економічної науки, яка неоднозначно виявляє себе на її різних структурних рівнях» [65, с. 16].

З огляду на вищезазначене, незважаючи на активне використання у науковому обороті економічної науки неологічних понять – «асиметрії» і «дисбаланси», – вони не мають однозначного, чіткого й повною мірою науково обґрунтованого трактування. В реальній пізнавальній практиці ці поняття в залежності від контексту можуть вживатися як синоніми, одержувати властиві лише їм смислові відтінки, або ж, навпаки, інтегруватися в єдиному понятті наукового знання. У подальшому викладі теоретичних положень будемо відштовхуватися від вихідної позиції, згідно якої «асиметрії» і «дисбаланси» – це по суті когерентні поняття, що у сукупності вписуються у сучасну концепцію нерівноважного глобального розвитку, яка розбудовується на такій методологічній конструкції: нерівноважний розвиток – асиметрії і дисбаланси (як форми прояву нерівноважного розвитку) – дисипативна (нелінійна) рівновага (як форма прояву симетрично-асиметричних ефектів). При цьому проблема криється в семантиці мовних одиниць.

Ортодоксальна економічна наука, згідно усталених традицій парадигми детермінізму, розглядає явище асиметрії у філософській єдності модальних категорій: «симетрія» (як вихідне поняття) – «асиметрія» (як похідне від «симетрія»). З огляду на філософську єдність модальних категорій і їх реципрокний характер, явище асиметрії (з грец. *asymmetria* – невідповідність) у такому випадку означає несиметричність, порушення симетрії (з грец. *symmetria* – сумірність, повна відповідність) [287, с. 834-835].

Протягом усієї історії глобального розвитку симетрія, як теорія, метод і методологія, відіграла важливу роль у науці, техніці, образотворчому мистецтві, архітектурі, медицині та інших видах інтелектуальної діяльності цивілізацій. Філософські узагальнення симетрії, як «перманентної співрозмірності і гармонії структури матерії в процесі її розвитку у просторі й часі» [324, с. 608] дали ключ до розуміння та уніфікації багатьох законів фізики, хімії, біології та інших наук. За образним висловлюванням німецького математика, фізика, філософа Г. Вейля, за допомогою цієї ідеї людина намагається осягнути й створити порядок, красу і досконалість. Класична (геометрична) теорія симетрії XIX ст. уточнила інтуїтивне уявлення про симетрію як гармонію пропорцій. А сучасний методологічний статус симетрії визначається перш за все тим, що вона стала багатовимірною системою відображення глибинних сторін світу, математично точною мовою, яка узгоджується з найбільш фундаментальними науковими те-

оріями і через це часом абстрактна й складна, але разом із тим і достатньо наочна, щоб при розгляді навіть далеких від буденного сприйняття сторін світу можна було вдатися до звичайної людської уяви [329, с. 580].

У парадигмі детермінізму асиметрії, як фундаментальному поняттю науки, відводиться виняткова роль, зумовлена притаманним їй причинно-наслідковим взаємозв'язком із симетрією. З точки зору дуалізму функціональних форм еволюції суспільних систем, різні форми асиметрії, об'єднані загальним і єдиним процесом розвитку, закономірно призводять у кінцевому підсумку до ситуації симетрії, що час від часу виникає на якісно нових рівнях спіралеподібного руху. Адже, як відомо, вся конструкція цієї парадигми виходить із принципу раціональної побудови будь-якої, у тому числі, економічної системи, а наукове світосприйняття формується на основі лінійних категоріальних схем. У кожній із таких схем перша (визначальна) категорія завжди посідає привілейоване становище порівняно з наступною. У нашому випадку категорія «симетрія» онтологічно (буттєво) є первинною і важливішою, ніж похідна від неї категорія «асиметрія».

Важливо усвідомлювати методологічну значимість наведених конструкцій. Адже саме реалізація принципу раціональності «...зумовлює, з одного боку, функціональну визначеність кожної системи, її «природний порядок», а з іншого – можливості формалізації її структурних зв'язків, осмислення закономірностей еволюційної логіки системного розвитку» [65, с. 192]. Відштовхуючись від таких міркувань, симетрія, як «органічно притаманна Всесвіту першооснова», що є відображенням перманентної співрозмірності і гармонії структури матерії в процесі її розвитку у просторі й часі, зазнає певних модифікацій. Елементи симетрії (розмірність у розташуванні, співрозмірність і гармонія пропорцій чи структури) у цьому контексті мають особливе значення саме як першопричини, оскільки їх порушення призводить до асиметрії і зумовлює появу низки ефектів, які згідно «принципу симетрії П'єра Кюрі» [329, с. 580] в кінцевому випадку призведуть до модифікованої симетрії (симетрії вищого порядку), що характеризується появою нових ознак, властивостей за збереження її первинної сутності. При цьому асиметрія стає важливим об'єктом дослідження у якості рушійної сили еволюційного розвитку в такому причинно-наслідковому взаємозв'язку: «симетрія – асиметрія – модифікована симетрія» і свідчить про закономірний (а з огляду на

регулярність зміни першопричини явища або структури системи) і циклічний характер глобального розвитку.

Враховуючи те, що поняття «симетрія» є «багатовимірною системою відображення глибинних сторін світу», то, відповідно, багатоаспектним є його дефініційний ряд у прикладних дослідженнях, а сама вона органічно узгоджується з теоріями глобального розвитку.

По-перше, «симетрія» означає дещо пропорційне, що вказує на співмірність. У такому розумінні симетрія, з позицій структуралізму, демонструє формальну рівнозначність багатьох частин (структурних елементів) системи і спосіб, за допомогою якого вони об'єднані в ціле. Найбільш типовим прикладом такої симетрії є формування глобально-центричної моделі економічного розвитку, яка інтегруючи структурні елементи світового господарства надає йому внутрішньої цілісності та єдності. Не зважаючи на те, що в умовах глобально-центричного розвитку, в політичному плані держави залишаються суверенами, а тому логічно рівнозначними, економічно всі вони залежні від «глобальних правил гри». Для більшості країн світу світовий ринок уже не може розглядатися як доповнення до національного, а перетворився на необхідну умову функціонування їх національних економік. Проте з огляду на нерівномірність ресурсного забезпечення, непропорційність кількісних і якісних показників соціально-економічного розвитку як на регіональному та міжкраїновому рівні, так і в секторальному (мова іде в першу чергу про порушення вартісних пропорцій між реальним і фінансовим сектором глобальної економіки) та галузевому вимірах, доводиться констатувати порушення структурно-функціональної рівноваги світової економіки, наростання фрагментарності, різновекторності та різношвидкісної динаміки розвитку окремих її складових. У даному випадку йдеться про асиметрію глобального економічного розвитку, зміст якої Я. Столярчук пов'язує з «усталеною відсутністю структурної рівноваги глобальної економічної системи, яка проявляється у непропорційності розвитку підсистем і елементів світового господарства в силу об'єктивно існуючих суперечностей між ними» [307, с. 38-39]. У такому контексті природно вести мову про іманентно властиву світовій економіці асиметричність (порушення пропорцій і співмірності окремих її складових), як детермінанту поглиблення структурних диспропорцій гло-

бального економічного розвитку, порушення структурної рівноваги світової економіки й посилення частоти і сили глобальних структурних криз.

По-друге, «симетрія» означає функціонально-ієрархічну рівновагу глобального простору, що базується на чітко визначених і узгоджених на багатосторонній основі взаємовигідних умовах, які визначають рамки офіційної та комерційної поведінки у будь-якій сфері міжнародної діяльності. Прикладний аспект цього зрізу дослідження є особливо актуальним у контексті реорганізації геополітичних відносин та формування нового світового економічного порядку. Адже надзвичайно високий динамізм розвитку міжнародних відносин й реструктуризація всієї системи світового порядку обумовили необхідність переосмислення традиційних та розробки нових підходів щодо функціонально-ієрархічної рівноваги у геополітичних відносинах. Як справедливо зазначає Г. Перепелиця, зникнення біполярної системи і формування альтернативних їй однополярної та багатополярної систем міжнародних відносин викликають потребу в нових акцентах і нових підходах щодо геополітичної природи цих відносин, зокрема, дослідженні такого їх різновиду, як симетричні та асиметричні відносини [243]. Гіпотетично оптимальний світовий порядок забезпечує вигоди для усіх акторів геополітичної системи та її симетричність; натомість, будь-яке нехтування інтересами однієї зі сторін обертається асиметричними ефектами в геополітиці і дисбалансом інтересів правлячих еліт, порушуючи цим самим функціонально-ієрархічну рівновагу в міжнародних відносинах. Водночас формування світового економічного порядку значною мірою, якщо не вирішальною, визначається ієрархічністю світової економіки, в умовах якої одні країни вирізняються більшим економічним потенціалом і, відповідно, впливом, ніж інші. Скажімо, навіть провідні країни великої двадцятки (G-20) характеризуються терміном «недосконала симетрія», оскільки прийняття ними спільних рішень значною мірою диктується геополітичним впливом і геоекономічною могутністю США, які продовжують залишатися свого роду «точкою глобальної рівноваги», відносно якої визначається політика інших країн як в цілому, так і в міжнародних організаціях. Таким чином, поняття «асиметрія» у геополітиці найчастіше застосовують для характеристики міжнародних відносин неспіврозмірних за впливом і статусом контрагентів. І лише в окремих випадках (наприклад, з позицій стратегії національної безпеки держави) асиметрія розглядається як «вміння діяти, організовувати діяльність

та мислити відмінним від опонентів чином з метою максимізації власних переваг та використання вразливих місць опонента, захоплення ініціативи чи забезпечення простору для маневрування» [461, с. 5]. Асиметрія у даному випадку більшою мірою вказує на парадоксальний характер міжнародних відносин, у яких геополітично та геоекономічно слабший контрагент здатний відстояти свої інтереси і навіть нав'язати свою волю сильнішому, а останній не завжди може відстояти свої інтереси і підпорядкувати слабшого [94].

По-третє, під «симетрією» часто розуміють незмінність (інваріантність) структури і форми матерії у просторі і часі під дією перетворень. Найкращим прикладом у даному випадку може слугувати повторюваність історичного перебігу подій у широкому розумінні (іншими словами циклічність розвитку), у вузькому розумінні – коливання ділової активності навколо тренда (бізнес-цикл). Кожен цикл (економічний, технологічний, інституційних перетворень, що прямо і безпосередньо кореспондує з довгими хвилями економічного і технологічного розвитку, а також соціальний і політичний, цивілізаційний) характеризується інваріантністю – періодичним зростанням та падінням ділової активності і описується двотактною структурою – «рівновага – криза», що є свого роду «точками опори» закону симетрії. Свого часу, торкаючись цього питання, Й. Шумпетер зазначав, що за кожним «піднесенням» настає «депресія», а за кожною «депресією» – «піднесення» [361, с. 386]. Простіше кажучи, все змінюється (умови циклічності (співвідношення внутрішніх та зовнішніх чинників її реалізації), амплітуда (тривалість фаз) циклу), однак закон циклічного розвитку виявляє стійку тенденцію до рівноваги, а отже до симетрії. Порушення симетрії пропорцій і рівноваги, як правило, є першопричинами циклічних коливань.

У підсумку можна зазначити, що в ортодоксальній економічній науці превалує визначення категорії «асиметрія» на основі узагальнення протилежних для «симетрії» ознак (рис. 1.2.1).

Зокрема, у найбільш широкому розумінні, «симетрія» – поняття, яке відображає існуючий в об'єктивній дійсності порядок, рівновагу, стійкість, пропорційність і співрозмірність між частинами цілого. Відповідно, протилежне йому поняття «асиметрія» – відображає порушення порядку, рівноваги, відносної стійкості, пропорційності і співрозмірності між окремими частинами цілого, що в масштабах глобального розви-

тку, як правило, пов'язане зі змінами, трансформаціями, структурно-функціональною та організаційно-інституційною реструктуризацією. Керуючись такою логікою, доводиться визнати, що симетрія – явище відносне, тоді як асиметрія – абсолютне. Відтак, симетрія – окремий випадок асиметрії, оскільки властивості симетрії відображають стан рівноваги, а всі властивості асиметрії – прояви руху. Через це, асиметрія розглядається у даному дослідженні як джерело розвитку, утворення нового. Саме в цьому полягає її методологічний статус як модальної від «симетрія» категорії. Іншими словами, співвідношення симетрії і асиметрії можна розглядати як співвідношення рівноваги і розвитку.

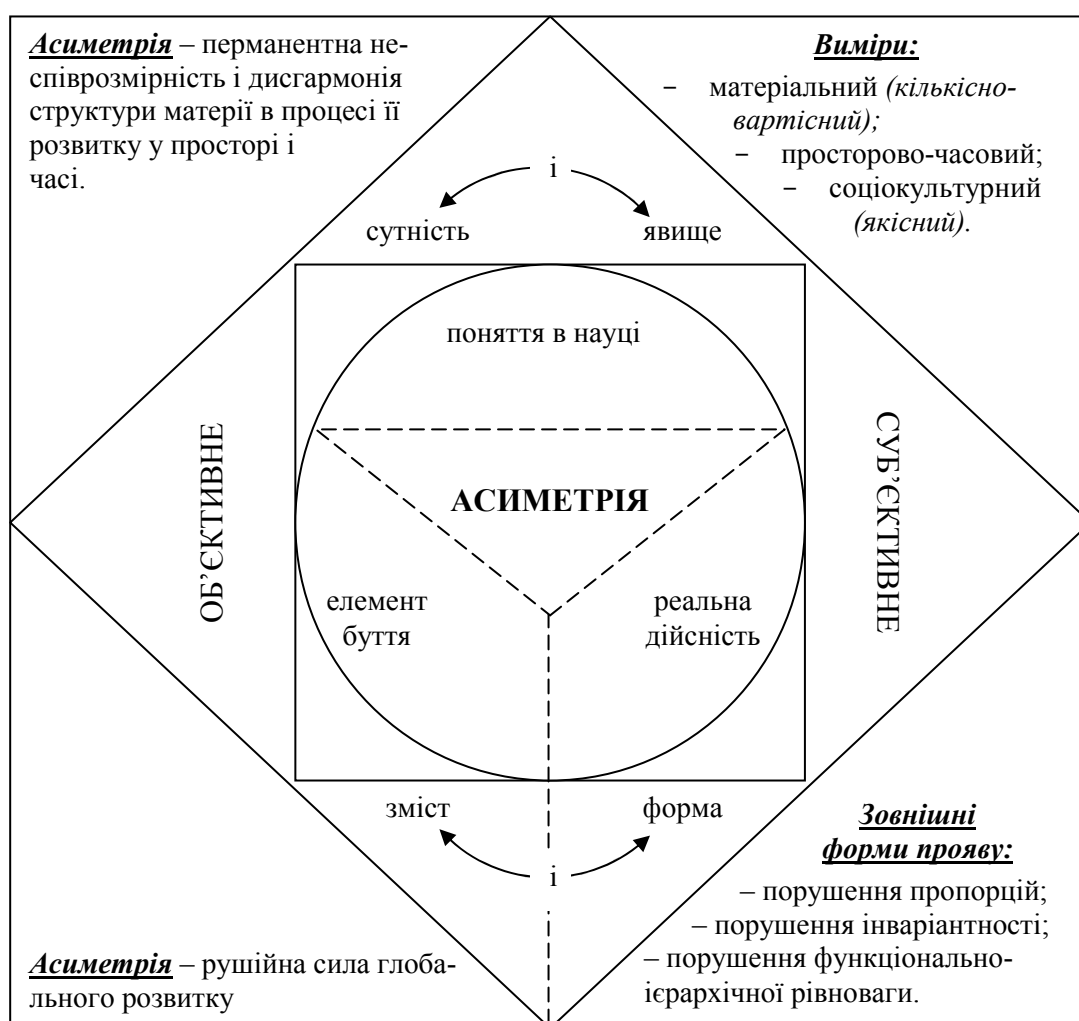

Рис. 1.2.1. Методологічний статус асиметрії як рушійної сили і багатовимірної системи відображення нерівноважного глобального розвитку*

* Узагальнено і побудовано автором.

З огляду на вищезазначене, методологічний статус «асиметрії», як об'єктивно існуючого явища, дає усі підстави для розгляду її у якості невід'ємного елемента гло-

бального розвитку. Асиметрії глобального розвитку, як об'єктивно існуючі і внутрішньо притаманні геопростору перманентні порушення пропорцій глобально-центричної економічної системи, що проявляються у вартісно-кількісних, просторово-часових і соціокультурних вимірах, виступають детермінантами асинхронної (у вимірах соціального часу) еволюції країн, регіонів і локальних цивілізацій (латеральна асиметрія); порушення структурних пропорцій економічного розвитку (структурна асиметрія) і функціонально-ієрархічної рівноваги геопростору (функціональна асиметрія); посилення асинхронності й поліваріантності протікання глобальних процесів у просторі і часі (динамічна асиметрія). Водночас, аналізуючи сучасні глобально-економічні трансформації, маємо у своєму аналізі йти значно далі. Методологічно важливо враховувати те, що закони симетрії теоретично найбільше адаптовані до ієрархічно-централізованої моделі глобального розвитку. Але в умовах сучасної фази глобальних перетворень «ієрархічна централізація – це важливий, однак не визначальний чинник притаманної постіндустріалізму моделі економічних трансформацій» [65, с. 539]. Якщо спробувати спроектувати це твердження і реальні факти на сучасні глобальні трансформації, то очевидною стане «історична обмеженість ієрархічно-централізованих начал глобалізації» і, водночас, наростаюча диссиметричність (у розумінні часткової (пониженої) симетрії, що характеризується відсутністю лише деяких елементів системи, порушенням закономірностей їх просторового розміщення), «різновекторність і самодостатність функціональних ланок глобалізації» [65, с. 539]. Саме у цьому відношенні структурні, латеральні, функціональні і динамічні асиметрії урізноманітнюють форми глобального співробітництва, вносять елементи природної випадковості у процеси глобального розвитку, додають динамізму економічним процесам. Така постановка проблеми є принципово значущою у методологічному вимірі реалій та ідеалів глобального розвитку. Нормативна наука, маючи на меті реалізацію ідеалів, притримується імперативу щодо зростаючої глобальності економічних відносин, конвергенції і забезпечення симетрії у соціально-економічному розвитку. І це, певною мірою, відповідає дійсності. Проте дійсності відповідає і протилежна тенденція – тенденція деглобалізації, дивергенції і асиметричності глобального розвитку. У

контексті емпіричних реалій і позитивних досліджень врахування другої тенденції є також принципово важливим.

З огляду на вищезазначене, глобально-центрична економіка, з одного боку, природно тяжіє до закону збереження елементарних частин, в основі якого лежить принцип симетрії як один із найфундаментальніших і найзагальніших принципів світоустрою, що характеризує той зріз економічних явищ, які відповідають спокою (рівновазі). Проте з іншого боку, «...ми маємо справу з пульсуванням живого соціального організму, схильного до постійних якісних змін» [130, с. 59], домінантою яких є асиметрія, як внутрішньо притаманне світовій економіці джерело розвитку.

Такий дуалізм причини і наслідку зумовлює ще одну дилему при визначенні вихідних теоретичних конструкцій. Йдеться про взаємозв'язок ще однієї пари модальних категорій: «рівновага – дисбаланс». Змістовне наповнення явища дисбалансу можна пояснити в такому генетичному зв'язку – «баланс» (рівновага) і «дис-» (префікс, що надає поняттю, до якого додається, протилежного або заперечного сенсу). За логікою семантики, «дисбаланс» – порушення/втрата рівноваги. Цим самим акцентуємо увагу на таких вихідних положеннях функціональної детермінованості явищ і процесів, що формують методологічний підхід у дослідженні глобальних дисбалансів:

- рівновага і дисбаланс – діалектично взаємопов'язані протилежності, які не існують відокремлено одна від одної. Відповідно економічна рівновага і явище дисбалансу є невід'ємними атрибутами розвитку будь-якої системи (в т.ч. світової економіки як складної багатовимірної системи);

- існує причинно-наслідковий детермінізм дисбалансу й економічної рівноваги. З одного боку, дисбаланс є причиною порушення рівноваги, а з іншого – він формується на основі порушення рівноваги, тобто є результатом певних суперечностей, що призводять до її порушення.

В ортодоксальній науці логічними формами відображення і шаблями пізнання об'єктивної дійсності у причинно-наслідкових формах рівноваги і дисбалансу є закони діалектики, які дають ключ до розуміння дуалістичної природи розвитку суспільних систем (у тому числі й світового господарства як багаторівневої системи). Так, основний закон діалектики – закон єдності і боротьби протилежностей – пояснює розвиток існуванням і боротьбою двох протилежних, але взаємодоповнюючих сил (на-

приклад, у нашому випадку – симетрія і асиметрія, рівновага і дисбаланс). Для кожного природного та історичного процесу можна віднайти два протилежних начала, боротьбою яких пояснюється його розвиток. У цьому полягає сутність діалектичного підходу. Водночас протилежності єдині у цьому процесі – одну неможливо відділити від іншої – оскільки діалектика не стільки описує реальні процеси, скільки закономірності людського мислення і можливості пізнання цих процесів.

Так, скажімо, двома сторонами економічної рівноваги є дія сил рівноваги і нерівноваги, в процесі якої рівновага забезпечується через нерівновагу. Це означає, що рівновага є динамічною оптимальною нерівновагою, що відіграє в економіці і позитивну і негативну роль. Нерівновага виникає об'єктивно внаслідок безперервного науково-технічного розвитку, асинхронності процесів у часі; диспропорційності у кількісно-якісному та структурних аспектах окремих макроекономічних параметрів. Накопичення сил нерівноваги (у нашому випадку асиметрій) стає причиною системної нестабільності, макроекономічних шоків, кризових потрясінь. Водночас тривала рівновага призводить до застою. Відтак, рушійними силами розвитку виступають різні форми нерівноваги – дисбалансу. Таким чином, нерівновага об'єктивно необхідна, оскільки вона означає, що економіка працює не на межі, не перевантажена, а зберігаються резерви для маневру та розвитку. Нерівновага посилюється в період невизначеності в економіці, внаслідок нерациональної економічної політики, хибного соціально-економічного курсу тощо.

Другий закон діалектики – перехід кількісних змін в якісні – пояснює генетичну природу нерівноважного розвитку світового господарства як складної багаторівневої системи, через філософські категорії «якість», «кількість», «міра». Специфічні зв'язки між ними розкривають закономірності глобального економічного розвитку, що на відміну від рефлексії відображаються у причинно-наслідковому детермінізмі полярних і водночас корелятивних категорій дисбалансу й економічної рівноваги. Особливість кількості як філософської категорії полягає в тому, що певне явище, процес можуть збільшувати чи зменшувати свої пропорції до певної межі, не змінюючи при цьому якісних характеристик. У цьому розумінні «...кількість – це визначеність, байдужа до буття явищ і процесів, оскільки вони зберігаються, не зважаючи на зазначені зміни» [329, с. 475]. Але ця байдужість відносна, зберігається до певної межі, в якій відбува-

ється зміна якості, тобто явище або процес стають якісно іншими. Так пояснюється небайдужість кількості для якості, їх єдність, що називається мірою. Повторення цього процесу веде до другої, третьої та подальших мір і закономірностей. Виникає «вузлова лінія відношень міри». Нові якості, що формуються в цьому процесі, створюють можливості для нових кількісних змін, що можна оцінювати як зворотний перехід якості у кількість [329, с. 475-476].

Подвійний перехід «кількості у якість» і «якості у кількість» має при дослідженні глобальних дисбалансів принципове значення. Так, зокрема, дисбаланс, з одного боку, є причиною порушення рівноваги, а з іншого – він формується на основі порушення рівноваги, тобто є результатом певних суперечностей і диспропорцій, що призводять до її порушення. У контексті дії цього закону діалектики варто розуміти, що в глобальному світі всі процеси є перехідними. В світовій економіці як динамічній системі не залишилося передумов для статички. Водночас треба зауважити, що трансформаційні процеси в основному є зовнішньою формою прояву переходу від однієї ситуації рівноваги до іншої. За логікою на кожному часовому інтервалі і в кожному процесі досягається певна рівновага. Збурення зовнішнього чи внутрішнього характеру, що виникають відносно процесу намагаються його вивести із досягнутого стану рівноваги. Однак отримавши сигнал про ці збурення чи зміни, світова економіка, як динамічна система виробляє «компенсаційні реакції», що їх пригнічують і повертають процес до ситуації рівноваги. У даному випадку ідеться про концептуальний принцип, за яким світова економіка як динамічна і водночас саморегульована система еволюціонує до рівноваги, що реалізується в автоматичному режимі й базується на кореляції логіки природної рівноваги і раціоналізму.

Третій закон діалектики – заперечення заперечення – пояснює певну повторюваність (циклічність) усіх процесів розвитку. Це одне із найглибших узагальнень при вивченні процесів розвитку систем. Адже в його основі лежить діалектичне заперечення як об'єктивний і суттєвий момент усякого розвитку. Закон «заперечення заперечення» органічно пов'язаний з єдністю і боротьбою протилежностей, оскільки заперечення старого новим у процесі розвитку є розв'язанням суперечностей.

Згідно даного закону все існуюче (і світова економіка в даному випадку не є виключенням), має свої внутрішні суперечності, які наростають, загострюються і зрештою досягають такого стану, коли розвиток системи стає неможливим без їхнього розв'язання. У філософії процес розвитку співвідношення протилежностей у рамках певної суперечності має свої етапи: 1) вихідний стан об'єкта; 2) роздвоєння єдиного, розгортання протилежностей, перетворення об'єкта на свою протилежність (тобто перше заперечення – вихідного); 3) розв'язання суперечності, перетворення цієї протилежності на свою протилежність (друге заперечення – роздвоєного), що є свого роду поверненням до вихідного [329, с. 205].

Перекладаючи зміст цього закону на предмет даного дослідження, можна пояснити трансформацію «двотактної структурної побудови: «рівновага – криза» у більш складну діалектичну тріаду: «рівновага – дисбаланси – криза». У такому контексті дисбаланси виступають запереченням рівноваги як базової константи, а кризи є свого роду способом розв'язання суперечностей і досягнення якісно нового рівня рівноваги.

Говорячи мовою економіки, закон «заперечення заперечення» декларує циклічний характер всіх динамічних процесів, що прослідковуються у розвитку основних етапів інтернаціоналізації економічних відносин. Це визнається нині і прикладною аналітикою. Зокрема, один з чи не найавторитетніших фінансистів світу, колишній керівник ФРС США А. Грінспен зазначає: «Історія доводить, що глобалізація – процес оборотний» [82, с. 348]. З огляду на зазначене, саме логікою закону «заперечення заперечення», можна пояснити позачасову детермінованість подій, їх оборотність і парадоксальну повторюваність у багатьох випадках сценаріїв розгортання кризових явищ у світовій економіці (рис. 1.2.2).

Водночас принцип рівноваги не можна абсолютизувати, оскільки «... в умовах сучасної епохи, яка має ознаки глибинних системних трансформацій, починає домінувати протилежний принцип – принцип нерівноважного розвитку» [65, с. 198], відповідно до логіки якого «рівновага» може трактуватися «лише як конкретна (специфічна) ситуація... як окремий випадок» [65, с. 199]. У цьому контексті, для дослідження асиметрій і дисбалансів глобального розвитку досить перспективними є метафізичні

конструкти парадигми синергетики як загальнометодологічні й концептуальні основи самоорганізації складних систем, що еволюціонують на принципах нелінійності.

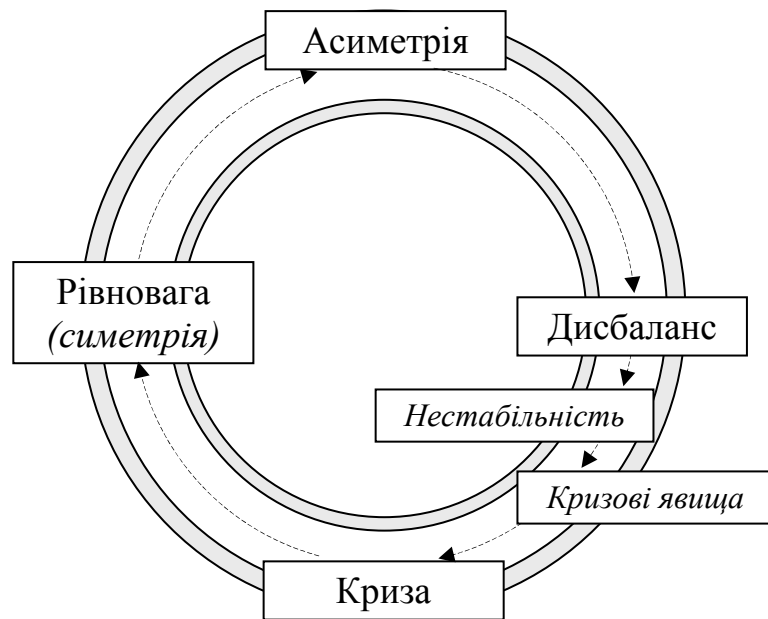

Рис. 1.2.2. Причинно-наслідковий взаємозв'язок асиметрій і дисбалансів глобального розвитку (парадигма детермінізму)*

*Розроблено і побудовано автором.

Трансформуючись у багаторівневу систему відображення глибинних аспектів нелінійності глобального розвитку, поняття «асиметрія» у новій парадигмі стає більш природним і водночас ємним у розумінні дефініційного ряду. Як форма прояву нерівноважного розвитку асиметрію можна представити такою структурою:

- 1) органічна первинна асиметрія (ядро нерівноважного розвитку);
- 2) асиметричні шоки і флуктуації (первинні асиметрії) – тимчасові відхилення від середньої частоти коливань певного елемента системи, що виникають як реакція на «поштовхи» / впливи, спричинені надзвичайними подіями, найчастіше випадкового (ймовірнісного) характеру. Первинна асиметрія проявляється у результаті випадкових асиметричних шоків і флуктуацій. Імовірність появи асиметрій зростає зі збільшенням нелінійності й нерівноважності оточуючого середовища та концентрації дисбалансів у ньому. Детермінантами дисбалансів можуть виступати як екзо-, так і ендогенні чинники. В теорії нерівноважного розвитку їх поділяють на два типи – позитивні (сприяють виникненню нових необхідних елементів) і негативні (сприяють видаленню зайвих елементів системи). Крім того, варто зазначити, що асиметрії виникають

навіть унаслідок малих флуктуацій, коли система знаходиться у нерівноважному стані. При цьому мірою нерівноважності системи є так званий «поріг чутливості / адаптивності системи до шоків і флуктуацій». Зокрема, нерівноважність низька (навіть за умови сильного впливу), коли поріг високий, а система адаптивна; і, навпаки, нерівноважність висока навіть за слабого впливу, коли поріг низький, а в системі не розвинений адаптаційний синдром. Ось чому в нерівноважних системах дуже часто найменший вплив асиметричних шоків і флуктуацій викликає великі збурення;

3) асиметричні ефекти (вторинні ефекти) – відхилення, що виникають під впливом дезорганізуючих дисипативних (розсіюючих) чинників як результуючий вплив мультिवаріантного розвитку, що супроводжуються порушенням структурно-функціональної цілісності геопростору і формуванням його дисипативної структури (має місце у випадку, коли переважає дисипативне начало (І. Пригожин));

4) модифікована асиметрія (асиметрія вищого порядку) – так звані третинні ефекти/відхилення, що стають формами прояву незрілості системи та детермінантами її дисипативності й сумативності. Як правило дисипативні системи самостійно виникають у нестійкому, насиченому енергією середовищі завдяки оберненому позитивному зв'язку, який виводить систему з рівноваги. Виникаючи з випадкових шоків і малих флуктуацій, дисипативні системи проявляють здатність до саморозвитку, що забезпечується запасами енергії в середині системи чи поглинанням її з оточуючого середовища (має місце у випадку, коли переважає конструктивне начало (С. Курдюмов)).

У своїй сукупності ці дефініції є багатовимірною системою відображення глибинних аспектів нелінійності й нерівноважності глобального розвитку, у вимірах асиметрії еволюціонують по спіралі (як за висхідною, так і за низхідною траєкторією), на кожному витку якої світова економіка, як складна система, проходить чотири зони розвитку дисипативних систем та їх структур (рис. 1.2.3):

- 1) найближчу зону прогресивного розвитку;
- 2) актуальну зону прогресивного розвитку;
- 3) найближчу зону регресивного розвитку;
- 4) актуальну зону регресивного розвитку.

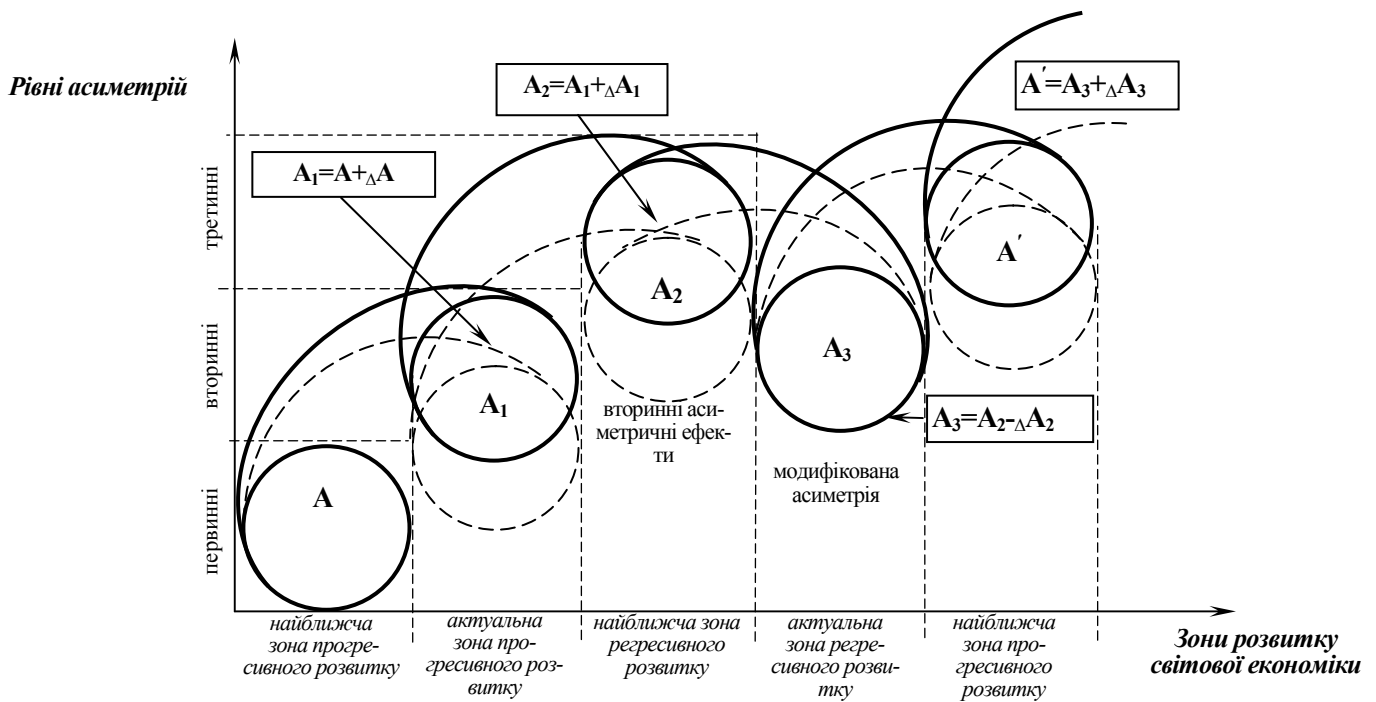

Рис. 1.2.3. Графічна інтерпретація нерівноважного розвитку світової економіки під впливом асиметрій і дисбалансів*

* Розроблено і побудовано автором.

Примітки:

$\Delta A, \Delta A_3$ – асиметричні шоки і флуктуації;

ΔA_1 – асиметричні вторинні ефекти;

ΔA_2 – асиметричні третинні ефекти вищого порядку.

Відповідно у процесі розвитку світової економіки як дисипативної системи об'єктивно існуючі первинні асиметрії (ядро нерівноважного розвитку) під впливом асиметричних шоків і флуктуацій можуть або поглиблювати асиметричні ефекти, що супроводжуються порушенням структурно-функціональної цілісності геопростору, формуванням його дисипативної структури, або ж частково їх вирівнювати. При цьому світова економіка щоразу проходить у своєму розвитку і етап самоорганізації (коли в оновленому варіанті виникає вперше сама та її дисипативні структури, коли інкорпорується у неї нові елементи), і етап розпаду (коли розсіюється сама, а старі її структури руйнуються, щоб змінитися на нові).

Екстраполяція поданих теоретичних узагальнень і загальнометодологічних визначень дає ключ до розуміння нерівноважності світової економіки та нелінійності глобального розвитку. У площині відповідних узагальнень розміщуються і критеріальні визначення асиметрій глобального розвитку.

По-перше, світова економіка, як багаторівнева і гетерогенна за складом, проте ієрархічно і функціонально структурована складна система, перманентно піддається асиметричним шокам і модифікованим асиметричним ефектам вищого порядку. Передусім нерівномірність ресурсного забезпечення і непропорційність перерозподілу світового доходу, підсилені неоднорідністю «соціального часу» (постіндустріальні країни і країни, що розвиваються) стають причиною того, що основні наддоходи (геоекономічну ренту) отримують світові полюси економічного і технологічного розвитку. Як зазначають з цього приводу Д. Лук'яненко та О. Мозговий, соціально-економічний розрив між країнами – глобальними лідерами і країнами-аутсайдерами прогресує, відображаючи розриви у генеруванні та освоєнні технологічних інновацій у сучасному інформаційному середовищі. Адже концентрація інформаційних ресурсів та інтелектуального капіталу в невеликій групі постіндустріальних країн, з одного боку, продукує ефект використання світової технологічної ренти, а з іншого – консервує свого роду технологічний «колоніалізм» аутсайдерів глобального розвитку [193]. Відтак поглиблюються кількісні диспропорції і погіршуються якісні параметри соціально-економічного розвитку як на регіональному і міжкраїновому рівні, так і в секторальному і галузевому вимірах.

З іншого боку, для аналізу динаміки світової економіки ключове значення мають не стільки структурні параметри (що більше характерні для статичного стану), скільки параметри, що характеризують функціонування економічної системи в часі через призму сукупності процесів, що у ній відбуваються. У такому контексті світова економіка – динамічна система, у якій різного роду процеси (йдеться про послідовну зміну явищ, перебіг розвитку з певною швидкістю) протікають з різною інтенсивністю (впливаючи один на одного), ламінарно (паралельно, співпадаючи за напрямками, не змішуючись) чи різноспрямовано і турбулентно (просторово організовуючись утворюють «вихори»). Таким чином, асиметричні ефекти порушення вартісних пропорцій між реальним і фінансовим сектором глобальної економіки, підсилені економічною динамікою сукупності процесів, що протікають з різною інтенсивністю у результаті різновекторної та різношвидкісної динаміки їхнього розвитку, призводять до перманентної системної і структурно-функціональної нерівноваги світової економіки, яка за таких умов набуває ознак турбулентності. В своїй сукупності асиметрії і дисбаланси стають причинами загальної

дисипативності світової економіки як складної гетерогенної системи, нестійкості різних її складових, що в підсумку проявляється у надмірній волатильності певних економічних процесів (найбільша волатильність характерна для процесів формування цін на активи, валютних курсів, біржових котирувань; їхні зміни в часі супроводжуються складним, переважно хаотичним рухом). При цьому не варто ототожнювати волатильні процеси з турбулентними: перші характеризуються коливаннями в широких діапазонах; для останніх характерний рух окремих елементів з різною швидкістю (іншими словами турбулентний стан економічної системи зумовлюється розривами в темпах протікання взаємозв'язаних процесів, таких як попит і пропозиція, виробництво і споживання, заощадження та інвестування).

По-друге, дисипативність світової економіки посилюється і в результаті порушення функціонально-ієрархічної рівноваги геопростору в наслідок різного роду міжсистемних трансформацій у політичній, соціальній, духовній і, в т.ч. економічній сфері. Перш за все ідеться про трансформації у сфері людського суспільства з урахуванням неоднорідності «соціального часу» (асинхронності часових вимірів різнопорядкових реальностей). Адже людський соціум – особлива домінанта геопростору, що потребує усвідомлення з позицій методології індивідуалізму й гетерогенності взаємозв'язків, конфлікту інтересів, що виникають у результаті ірраціональності в поведінці окремих індивідів чи соціальних груп та мультिवаріантності в прийнятті ними різного роду рішень. З урахуванням цих трансформацій на фоні загострення суперечностей світосистеми індустріалізму, очевидно, що геопростір у перспективі втрачатиме ознаки вертикальної уніфікованості. Мова йде про конче значуще, «про зміну стратегічної спрямованості загального вектора глобальної еволюції – його домінантним началом все більшою мірою ставатиме процес децентралізації, утвердження пріоритетності горизонтальних артикуляцій глобального простору, його гетерогенізації» [65, с. 325].

Водночас важливо за цими, певною мірою абстрактно-теоретичними формулюваннями, побачити реальні новітні процеси, що відображають відповідні зміни в сучасних глобальних трансформаціях. Вони стосуються низки принципів позицій щодо зміни самої ідеології глобального розвитку. Сучасний постіндустріальний світ розкрив обмеженість матеріалістичних теорій і концепцій економічного розвитку. Не відкидаючи постулату – «вільні ринки і стабільні політичні системи – безумовні умови економі-

чного зростання», важливо звернути увагу на те, що коли мова заходить, наприклад, про розвиток країн Азійсько-Тихоокеанського регіону, то не меншу значимість тут відіграють культурно-історичні і сімейні традиції, професійна етика і релігія (остання до речі на відміну від ісламу, не накладає обмежень на форми економічної поведінки та діяльності). З іншого боку, сила ліберальної ідеології, зачепила не лише економіку, але й політику. Проте доводиться визнати, що в країнах із авторитарними режимами політичний лібералізм і формальна демократія в основному лише маскують фактичну нерівність і багатство.

У продовження зазначених думок варто звернути увагу на ще один аспект. Йдеться про безпідставність теорій безмежного суспільно-економічного прогресу, базованих на багаточисленних історичних закономірностях. Історія не дає переконливих аргументів щодо повної уніфікації ні геополітичного, ні геоекономічного, ні соціального простору. Цю гетерогенність геопростору американський соціолог П. Сорокін пояснював особливостями різнопорядковості людського соціуму і теоретичною конструкцією соціальної стратифікації, яка окрім майнової нерівності проявляється у нерівномірному розподілі прав і привілей, відповідальності і обов'язків, наявності чи відсутності соціальних цінностей, влади чи впливу серед членів того чи іншого суспільства). Модифікована соціальна стратифікація на національному рівні проявляється через такі форми як економічна та політична, а на міжнародному – через геополітичну і геоекономічну маргіналізацію (наприклад, центр – напівпериферія – периферія).

По-третє, світова економіка, як складна система багатовимірного глобального простору, еволюціонує за принципами циклічної просторово-часової моделі розвитку. І саме в контексті часового виміру кожен цикл (економічний, технологічний, інституційних перетворень, соціальний і політичний, цивілізаційний) характеризується з одного боку, інваріантністю – періодичним зростанням та падінням ділової активності, а з іншого боку – асинхронністю (неспівпаданням у часі, що є наслідком різної часової тривалості кожного циклу). Водночас існує ще одна пересторога – усі цикли взаємозалежні і взаємозв'язані між собою різними за тривалістю (а отже асинхронними в часі) фазами (амплітудами) коливань ділової активності, що підсилюються часовими лагами адаптації системи до циклічних змін і асиміляцією нововведень між галузями, країнами, регі-

онами і т.д. Якщо на першу характеристику світова економіка може прогнозовано реагувати, то саме друга і третя, засвідчують мультिवаріантність, а отже і непередбачуваність та не лінійність економічних, технологічних, інституційних, соціальних, політичних і цивілізаційних змін у просторі і часі, а також обмежені можливості різних складових системи щодо своєчасної адаптації до цих змін.

Саме на цих ключових концептах акцентувала увагу К. Перес, відомий у світовій науці дослідник довгострокових процесів глобального економічного розвитку [244]. Розкриваючи системний взаємозв'язок фінансових криз і технологічних революцій, що зумовлюють волатильний характер глобального економічного розвитку, вона довела, що будь-які зміни в технологіях можуть сповна реалізуватися лише шляхом інтерактивних соціальних, політичних та адекватних інституційних змін. Відповідно, такого роду зміни зачіпають як управління і організацію системи на мікрорівні, так і всю систему соціального і політичного регулювання на макрорівні. Проте країни і регіони асиметричні, як у прийнятті рішень щодо таких змін, так і в їх здатності й адекватності здійснювати необхідні інституційні перетворення (на це впливають як соціальні і політичні фактори, так і конкретні історичні обставини, конфлікт соціальних і політичних інтересів тощо).

На основі вищезазначених доказів приходимо до висновку, що в геоекономічному просторі постійно виникають нові асиметрії, які практично неможливо врахувати на початковому етапі аналізу і проведення прогнозних розрахунків. У результаті в масштабах світової економіки накопичуються надмірні кількісні і вартісні диспропорції, структурні і циклічні дисбаланси, що виходять за допустимі, так звані «нормальні межі» в зони хаосу, де попередні стимулюючі механізми вже не діють і стають, як правило, причинами глобальної нестабільності. При цьому нестача компенсаторних заходів на глобальному рівні стає причиною наростаючих збурень, які зазвичай у зростаючому темпі посилюються і дедалі частіше завершуються структурними і системними кризами глобального масштабу (йдеться як про територіальне охоплення, так і про масштабність наслідків). Відбувається перехід системи в іншу фазу, пов'язану з іншою ситуацією рівноваги, яка у «...дисипативних системах ірраціонального типу може трактуватися переважно у форматі ймовірності – лише як конкретна (специфічна) ситуація завжди обмежена у просторі й часі» [65, с. 145].

При цьому методологія складних систем розрізняє малі амплітуди відхилень від стану рівноваги і критичні точки відхилень, які розміщуються за межами рівноваги. У першому випадку флуктуації (відхилення) розглядаються здебільшого у вигляді так званих «системних шумів» або «малих вихорів», які здатні до самозаспокоєння. Відповідно у такому випадку системи розглядаються як системи з контрольованими дисбалансами. При досягненні критичних точок флуктуаційні «вихори» не зникають. Вони охоплюють ширший простір, проникають углиб, втягують до своєї орбіти дедалі більшу кількість структурних елементів. Досягаючи точки біфуркації, система стає нестійкою і за І. Пригожином «при її віддаленні від стану рівноваги вона може пройти через кілька зон нестійкості й еволюціонувати до кількох альтернатив» [256, с. 62] (рис. 1.2.4).

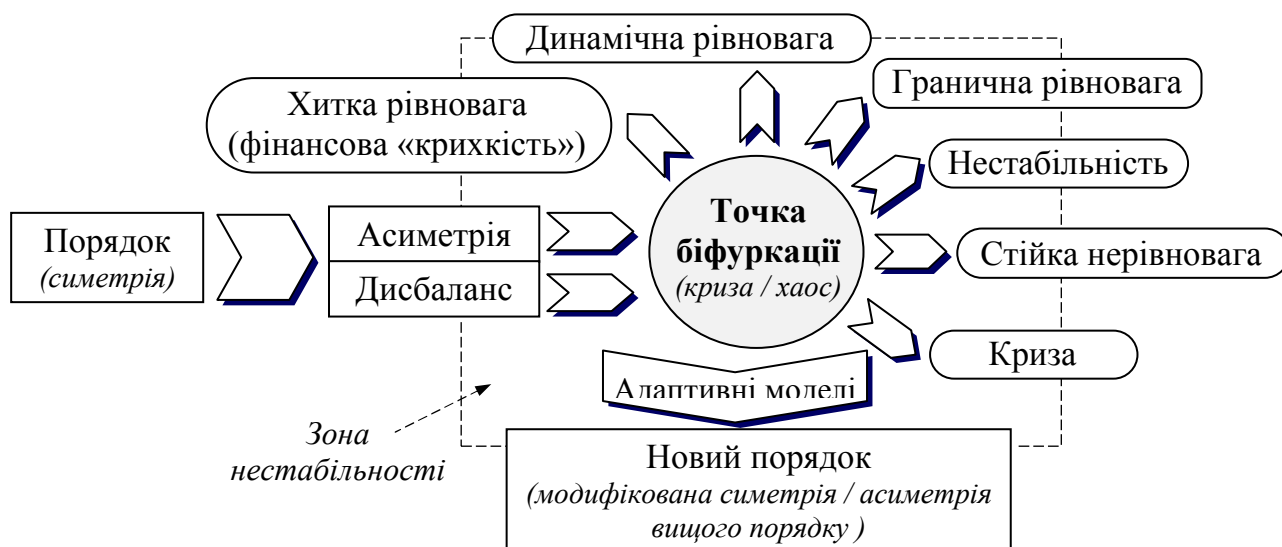

Рис 1.2.4. Асиметрії і дисбаланси як форми прояву нерівноважного розвитку (парадигма синергетики)*

*Розроблено і побудовано автором.

Таким чином, з позиції загальнометодологічних концептів нерівноважного розвитку, глобальні асиметрії і дисбаланси – когерентні явища, які співвідносяться між собою як загальне і часткове. Зокрема, асиметрії – об’єктивно існуюче і багатоаспектне явище, що відображає загострення внутрішніх протиріч геопростору і, водночас, виступає джерелом формування імпульсів для нового витка глобального розвитку. Сприяючи диференціації і гетерогенізації геопростору, вони стають ядром нерівноважного глобального розвитку, що супроводжується перманентним накопиченням нових протиріч, диспропорцій, дисбалансів, кризових явищ у світовій економіці чи порушенням функціонально-ієрархічної рівноваги геопростору і наростанням когнітив-

ного дисонансу у геополітиці і геоекономіці. Отже, якщо глобальні асиметрії – результат розвитку внутрішніх протиріч геопростору чи порушення умов існуючого світового економічного порядку, то глобальні фінансові дисбаланси – одна із форм зовнішнього прояву багаторівневих асиметрій глобального розвитку і, водночас, важливе джерело формування соціальних, геополітичних, соціокультурних протиріч у глобальному просторі. Відтак, глобальні фінансові дисбаланси, як одна із зовнішніх форм прояву кількісно-вартісних і просторово-часових асиметрій глобального розвитку, стають одночасно вихідним пунктом і їх вирівнювання і поглиблення. В умовах нерівноважного глобального розвитку, вони перманентно загострюються, у результаті чого світова економіка і її підсистеми проходять через кілька зон нестійкості, досягають точки біфуркації, у якій закладаються вектори глобального розвитку на майбутнє. За таких обставин виникає об'єктивна необхідність не лише в експлікації цих неологічних категорій і понять, а й концептуалізації економічних явищ на основі нової теоретичної формалізації. Йдеться, зокрема, про необхідність концептуальної ідентифікації глобальних фінансових дисбалансів, які, кореспондуючи із асиметріями глобального розвитку і сучасними глобальними трансформаціями, останнім часом набувають сили об'єктивного закону.

1.3. Концептуальна ідентифікація глобальних фінансових дисбалансів

Упродовж останніх років (а надто з початку світової фінансової кризи 2007-2008 рр.) у науковій і аналітичній літературі з міжнародних фінансів і макроекономіки приділяється значна увага проблемі «глобальних дисбалансів» [11, 12, 82, 91, 126, 192, 376, 385, 399, 403, 428, 440, 441, 449, 450, 469, 470, 484, 485, 489], яка посіла центральне місце в дискусіях про причини глобальної фінансової кризи, перспективи реформування світової фінансової архітектури та формування нового світового економічного порядку. Незважаючи на широкий формат наукових досліджень у сфері цієї проблематики, вони вирізняються помітним емпіризмом. З огляду на зазначене, об'єктивно назрілим є виведення цього напряму досліджень із описової і аналітичної стадії на рівень науково обґрунтованої теоретичної концептуалізації, оскільки без опори на науково обґрунтовану економічну теорію економічний аналіз перетворюєть-

ся на сферу емпіричних здогадок. Відтак постає завдання ґрунтовного дослідження глобальних фінансових дисбалансів як іманентно властивого світовій економіці явища, з'ясування його внутрішньої сутності, змістовного наповнення, з подальшим аналізом основних форм прояву.

На основі аналізу наукової та аналітичної літератури у сфері окресленої проблематики, можна виділити два основних емпіричних підходи до визначення сутності й причин глобальних дисбалансів. Перший підхід акцентує увагу на міжнародних асиметриях у попиті і пропозиції на товари. У такому контексті глобальні дисбаланси є «сукупністю дефіцитів і профіцитів рахунку поточних операцій, які накопичувалися у світовій економіці з кінця 90-х років ХХ століття» [98]. У першу чергу мова іде про надмірний дефіцит рахунку поточних операцій США, значна частина якого – парні дефіцити з Китаєм і країнами – експортерами нафти. Більшістю прихильників цієї точки зору глобальні дисбаланси розглядаються, передусім, як платіжні дисбаланси і як джерело порушення стійкості і рівноваги в глобально-центричній економіці, а їх корекція може стати причиною реструктуризації у сфері міжнародної торгівлі, зумовивши значне знецінення долара США, як ключової валюти в міжнародних розрахунках. Другий підхід базується на міжнародних асиметриях у попиті і пропозиції на активи. Згідно цієї точки зору, акцент зміщується у бік рахунку операцій з капіталом. Об'єднавши цих два аспекти, голова ФРС Б. Бернанке у розпалі глобальної кризи прокоментував причини її виникнення таким чином: «Зрозуміти останню глобальну кризу неможливо без посилання на глобальні дисбаланси в міжнародній торгівлі і потоках капіталу, які почали накопичуватися в другій половині 1990-х років» [385] (Табл. 1.3.1). Проте, це дещо звужений, виключно макроекономічний (емпіричний) підхід до трактування фінансових дисбалансів, що демонструє суттєві методологічні вади з позицій геопросторового виміру і політико-економічних концепцій корекції. Не зважаючи на значну кількість джерел висвітлення та ідентифікацію багатосторонності причин виникнення глобальних фінансових дисбалансів, поза увагою залишається те, що сфера фінансів на сучасному етапі глобального розвитку демонструє зростаючу самодостатність та незалежність від регуляторних механізмів впливу макроекономічної політики окремих країн. Адже геофінансовий простір, самостійно визначаючи параметри глобальних фінансових агрегатів, забезпечує одержання наддоходів і створює

цим самим нові фундаментальні передумови і системні детермінанти для нагромадження глобальних фінансових дисбалансів. За умов, коли циклічність національного економічного розвитку набуває синхронізованого характеру у результаті поглиблення транснаціоналізації національних економік країн світу та інтернаціоналізації їх фінансових систем впоратися з глобальними фінансовими дисбалансами не спроможні ні національні, ні регіональні, ні глобальні інституційні системи.

Відтак суттєвої модифікації потребує концептуальна ідентифікація глобальних фінансових дисбалансів з урахуванням їх глибинної внутрішньої сутності, з'ясування системних детермінант та форм прояву у геофінансовому просторі, а також їх наслідків і ефектів як для окремих країн, так і геофінансового простору в цілому.

З огляду на зазначене, очевидною є принципова потреба теоретичного обґрунтування відповідних емпіричних узагальнень, оскільки не лише для теорії, а й для економічної практики важливим є подолання виключного емпіризму у визначеннях глобальних дисбалансів.

«Глобальні фінансові дисбаланси» є інтегрованим поняттям (дисбаланси + фінансові + глобальні), яке композиційно конструюється через систему логічно послідовних взаємодоповнюючих категорій: від найширшого абстрактно-загального розуміння поняття «дисбаланси» до абстрактно-конкретного, що об'єднує кілька понять – «глобальні дисбаланси» і «фінансові дисбаланси», кожне з яких означене конкретним предметом дослідження (у першому випадку йдеться про масштабність охоплення, а в другому – про сферу виникнення дисбалансів). У вимірі цих органічно взаємозв'язаних категорій і понять формується ієрархічно структурована система впорядкованого наукового пошуку – від абстрактно-загального до абстрактно-конкретного, що об'єднує декілька рівнів. Перший з них вирізняється за рівнем абстракції (дисбаланси в широкому розумінні), а наступні – за предметом дослідження (глобальні дисбаланси, фінансові дисбаланси, глобальні фінансові дисбаланси). Лише на виході із такої категоріальної ієрархії поняття «глобальні фінансові дисбаланси» набуває повноти і довершеності. При цьому діалектична тріада є фундаментом для побудови ідеального об'єкту, а категоріальна ієрархія – засобом (методологічним прийомом), що розкриває зміст поняття «глобальні фінансові дисбаланси» [345].

Глобальні фінансові дисбаланси: макроекономічний підхід

Платіжні дисбаланси <i>/міжнародні асиметрії у попиті та пропозиції на товари/</i>		Дисбаланс: «заощадження – інвестиції» <i>/міжнародні асиметрії у попиті та пропозиції на фінансові активи/</i>	
Домінанти та концептуальне відображення	Ідентифікація причин та характер прояву дисбалансів	Домінанти та концептуальне відображення	Ідентифікація причин та характер прояву дисбалансів
1. Стийкий дефіцит поточного рахунку США (<i>П.Кругман [450], Б.Алгієрі, Т.Брек [376], М.Обстфельд [469], К.Рогофф [470]</i>)	дефіцит поточного рахунку є наслідком структурних змін «нової економіки», в умовах якої США залишаючись лідером у сфері інновацій та зростанні факторної продуктивності, інвестують у перенесення виробництва у країни з низькими доходами, зберігаючи при цьому унікальну позицію у сфері фінансів та монетарних процесів.	1. Глобальний «надлишок заощаджень» у Китаї, країнах Південно-Східної Азії, нафтодобувних країн Перської затоки (<i>Б.Бернанке [385], Е.Легг, Н.Прасад, Т.Робінсон [454]</i>)	країни з низькими та середніми доходами з огляди на різні структурні фактори перебувають у стані надмірних заощаджень, які найчастіше інвестуються в активи розвинутих країн
2. Занижений фіксований обмінний курс в країнах з профіцитним платіжним балансом (<i>М.Дулі, Д.Фолкертс-Ландау, П.Гарбер [405]</i>)	Китай та багато країн, що розвиваються підтримують занижений фіксований обмінний курс для стимулювання експортно-орієнтованого зростання	2. Недостатній рівень інвестицій у країнах Азії (<i>П.Кова, М.Пісані [399], М.Чінн, Х.Іто [434], І.Феліпе, К.Кінтанар [413]</i>)	нерозвинутість фінансової системи або відсутність ємких внутрішніх фінансових ринків, які могли б ефективно акумулювати заощадження і трансформувати їх в інвестиції для національного бізнесу на фоні надлишкових потужностей і супутнього зниження норми прибутку
3. Перерозподільчий конфлікт інтересів між США, зоною євро та країнами експортерами нафти в умовах структурних асиметрій економічного розвитку (<i>А.Бельке, Д.Грос</i>)	зростання світових цін на нафту, що частково зумовлюється «слабким» доларом	3. Асиметричне нагромадження валютних резервів у Китаї, країнах Південно-Східної Азії нафтодобувних країн Перської затоки	поєднання експортоорієнтованої моделі економіки і політики «самострахування» через накопичення золотовалютних резервів за рахунок експортної виручки і їх розміщення у зарубіжних активах розглядається як фактор зниження процентних ставок на світовому ринку
4. Асинхронність циклів розвитку національних економік (<i>Г.Деббелл, Г.Галаті, С.Едвардс [403], К.Фреунд, А.Варнок [416], Л.Комарик, З.Комаркова, М.Мелескі [440, 441]</i>)	зумовлює розрив в обсягах залученого та інвестованого капіталу, що напряму залежить від країнових диференціацій у темпах макроекономічного зростання	4. Нестача заощаджень у США (<i>Л.Саммерс, К.Керолл, А.Бліндер [489], Й.Гокхале, Л.Котлікофф, Д.Сабелхаус [428], Ч.Стейндель [484]</i>)	різкий спад заощаджень у США є дзеркальним відображенням «споживчого буму», який розпочався з 1990 років; без значних внутрішніх заощаджень не можливо забезпечити достатнє фінансування інвестицій, тому відбуваються перенесення ризику вирівнювання платіжного балансу на майбутні періоди

Враховуючи інтегрований характер, поняття «глобальні фінансові дисбаланси» в загальному розумінні ідентифікуються із порушенням фінансової рівноваги в глобальній економічній системі. Ця, на перший погляд, проста дефініція потребує певних уточнень. По-перше, обираючи усталене в науковому обороті поняття «рівновага» в якості вихідної теоретико-методологічної основи дослідження неологічної категорії «дисбаланс» (як порушення рівноваги), ортодоксальна економічна наука тяжіє до понятійного апарату та інструментарію загальної теорії систем, у рамках якої під економічною рівновагою традиційно розуміють стан економічної системи, за якого пропорції в народному господарстві забезпечують оптимальну узгодженість мети економічного розвитку і наявних ресурсів, платоспроможного попиту і пропозиції, товарних і грошових потоків, нагромадження і споживання, інвестицій і заощаджень та інших елементів і показників системи, а в кінцевому підсумку – відсутність економічних криз. Відтак, відштовхуючись від традиційного розуміння «економічної рівноваги», її порушення – дисбаланс – означає порушення законів і, відповідно, пропорцій економічного розвитку [83, с. 43-46].

Не залежно від рівня організації економічних відносин – чи то національний, чи глобальний рівень – найважливішими характеристиками економічного розвитку є виробництво, розподіл, обмін і споживання. Теоретично вони відображають послідовні фази руху продукту – від його виробництва через розподіл і обмін до споживання. Разом з тим, такий послідовний зв'язок є лише зовнішньою формою прояву глибинних внутрішніх і зовнішніх взаємозалежностей між ними. Так, зокрема, споживання є не лише останньою фазою руху продукту, але й внутрішнім моментом самого виробництва (так зване «виробниче споживання», що передбачає споживання у процесі виробництва засобів виробництва і людського капіталу). З іншого боку, процес споживання створених благ виконує відтворювальну функцію щодо самої людини (відновлює затрачені сили та енергію, здатність до праці). Окрім цього, виробництво впливає на споживання, постачаючи продукт для нього, визначаючи спосіб споживання, викликаючи в споживача потреби в певному продукті. Натомість споживання впливає на виробництво, оскільки формує споживчий попит і, цим самим, виступає фактором економічного зростання.

Аналогічно й розподіл, перш ніж стати самостійною фазою розподілу продуктів виробництва і доданої вартості, спочатку опосередковує процеси виробництва. Саме цей розподіл є визначальним (на відміну від розподілу результатів виробництва), оскільки пояснює у який спосіб одні країни створюють додану вартість, а інші – привласнюють світові рентні доходи. І саме нееквівалентною участю країн у глобальних ланцюгах доданої вартості визначаються форма і розміри отриманих ними доходів, що безумовно визначає характер структурних дисбалансів у світовій економіці.

Так само як і розподіл, обмін є не лише фазою руху продукту, але й внутрішнім моментом виробництва. В умовах сучасної глобальної мережевої економіки він опосередковує обмін діяльністю, здібностями, напівфабрикатами і деталями. І саме через це глобальне виробництво не може існувати без обміну. Натомість залежність обміну від виробництва виступає як «дещо само собою зрозуміле» лише в тому випадку, якщо за основу береться предметний результат – продукт. Разом з тим, не лише внутрішньо, але й зовнішньо виробництво і обмін впливають один на одного. Так, скажімо, сучасна глобальна фінансова криза призвела до спаду виробництва у світових масштабах і, як наслідок – до згортання експортно-імпортних (обмінних) операцій. Водночас висока інфляція і знецінення грошей як засобу обміну (що обов'язково мають місце у випадку фінансової / економічної кризи), також негативно впливають на розвиток виробництва.

Таким чином, зовнішня видимість того, що виробництво, розподіл, обмін і споживання є просто фазами руху продукту – оманлива, оскільки «за цим рухом приховуються складні відносини, суть яких полягає у тому, що виробництво, розподіл, обмін і споживання є внутрішніми моментами самого виробництва в широкому розумінні, сторонами єдиного цілого. Вони взаємопроникають і взаємовизначають один одного. В цій взаємодії ключова роль належить виробництву. Воно є вихідним пунктом і домінуючим моментом усього руху...» [83, с. 45]. Найменші спроби ігнорувати ці фундаментальні залежності практично завжди (як свідчить світова практика) призводять до порушення балансових співвідношень: «попит – пропозиція», «доходи – витрати», «виробництво – реалізація», «споживання – накопичення», «заощадження – інвестиції» і, як наслідок, до проблеми загострення дисбалансів.

По-друге, питання щодо розуміння сутності фінансових дисбалансів, їх змісту та форм прояву не менш дискусійне, ніж розуміння фінансів, як досить складного суспільного явища, що охоплює широку гаму обмінно-розподільчих і перерозподільчих відносин. Сутність фінансів та їх функціональне призначення досить широко досліджувались фінансовою наукою у різні часи в різних країнах. Ще наприкінці XIX століття І. Янжул наголошував на тому, що саме станом фінансів вимірюється могутність держави: «фінанси є мірилом добробуту країни, мірилом цивілізації» [372, с. 35]. Ніби продовження цього твердження на початку XXI століття звучить висновок про те, що «фінанси – основа економічного іміджу держави і добробуту її народу» [367, с. 5].

Фінанси настільки складне явище, що намагались охарактеризувати в одному визначенні всі його сутнісні ознаки і форми прояву, складові, засади та специфіку функціонування просто неможливо. А тому доцільно обмежитись виокремленням основних ознак фінансів, які в найбільш загальній формі характеризують глибинну сутність цього складного явища, його змістовне наповнення і дають ключ до розуміння основних форм прояву. У цьому аспекті поділяємо думку В. Опаріна про те, що характеризуючи дещо по-різному зміст і конкретні прояви фінансів, у кінцевому підсумку всі вчені-фінансисти розглядають одні й ті ж самі основні ознаки фінансів і, зокрема: 1) фінанси – грошова форма відносин; 2) вони відображають рух вартості від одного суб'єкта до іншого (йдеться про рух грошових потоків, у якому відображаються і фінансові відносини, і фінансова діяльність); 3) у русі грошових потоків відображаються всі сторони відтворювального процесу (безпосередньо – обмін, розподіл (перерозподіл); опосередковано – фінанси охоплюють також виробництво (створюють передумови для виробництва певних благ) і споживання (через забезпечення кожного суб'єкта відповідною дохідною базою для здійснення витрат (видатків)); 4) конкретною формою прояву фінансів є формування доходів і здійснення видатків, обсяги яких характеризують кількісні параметри фінансової діяльності кожного суб'єкта незалежно від рівня організації фінансових відносин; 5) теоретично фінансам притаманний еквівалентний (за призначенням) характер обміну та розподілу і нееквівалентний перерозподілу; так, зокрема, в обміні еквівалентність означає співрозмірність грошових потоків з матеріальними цінностями і благами, а в розподілі доходів (доданої вартості) – їх відповідність вкладу кожного суб'єкта у вироблений продукт; натомість у

процесі перерозподілу мають бути усунені диспропорції, зумовлені нееквівалентністю обміну, а також відкоректовані дисбаланси, що виникли на етапі розподілу через недосконалість ринкових механізмів [235, с. 53-54; 330, с. 19-26].

Розкриття сутності явища дисбалансу як порушення законів і, відповідно, пропорцій економічного розвитку у поєднанні з основними ознаками фінансів дає можливість сформулювати теоретико-методологічну конструкцію поняття «глобальні фінансові дисбаланси». Формулюючи концептуальні підходи до трактування глобальних фінансових дисбалансів, скористаємося загальновідомими філософськими категоріями – «сутність» і «явище», «зміст» і «форма». *За сутністю* глобальні фінансові дисбаланси є економічною категорією, яка відображає порушення дії об'єктивних економічних законів і кількісно-вартісних пропорцій економічного розвитку у масштабах світової економіки, що виникають у процесі руху вартості між основними суб'єктами міжнародних економічних відносин. Як об'єктивно існуюча реальність глобальні фінансові дисбаланси – *явище*, що виникає у випадку нееквівалентного міжнародного обміну товарами і послугами, порушення пропорцій розподілу світової доданої вартості й перерозподілу світових рентних доходів, заощаджень та інвестицій. Це явище набуває матеріального вираження у валютних надходженнях і валютних платежах, що відображаються у платіжному балансі країни; фіскальних доходах, витратах (і втратах) бюджету.

За змістом глобальні фінансові дисбаланси – порушення кількісно-вартісних пропорцій у сфері міжнародної торгівлі і міжнародного руху капіталу, що характеризуються незбалансованістю валютно-фінансових потоків за обсягами і наповненістю, їх різновекторною спрямованістю і асинхронністю у просторі і часі. Зокрема, глобальні фінансові дисбаланси у сфері міжнародної торгівлі пов'язані з нееквівалентністю обміну, що на практиці означає незбалансованість грошових потоків з матеріальними цінностями і благами, й безпосередньо відображається у торговельних дисбалансах країн-учасниць такого обміну. Свого часу нееквівалентний обмін вважався виключно проявом нерівноправних відносин у системі «центр-периферія», що призводив до виникнення «ножиць цін», за допомогою яких країни «центру» присвоювали надлишок продукту, який створювався на «периферії» (Латиноамериканська школа ЕКЛА, 1950-ті рр.). Однією із ключових проблем у даному випадку є встановлення «справедливих

цін», які б забезпечували еквівалентний обмін, а не міжнародний перерозподіл доходів. Хоча останнім часом, як відомо, подібний перерозподіл, може здійснюватись і за рахунок маніпуляцій з валютним курсом, що ставить досить часто проблеми курсоутворення і «валютних війн» у центр макроекономічної та фінансової політики тієї чи іншої держави. Результатом погіршення умов торгівлі на світовому ринку є порушення пропорцій розподілу доходів від зовнішньої торгівлі між групами країн і виникнення валютно-цінових диспаритетів у світовій економіці [дет. див.: 48]. Натомість у процесі міжнародного руху капіталу виникають протиріччя перерозподілу вартості у просторі й часі. Теоретично міжнародний перерозподіл капіталу мав би забезпечувати усунення диспропорцій, зумовлених нееквівалентністю обміну, а також корекцію дисбалансів, що виникли через недосконалість глобальних ринкових механізмів на етапі розподілу доданої вартості у міжнародному бізнесі. Проте протиріччя міжнародного перерозподілу є значно складнішими, оскільки тут немає чітких критеріїв перерозподілу й завжди є мережа «ринків та інститутів, які є посередниками між інвесторами та позичальниками» [34]. Ця мережа включає «ринки акцій, облігацій та інших фінансових інструментів, фінансових посередників, що забезпечують укладання фінансових угод, обмін активами і ризиками, і органи, які регулюють діяльність усіх цих установ» [34, с. 38]. У своїй сукупності вони забезпечують «переміщення ресурсів у часі, з одного географічного регіону в інший, а також з однієї галузі економіки в іншу» [34, с. 65].

Основними *формами прояву* глобальних фінансових дисбалансів є: валютно-цінові диспаритети і платіжні дисбаланси; зовнішня заборгованість і незбалансована міжнародна ліквідність; диспропорції у світових заощадженнях та інвестиціях; глобальні фіскальні розриви тощо.

З огляду на зазначене, між формою і змістом, як і між сутністю глобальних фінансових дисбалансів та їхнім явищем, простежується тісний взаємозв'язок, зумовлений особливостями дії закону єдності й боротьби протилежностей (зміст і форма цих дисбалансів зумовлені їхніми сутністю та явищем). Діалектичний взаємозв'язок та відмінності в системі цих філософських категорій озброює методологією пізнання, що дає можливість глибоко пізнавати теоретичні засади глобальних фінансових дисбалансів і у поєднанні з емпіричними формами їх прояву і, цим самим, досягнути єдності теорії і практики в їхньому дослідженні. У такий спосіб сутнісні характеристики по-

няття «глобальні фінансові дисбаланси» постійно поглиблюються, наповнюючись новим змістовним. Аналіз наукової і аналітичної літератури з цієї проблематики дозволяє виокремити декілька найпоширеніших аспектів дослідження глобальних фінансових дисбалансів. Йдеться зокрема про: 1) загострення фінансових протиріч між інтересами суб'єктів геопростору; 2) порушення пропорцій глобального економічного розвитку; 3) накопичення системних ризиків у світовій економіці; 4) порушення стійкості і стабільності світової економіки; 5) передумови і причини кризових явищ у світовій економіці; 6) забезпечення національної і міжнародної безпеки; 7) форму прояву асиметрій глобального розвитку і ключову складову глобальних дисбалансів (рис. 1.3.1).

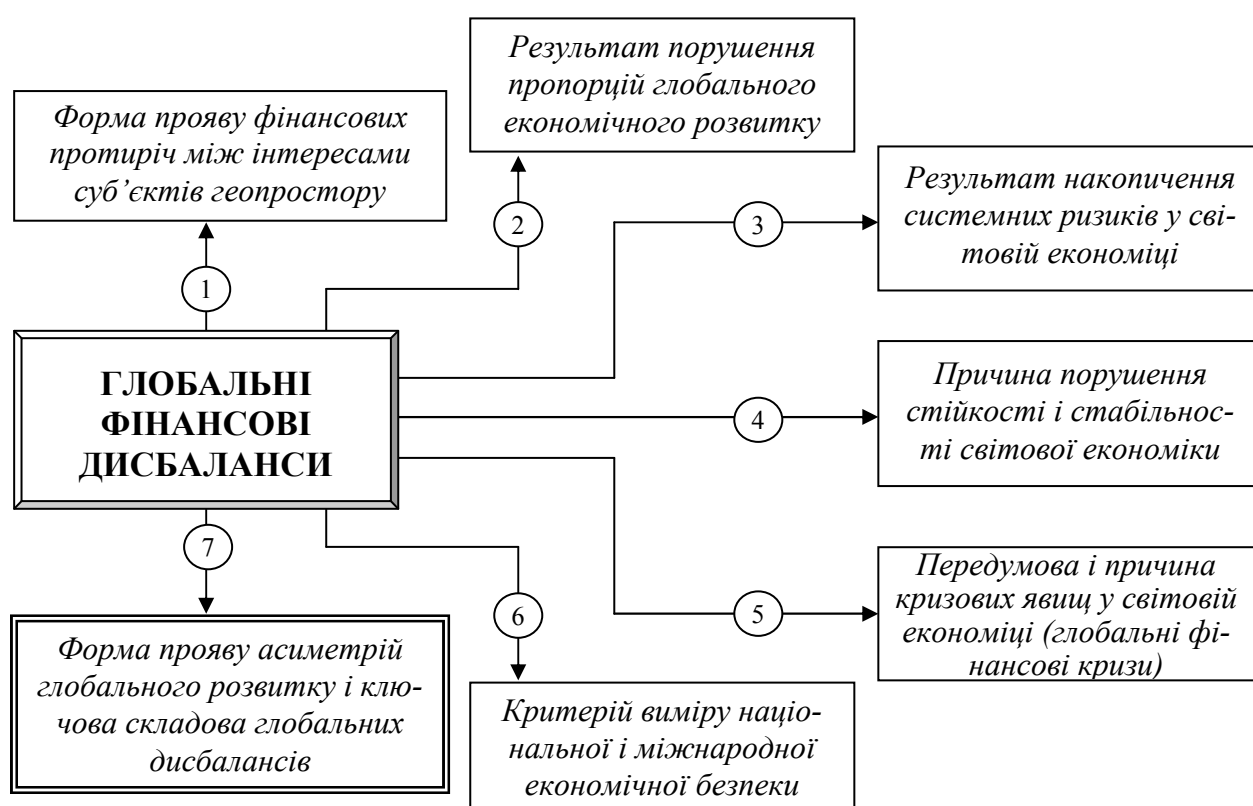

Рис. 1.3.1. Узагальнення сутнісних характеристик глобальних фінансових дисбалансів*

* Узагальнено і побудовано автором.

Розглядаючи глобальні фінансові дисбаланси у контексті загострення фінансових протиріч між інтересами окремих суб'єктів геопростору [235, с. 55-74], вчені акцентують увагу на тому, що фінанси (незалежно від рівня організації фінансових відносин) завжди пов'язані з наявністю та необхідністю вирішення протиріч між окремими суб'єктами. Адже, як відомо, фінансові взаємовідносини не є і не можуть бути

знеособленими – вони завжди адресні й конкретизовані, в кожній зі сторін цих відносин свої інтереси, які водночас є і суперечливими, й узгодженими. На цій особливості фінансів акцентується увага досить давно. Так, в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона, зазначається: «Люди мають різні інтереси, що відбивається на змісті фінансових інститутів, унаслідок чого останні не вирізняються логічною злагодженістю» [365, с. 868].

Фінансові протиріччя охоплюють усі стадії відтворювального процесу, але найбільшою мірою обмін, розподіл та перерозподіл. Сутність фінансових протиріч у розподілі полягає в тому, що кожен суб'єкт прагне отримати якомога більше, але це можна зробити тільки за рахунок інших суб'єктів, які мають такі самі інтереси. Ці протиріччя виникають і в ТНК (мікрорівень світових фінансів), і в держав і суспільства в цілому (макрорівень світових фінансів). Загострення цих протиріч може призвести як до перерозподілу глобальних фінансових потоків, поглиблення фінансових дисбалансів і виникнення масштабних глобальних криз, так і до соціальних потрясінь локального і міжнародного рівня [235 с. 61]. Розкриваючи теоретико-методологічні засади глобальних фінансових дисбалансів у цьому контексті, важливо звернути увагу на таку дилему як «ефективність і асиметричність розподілу ресурсів». Свого часу, описуючи ринкову рівновагу, А. Сміт охарактеризував її як «бажаний стан», коли інтереси одних сприяють задоволенню потреб інших. Однак, якщо при цьому звернутися до проблем розподілу ресурсів, то важливо ввести етичні стандарти, за якими можна оцінювати стан конкурентної рівноваги і ефективність розподілу. При цьому важливо відрізнити поняття ефективності від справедливості, адже загальновідомо, що дії, спрямовані на підвищення загального добробуту, можуть підвищити його на користь одних за рахунок інших. Якщо при цьому більше вигод отримує найбагатша частина населення світу, то підвищення ефективності супроводжується посиленням асиметричності розподілу ресурсів, що супроводжується поглибленням соціальної нерівності в глобальному масштабі [313, с. 190-194].

Таким чином, теоретичною формою елімінації фінансових дисбалансів є забезпечення оптимальної відповідності між інтересами суб'єктів фінансових відносин. Натомість у реальному вимірі вони вирізняються диспропорційністю, неузгодженістю, конфліктністю. У результаті виникнення цих суперечностей порушується економічна рівновага і загострюються глобальні фінансові дисбаланси.

Останнім часом глобальні фінансові дисбаланси найчастіше аналізуються з позицій порушення пропорцій глобального економічного розвитку [360 с. 58-46; 222, с. 29]. У концептуальному вимірі поняття «глобальні фінансові дисбаланси» кореспондує, з одного боку, із поняттями «рівновага», а з іншого – з поняттям «диспропорційність» глобального економічного розвитку. В широкому розумінні під економічними диспропорціями розуміють порушення економічних пропорцій (кількісно-вартісних співвідношень) між стадіями й параметрами суспільного виробництва, що призводять до втрати економічної рівноваги. Оскільки механізм формування економічних пропорцій визначається об'єктивними економічними законами, то саме їх порушення призводить до втрати як часткової, так і загальної економічної рівноваги. У першому випадку йдеться про втрату кількісно-вартісної відповідності двох взаємозалежних вимірів економічного розвитку, що мають локальний і короткостроковий характер (наприклад, виробництва і споживання). У другому випадку мова іде про порушення кількісно-вартісних співвідношень процесу відтворення в цілому, які охоплюють усю світову економіку і, до того ж є тривалішими у часі, мають системний (циклічний і структурний) характер, призводять до диспропорційності розвитку всіх сфер, ринків та галузей економіки.

З урахуванням вищезазначеного та з огляду на основні форми прояву глобальних фінансових дисбалансів, можна виділити декілька причин диспропорційності глобального економічного розвитку. Передусім ідеться про безпрецедентні темпи економічного зростання окремих складових світової економіки, які, з одного боку, сприяли збільшенню на чверть світового ВВП за останні п'ять років, а з іншого – неминуче призвели до накопичення системних суперечностей і глобальних дисбалансів між виробництвом і споживанням. Якщо виробництво дедалі більше почало концентруватися на Сході (передусім ідеться про Індію і Китай), то головні ринки збуту залишилися в країнах Заходу (так, скажімо, США, виробляючи лише 20 % світового ВВП, споживають близько 40 %, а країни ЄС споживають на 5 % більше, ніж виробляють). Тривалий час цей глобальний дисбаланс розглядався як основа стійкості світового економічного зростання [414].

По-друге, диспропорційність глобального економічного розвитку посилила трансформація цільової функції бізнесу в бік зростання капіталізації. Відбулося порушення пропорцій між виробництвом (як вихідним пунктом і домінуючим моментом

руху глобальної вартості) й розподілом (як самостійною фазою перерозподілу глобальної доданої вартості). В результаті «прагнення до максимізації капіталізації, – зазначає І. Шкодіна, – вступає у суперечність із реальним підґрунтям соціально-економічного прогресу – підвищенням продуктивності праці» [360, с. 60]. Як наслідок – відбулося відокремлення фінансової системи від реального сектору, через що обсяг фіктивного капіталу, що обертається на фондових ринках, у кілька разів перевищив ВВП країн. Даний процес розпочався з 1970-х років завдяки утворенню «світового фінансового простору», який з одного боку, є ієрархізованим, а з другого – без глобального контролю [213, с. 55].

І на кінець, по-третє, диспропорційність глобального економічного розвитку зростає в наслідок сек'юритизації, що дає можливість приховати й відкласти прояви ризиків за допомогою сучасних фінансових інструментів – деривативів. Масовий розвиток складних фінансових інструментів і фінансового інжинірінгу дав змогу банкам і компаніям ефективно перекладати свої ризики на всю економічну систему, посилюючи її диспропорційність і виводячи з рівноважного стану, що сприяло появі «першої кризи сек'юритизації» [288, с. 4].

Відтак, глобальні фінансові дисбаланси стали результатом накопичення системних ризиків у світовій економіці. Йдеться про очевидне наростання і поглиблення глобалізаційних процесів у світовій економіці, що супроводжується перманентною фінансовою нестабільністю і масштабними системними ризиками (у тому числі фінансовими потрясіннями, що охоплюють усю світову економіку, а не окрему національну економічну систему чи групу фінансових інститутів, що оперують у конкретному сегменті ринку).

Гіпотетично функціонування сучасних глобальних фінансових ринків дозволяє суб'єктам світової економіки (в т.ч. фінансовим інститутам) через використання інноваційних фінансових інструментів елімінувати і мінімізувати ризики втрат від неочікуваних і різких змін валютних курсів, відсоткових ставок, виробити адаптаційний синдром до стресових ситуацій і неочікуваних асиметричних шоків (наприклад, зміни кон'юнктури нафтового ринку). Проте насправді спостерігається парадокс: ринки не мінімізують ризики, а лише видозмінюють, структурують і перерозподіляють їх. З урахуванням потенційно систематичного характеру глобальних ризиків і миттєвого

поширення інформації через основні світові фінансові центри системні ризики залишаються постійною потенційною загрозою для функціонування усєї глобальної фінансової системи, а внутрішні фінансові дисбаланси окремих національних економік мають здатність миттєво поширюватися на інших учасників глобальної економіки.

У результаті глобальні фінансові дисбаланси стають причиною порушення стійкості і стабільності світової економіки [127; 313, с. 181-200; 293, с. 533-603]. З точки зору теорії і методології системного аналізу категорії «рівновага», «стійкість» і «стабільність» нерозривно пов'язані. Під стійкістю системи в широкому контексті розуміють її урівноважений стан чи стабільний, розмірений розвиток, за якого вона довго зберігає і виявляє свої властивості, не піддаючись руйнівному зовнішньому впливу [49, с. 1196]. На відміну від механічної системи, де розрізняють стійку, нестійку і байдужу рівновагу (рис. 1.3.2), у світовій економіці не можна розмірковувати про стійкість з позицій «нерухомих об'єктів». Тут термін «стійкість» доречно застосовувати, маючи на увазі рух (динаміку). Адже саме рух обумовлює зміни; однак у випадку світової економіки йдеться не про механічний рух, а скоріше про розвиток системи.

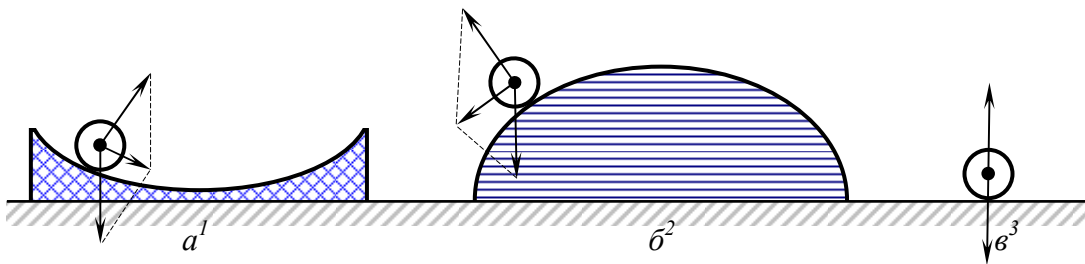

Рис. 1.3.2. Графічне зображення прояву стійкої, нестійкої та байдужої рівноваги [294, с. 21]

Примітки:

¹ рівновага системи є стійкою тоді, коли після найменшого відхилення від стану рівноваги вона знову до неї повертається (*a*), точніше, здійснює навколо положення рівноваги малі коливання;

² рівновага системи є нестійкою, коли після найменшого відхилення від стану рівноваги система все більше і більше від неї віддаляється (*b*);

³ система є байдужою до рівноваги, коли вона після найменшого відхилення від стану рівноваги продовжує залишатися у рівновазі (*v*).

Стійкість (у застосуванні до руху / розвитку) характеризує поведінку динамічної системи на нескінченному проміжку часу і передається через одну із таких її властивостей як: здатність обмежено відхилитися від заданої траєкторії руху / розвитку при малих збуреннях початкового стану системи; зберігати деякі риси фазового портрета при малих збуреннях; в процесі руху / розвитку залишатися в обмеженій зоні фа-

зового простору; або повертатися до свого початкового стану [209, с. 565]. З огляду на зазначене, прагнення до надмірної стійкості світової економіки як динамічної системи (коли основною метою її існування стає виключно підтримання рівноважного стійкого стану), веде в кінцевому рахунку до застою. В такому випадку не відбувається ні розвитку, ні еволюції; надмірне пристосування до існуючих умов дуже часто виявляється не менш шкідливим, ніж не здатність до адаптації.

В економіці рівновага вважається стійкою, якщо після будь-якого порушення балансу проявляється природна зворотна тенденція до стану рівноваги. Зазвичай в аналізі загальної економічної рівноваги використовуються поняття статичної і динамічної стійкості [313, с. 190-194]. Якщо для статичної стійкості вирішальне значення має загальна зміна надлишкового попиту, що сформувався на ринку у відповідь на зміну цін (у тому числі зміну ціни на заданому ринку), то динамічна стійкість має езотеричний характер і передбачає деякий відрізок часу, необхідний мультиринковій системі для повернення до стану рівноваги.

Не менш поширеною у науковій літературі є думка, що глобальні фінансові дисбаланси – передумова і причина кризових явищ у світовій економіці [15; 192, с. 73-92; 369, с. 21-42; 66]. І це закономірно, адже категорії «рівновага», «дисбаланси» і «криза» нерозривно пов'язані в контексті дуалістичної природи циклічного розвитку, оскільки «циклічність завжди є органічним поєднанням двох складових: кризи і рівноваги» [65, с. 133]. Саме тому «криза у кожному своєму вияві, у своїх сутнісних характеристиках може бути осмислена лише як невід'ємна складова циклу і водночас протилежність економічної рівноваги» [65, с. 126]. Фаза кризи завжди сприймається як найбільш складний і суперечливий період у циклічній динаміці будь-якої системи, оскільки це період порушення рівноваги, виникнення альтернативних векторів майбутнього розвитку і складних трансформацій, що завершується переходом системи у якісно новий стан.

Ключові теоретичні положення глобальних фінансових дисбалансів, як складової вчення про циклічний розвиток світової економіки, базуються на основних методологічних концептах теорії криз [369; 33].

По-перше, кризи неминучі – вони закономірно і об'єктивно виникають тоді, коли «потенціал прогресу ключових елементів існуючої системи вже в основному вичерпався і водночас зародились і починають розвиватися елементи нової системи» [369,

с. 25]. В цей період надсистема (за класифікацією А. Богданова) [33, с. 208-209] стає дезорганізованою, ефективність її різко падає і стає меншою суми ефекту її частин, оскільки боротьба між елементами старої і нової систем поглинає частину загальної енергії. Цей період супроводжується накопиченням дисбалансів, наростаючою невизначеністю системи і волатильністю її ключових елементів.

По-друге, «кризи – порушення рівноваги і водночас процес переходу до нового стану рівноваги». У такому контексті кризи можна розглядати як межу накопичених змін і дисбалансів. Якщо відомі тенденції протікання кризи і характер дисбалансів, що стали причиною її розгортання, то можна спрогнозувати кінцевий результат кризи – той «певний рівень рівноваги, до якої вона тяжіє» [33, с. 218].

По-третє, А. Богданов стоїть на позиції універсальності поняття кризи: «Усі зміни... мають розглядатися як особлива форма кризи. Будь-яка «неперервність» може бути розбита аналізом на нескінченну кількість криз» [33, с. 253]. «В аналізі циклічних хвиль кожна із багаточисленних фаз, на які можна розбити динаміку хвилі, може бути тектологічно виокремлена як особлива форма». Звідси тектологічний парадокс за А. Богдановим: «рівновага – окремий випадок криз», тому «поняття кризи в тектології універсальне» [33, с. 254]. З урахуванням зазначеного, дисбаланси можна розглядати як особливу форму «нескінченної кількості криз» і як зовнішній прояв внутрішньо притаманних циклічній динаміці протиріч; вони стають закономірно-перманентним явищем, що вкладається у концепт діалектичної тріади: «рівновага – дисбаланси – криза». В такому контексті дисбаланси охоплюють різні рівні буття і нескінченну різноманітність форм, відображаючи тотожні копії в просторі часових трансформацій і в часі – просторових.

По-четверте, за Ю. Яковцем кожна криза у своїй динаміці проходить декілька стадій: латентний період, коли дисбаланси загострюються, але ще не прориваються кризовими явищами; цей період, як правило, співпадає із завершальним етапом фази стабільного розвитку (зрілості) попереднього циклу й початком зародження наступного; період обвалу (вибуху), коли всі протиріччя загострюються, а дисбаланси проявляються через різке погіршення динаміки показників розвитку системи; у цей період порушується стійкість і зростає альтернативність варіантів розвитку нової системи; період згладжування кризи і перехід до фази депресії, коли забезпечується тимчасова

рівновага (у нижній фазі циклічного розвитку); це період корекції існуючих дисбалансів і зародження нових. Тривалість цих періодів, як і самої кризи, неоднакова, а наслідки не прогнозовані. При цьому можливі різні варіанти розвитку, проте в руслі загального прогресу, оскільки «стріла часу» (у термінах І. Пригожина) – не оборотна [369, с. 27]. Відповідно, кризи і дисбаланси, при всіх їх негативних оцінках, – рушійні сили розвитку. Вони виконують три найважливіші функції: усунення (або якісного реформування) застарілих елементів діючої (але такої, що вичерпала свій потенціал) системи – руйнівна функція; утвердження елементів нової системи – творча функція; випробовування на міцність, збагачення і передачі у спадок тих елементів системи, які акумулюються, накопичуються, переходять у майбутнє (інколи частково модифікуючись) – спадкова функція.

І, на кінець, по-п'яте, за характером протікання А. Богданов розрізняє кризи «вибухові», які розвиваються лавиноподібно і призводять до повного руйнування систем, знищення їх першопочаткової форми, і «затухаючі» – розвиваються поступово, ведуть до затухання флуктуацій і встановлення нової рівноваги [33, с. 233]. Аналогічним чином дисбаланси за своїм характером можуть передувати новому етапу в розвитку системи або її руйнуванню і розпаду; протікати ізольовано, відносно незалежно від інших дисбалансів – або ж співпадати, взаємодіяти між собою, зумовлюючи резонансний ефект; виступати як немінуча закономірна фаза циклічної динаміки – чи як випадковий результат стохастичних асиметричних шоків.

Такими є основні методологічні концепти теорії криз і ключові положення загальної теорії дисбалансів як складової вчення про циклічний розвиток. Зрозуміло, що це лише загальні принципіві підходи, які можна наповнювати в кожному окремому випадку конкретним змістом з урахуванням сфери прояву криз і дисбалансів.

І на сам кінець, глобальні фінансові дисбаланси – критерій виміру національної і міжнародної економічної безпеки [330, с. 523]. Проблема глобальних фінансових дисбалансів тісно пов'язана зі структурними змінами в балансі сил між урядами, міжнародними організаціями і глобальними ринками, а якщо точніше, то між державною владою і владою ринкових інститутів у глобальній фінансовій системі. Гіпертрофоване перебільшення потенціалу глобальних фінансових ринків та недалекоглядне ігно-

рування ролі державної влади в урегулюванні їх ефективного функціонування, підтверджують усталену думку (особливо в періоди криз), що сучасна фінансова глобалізація керується ринковими інститутами, а не державою. Підсилена фінансовою лібералізацією влада ринків і приватних фінансових інститутів, як «авторитетних агентів» глобальної фінансової системи, актуалізує не лише питання забезпечення фінансової стабільності, але й проблеми дієвості державної влади, економічної незалежності й економічної безпеки держави.

Варто зауважити, що у вітчизняній науковій літературі проблема фінансових дисбалансів досить часто (хоча й опосередковано) розглядається в контексті загроз фінансовій та економічній безпеці держави. Так, зокрема, під фінансовою безпекою (з позицій структурно-статичного підходу) найчастіше розуміють такий стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної систем та фінансових ринків, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання [330, с. 523].

Відтак гарантування фінансової безпеки держави передбачає забезпечення певного рівня стабільності і стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів (у тому числі асиметричних шоків і флуктуацій), що зумовлюють перехід фінансових дисбалансів із фази латентного періоду у фазу вибуху, загрожуючи фінансовій безпеці. У підсумку виникає необхідність вироблення так званого «адаптаційного синдрому», як сукупності захисних реакцій на кожній із цих стадій стресової ситуації (рис. 1.3.3).

Характеризуючи багатоаспектність змістовного наповнення глобальних фінансових дисбалансів, усі вчені так чи інакше опосередковано розглядають їх як форму прояву багаторівневих просторово-часових асиметрій глобального розвитку і важливу складову глобальних дисбалансів у широкому розумінні. У даному випадку ідеться про одну із принципових методологічних позицій, зміст якої зводиться до розуміння того, що існування глобальних фінансових дисбалансів зумовлене гетерогенністю (неоднорідністю) гео економічного простору.

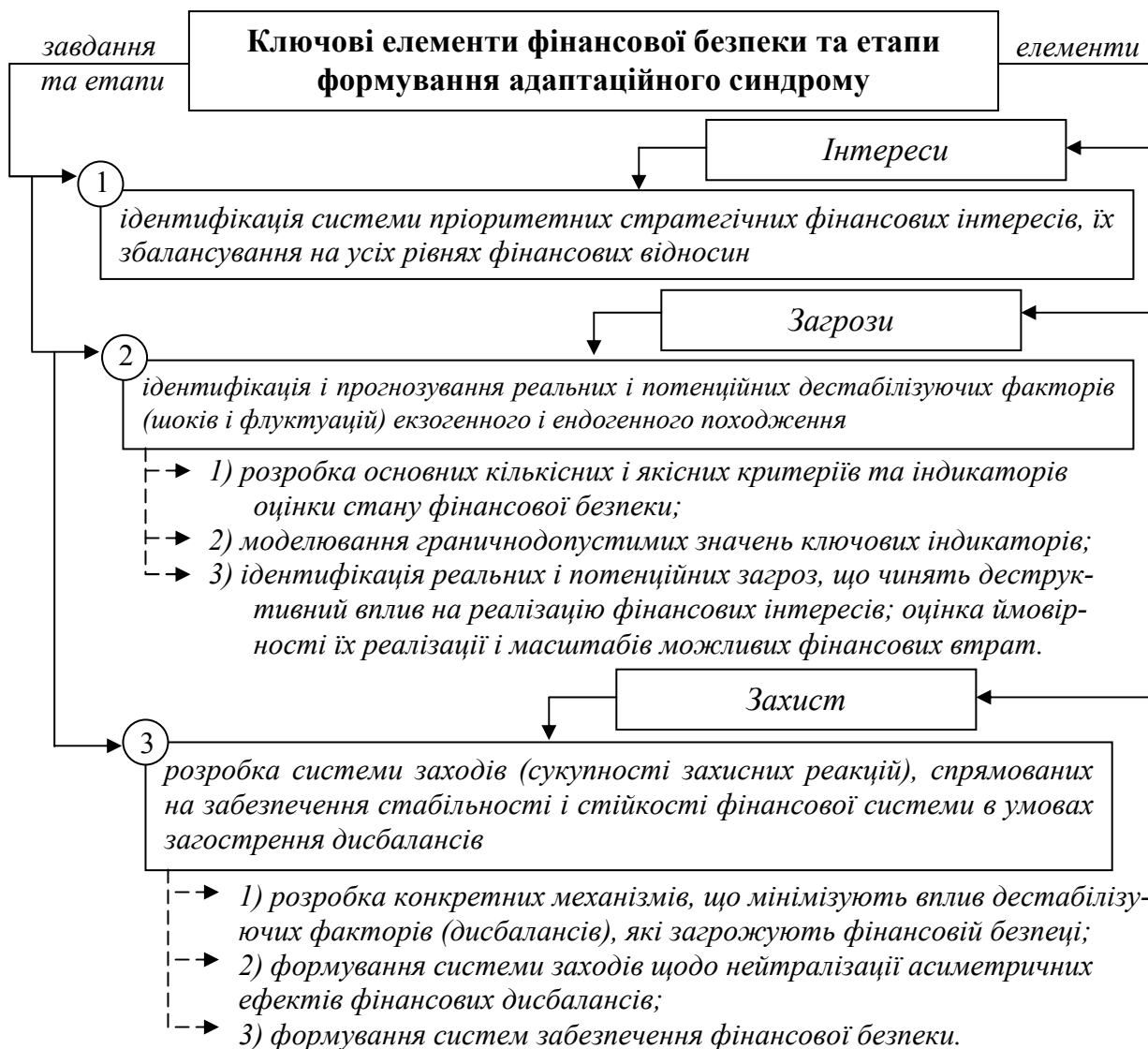

Рис. 1.3.3. Етапи формування адаптаційного синдрому у контексті забезпечення фінансової безпеки*

* Розроблено автором

Причому їх глибина і стійкість у багатьох випадках визначаються не стільки фінансовими і економічними факторами, скільки інституційною неоднорідністю геопростору та асиметріями глобального розвитку у таких його функціональних зонах як соціодемографічна, енергетична, екологічна, технологічна, геополітична і соціокультурна (рис. 1.3.4).

Фінансові дисбаланси, як структурна компонента взаємопов'язаних глобальних ризиків, прямо інтегровані з поняттям глобальних дисбалансів у широкому розумінні. Спираючись на основні сутнісні характеристики глобальних фінансових дисбалансів та з огляду на ієрархічно структурований дефініційний ряд цього інтегрованого поняття, можна виокремити основні їх види та форми прояву, узагальнену класифікацію яких подано на рис. 1.3.5 і у Додатку Б.

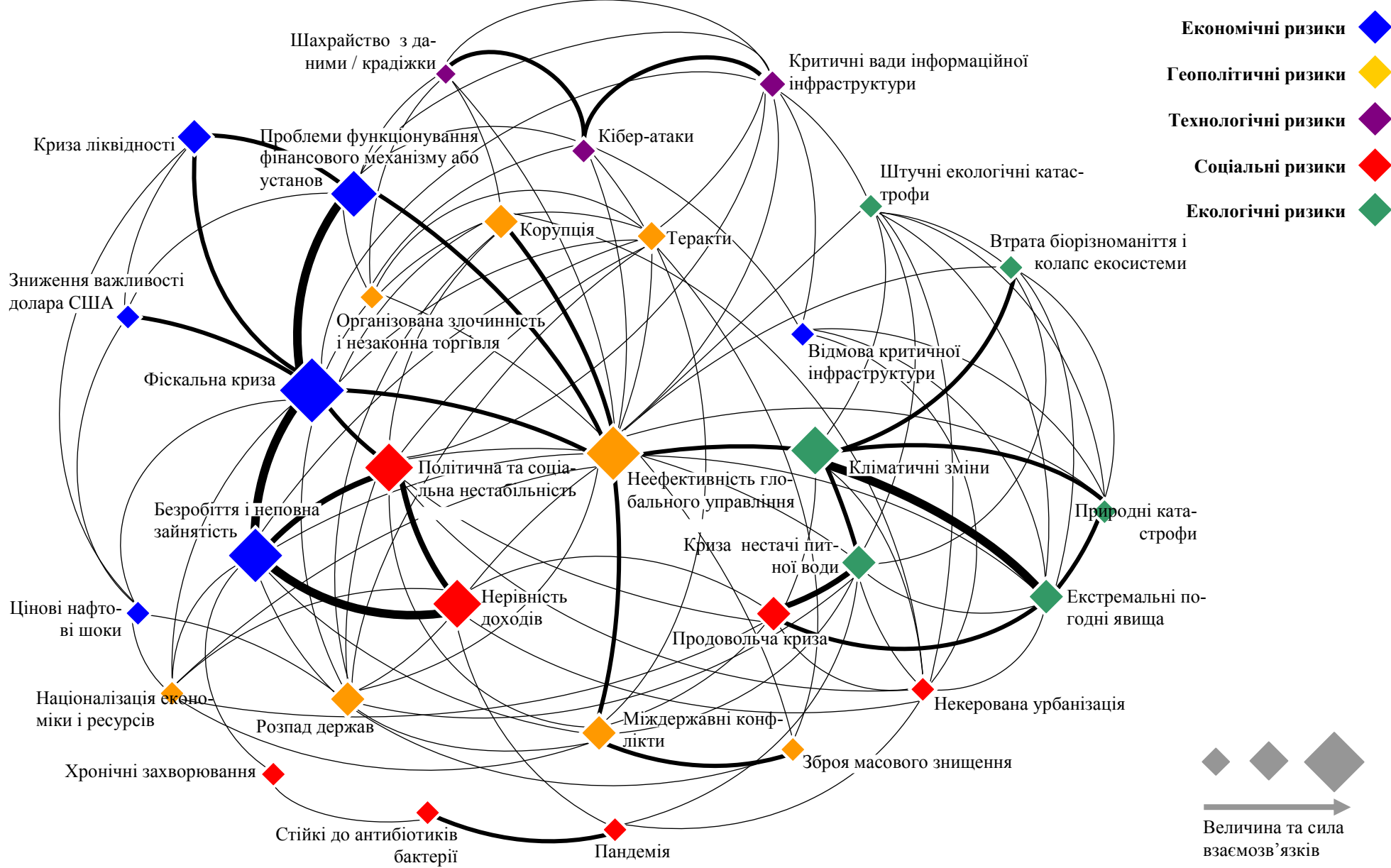

Рис. 1.3.4. Глобальні ризики 2014 – карта взаємозв'язків [55]

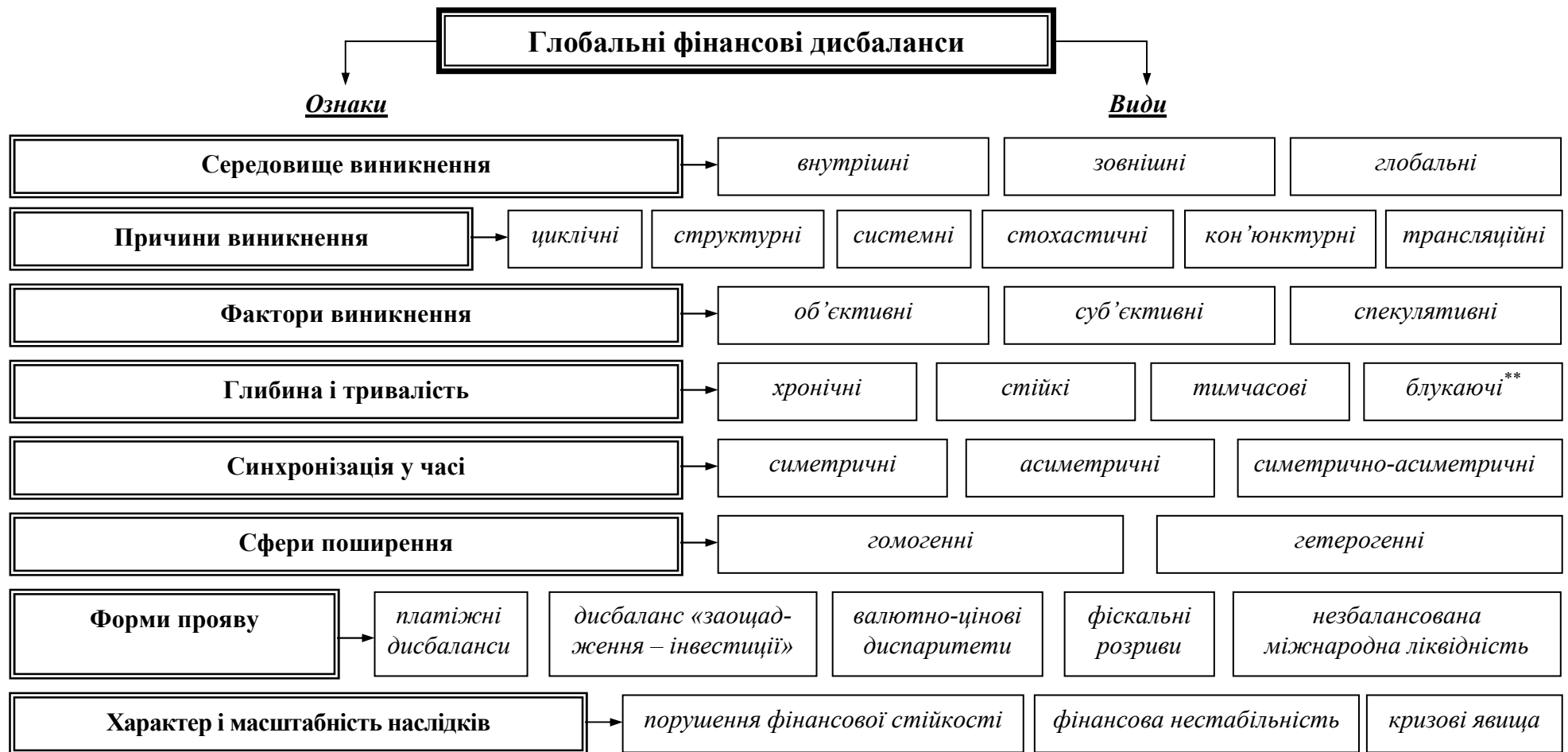

Рис. 1.3.5. Класифікація глобальних фінансових дисбалансів*

* Розроблено автором.

** Ідея «блукаючих глобальних дисбалансів» розвинута на основі концепції «блукаючих криз», що сформувалася на початку 1970-х років. Модифікація повоєнного циклу полягає у тому, що із циклу випадає фаза кризи і цикли не обов'язково починаються і закінчуються кризами, а їх функцію можуть виконувати спад, зниження темпів чи сповільнення темпів зростання виробництва [335, с. 12].

Підсумовуючи вищезазначене, варто відзначити, що останнім часом інтенсивна концептуальна і дослідницька діяльність у сфері окресленої проблематики створює враження довершеності теоретичної концептуалізації глобальних фінансових дисбалансів. Однак, доводиться визнати, що подібний оптимізм є передчасним. Про це, зокрема, свідчать сформульовані й узагальнені у ході дослідження основні сутнісні характеристики поняття «глобальні фінансові дисбаланси», які у кожному конкретному випадку не співпадають за змістом. Проте це не є проявом непослідовності дослідження. На наше переконання така ситуація лише збагачує синтезуючу функцію теорії, як форми вираження наукових знань і гносеологічну (пізнавальну) функцію наукового дослідження, його конструктивний потенціал. Адже «чим багатшим є предмет, що підлягає визначенню, тобто чим більше різних аспектів він представляє для розгляду, тим більш відмінними виявляються нові інсталяції його дефініцій [68, с. 413]. Але так само, як логіка й історія у кінцевому рахунку втілюється, хоча й у багатоаспектно розчленованому, диференційованому, проте єдиному результаті, так і різні дефініції глобальних фінансових дисбалансів мають концентровано відобразитися на теоретичному рівні у чітко структурованій системі теорій і концепцій.

Висновки до розділу 1

У першому розділі науково обґрунтовано економічну природу нерівноваги як імперативу глобального розвитку в умовах сучасних міжсистемних трансформацій; розкрито сутність асиметрій і дисбалансів як форм прояву нерівноважного глобального розвитку; висвітлено концептуальні засади глобальних фінансових дисбалансів. За результатами проведеного дослідження приходимо до таких висновків і узагальнень:

По-перше, в умовах сучасних міжсистемних трансформацій відбувається гетерогенізація і фрагментація глобального простору, а його розвиток підпорядковується логіці складних дисипативних систем, що характеризуються поліструктурністю й асиметричністю, які ускладнюють внутрішньо системні механізми самовідновлення рівноваги світової економіки і збереження її стійкості до різного роду збурень, асиметричних шоків і флуктуацій. За умов сучасних міжсистемних трансформацій деформується рефлексивна функція світової економіки до відновлення рівноваги, а сама вона вирізняється

експоненціальною тенденцією до нерівноваги і загострення кризових явищ, поліваріантністю самоорганізаційних процесів у так званому «режимі із загостренням» (blow up).

По-друге, для інтерпретації теоретичних концептів нерівноважного глобального розвитку перспективним є використання принципів синергетики як загальнометодологічних підвалин дослідження самоорганізації складних і дуже нерівноважних систем та гетеродоксальних теорій і концепцій, що вписуються у формат новітньої парадигми з її новими течіями і напрямками: біхевіоризм, еконофізика, фрактальна геометрія. Принципова новація синергетичного підходу в економічних дослідженнях полягає у трактуванні нерівноваги як об'єктивно існуючого явища, і джерела розвитку економічної системи, рівновага якої розглядається лише як «частковий випадок нерівноважного розвитку». Постановка питання у такому контексті вносить принципові корективи у розуміння як імперативів, так і форм прояву нерівноважного глобального розвитку.

По-третє, в ортодоксальній економічній науці превалює визначення категорії «асиметрія» на основі узагальнення протилежних для «симетрії» ознак, що в масштабах глобального розвитку означає об'єктивно існуючі і внутрішньо притаманні геопростору перманентні порушення пропорцій глобально-центричної економічної системи, які проявляються у вартісно-кількісних, просторово-часових і соціокультурних вимірах, виступають детермінантами асинхронної (у вимірах соціального часу) еволюції країн, регіонів і локальних цивілізацій (латеральна асиметрія); порушення структурних пропорцій економічного розвитку (структурна асиметрія) і функціонально-ієрархічної рівноваги геопростору (функціональна асиметрія); посилення асинхронності й поліваріантності протікання глобальних процесів у просторі і часі (динамічна асиметрія). Однак поняття «асиметрія» є більш природним і водночас ємним (у розумінні дефініційного ряду) у парадигмі синергетики. Тут «асиметрія» як форма прояву нерівноважного розвитку має таку багаторівневу структуру: 1) *органічна первинна асиметрія* (ядро нерівноважного розвитку); 2) *асиметричні шоки і флуктуації* (первинні асиметрії); 3) *асиметричні ефекти* (вторинні ефекти); 3) *модифікована асиметрія* (асиметрія вищого порядку) – так звані третинні ефекти, що стають формами прояву незрілості системи та детермінантами її дисипативності і сумативності. Згідно метафізичних основ парадигми синергетики у геоeкономічному просторі перманентно виникають нові асиметрії, накопичуються надмірні кількісні і вартісні диспропорції, структурні і циклічні дисбаланси,

які стають детермінантами глобальної нерівноваги; у результаті їх нашарування світова економіка виходить за звичні, так звані «нормальні межі» і дрейфує у зону хаосу. За умов нестачі компенсаторних заходів на глобальному рівні це стає причиною поглиблення глобальних дисбалансів, які загострюються і дедалі частіше завершуються тривалими структурними і системними кризами глобального масштабу.

По-четверте, спираючись на теоретичні концепти теорії рівноваги і закони діалектики, апелюючи до метафізичного закону стиснення історичного часу у поєднанні з основними ознаками фінансів, сформульовану теоретико-методологічну конструкцію поняття «глобальні фінансові дисбаланси»; узагальнення їх основних сутнісних характеристик, глобальні фінансові дисбаланси з позицій геопросторового підходу доречно розглядати як: 1) форму прояву асиметрій глобального розвитку і ключову складову глобальних дисбалансів; 2) форму прояву фінансових протиріч між суб'єктами геопростору; 3) результат порушення пропорцій глобального розвитку; 4) результат накопичення системних ризиків у світовій економіці; 5) причину порушення стійкості і стабільності світової економіки; 6) передумову і причину кризових явищ у світовій економіці; 7) критерій виміру національної і міжнародної економічної безпеки.

По-п'яте, з огляду на основні сутнісні характеристики глобальних фінансових дисбалансів та ієрархічно структурований дефініційний ряд цього інтегрованого поняття, виокремлено такі їх основні види та форми прояву: *за середовищем виникнення* (внутрішні, зовнішні, когерентні); *за характером і масштабністю наслідків* (порушення фінансової стійкості, фінансова нестабільність, кризові явища); *за причинами виникнення* (циклічні, структурні, системні, стохастичні, кон'юнктурні, трансляційні); *за характером виникнення* (об'єктивні, суб'єктивні, спекулятивні); *за глибиною і тривалістю* (хронічні, стійкі, тимчасові, блукаючі); *за синхронізацією у часі й векторною спрямованістю* (симетричні, асиметричні, симетрично-асиметричні); *за походженням* (гомогенні і гетерогенні); *за формами прояву і сферами поширення* (платіжні дисбаланси, дисбаланси «заощадження – інвестиції», валютно-цінові диспаритети, фіскальні розриви, ризик незбалансованої міжнародної ліквідності).

Основні результати розділу опубліковано у наукових працях автора [138; 140; 143; 148; 150; 157; 159; 164; 170; 446; 447].

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ГЕНЕРАЦІЇ ГЛОБАЛЬНИХ ФІНАНСОВИХ ДИСБАЛАНСІВ

2.1. Методологічні засади дослідження просторово-часових асиметрій глобального розвитку

На початку XXI століття глобалізований світ розвивається, трансформується та ускладнюється небаченими масштабами і темпами [29, с. 3]. Становлення глобального суспільства відбувається на фоні прогресуючої диференціації і ускладнення структурних компонентів світової економіки, її гетерогенізації. Спостерігається своєрідний парадокс, який спростовує логіку лінійності глобального розвитку – в умовах формування глобально-центричної економіки поглиблюються її внутрішні протиріччя, які стають фундаментальною детермінантою нерівноважного глобального розвитку, в умовах якого становлення глобального суспільства і розвиток економічної глобалізації, все меншою мірою кореспондують одна з одною. Цей парадокс, по суті, є формою прояву дуалізму функціональних форм еволюції суспільних систем і, водночас, однією із визначальних суперечностей сучасного етапу постіндустріального глобалізму, що розвивається на основі подвійної логіки – логіки поєднання уніфікації та диференціації глобальних перетворень.

У науковій літературі сформульовано дві точки зору щодо суті поставленої проблеми. За однією з них сучасний етап глобального розвитку пов'язується з «переходом від індустріальної до постіндустріальної стадії економічного розвитку», а його зміст визначається як «посилення єдності, системної цілісності світового господарства на основі ринкової парадигми та поглиблення планетарних інтеграційних процесів» [65, с. 317]. І «...ніякі специфічні умови, особливості національного розвитку, кризові стани і внутрішні трансформації не можуть ані відмінити, ані відкласти невмолиму дію об'єктивних законів глобалізації розвитку» [74, с. 12]. Однак існує й протилежний бік цієї дилеми – паралельно з процесами глобальної інтеграції інтенсивно відбуваються процеси сучасної цивілізаційної диференціації і глобальної дезінтеграції, роз'єднання світу» [74, с. 16].

Враховуючи амбівалентність глобалізаційних процесів, а також філософське розуміння «простору» (як «способу співіснування різних матеріальних утворень») і «часу» (як «способу зміни матеріальних явищ»), можна висунути таке гіпотетичне припущення: глобальний розвиток – процес асиметричний у просторі і часі; а однією із форм зовнішнього прояву просторово-часових асиметрій глобального розвитку є глобальні фінансові дисбаланси (рис. 2.1.1).

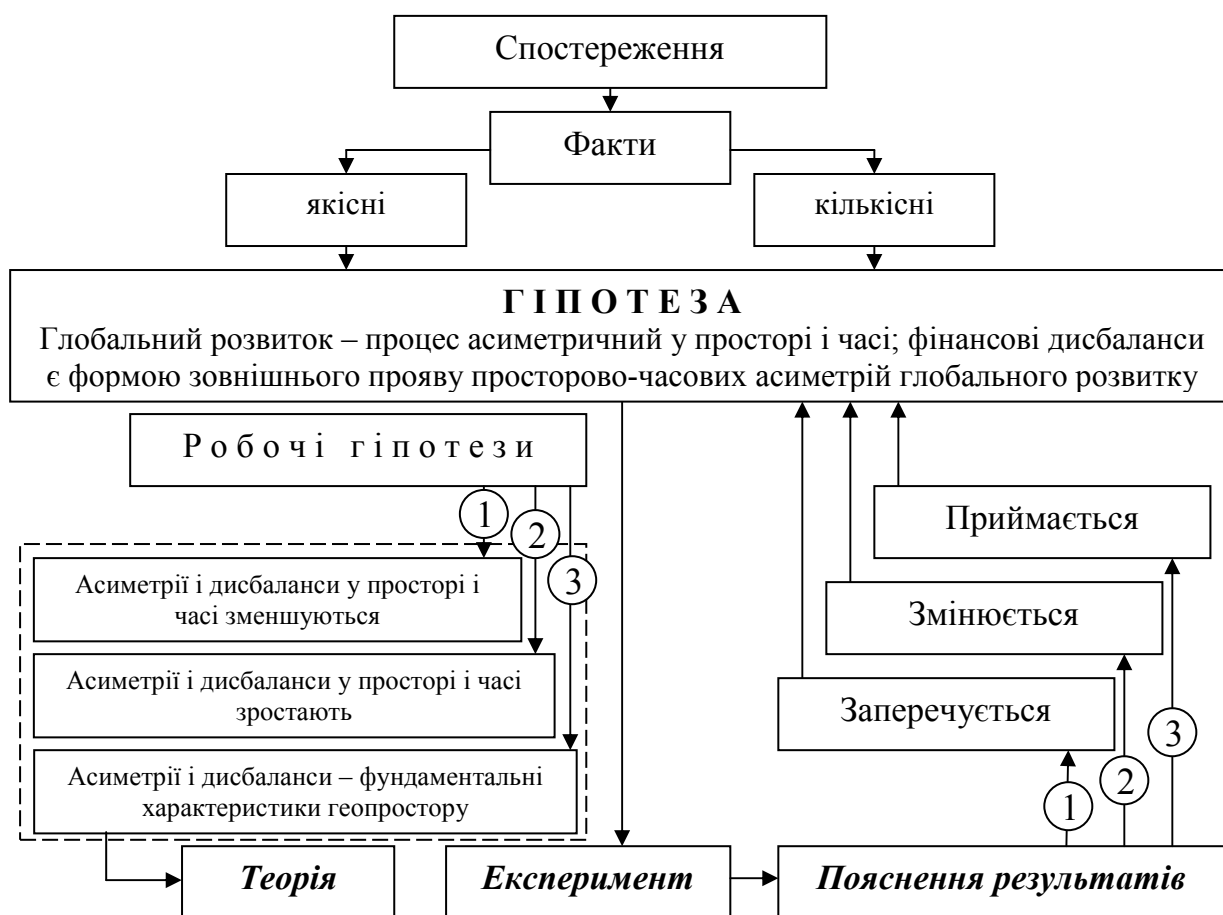

Рис. 2.1.1. Схематичне відображення основних етапів методології дослідження асиметрій і дисбалансів глобального розвитку*

* Розроблено і побудовано автором.

Цей системний ланцюг схематично відображає хід і поєднує «вузлові пункти» методології дослідження асиметрій і дисбалансів глобального розвитку у взаємозв'язку таких основних елементів наукового пошуку – спостереження, гіпотези, теорії, експерименту та інтерпретації результатів.

Концептуальні підходи щодо обґрунтування окресленої гіпотези ґрунтуються на загальнометодологічних принципах глобального розвитку. В основі глобального

розвитку, у розумінні історично-еволюційного процесу (від лат. *processus* – рух вперед), лежить принцип необоротності й ентропії. Згідно принципу необоротності глобальний розвиток має лише одновекторну спрямованість – від якісно нижчого рівня до вищого (Додаток В). Світова економіка в контексті глобального розвитку теж еволюціонувала, у результаті чого утворилася економічна система глобального масштабу – глобально-центрична економіка, у вимірах якої існуючу єдність багатьох світогосподарських процесів неможливо заперечити.

Разом з тим, доводиться визнати, що і як у випадку історично-еволюційного розвитку людства, світова економіка еволюціонує не рівномірно. Це зумовлено тим, що глобальний суспільний розвиток (економічний, політичний, соціальний, культурний) поєднує різні (за тривалістю і характером прояву) цикли. На кожну фазу більш тривалого циклу накладається кілька коротких циклів, які час від часу повторюються на якісно нових рівнях глобального розвитку, оскільки усі вони (цикли) об'єднані загальним і єдиним процесом еволюції. З огляду на принцип циклічності економічні процеси в контексті глобального розвитку завжди характеризувалися і характеризуються нелінійністю у часі і просторі. Відтак, у розвитку світової економіки завжди були і будуть прискорення і уповільнення, підйоми і падіння, розвиток і застій, які поглиблюють асиметричний характер глобального розвитку, зумовлюють загострення і перерозподіл глобальних фінансових дисбалансів у просторі і часі.

Між двома суміжними циклами, як правило, лежить перехідний період, який характеризується загостренням асиметрій і дисбалансів глобального розвитку і навіть кризою системи. При цьому треба зазначити, що різні системи по-різному адаптуються до цих змін. Згідно принципу гомеостазу (йдеться про самозбереження і саморегуляцію) в системі, яка перебуває на вищому рівні еволюційного розвитку адаптаційні властивості розвинуті краще (рис. 2.1.2). Накладаючи принцип гомеостазу на циклічну динаміку глобального розвитку, приходимо до висновку: метафізичні закономірності циклічної динаміки підсилені неоднорідністю геопростору та циклічною взаємозалежністю економічної активності у різних країнах у часовому, галузевому й територіальному вимірах не лише регулюють у контексті глобального розвитку процеси відбору окремих цивілізацій, країн та народів до категорії світових лідерів, але й синхронізують глобальні фінансові дисбаланси та їх наслідки у просторі і часі.

Рис. 2.1.2. Горизонтальний зріз цивілізаційної спіралі глобального розвитку*

Примітки:

* Побудовано автором на основі графічної інтерпретації цивілізаційної концепції глобального розвитку і математичної ідеї Архімедової спіралі.

** Відрізки OA_1 , OA_2 , OA_3 – кроки архімедової спіралі, що відображають асинхронність розвитку країн у соціальному часі. (ступінь розриву / дивергенції)

Таким чином, у концептуальному аспекті важливим є визнання того, що сучасний глобальний розвиток характеризується одночасно трьома когерентними тенденціями – загальною конвергенцією багатства і рівня життя, що загалом призводить до загального підвищення рівня доходів, але водночас, до асиметрично високого зростання споживання і використання енергоресурсів (принцип необоротності й ентропії); циклічною взаємозалежністю економічної активності у різних країнах, що вже призводить до швидкого і синхронізованого поширення глобальних фінансових дисбалансів, кризових явищ та їхніх наслідків у геопросторі (принцип циклічності); дивергенцією глобального розвитку, що супроводжується посиленням асиметричності в розподілі доходів як між країнами, так і зростаючим розривом між найбагатшими і найбіднішими верствами населення у світі та пошуком регуляторних механізмів, які б підтримували світову економіку у стійкому стані в умовах неоднорідності геопростору, поглиблення асиметрій і дисбалансів глобального розвитку (принцип гомеостазу).

Між провідними вченими різних країн немає одностайності поглядів щодо тенденцій асиметричності глобального розвитку, так і джерел її виникнення, а лінії інтелектуальної демаркації між ними стають дуже розмитими, коли мова йде про наслідки та ефекти асиметрій глобального розвитку та способи їх згладжування. У процесі дослідження постало завдання щодо вибору найбільш доцільного способу узагальнення наукових теорій, котрий дозволив би сконцентровано відтворити полемічність наукової думки у сфері даної проблематики. У методології наукових досліджень давно склались традиційні методи висвітлення наукових ідей і теорій, у викладенні яких можна керуватися такими аналітично-узагальнюючими підходами та ознаками: за авторами і школами наукової думки; за країнами або регіонами; за етапами розвитку наукового знання (тобто в хронологічному порядку); за сферами досліджуваних явищ [5, с. 8]. Не відкидаючи в принципі доцільність жодного з перелічених способів групування матеріалу, зауважимо, що у випадку дослідження просторово-часових асиметрій глобального розвитку визначальне значення мають три основні підходи до розуміння динаміки соціально-економічних систем у їх історичній протяжності, ретроспективі та перспективі [327, с. 148-149]:

1) прогресивно-поступальний шлях розвитку, суть якого полягає в ускладненні соціальних систем, у зміні періодів революційного та еволюційного розвитку, в якісному вдосконаленні одних елементів і відмиранні інших. У цілому, ці системи змінюються й розвиваються в односпрямованому прогресивному напрямі, який прийнято називати «стрілою розвитку» (принцип необоротності й ентропії);

2) підхід, що ґрунтується на циклічному характері руху соціальних систем, у рамках якого поступально-прогресивний розвиток поєднується із зворотнім рухом не лише окремих структурних компонентів, а й цілих систем, що переживають стадії стагнації та занепаду, повернення до початкового рівня. При цьому розвиток описується відносно однотипними циклами, через які мають пройти окремі цивілізації, етноси й держави. Інтегральна динаміка такого розвитку має характеристики великого кола, орбіта якого визначає місце і роль тих чи інших соціальних утворень (принцип циклічності);

3) третій підхід покликаний подолати обмеження перших двох і вирішити суперечності, закладені в них. У його вимірах розвиток розглядається як нелінійна динаміка з безліччю переходів і критичних поворотних «точок біфуркації», у яких подальша еволюція часто є невизначеною. Цим пояснюється непередбачуваність глобального розвитку, багатоманітність і різноспрямованість соціально-економічного розвитку

окремих країн і локальних цивілізацій. В умовах неоднорідності геопростору, поглиблення асиметрій і дисбалансів глобального розвитку виникає об'єктивна необхідність підтримки світової економіки у стійкому стані (принцип гомеостазу).

З урахуванням зазначених підходів та базових концепцій міжнародного поділу праці і міжнародного руху економічних ресурсів, можна виокремити основні теорії і концепції, які формують теоретико-методологічну основу дослідження асиметрій глобального розвитку (див. рис. 2.1.2 та Додаток Г). Аналіз цих наукових теорій проводиться нами уже раніше [138, с. 120-155], що дало можливість виділити такі напрями досліджень асиметрій глобального розвитку:

1. Базові концепції глобального економічного розвитку – виходять із того, що системними детермінантами генези та еволюції світової економіки і міжнародних економічних відносин є нерівномірність (асиметричність) розміщення економічних ресурсів (факторів виробництва), що, з одного боку, призводить до міжнародного поділу праці (*А. Сміт, Д. Рікардо*), а з іншого боку, до міжнародного руху економічних ресурсів (*Е. Хекшер, Б. Олін*). До промислового перевороту (кінець XVIII – перша половина XIX століття) міжнародний поділ праці базувався в основному на нерівномірності розміщення природних ресурсів. Згодом посилилась спеціалізація, що базувалась на нерівномірності розміщення інших економічних ресурсів – капіталу, праці, підприємницьких здібностей, знань. У сучасному світі зменшується залежність участі країн в міжнародному поділі праці не лише від наявності в них природних ресурсів, але й фінансового капіталу, який стає усе доступнішим на світових ринках. Проте зростає залежність участі країн у міжнародному поділі праці від їх забезпеченості робочою силою (передусім висококваліфікованою), підприємницькими здібностями, технологічним капіталом і знаннями. Так, зокрема, країни, яким вдалося в XX столітті наздогнати розвинуті країни за рівнем розвитку (Японія, згодом «азійські тигри» – Південна Корея, Сінгапур, Тайвань, Гонконг), спеціалізувалися на пріоритетному використанні саме цих факторів, тим паче, що в сучасних умовах їх можна активно розвивати в середині країни. Останнім часом обсяг міжнародного руху економічних ресурсів (капіталу, робочої сили, підприємницьких здібностей, технологій і знань) фактично зрівнявся з обсягами міжнародної торгівлі товарами й послугами.

ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ТА КОНЦЕПЦІЇ, ЩО ФОРМУЮТЬ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНУ ОСНОВУ СУЧАСНОЇ ПАРАДИГМИ АСИМЕТРИЙ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Базові концепції	Економічні теорії індустріального суспільства	Цивілізаційні (соціокультурні) теорії постіндустріального суспільства	Гетеродоксальні концепції
<p>Концепція міжнародного поділу праці (А. Сміт (1776), Д. Рікардо (1817), Велика Британія)</p>	<p>Теорія стадій економічного росту (У. Ростоу (1960), США)</p>	<p>Теорії циклічності глобального /історичного/ розвитку</p>	<p>Теорія нелінійної динаміки (парадигма синергетики) (Г. Хакен, І. Пригожин, І. Стенгерс (Брюссельський Вільний університет і американська школа синергетики); С. Курдюмов (Росія))</p>
<p>Концепція міжнародного руху економічних ресурсів (Е. Хекшер, Б. Олін (1919-1933), Швеція)</p>	<p>Теорія полюсів зростання (Ф. Перу (1950), Франція)</p>	<p>Теорії постіндустріального суспільства (Д. Белл, Е. Тоффлер)</p>	<p>Концепція економічної влади (іраціонально-еволюціоністська теорія) (Дж. Гелбрейт, Е. Тоффлер (США); О. Мовсеян, С. Огнівцев (Росія))</p>
	<p>Концепція периферійної економіки, в т.ч.: – <i>концепція центр-периферійного розвитку і феномен збіднілого відтворення</i> (Р. Пребіш (1950-1981), Аргентина); – <i>теорія асоційовано-залежного розвитку</i> (Ф. Кардону, Е. Фалетто); – <i>теорія світ-системного аналізу</i>. (І. Валлерстайн)</p>	<p>Теорія зіткнення цивілізацій (С. Хантінгтон)</p>	
	<p>Концепція модернізації</p>		<p>Концепція «нової економічної географії» (П. Кругман (1990-2001), США)</p>
	<p>Теорія єдиної цивілізації (<i>теорія постіндустріального суспільства</i>, що базується на унітарно-стадіальній концепції глобального розвитку) (Ф. Фукуяма)</p>		<p>Концепція порівняльної економіки (Comparative Economic Systems)</p>

Рис. 2.1.2. Ретроспективне зведення основних теорій і концепцій, що формують теоретико-методологічну основу дослідження асиметрій глобального розвитку

2. Економічні теорії індустріального суспільства, що базуються на унітарно-стадіальній концепції глобального розвитку і ґрунтуються на прогресивно-поступальному підході до розуміння динаміки соціально-економічних систем у їх історичній протяжності. Ці теоретичні концепції пояснюють лінійність глобального розвитку одновекторністю у результаті чого геопростір стає гомогенним і взаємопов'язаним. При цьому асиметричність глобального розвитку аргументується в основному нерівномірністю внутрішніх ендогенних механізмів економічного розвитку в часі, а поняття асиметрії розглядається з позицій: 1) нерівномірності розвитку (зокрема, технологічного (*У. Росту*)); 2) диспропорцій соціально-економічного розвитку (зумовлені формуванням «полюсів зростання», так званих центрів генерації і передачі інноваційних імпульсів, що приводить до поляризації простору, а надто в умовах недосконалих інститутів (*Ф. Перру*); стратифікацією держав за рівнем технологічного, соціально-економічного та фінансового розвитку (*К. Акамацу, К. Кодзіяма*), яку можна послабити, застосувавши «трьохфазову модель наздоганяючого розвитку»; 3) периферійної відсталості і залежного розвитку (йдеться про асиметрично-рентні відносини у світ-системі «центр – периферія», соціальну стратифікацію і відтворення бідності, відсталість у технологічному розвитку, демографічні диспропорції і проблеми демократизації суспільства (*Р. Пребіш, Ф. Кардозу, Е. Фалетто, І. Валлерстайн*)). Близькими до цих теорій є: 1) концепція модернізації (акцентує увагу на тому, що запозичення сучасних технологій (іншими словами індустріалізація економіки) без зміни інститутів не означає повноцінної модернізації, що й пояснює причини нерівномірності (асиметричності) глобального розвитку); 2) теорія єдиної цивілізації (*Ф. Фукуяма*), відстоює ідею поступового руху всіх країн світу до єдиного політичного, соціального і економічного устрою, у результаті чого світ перетвориться в єдине глобальне суспільство, але з асиметричними ефектами: позитивними (полегшений доступ до зовнішніх ринків і зовнішніх ресурсів), негативними (зростання залежності національної економіки від кон'юнктури світового ринку) і неоднозначними (посилення конкуренції на внутрішньому ринку, зменшення можливостей державного регулювання національної економіки).

3. Цивілізаційні (соціокультурні) теорії постіндустріального суспільства, що базуються на плюралістично-циклічній концепції глобального розвитку і пояснюють його

го багатофакторністю, заперечуючи при цьому гомогенність геопростору. Відтак, соціокультурні теорії розглядають асиметрії не з позицій нерівності чи стратифікації, а переважно в контексті: 1) диференціації геопростору (системоутворюючими чинниками диференціації локальних цивілізацій є економічні, ідеологічні (релігійні), культурні та національні; важливе значення мають також довкілля та структура державно-політичних інституцій (*С. Хантінгтон*)); 2) диференціації постіндустріального суспільства (детермінантами диференціації геопростору є порушення пропорцій між типами економіки (первинним / аграрним, індустріальним і постіндустріальним / інформаційним) в різних країнах і локальних цивілізаціях (*Д. Белл, Е. Тоффлер*); порушенням цих пропорцій визначається рівень асиметричності глобального простору та рентний характер світової економіки); 3) асинхронності циклів глобального розвитку (сам факт існування хвиль різної довжини пояснює глибинні причини асиметричності (поліваріантності й асинхронності) глобального розвитку).

Концептуальне дослідження просторово-часових асиметрій глобального розвитку в історичній протяжності, ретроспективі та перспективі дає змогу узагальнити їх у багатофакторну матрицю (табл. 2.1.1). При цьому базовими ідентифіковано три рівні асиметрій глобального розвитку у дев'яти функціональних вимірах, що характеризують: 1) асиметрії у розподілі первинних ресурсів; 2) асиметрії у технологічному, економічному, фінансовому розвитку; 3) диференціацію країн за рівнем геополітичного впливу, з урахуванням їх соціокультурних та інституційних відмінностей.

Багатофакторна матриця асиметрій глобального розвитку дає можливість аналізувати динаміку глобального розвитку на основі багатофакторних взаємозв'язків, а проблематику «глобального розвитку» розглядати з урахуванням не лише структурних чинників економічного зростання, але й інституційних та соціокультурних факторів, що особливо важливо в період становлення постіндустріального суспільства. Водночас вона відображає єдність геопростору у дев'яти проблемних зрізах, так званих «функціональних зонах» і, цим самим, вона формує методологічну основу аналізу асиметричності глобального розвитку, дає можливість прослідкувати гетерогенність сучасного глобально-центричного світу, неоднорідність і нерівномірність його розвитку, складність взаємозв'язків та асиметричний характер структурно-функціональних

залежностей між різними його рівнями. За результатами виявлених взаємозв'язків у геопросторі можна будувати просторові карти геостратегічного атласу.

Таблиця 2.1.1

Багатофакторна матриця асиметрій глобального розвитку*

Функціональні зони геопростору	Критерії аналізу	Інструментарій та показники виміру
1	2	3
I-ий рівень – асиметричний характеру розподілу первинних ресурсів		
<i>Соціодемографічна складова</i>	забезпеченість людським потенціалом, економічно активним населенням та рівень демографічного навантаження	темпи природного приросту населення (у розрізі локальних цивілізацій); середній вік населення; рівень безробіття; рівень міграції економічно активного населення; стан здоров'я і медичного обслуговування; рівень соціальної стратифікації населення; рівень соціального забезпечення людей похилого віку, інвалідів, багатодітних сімей та інших категорій мало-забезпечених верств населення.
<i>Енергетична складова</i>	забезпеченість енергетичними ресурсами	рівень енергоспоживання (в т.ч. на душу населення); рівень енергозабезпеченості (в т.ч. за рахунок власних джерел).
<i>Екологічна складова</i>	рівень забруднення природного середовища і екологічної безпеки	рівень викиду в атмосферу CO ₂ (на душу населення і у % до світу); рівень викиду в атмосферу інших парникових газів (на душу населення і у % до світу); частка екологічних затрат в структурі ВВП.
Резюме: на основі цих факторів проводиться емпіричний вимір асиметрій глобального розвитку за обсягом і структурою потреб у первинних ресурсах, визначається здатність і можливість задовольняти ці потреби за рахунок власних первинних ресурсів.		
II-ий рівень – асиметрії у технологічному, економічному, фінансовому розвитку		
<i>Технологічна складова</i>	технологічний рівень та інноваційний потенціал розвитку держави	технологічний рівень економіки (технологічний уклад); рівень продуктивності праці; частка інноваційної продукції у валовому випуску; співвідношення експорту й імпорту технологій; частка в світовому експорті високотехнологічної продукції.
<i>Економічна складова</i>	рівень відкритості, економічного розвитку і потенціал економічного зростання	рівень економічного розвитку (обсяг ВВП за ПКС та обсяг ВВП за ПКС на душу населення); темпи приросту/падіння ВВП; рівень глобалізованості економіки (відношення показника зовнішньої торгівлі до ВВП); частка малого і середнього бізнесу в структурі ВВП; рівень капіталізації економіки.
<i>Фінансова складова</i>	рівень розвитку та глобалізованості фінансової системи	валове нагромадження зовнішніх активів; валовий зовнішній борг країни (у % до ВВП); частка прямих іноземних інвестицій у ВВП країни; вартісні обсяги експорту-імпорту фінансових послуг країни; рівень заощаджень та рівень інвестицій.
Резюме: на основі цих факторів проводиться емпіричний вимір та аналіз асиметрій глобального соціально-економічного розвитку (з урахуванням фактора формування і розподілу світової ренти (в т.ч. квазіфінансової ренти) та різнорівневого характеру фінансової глобалізації.		

1	2	3
III-й рівень – диференціація країн за рівнем геополітичного впливу, з урахуванням їх соціокультурних та інституційних відмінностей		
<i>Геополітична складова</i>	геополітичний статус держав, їхня геополітична активність	рівень мілітаризації економіки (частка військових витрат у ВВП); участь у військових конфліктах і військових блоках; участь у регіональних економічних утвореннях і міжнародних організаціях.
<i>Соціокультурна складова</i>	переважаючий соціокультурний устрій, його вплив на суспільство і систему цивілізаційних цінностей	рівень культурної диференціації; стратифікація за рівнем розвитку науки і винахідництва; стратифікація за рівнем охоплення населення середньою і вищою освітою; рівень впливу системи цінностей (етичних норм, ідеології (в т.ч. релігії) на суспільство.
<i>Інституційна складова</i>	рівень розвитку інститутів	рівень демократизації, політичних і економічних свобод; рівень втручання держави в економіку; рівень корумпованості державного апарату.
Резюме: на основі цих факторів (хоча вони важко піддаються кількісному виміру) проводиться емпіричний аналіз асиметрії глобального розвитку, на основі якого визначається позиціонування країн у сфері політичних відносин, рівень їх інституційного розвитку та соціокультурної ідентичності.		

* Систематизовано і побудовано автором за [183, с. 544].

На фоні динамічних змін у світовій економіці й політиці характерною особливістю розвитку наукових теорій останніх десятиліть є намагання розширити змістовне поле традиційної економічної проблематики. У цьому сенсі в ХХ столітті в західному академічному середовищі сформувалася концепція порівняльної економіки, яка концентрується на вивченні і порівнянні національних моделей соціально-економічного розвитку. У її концептах [276] асиметрії глобального розвитку зумовлені особливостями національних соціально-економічних моделей та інституційними причинами виникнення цих особливостей.

Окремої уваги заслуговує концепція «нової економічної географії» П. Кругмана, яка є сучасною версією і удосконаленим варіантом «теорії центральних місць» німецького вченого В. Крісталлера, яка визначає оптимальний просторовий розподіл центрів економічної діяльності. На відміну від В. Крісталлера, П. Кругман дослідив геопросторовий розподіл центрів економічної активності та особливості прояву асиметрій у розвитку сучасного світового господарства, врахувавши об'єктивні закономірності інституційних змін, пов'язаних із глобалізацією. Аналіз цих закономірностей і з'ясування глибинних причин парадоксів глобалізації ґрунтуються на кількох науко-

вих позиціях [97, с. 91]: 1) теорія *П. Кругмана* пояснила відомий парадокс міжнародної торгівлі: якщо у двосторонній торгівлі беруть участь різновиди однотипних товарів, то дозволивши їх імпорт і експорт, торгуючі країни фактично подвоюють ринок для кожного виду товару і можуть значно знизити витрати виробництва на одиницю продукції. При цьому доступ до більшої пропозиції і більшого попиту робить привабливою торгівлю саме між розвинутими країнами. Цим самим *П. Кругман* підтвердив усталений поділ країн на асиметрично полярні «промислову північ» і периферійний «сільськогосподарський південь», довівши, що він спостерігається як в окремих країнах, так і в глобальному масштабі; 2) масштабне виробництво, з одного боку, і боротьба за зниження транспортних витрат, з другого, приводять до того, що дедалі більша частина населення тяжіє до мегаполісів. Зростаюче населення міст, у свою чергу, стимулює розвиток економіки та зростання виробництва, які, замикаючи коло, приводять до подальшого збільшення чисельності жителів. У підсумку проявляється асиметричний поділ регіонів на високотехнологічні «основні зони» і менш розвинуту «периферію». Сформульована ним модель дістала назву «центр – периферія», продемонструвавши зміщення проблеми асиметрії з виключно глобальної у площину регіональної (і навіть національної) в масштабах глобальної економіки; 3) за *П. Кругманом* економічна активність та інновації мають тенденцію до концентрації у просторі. Вчений сформулював трьохперіодну модель: у першому періоді інвестиції в інновації сприяють зниженню витрат у другому періоді; відповідно ті, хто добився успіху, отримують тимчасову монополію на свою нову технологію і присвоюють ренту за рахунок переваги у затратах над виробником, який досі користується старою технологією; у третьому періоді ця інновація стає загальним надбанням, і джерело рентних доходів зникає. У такий спосіб *П. Кругман* підтвердив незмінно рентний характер світової економіки, що є середовищем виникнення цінових диспаратів і глобальних платіжних дисбалансів. Разом з тим, концепція «нової економічної географії» *П. Кругмана* переконливо доводить неоднорідність гео економічного простору, у якому геометрично правильна ієрархічно структурована «система центральних місць» (*В. Крісталлер*) насправді зустрічається дуже рідко, оскільки значна кількість факторів порушують симетрію і чітку ієрархію розподілу. Навіть якщо гіпотетично виключити всі можливі джерела

асиметричного розвитку й розпочати з однорідної в економічному і географічному вимірах системи центральних місць («сітки Крісталлера»), то кількісні дослідження *П. Кругмана*, показують, що статична оптимізація є малоімовірним результатом еволюційного розвитку, а первинний симетричний розподіл нестійким – достатньо найменших флуктуацій, щоб з'явилися зони з високою концентрацією активності й обумовили відтік населення і зменшення активності в інших зонах.

Ще одним вектором розширення змістовного поля традиційних економічних досліджень є ірраціонально-суб'єктивістська теорія, що акцентує увагу на проблемі асиметричного владного впливу. Остання безпосередньо пов'язана із геоекономічною могутністю держави та її геополітичним статусом. При цьому асиметричність геоекономічної влади визначається нерівністю у розподілі джерел та інструментів владного впливу у геопросторі (*Е. Тоффлер* називає три джерела влади – силу, багатство і знання; за *Дж. Гелбрейтом* джерелами багатства є особистість, власність і організація [251]). На думку *А. Мовсеяна* і *С. Огнівцева* економічна влада досягається у результаті поєднання п'яти складових і, зокрема: фінансової могутності, інформаційного впливу, коаліційної сили, сильної держави, наявності засобів силового тиску. Поєднання перелічених факторів у формулі влади підпорядковується загальносистемному закону Лібіха: всі п'ять факторів влади рівнозначні, але реальна влада визначається тим фактором, який у даного суб'єкта є дефіцитним. [217, с. 58]. Згідно ірраціонально-суб'єктивістської теорії геоекономічна могутність держави кореспондує із неоднорідністю геопростору, що проявляється в асиметричному розподілі власності й володінні інформацією; у витратах і нерівному доступі до різного роду ресурсів. Дуже часто асиметричність геоекономічної влади супроводжується зовнішнім примусом, який на відміну від фізичного, зберігає зовнішню видимість добровільності поведінки підвладного об'єкта.

Якщо геоекономічна могутність пов'язана з поняттям нерівності, то геополітичний вплив – із фактором сили (чи загрози застосування сили). В сучасному світі відбулося помітне зміщення вектору влади від сили до матеріального багатства, далі до грошей, а останнім часом – до знань та інформації. Характер взаємодії країн і цивілізацій у геопросторі зумовлюється значною мірою тим, хто і як забезпечує та контролює ці процеси. Важливі акценти в цьому аспекті розставляє *Н. Погостинська*, наго-

лошуючи, що «від якості взаємодії представників влади, в першу чергу лідерів та еліт, залежить не лише економічний розвиток країни, але й міждержавні економічні процеси, ... якість взаємодії країн і цивілізацій» [251]. З огляду на зазначене, використання тих чи інших механізмів владного впливу є важливою характеристикою геоцивілізаційного виміру асиметрій глобального розвитку. Ключове питання ірраціонально-суб'єктивістської теорії – це питання про економічну поведінку індивідів і мотиваційні чинники цієї поведінки. Теорія економічної влади дає на це питання універсальну і однозначну відповідь – економічна поведінка людини зумовлена головним чином її прагненням до збільшення економічної влади, до розширення зон впливу. При цьому «поєднання індивідуальних владних прагнень зі встановленими суспільством формальними і неформальними інституціональними обмеженнями складає сутність економічної системи» [217, с. 58]. Згідно ірраціонально-суб'єктивістської теорії, геоэкономика – це боротьба сил впливу, а не «спокійне місце зустрічі попиту і пропозиції». І саме з цього потрібно робити практичні висновки.

В умовах сучасних глобальних трансформацій, що поступово набувають системно визначеної специфіки постіндустріальної епохи, зростає роль принципів синергетичної парадигми у методології дослідження складних систем. Використовуючи синергетичні поняття при інтерпретації суспільства «третьої хвилі», *Е. Тоффлер* дає такі визначення нової епохи: «Занепад індустріального суспільства, чи суспільства «другої хвилі», що спостерігається нині, можна охарактеризувати як біфуркацію цивілізації, а виникнення більш диференційованого суспільства «третьої хвилі» – як перехід до нової дисипативної структури в світовому масштабі» [54, с. 933]. Відповідно досліджуване поле глобально-центричної економіки розширюється у зв'язку із залученням у його структури трансринкових позаекономічних відносин; змінюється субординація між суто економічними і соціальними та духовними чинниками на користь останніх: «Домінантами розвитку стають культурологічні, цивілізаційні, релігійні, сімейні цінності, цінності, пов'язанні зі збереженням національної ідентичності». Що ж стосується безпосередньо економіки, то вона «стає сферою забезпечення відповідних цінностей, підпорядковується їм» [65, с. 565].

До найбільш значимих парадигмальних зрушень, пов'язаних із формуванням синергетичної дослідницької програми, можна віднести такі [54, с. 933-934]:

По-перше, синергетичний підхід інспірує переосмислення феномену детермінізму в контексті нелінійної його інтерпретації і передбачає введення у науковий обіг поняття самоорганізації системи. Для правильного розуміння феномену самоорганізації ключове значення має визнання (поряд зі стабільністю, стійкістю і рівновагою) нестійкості, нестабільності, дисбалансу й асиметричності, як фундаментальних характеристик геопростору.

По-друге, синергетичне бачення реалій глобального економічного розвитку дозволяє розглядати світову економіку як складну, нерівноважну, а тому незрілу (сумативну) систему, яка характеризується високим рівнем асиметричності, динамічності, нестійкості й невизначеності. Особливу специфіку такому стану речей, на думку *К. Гаджиєва*, надають глобалізація, інтернаціоналізація, інформатизація, які сприяють безпрецедентному прискоренню часу, суттєвому превалюванню динаміки над статикою, що в сукупності підсилюють начала нестійкості і нерівноваги в масштабах усього світового співтовариства і «найрельєфніше проявляються у найбільш матеріально відчутній сфері – економіці» [58, с. 21].

У такі періоди, як правило, піддаються ерозії або ж зазнають кардинальних перетворень базові цінності, інститути й система відносин, базована на них, форми функціонування і вектори розвитку існуючої системи. В залежності від збігу багатьох факторів результатом таких криз, пертурбацій і турбулентних станів стає або зникнення існуючої системи, або, в результаті отримання імпульсів з-зовні й мобілізації внутрішніх ресурсів, ця система отримує потенціал для адаптації до зовнішніх викликів і загроз, обирає вектор самоорганізації на нових засадах.

По-третє, у рамках синергетичної дослідницької програми дедалі очевиднішим стає факт, що явища асиметричності, нестійкості, порушення порядку, загострення дисбалансів, кризи і хаосу не можна розглядати виключно з позицій негативу, як суто деструктивне начало. За певних умов хаос «може виступати у якості творчого начала, конструктивного механізму еволюції... із хаосу власними силами може розвиватися нова організація» [123, с. 8]. Іншими словами, «анархія і безлад можуть стати свого

роду рубежем для конструювання нових форм порядку... можуть допомогти вірно оцінити й усвідомити динаміку нерівноважних за своєю природою суспільно-історичних процесів, розробити адекватні відповіді на існуючі виклики» [58, с. 21].

По-четверте, синергетика висуває дослідницьку програму «нового синтезу», яка проголошує своєю ціллю зняття протиріч не лише між гуманітарним і природничим пізнанням, але й розпад «суб'єкт-об'єктної» опозиції, що тягне за собою і девальвацію розколу культурного середовища на «дві культури» (ідеться про традиційний дуалізм «наук про природу» і «наук про дух») і відкриває широкі можливості для взаємного міждисциплінарного діалогу. Зародившись на стику різних дисциплін, синергетика стимулює інтеграційні тенденції і процеси в сучасній науці. За оцінкою *Е. Тоффлера*, «синергетична парадигма особливо цікава тим, що вона акцентує увагу на аспектах реальності, найбільш характерних для сучасної стадії соціальних трансформацій: різновпорядкованості, нестабільності, нерівноваги, нелінійних залежностей, в яких найменший сигнал на вході (наприклад, асиметричний шок) може викликати сильний відгук на виході (асиметричний ефект); і темпоральності – підвищеної чутливості до фактора часу» [54, с. 933].

Таким чином, синергетична парадигма порушує проблеми конструктивного оновлення методології дослідження глобального розвитку в цілому та його асиметричності й нерівноваги, зокрема. Якщо ортодоксальна економічна теорія, аналізуючи тенденції нерівномірності глобального розвитку, виходить із домінантності принципів уніфікації і централізації та формування на цій основі глобально-центричної економічної системи, то синергетична парадигма виходить із методології складних систем, що самоорганізуються і логіки глобальної децентралізації. При цьому імплементація у систему теоретичного аналізу поняття «асиметрії» не заперечує, а навпаки, поглиблює наявні визначення субстанціональної основи глобального розвитку.

На основі критичного осмислення науково-теоретичних постулатів основних теорій і концепцій, які формують теоретико-методологічну основу сучасної парадигми асиметрій глобального розвитку, приходимо до висновку, що цей процес логічно й діалектично у ретроспективі має неоднозначний та неоднорідний характер. Проблеми методологічного оновлення теорій і концепцій глобального розвитку на сучасному етапі

глобальних міжсистемних трансформацій слід розглядати у контексті їх адаптації до принципів аналізу складних систем з використанням міждисциплінарних підходів та утвердження на цій основі синергетичної парадигми.

2.2. Методологічний інструментарій емпіричного аналізу асиметрій і дисбалансів глобального розвитку

Загальнометодологічні підвалини дослідження асиметрій глобального розвитку на сучасному етапі визначає логіка міжсистемних трансформацій, у результаті яких на початку XXI століття відбувся «крутий поворот» [37, с. 26] у геополітичних і геоекономічних відносинах. Цей поворот, без перебільшення історичного значення, характеризується фундаментальною реструктуризацією і системною трансформацією економічної, політичної, соціокультурної і, загалом, міжцивілізаційної взаємодії у розрізі таких стратегічних векторів:

- змінюється статус країн Азії (передусім Китаю та Індії), а також інших країн, що розвиваються, які звільнившись від периферійного (у термінах світ-системного підходу), нерівноправного, залежного від Заходу статусу, від його патерналізму, формують «нову Азію», що відіграє цілком іншу роль у міжнародних відносинах;

- збільшується кількість великих світових держав, окремі з яких перманентно рухаються у напрямку до статусу геостратегічних глобальних лідерів, зростає їхній вплив, у тому числі, за рахунок традиційних держав-лідерів Західного світу; в азійському регіоні діями таких країн починає вибудовуватися «свій клуб» економічного і політичного співробітництва, своя система дипломатичних інститутів і «площадок для політичного діалогу»;

- відбувається формування багатополюсного світу, зростає роль нових глобальних центрів у світовій політиці і перерозподілі глобальної ренти; в рамках нового розміщення економічних сил в світі спостерігається «безпрецедентне в сучасній історії – за масштабами, темпами і векторами – зміщення могутності і багатства із Заходу на Схід» [37, с. 27].

У результаті цих трансформацій відбувається перехід від формування глобально-центричної економіки за принципами світ-системного підходу, що дає ґрунтовне уявлення про типологізацію країн з урахуванням їх класифікації на країни центру і периферії з напівпериферією, до багатополосного світу з кількома глобальними і регіональними центрами економічного суперництва, що очевидно розвиватиметься за принципами дивергенції і формування світової економіки як складної системи синергетичної природи. Віддзеркалення означеної логіки глобального розвитку потребує розробки спеціального методичного інструментарію для прогнозування сценаріїв глобального розвитку, адекватного для оцінки взаємозв'язків і структурних зрушень у геоекономічному просторі, оскільки методологічний підхід, що базується на парадигмі детермінізму, дає спрощене і лінійне розуміння глобального розвитку, у якому асиметрії і дисбаланси мають випадковий стохастичний характер. В умовах сучасних міжсистемних трансформацій потрібний методологічний підхід, який би достатньою мірою враховував характер диференціації геопростору.

Як відомо, нелінійні рівняння в математиці можуть мати декілька якісно різних рішень. Аналогічно нелінійність у соціальних системах дає не один, наперед визначений, а декілька альтернативних шляхів розвитку. Складноорганізованим системам (світова економіка в цьому контексті не є виключенням) не можна нав'язати чітко фіксовані й жорстко детерміновані стратегічні вектори розвитку, розроблені на основі тих чи інших теорій, математичних рівнянь чи формул, оскільки в них завжди є декілька альтернативних шляхів розвитку. Закони суспільного (економічного) розвитку по-різному проявляються у різних інституційних і ціннісно-нормативних умовах, при різних соціально-економічних і політичних системах. Зокрема, кожна національна економіка (як і світова економіка в цілому) за певних суспільно-історичних умов характеризується певними реаліями і системою детермінант, пріоритетів і переваг. Разом з тим кожна із цих систем перебуває у стані перманентних змін і трансформацій; при цьому вони не просто співіснують, а знаходяться у протиріччях і конфліктах, взаємодіють між собою, зумовлюючи, у такий спосіб, полівекторність суспільно-історичного розвитку. В економіці, з методологічної точки зору, ці вектори не можна розглядати як самодостатні й лінійні схеми розвитку (позначені, наприклад, лібераліз-

мом, консерватизмом, соціал-демократизмом чи марксизмом, монетаризмом, вільною конкуренцією, державним регулюванням, вашингтонським чи поствашингтонським консенсусом і т.п.). Тут швидше спрацьовує принцип доповнюваності (існують різні лінії та вектори розвитку, що доповнюють один одного) і закон розвитку системи за рахунок оточуючого середовища (абсолютно ізольований саморозвиток системи неможливий). У підсумку все це ускладнює прогнозування глобального економічного розвитку, як і майбутнє світової економіки, яку не можна спрогнозувати за допомогою простих регресійних залежностей. Зважаючи на зазначене, очевидно, що основна причина прорахунку майже всіх прогнозів глобального економічного розвитку полягає саме в тому, що їх автори намагаються окреслити стратегічні вектори розвитку світової економіки шляхом екстраполяції тенденцій, характерних для кожного конкретного періоду часу, за допомогою традиційних методів на майбутнє.

Додаткові проблеми вносить той факт, що сучасні економічні системи характеризуються гетерогенністю, яка описується великою кількістю параметрів (див. табл. 2.2.1). Для адекватного аналізу таких економічних систем їх необхідно згрупувати в однорідні групи – кластери. У даному випадку при виборі форм і засобів (способів) математичного опису, які б відповідали вихідному топологічному відображенню моделі, перевага найчастіше віддається кластерному аналізу, цільове призначення якого – утворення груп схожих між собою об'єктів.

Формуючи практичні (оперативні) задачі і обираючи методiku їх вирішення, використаємо методiku проведення кластерного аналізу.

У роботі для виявлення закономірностей становлення багатополосного світу і формування нових глобальних центрів гео економічного впливу в умовах поглиблення асиметрій і дисбалансів глобального розвитку використано метод кластиризації, оскільки він дозволяє врахувати велику кількість параметрів для отримання достатньо обмеженої кількості кластерів. При цьому важливо зауважити, що достовірність класифікації на великих обсягах різнорідних даних потребує постійного контролю. З цією метою, а також для отримання достовірної класифікації у ситуаціях, коли класичні методи кластиризації не працюють був розроблений метод кластиризації за допомогою лінгвістичних змінних (Додаток Д). Особливістю цього методу є об'єктивне визна-

чення термів лінгвістичної змінної на основі аналізу вхідної інформації. Зважаючи на те, що рівень розподілу може відраховуватися від деякого середнього рівня, було введено чотири терми у відповідну лінгвістичну змінну: два крайніх значення та два значення, що межують із середнім – одне більше, а інше менше за нього. Для встановлення трикутної функції належності кожного терму достатньо задати інтервал значень, що абсолютно відповідають цьому терму, а також точку, що найповніше відповідає згаданому терму.

Для встановлення значень, що розділяють та характеризують терми необхідно визначити закони розподілу значень для кожного аналізованого показника. Серед класичних розподілів такі властивості мають експоненціальний, гамма та узагальнений гамма розподіли. Оскільки експоненціальний розподіл є частковим випадком гамма розподілу $f_G(x; 1/\lambda, 1) = f_E(x; \lambda)$ (2.2.1), то можна обмежитись лише розглядом гамма розподілу. Узагальнений гамма розподіл має наступні трипараметричні характеристики:

$$f_{GG}(x; a, d, p) = \begin{cases} \frac{p}{a^d} \frac{e^{-\left(\frac{x}{a}\right)^p}}{\Gamma(d/p)}, & x \geq 0, \\ 0, & x < 0, \end{cases} \quad (2.2.2)$$

$$F_{GG}(x; a, d, p) = \begin{cases} \frac{\gamma\left(\frac{d}{p}, \left(\frac{x}{a}\right)^p\right)}{\Gamma\left(\frac{d}{p}\right)}, & x \geq 0, \\ 0, & x < 0. \end{cases} \quad (2.2.3)$$

Гамма розподіл отримується із узагальненого покладання $p=1$. Оскільки інструменти для моделювання гамма розподілу є в стандартних статистичних пакетах прикладних програм, а для узагальненого гамма розподілу вони відсутні за основу дослідження розподілу значень показників доречно скористатися гамма розподілом. Для перевірки адекватності відповідного розподілу експериментальним даним застосовано критерій Колмогорова-Смирнова.

Окрім переліку країн, які належать до певного кластера, важливо отримати інформацію про взаємне розташування країн у даному кластері (тобто про рівень асиме-

трі у межах кластеру). Для оцінки розташування країни в певному кластері введено характеристичні функції відповідних лінгвістичних термів. Вони приймають значення з інтервалу $[-1; 1]$. Абсолютна величина значення функції показує ступінь віддаленості показника країни від середнього значення для внутрішнього терму або до екстремального значення (найбільшого або найменшого) для межового терму. Значення характеристичних функцій будуються згідно таких співвідношень:

$$\xi_1(z) = \begin{cases} \frac{z - m_1}{m_2 - m_1} & m_1 \leq z \leq m_2 \\ 0 & z > m_2 \end{cases} \quad (2.2.4)$$

$$\xi_2(z) = \begin{cases} -\frac{c_2 - z}{c_2 - m_2} & m_2 \leq z \leq c_2 \\ \frac{z - c_2}{m_3 - c_2} & c_2 \leq z \leq m_3 \\ 0 & z < m_2, z > m_3 \end{cases} \quad (2.2.5)$$

$$\xi_3(z) = \begin{cases} -\frac{c_3 - z}{c_3 - m_3} & m_3 \leq z \leq c_3 \\ \frac{z - c_3}{m_4 - c_3} & c_3 \leq z \leq m_4 \\ 0 & z < m_3, z > m_4 \end{cases} \quad (2.2.6)$$

$$\xi_4(z) = \begin{cases} -\frac{m_5 - z}{m_5 - m_4} & m_4 \leq z \leq m_5 \\ 0 & z < m_4 \end{cases} \quad (2.2.7)$$

Для кластеризації країн за рівнем асиметричності їх розвитку було обрано два основних показники економічного розвитку: 1) обсяг ВВП країни за паритетом купівельної спроможності (або лінгвістична змінна «обсяг економічного багатства»), який визначає потенційні можливості економіки країни впливати на світові економічні та політичні процеси; 2) обсяг ВВП на душу населення (або лінгвістична змінна «рівень економічної свободи населення країни»), що характеризує потенційну здатність забезпечити економічні блага громадянам країни.

На основі встановлених значень параметрів гамма-розподілів та оберненої функції розподілів визначено межові значення для термів введених лінгвістичних змінних, причому у випадку змінної «економічне багатство» отримувані значення потенціювалися для усунення ефекту попереднього логарифмування. Таким чином, для нормованих значень змінної «економічна свобода» масив межових точок склав: $m_{sv} = \{-0.7496, -0.5006, 0.0984, 1.2408, 4.5025\}$, а масив характерних точок лінгвістичних термів склав $c_{sv} = \{-0.7496, -0.2716, 0.5024, 4.5025\}$. Для лінгвістичної змінної «економічне багатство» ці значення відповідно склали:

$$m_{bag} = \{-0.2574, -0.2403, -0.1981, 0.3655, 11.9034\},$$

$$c_{bag} = \{-0.2574, -0.2299, -0.1210, 11.9034\}.$$

Отримані значення меж дозволили розбити нормовані значення досліджуваних величин на чотири інтервали. Важливо зауважити, що на кожному із виділених інтервалів тенденція різкого переважання частоти найменших значень зберігається. Тобто методи класичного кластерного аналізу практично не придатні навіть для розбитих на категорії економічних об'єктів. Вони можуть бути використані лише для спеціально відібраних однорідних груп, невеликих за обсягом. Відповідні гістограми наведені в додатку Д.5 на рисунках Д.5.4 – Д.5.11.

На основі отриманих значень побудовані функції належності та характеристичні функції для термів аналізованих лінгвістичних змінних. Їх графіки для змінної «економічна свобода» наведено на рис. Д.6.1 і Д.6.2 (див. додаток Д.6). Графіки функцій належності засвідчують, що для терму «повна економічна свобода» довелося застосовувати п'ятикутну функцію; графіки характеристичних функцій демонструють розриви при переході через межові значення характерних інтервалів лінгвістичних термів.

Запропонована методика і проведені попередні дослідження дозволили класифікувати країни світу на 16 кластерів (див. додаток Д.7), які можна умовно об'єднати у чотири групи (рис. 2.2.1 – великі квадрати):

– *квадрат 1* – глобальні і регіональні лідери з високим і середнім рівнем життя (країни з так званою «споживацькою» моделлю економічного розвитку), які найбільшою мірою інтегровані у транснаціональні системи виробництва і розподілу товарів і

послуг; необхідні ресурси залучають зі світового ринку; вони, з одного боку, більшою мірою реагують на кон'юнктуру світових ринків, ніж на національні фактори, але, з іншого – самі чинять значний вплив на функціонування як світової (регіональної) економіки, так і інших країн у глобальному просторі;

– *квадрат 2* – глобальні лідери і регіональні гравці з низьким і дуже низьким рівнем життя (країни з так званою «економоцентричною» моделлю розвитку), які виконують функцію локомотива глобального економічного розвитку, в тому числі з точки зору включення їх економічних систем до глобальних виробничо-розподільчих ланцюгів; їм відводиться статус «вхідних воріт» для транснаціонального бізнесу; при цьому можливість цих країн здійснювати вплив на світову економіку забезпечується лише їхнім внутрішнім потенціалом, який їм належить (сировина, трудові ресурси, інновації тощо);

– *квадрат 3* – локальні гравці з високим і середнім рівнем життя (так звані «маргіналізовані багаті» (у термінах С. Аміна)); у цю категорію потрапили в основному країни, які від своєї основної групи відбилися, але в ніяку іншу не потрапили (іншими словами, це країни, що знаходяться на «межі різних систем і різних культур»); вони вирізняються в основному високим і дуже високим рівнем доходів на душу населення, проте локальні за своєю роллю у світовій економіці; високий рівень доходів ці країни забезпечують за рахунок перерозподілу глобальної ренти (природної і квазіфінансової – в основному країни з острівною моделлю економіки, орієнтовані на туризм (туристичні мекки) і надання фінансових послуг (світові фінансові центри, в основному офшори); та ресурсної ренти – країни-експортери нафти і газу); їх внутрішня економічна динаміка більшою мірою визначається кон'юнктурою на світових ринках, а самі вони відчують вплив з боку великих держав і світової економіки в цілому;

– *квадрат 4* – країни, що мають статус периферії глобального розвитку (так звані «маргіналізовані бідні» або аутсайтери глобального розвитку) – займають найнижчу позицію в ієрархії країн у світовій економіці; більшість із них розвивають галузі, необхідні для внутрішнього споживання у межах своєї країни; їх економіки в основному відчують на собі вплив трендів світового ринку без можливості здійснення зворотного впливу.

Рівень «економічної свободи»		Рівень «економічного багатства»		
високий	Макао Ісландія	Люксембург Бруней-Даруссалам	Нідерланди, Бельгія, Швеція, Австрія, Швейцарія, ОАЕ, Гонконг, Норвегія, Сінгапур, Данія, Фінляндія, Ірландія, Кувейт, Катар	США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Іспанія, Канада, Авс- тралія
	Екваторіальна Гвінея, Багам- ські о-ви, Барбадос, Антигуа і Барбуда, Сейшельські о-ви, Сент-Кітс і Невіс, Палау	Оман, Литва, Словенія, Лат- вія, Тринідад і Тобаго, Есто- нія, Бахрейн, Кіпр, Габон	Польща, Саудівська Аравія, Малайзія, Греція, Португа- лія, Чехія, Чилі, Ізраїль, Уго- рщина, Нова Зеландія, Сло- ваччина, Лівія, Хорватія	Росія Республіка Корея
середній	Республіка Македонія, Гру- зія, Маврикій, Вірменія, На- мібія, Чорногорія, Свазіленд, Фіджі, Суринам, Бутан, Бел- ліз, Мальдіви, Сент-Люсія, Гренада, Сент-Вінсент і Гре- надіни, Вануату, Самоа, До- мініка, Тонга	Домініканська Республіка, Гватемала, Азербайджан, Коста-Ріка, Ліван, Сальва- дор, Болівія, Уругвай, Пана- ма, Боснія і Герцеговина, Па- рагвай, Йорданія, Ботсвана, Туркменістан, Албанія, Ямайка	Іран, Таїланд, Аргентина, ПАР, Єгипет, Колумбія, Ве- несуела, Україна , Алжир, Румунія, Перу, Казахстан, Марокко, Ірак, Еквадор, Бі- лорусь, Болгарія, Сирія, Ту- ніс, Шрі-Ланка, Сербія, Ан- гола	Китай Бразилія Мексика Туреччина
	Мадагаскар, ДР Конго, Бур- кіна-Фасо, Мозамбік, Замбія, Нікарагуа, Конго, Папуа-Нова Гвінея, Малі, Чад, Бенін, Гаїті, Лаос, Таджикистан, Киргизс- тан, Гвінея, Малаві, Молдова, Нігер, Руанда, Монголія, Мав- ританія, Того, Сьєрра-Леоне...	Узбекистан, Кенія, Ефіопія, М'янма, Ємен, Танзанія, Камерун, Кот-д'Івуар, Гана, Уганда, Непал, Афганістан, Гондурас, Камбоджа, Сене- гал	Пакистан Філіппіни Нігерія В'єтнам Бангладеш Судан	Індія Індонезія
низький	дуже низький	середній	високий	

Рис. 2.2.1. Класифікація країн світу методом кластерного аналізу на основі лінгвістичних змінних*

* Розроблено автором

Аналіз первинної кластеризації за допомогою лінгвістичних змінних (рис. 2.2.1) дає підстави для таких висновків і узагальнень.

По-перше, у результаті кластеризації країн світу спростовано робочу гіпотезу про симетричність геопростору, як і не доведено робочу гіпотезу про повну його асиметричність (у розумінні поляризації, коли маємо справу з бімодальним розподілом, при якому група країн із середнім рівнем доходів випадає із вибірки і не розглядається у процесі аналізу). Натомість приведені розрахунки і первинна кластеризація підтверджують гіпотезу диссиметричності глобального простору. Якщо перевести первинну кластеризацію у двохвимірну площину, то інтеграційні і глобалізаційні взаємозв'язки у геопросторі можна описати «концентричними колами Аполлонія» (рис. 2.2.2), які показують закономірність стохастичного утворення різного формату кластерів навколо локальних точок стійкої рівноваги.

Теоретично і геометрично «кола Аполлонія» – це дві сім'ї кіл, які в ідеалі є основою формування біполярної системи координат. «Кола першої сім'ї» (на рисунку справа і зліва) задаються різним відношенням відстаней до точок С і D, через які проходять всі «кола другої сім'ї». Інтерпретація цих теоретичних викладок і їх перенесення у площину сучасного геопростору потребує відповідних корекцій. Йдеться, передусім, про те, що у сучасному геопросторі не функціонує класичної біполярної системи координат із чітко визначеними центрами протистояння (як це, наприклад, було у період «холодної війни»). Але й сучасну багатополарність геопростору можна сприймати із певними застереженнями і визначати як «перехідну» до більш стабільного стану. Адже у сучасних умовах «класична неореалістична система багатополарного протистояння не відповідає реаліям, бо не існує достатньої кількості самостійних центрів сили, які здатні впроваджувати класичну політику балансування» [35].

Натомість сьогодні в більш-менш оформленому вигляді центрами сили виступають великі світові держави (кластери 1, 2, 3), які мають незаперечні переваги у більшості (або чітко виражені у певних) «функціональних зонах» – енергетичній, екологічній, демографічній, технологічній, економічній, фінансовій, геополітичній, інституційній чи соціокультурній. Навколо них концентруються країни, які тільки починають перетворюватися на регіональні центри впливу. У своїй сукупності ці країни формують «кола другої сім'ї», що проходять через два фокуси. Це основні кола, які фор-

мують основу багатопольного світу з «непостійною геометрією». Концентричними колами (які мають спільний центр та радіуси різної довжини), що розташовані справа і зліва («кола першої сім'ї») і перетинають основні кола (див. рис. 2.2.2), відображено країни-маргінали і країни-аутсайдери глобального розвитку. У спосіб не концентричного розміщення цих кіл продемонстровано ступінь їхньої інтегрованості у геоспросторі та залежності від центрів сили в умовах глобально-центричної економічної системи. Як правило зовнішні, найвіддаленіші від фокусів кола об'єднують країни, до яких хвилі глобалізації не доходять, або доходять у затухаючому стані.

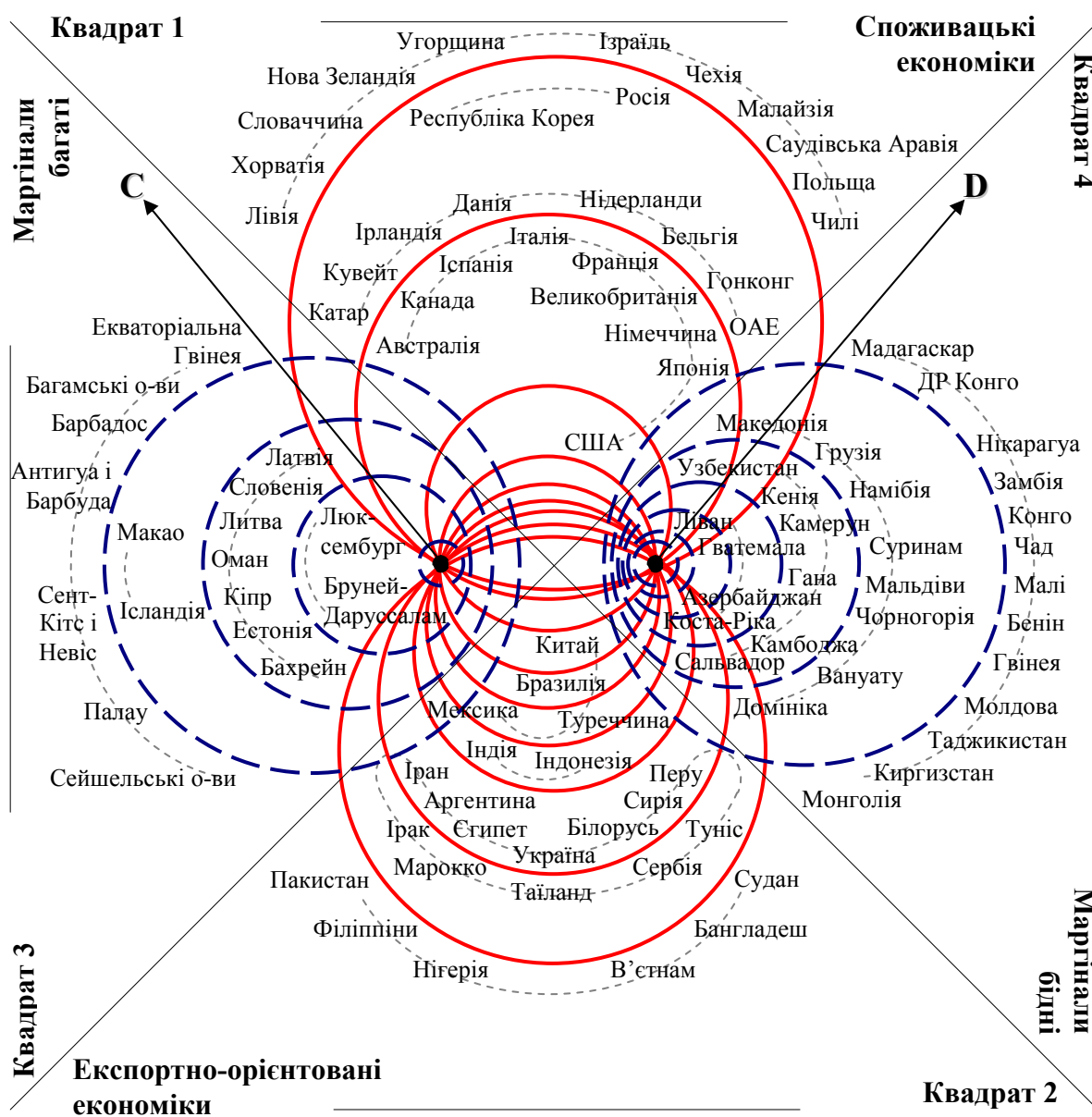

Рис. 2.2.2. Модель дисиметричності геоспростору у вимірах «концентричних кіл Аполлонія»*

* Розроблено і побудовано автором.

Відтак, концепція «концентричних кіл Аполлонія» описує модель дисиметричного геопростору, у вимірах якого країни світу вирізняються різним рівнем їх інтеграції і глобалізації у рамках глобально-центричної економічної системи. Іншими словами, йдеться про формування диференційованого суспільства «третьої хвилі» (у термінах Е. Тоффлера) і, водночас про становлення дисиметричної світової економіки дисипативної природи з нелінійною «хиткою рівновагою».

По-друге, аналіз первинної кластеризації за допомогою лінгвістичних змінних доводить, що останнім часом поступово почав втрачати сенс традиційний для індустріальної епохи поділ країн на так звані «три світи» (концепція С. Аміна), у результаті чого спростовується традиційний підхід до класифікації країн на розвинуті, ті, що розвиваються і країни з перехідною економікою. Водночас аналіз первинної кластеризації за допомогою лінгвістичних змінних спростовує ідею тотальної конвергенції в умовах глобалізації і переконливо доводить, що у сучасній глобально-центричній економіці так і не вирішеним залишається феномен маргіналізації держав, яким присвоюють статус «країн-невдах» (див. *квадрат 4* на рис. 2.2.1). Вони залишаються «маргіналізованим узбіччям» глобалізованого постіндустріального суспільства. Разом з тим, результати первинної кластеризації демонструють появу у світовій економіці так званих нових країн-маргіналів – Індія та Індонезія, Росія і Республіка Корея (у тому числі, й багатих – Ісландія, Люксембург і Бруней-Даруссалам), які увійшли до чотирьох малопотужних кластерів, що містять по 2 елементи. З метою спрощення подальшого аналізу ці кластери методом згортки можна розформувати. Результати проведеного перетворення наведені в додатку Д 8¹ (розташування економік країн у побудованих кластерах можна оцінити за допомогою характеристичних функцій; відповідні характеристики наведені в додатку Д 9).

З метою подальшої емпіричної інтерпретації асиметрій і дисбалансів глобального розвитку побудовано геостратегічну матрицю дисиметричності геопростору (рис. 2.2.3), що має розмірність 3x3 і будується у трьохвимірному просторі. По осі X визначається рівень «економічного багатства» країн, що входять до одного із дев'яти

¹ Подальше укрупнення кластерів може призвести до розформування кластеру «Китай – Бразилія – Мексика – Туреччина», що значно збіднить побудовану класифікацію.

«клубів конвергенції»; по осі Y – інтегральна оцінка рівня «економічної свободи» населення, що проживає у цих країнах; по осі Z – інтегральна оцінка «схильності до ризиків глобальних дисбалансів». В останньому аспекті йдеться про те, що диссиметричність економічного розвитку країн зумовлює асинхронність і порушення пропорцій у міжнародних платежах, які стають причиною платіжних дисбалансів. Передусім йдеться про економічно слабкі країни, які зазвичай мають пасивне сальдо, оскільки вимушені імпортувати більшу частину споживчих товарів за рахунок експорту сировини чи товарів з низьким рівнем технологічної обробки. Економічне зростання в таких країнах має в основному короткостроковий екстенсивний характер і досягається за рахунок кількісного збільшення факторів виробництва при незмінній технічній основі, що призводить до практично незмінної ефективності виробництва. За умов високого рівня відкритості економіки такі країни стають дуже вразливими до ризиків глобальних дисбалансів. Натомість країни, що зуміли досягнути інтенсивного типу економічного зростання, яке базується на збільшенні масштабів випуску продукції шляхом якісного удосконалення факторів виробництва, поступово нарощують товарний не сировинний експорт і досягають активного сальдо торгового балансу. Це відбувається за рахунок удосконалення засобів і предметів праці, підвищення рівня кваліфікації економічно активного населення, покращення організаційних параметрів виробництва, у результаті чого приріст виробництва забезпечується переважно за рахунок збільшення ефективності виробництва. Згодом такі країни поступово виносять виробництво за кордон і з цією метою здійснюють транскордонні інвестиції. Вони стають експортерами капіталу, а на противагу вивозу капіталу імпортують товари, які за кордоном виробляються дешевше. Навіть при умові негативного сальдо торговельного балансу ці країни вирізняються високим рівнем адаптаційного синдрому до ризиків глобальних дисбалансів.

За логікою вищезазначеного, теоретично структурно-функціональні залежності між «клубами конвергенції» можна прописати загальним правилом (з урахуванням певних виключень): чим вищим є рівень економічного багатства і економічної свободи (система координат XY), тим вищим є рівень адаптивності до ризиків глобальних дисбалансів (система координат XZ).

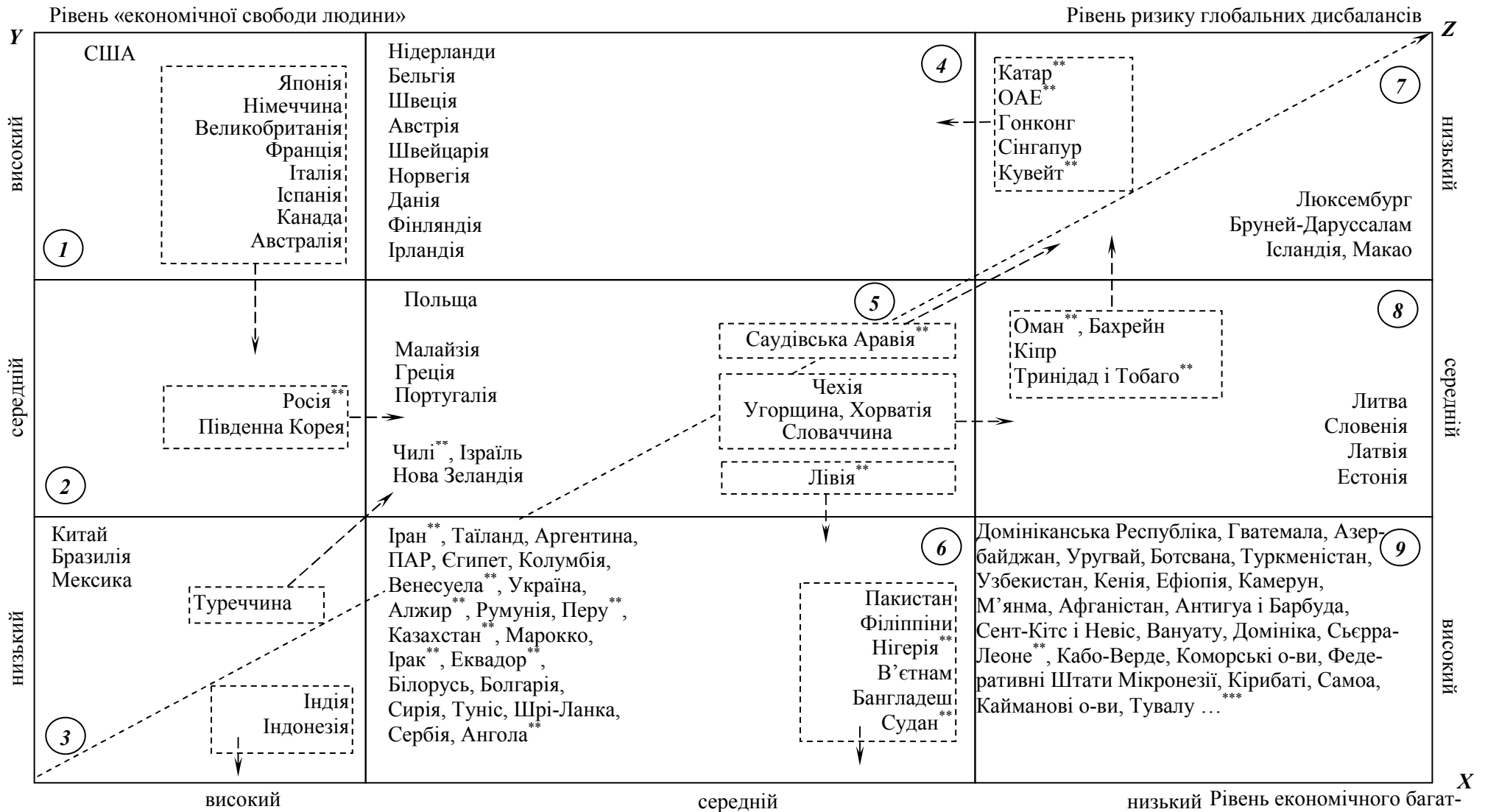

Рис. 2.2.3. Геостратегічна матриця дисиметричності геопростору*

Примітки. Для кластеризації країн було обрано два основних показники економічного розвитку: 1) обсяг ВВП країни за паритетом купівельної спроможності (або лінгвістична змінна «обсяг економічного багатства»); 2) обсяг ВВП на душу населення (або лінгвістична змінна «рівень економічної свободи населення країни»).

* Розроблено автором

** Позначено країни-експортери сировинних товарів і/чи палива.

*** Повний перелік країн 9-о кластеру подано в Додатку

Емпіричний аналіз асиметрій і дисбалансів глобального розвитку на основі геостратегічної матриці проводиться у три етапи: 1) здійснюється поелементна оцінка асиметрій між «клубами конвергенції» у трьох вимірах і, зокрема, за рівнем «економічного багатства», «економічної свободи» та «схильності до ризиків глобальних фінансових дисбалансів» (у процесі поелементного аналізу «клубів конвергенції» формується «атлас гео економічного простору» (Додаток Е), кожна сторінка якого (у межах конкретного клубу) містить оцінку асиметрій розподілу первинних ресурсів у геопросторі, диспропорцій технологічного, соціально-економічного і фінансового розвитку; рівня інституційного розвитку і геополітичного позиціонування країн у геопросторі; їх соціокультурної диференціації у межах кожного з клубів конвергенції); 2) на основі загальносистемного закону Лібиха вибудовується ранговий порядок асиметрій, що визначають «генетичний код» «клубів конвергенції» і проводиться вибір базової стратегії їх позиціонування у геопросторі; 3) з урахуванням базової стратегії обирається тип стратегічної політики, окреслюються її домінуючі вектори та моделі стратегічного позиціонування країн у геопросторі з урахуванням концепції «адаптаційного синдрому».

У процесі аналізу геостратегічного позиціонування країн у геопросторі особливу увагу слід звернути на гравітаційні поля, які розташовані у площині векторного поля «адаптаційного синдрому» (на рис. 2.2.3 діагональ матриці від нижнього лівого до верхнього правого кута). Вони є граничними і найбільш динамічними щодо позиціонування у геопросторі. Іншими словами – це так звані «блукуючі інтернаціоналізовані ядра» у геопросторі, які, з одного боку, є «великим резервним ресурсом якісно нового світового розвитку» [29, с. 4]; але з іншого боку, в умовах нерівноважного глобального розвитку, вони можуть втратити свої геостратегічні позиції через недостатній рівень розвитку «адаптаційного синдрому» до різного роду глобальних ризиків і загроз. На цій діагоналі розташувалися чотири найбільші економіки світу під загальновідомим акронімом BRICS – Бразилія, Індія, Китай («клуб конвергенції 3») і Росія («клуб конвергенції 5»), а також динамічно зростаючі економіки Мексики, Туреччини, Індонезії, Республіки Корея, які мають всі шанси стати «локомотивом світового економічного розвитку», або як мінімум передумови, щоб зайняти це місце і вже є членами групи G20. Країни, розташовані на цій діагоналі, займаючи 9% території з населенням 47,3% виробляють 38,3% світового ВВП і концентрують 30,2% фінансового потенціалу населення світу (рис. 2.2.4).

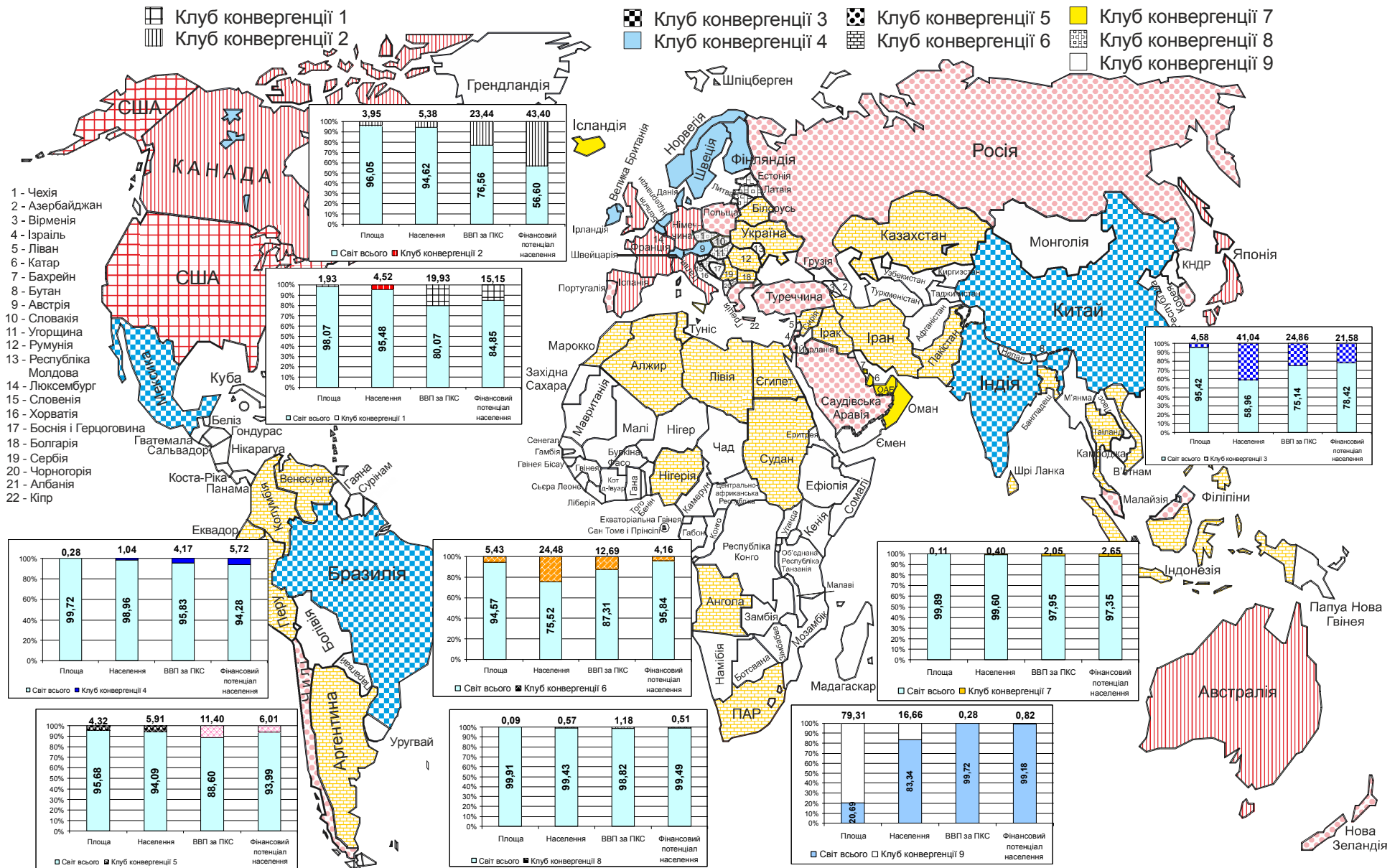

Рис. 2.2.4. Позичонування країн у геопросторі за «клубами конвергенції»

* Розраховано та побудовано автором

У міжнародному поділі праці практично усі країни з цих клубів конвергенції тяжіють до виробничо-інвестиційного співробітництва, зростання коопераційних поставок у рамках інтернаціоналізованих структур не міжнаціонального, а міжклубового, мережевого характеру. Через формування глобальних і регіональних ланцюгів доданої вартості в масштабах виробничих мереж в умовах лібералізації торгівлі й залучення прямих іноземних інвестицій ці країни тісно пов'язані з ринками «старих гравітаційних центрів» – США та країн Західної Європи, а тому дуже схильні до асиметричних шоків та кон'юнктурних коливань на цих ринках.

Серед багатьох аспектів, що заслуговують детального дослідження у цьому контексті, найбільш показово зупинитися на питаннях схильності до ризиків глобальних дисбалансів економік країн Південно-Східної та Східної Азії (зокрема, Китаю, Республіки Корея, Малайзії, Сінгапуру та Гонконгу) і, передусім з позицій їх торгових та інвестиційних потоків². Понад три десятиліття більшість із цих країн спиралася на економікоцентричну модель стратегії економічного зростання, що базувалася на експортній орієнтації і лібералізації зовнішньоторговельного режиму. Без сумніву, відкритість економіки має свої переваги з точки зору забезпечення високих темпів економічного зростання, проте зростаюча залежність від зовнішньої торгівлі об'єктивно підвищує вразливість національних економік перед зовнішніми шоками і кризовими явищами. Як показала остання у часі глобальна криза, її деструктивний вплив на східно-азійські країни рельєфно проявився уже в останньому кварталі 2008 року в різкому зниженні темпів економічного зростання (так, зокрема, ВВП Сінгапуру, Республіки Корея, Гонконгу знизився на 3,7%, 3,4 % і 2,5% відповідно [407, с. 176]), а за підсумком 2008-2009 рр. глобальна криза найбільшою мірою вплинула на Сінгапур (тут падіння темпів зростання ВВП склало 7,5%), Китай – більше ніж 5%, Гонконг – понад 4% [255, с. 19]. І все через те, що експорт східно-азійських країн миттєво відреагував

² Ідеться про формування глобальних і регіональних виробничих мереж, що послужили, з одного боку, ключовим фактором економічного зростання і розвитку країн Південно-Східної та Східної Азії, а з іншого – одним із джерел вразливості їх економіки до зовнішніх кон'юнктурних коливань і кризових явищ. Відповідно країни, території і компанії, які тісно взаємопов'язані виробничими мережами з ринками США та Західної Європи, виявляються найбільш чутливими до спаду на цих ринках. Значною мірою це проявляється в економіках окресленого переліку країн. Так, наприклад, Китай, переважно через Гонконг, імпортує з країн регіону близько третини промислової продукції (в основному деталі, вузли і компоненти) в рамках виробничого кооперування. Близько третини імпорту такої проміжної продукції із країн даного регіону Китай використовує для подальшого промислового експорту. Таким чином, економічна рецесія на американському і європейському ринках суттєво впливає на показники експорту Китаю і багатьох інших азійських країн у бік їх зниження. У такий спосіб криза в розвинутих країнах поширюється в регіоні через канали торгівлі та інвестицій [255, с. 20-21].

на скорочення попиту у США та Західній Європі (так, зокрема, в останньому кварталі 2008 року експорт Сінгапуру знизився на 14%, Республіки Корея – на 10% [407, с. 176]). Відтак, експортний сектор, який традиційно був каталізатором економічного зростання в Південно-Східній і Східній Азії, перетворився на одне із джерел вразливості її економіки, а зростаюча торговельна залежність азійської економіки стала фактором її нестабільності. Найбільшою мірою це стосується Сінгапуру і Гонконгу, де зниження експорту на 10 % зумовлює падіння їх ВВП на 3,0 – 4,5 %; дещо стійкішими виявилися економіки Китаю, Республіки Корея, Малайзії – їх ВВП менш еластичний за експортом: у випадку кризових явищ та асиметричних шоків скорочується менше ніж на 0,5 % [255, с. 21].

Незважаючи на те, що сучасна глобальна криза суттєво дестабілізувала економіку азійських країн (в основному через канали глобальних і регіональних виробничих, торгових, інвестиційних і фінансових взаємозв'язків), важливо зауважити, що вони в цілому переживають її наслідки більш контрольовано, ніж «старі гравітаційні центри». Як показав досвід останніх років, східно-азійські країни здатні відновитися швидше, оскільки в більшості з них уряди оволоділи всіма важелями «адаптаційного синдрому» у сфері економічної політики: тут проведені широкомасштабні реформи, покращені торгові й платіжні баланси; банківський, фінансовий, іпотечний сектори економіки в цілому більш контрольовані, ніж у «старих гравітаційних центрах»; обсяги простроченої заборгованості і державного боргу менші, ніж десять років тому; окрім цього тут сконцентровані найбільші в світі валютні резерви – 5,3 трлн. дол. США (майже 1/2 сукупних світових резервів) [497]. З огляду на зазначене, цілком очевидно, що східно-азійські країни здатні зберегти за собою роль локомотива світового економічного зростання, а їх вихід із глобальної кризи внесе суттєві корективи в переорієнтацію гео економічних і геополітичних векторів глобального розвитку. Зростаюча роль «нових гравітаційних центрів» глобального і регіонального значення багато в чому залежатиме від внутрішнього попиту. Позитивну роль у цьому аспекті можуть відіграти фіскальні заходи стимулювання економіки, а також переорієнтація «нових гравітаційних центрів» у зовнішній торгівлі з глобального попиту та експорту в «старі гравітаційні центри» на внутрірегіональні торгові потоки й внутрішнє споживання.

Іншу групу країн, що входять до цих клубів конвергенції утворюють так звані «маргіналізовані багаті», або «глобальні природні ранти» – Росія (має найбільші у світі запаси природного газу – 47,54 трлн. куб. м.); Саудівська Аравія (найбільші запаси нафти – 264,1 млрд. барелів) та інші країни ОПЕК (Кувейт і Об'єднані Арабські Емірати – 101,5 та 97,8 млрд. барелів нафти відповідно; Катар – 26,61 трлн. куб. м. газу) [252, с. 8], а також Оман, Бахрейн, Бруней-Даруссалам (Додаток Ж, рис. Ж.1, Ж.2).

Основу економіки цих країн складає видобування нафти і природного газу, експорт яких забезпечує понад 90 % валютних надходжень і понад 60 % ВВП країн. Саме завдяки великим запасам нафти і газу ці країни посідають одні з перших місць у світі за рівнем ВВП на душу населення. Але водночас ці країни дуже схильні до ризиків глобальних дисбалансів, що пов'язані з кон'юнктурними коливаннями ділової активності у світовій економіці. І все через те, що вони продовжують залишатися паливно-сировинним донором китайської (в основному Росія) та американської економік і, водночас, імпортером їх готової промислової і сільськогосподарської продукції, а також реципієнтом американських інвестицій переважно в паливно-сировинний сектор. Як відомо в умовах лібералізації та інтернаціоналізації економічної діяльності ціни на сировинні товари й стандартні товари, що активно торгуються на біржах, піддаються циклічним коливанням. Відповідно, у фазі зростання цін на сировину (енергоносії) країни, що їх експортують, мають активне сальдо торгового балансу, а імпортери, навпаки – пасивне сальдо. Динаміка сальдо платіжного балансу, зумовлена механізмом ділових циклів, сприяє перенесенню економічної активності з однієї країни в іншу. Зокрема, наприклад, зростання виробництва в «старих гравітаційних центрах» зумовлює збільшення імпорту палива і сировини; натомість при сповільненні темпів економічного зростання в цих країнах ввезення до них сировинних товарів скорочується.

Таким чином, роль країн – глобальних природних ранти, обмежена паливно-сировинними поставками в обмін на готову продукцію – одна з причин їх схильності до ризиків глобальних дисбалансів, зумовлених циклічністю кон'юнктурних коливань. Разом з тим, ці країни вирізняються високим рівнем «адаптаційного синдрому» до ризиків глобальних дисбалансів. Так, зокрема, постійно зростаючі ціни на нафту на світових ринках посприяли, з одного боку, накопиченню значних запасів стабілізаційних валютних резервів цими країнами, в результаті чого вони стали найбільшими екс-

портерами капіталу в корпоративні та державні цінні папери розвинутих країн. А з іншого боку, високі ціни на нафту підвищують привабливість інвестиційних вкладень у нафтову галузь країн Перської затоки. Відповідно з кожним роком зростає кількість інвесторів, що надають перевагу ісламському сектору економіки, принципи якого відповідають вимогам стабільності і соціальної справедливості [106, с. 3]. У цьому контексті варто зауважити, що в умовах формування нової інституційної основи глобальної фінансової архітектури поряд із традиційними світовими фінансовими центрами посилюватиметься роль фінансових центрів мусульманського світу, зокрема Бахрейну («клуб конвергенції 7») зростатиме роль Малайзії («клуб конвергенції 5»). Стратегічне позиціонування цих «клубів конвергенції» у геопросторі в узагальненому форматі подано в табл. 2.2.1.

У довгостроковій перспективі помітну роль у зростанні внутрішнього ринку в країнах з цих «клубів конвергенції», відіграватимуть соціодемографічні та соціокультурні чинники. Їх привабливість і динаміка визначатимуться не лише абсолютною величиною і рівнем споживчого попиту населення, але й розвитком людського потенціалу (в т.ч. розвитком потенціалу використання робочої сили). Згідно з прогнозами, чисельність населення Республіки Корея складе до 2050 року 44 мільйони, і це незначний за масштабами споживання ринок. Навіть якщо вона об'єднається з Народно-Демократичною Республікою Кореєю, все одно залишиться найменшою з точки зору населення державою серед восьми «нових гравітаційних центрів» (передусім ідеться про Китай, Бразилію, Мексику, Індію, а також Росію, Туреччину та з певними застереженнями Індонезію).

Песимістичними є також прогнози щодо динаміки населення Росії (у найближчі 40 років воно може скоротиться приблизно на 25 мільйонів). Натомість населення Китаю і Бразилії буде збільшуватися, хоча і повільнішими темпами, ніж упродовж минулих років. Найкраще, за прогнозами, ситуація з демографією складатиметься в Індії, Мексиці і Туреччині, які в результаті можуть до 2050 року покращити свій рейтинг у списку найбільших економік світу. І на кінець, Індонезія – країна, що має значну кількість населення і володіє великими запасами сировини, але при цьому не приділяє належної уваги розвитку конкурентної на світовому ринку економіки (саме тому цю країну було приєднано до «клубу конвергенції 6»).

Стратегічне позиціонування «клубів конвергенції» у геопросторі *

Клуби конвергенції	Клуб конвергенції 3 <i>«нові гравітаційні центри – продуценти світового економічного багатства»</i>	Клуб конвергенції 5 <i>«нові гравітаційні центри – регіональні активні лідери»</i>	Клуб конвергенції 7 <i>«глобальні країни-рантьє»</i>
<i>Основні політико-економічні характеристики (у % до світу)</i>	Площа – 4,6 % Населення – 41,0 % ВВП за ПКС – 24,9 % ФП – 21,6 %	Площа – 4,3 % Населення – 5,9 % ВВП за ПКС – 11,4 % ФП – 6,0 %	Площа – 0,1 % Населення – 0,4 % ВВП за ПКС – 2,1 % ФП – 2,7 %
<i>Загальна характеристика економічного розвитку</i>	Країни із значним надлишком робочої сили і низьким рівнем соціального захисту населення	Країни, що активно просуваються до зрілості, проте вирізняються економоцентричністю розвитку	Країни, що володіють великими запасами природних ресурсів (в т.ч. нафта, газ, метали)
<i>Галузева структура економіки</i>	Швидко розвиваються за рахунок перенесення і абсорбції традиційних галузей виробництва (в т.ч. збиткових, трудомістких і «брудних») галузей) з промислово розвинутих країн	Економічний розвиток відбувається на основі застосування передових технологій, національне господарство активно включається в систему світогосподарських зв'язків	Структура промисловості цих країн диференційована: економічне зростання відбувається як на основі застосування передових технологій, так і за рахунок високих цін на сировинний експорт, що складає суттєву частку ВВП цих країн
<i>Динаміка ВВП</i>	Країни цієї групи наростили свій промисловий потенціал і стали світовими лідерами за сумарним приростом ВВП, але не доданої вартості (в Китаї, наприклад приріст ВВП склав у 2010 р. 10,4%)	Через участь у глобальних і регіональних ланцюгах доданої вартості і міжнародних виробничих мережах країни цієї групи стали локомотивом світового економічного зростання	Країни цієї групи стали світовими лідерами за сумарним приростом ВВП і ВВП на душу населення через високі світові ціни на експортовані мінеральні ресурси або ж у результаті динамічного зростання експорту
<i>Рівень соціальної захищеності населення</i>	Порівняно низький, але останнім часом зростає	Порівняно високий, але потребує переорієнтації курсу з економоцентричності розвитку в бік більшої соціальності	Високий і диференційований в розрізі різних країн
<i>Транскордонні потоки капіталу</i>	Значний притік іноземного капіталу	Значний притік іноземного капіталу і водночас високий рівень внутрішніх заощаджень та інвестицій	Найбільші експортери капіталу в корпоративні та державні цінні папери розвинутих країн
<i>Причини вразливості до кон'юнктурних коливань глобальної економіки</i>	Залежність від зовнішніх ринків збуту	Залежність від зовнішніх ринків збуту та динаміки зовнішнього фінансування	Цінові диспропорції в сировинному секторі поглиблюють розбіжності в показниках економічного зростання; фактором нестабільності стала зростаюча торговельна залежність більшості країн

* Узагальнено і побудовано автором.

«Клуби конвергенції», що розташовані під діагоналлю (6, 8 і 9) – дуже схильні до ризиків глобальних дисбалансів через недостатньо розвинутий «адаптаційний синдром». Справа в тому, що процес формування «інтернаціоналізованих відтворювальних ядер» серед них має свою специфіку, історично зумовлену характером їх міжнародних економічних відносин. Переважаюча серед них торгово-посередницька доктрина зовнішньоекономічних зв'язків (характерна як для найменш розвинутих країн «клубу конвергенції 9», так і для країн Східної і Центральної Європи, що входять до «клубу конвергенції 8» та практично всіх без винятку країн «клубу конвергенції 6») зумовлює ситуацію, коли їх внутрішня економічна кон'юнктура через обмеженість внутрішнього ринку передусім визначається темпами зростання їх зовнішнього товарообороту, що набагато випереджає темпи розвитку міжнародного виробничого співробітництва (табл. 2.2.2). Одна із проблем полягає у тому, що свого часу нарощування їх зовнішнього товарообороту (з тих чи інших причин) не було своєчасно підкріплене виробничим співробітництвом і його вищою ланкою – технологічною інтеграцією на основі розвитку господарських взаємозв'язків. Дана обставина стала однією із причин серйозного відставання національних економік цих країн у єдиному інтернаціоналізованому відтворювальному процесі, що на довгі роки законсервувало їх господарську ініціативу і соціально-економічну відсталість. Зокрема, нееквівалентні експортно-імпорتنі операції породжували споживацько-утриманські настрої від гри на валютно-цінових диспаритетах, а макроекономічна політика (передусім валютно-курсова, в окремих випадках фіскальна) зводилася до регламентації зовнішньої торгівлі. Інерція цих процесів виявилася масштабною: на початку XXI століття для більшості країн, що входять до зазначених клубів конвергенції, торгово-посередницька доктрина залишалася основною, що й стало причиною втягування національних економік цих країн в умових глобальних дисбалансів у затяжну структурну кризу.

Стратегічне позиціонування «клубів конвергенції» у геопросторі*

Клуби конвергенції	Клуб конвергенції 6 «локальні гостратегічні центри»	Клуб конвергенції 8 «локальні пасивні гравці»	Клуб конвергенції 9 «глобальна периферія»
Основні політико-економічні характеристики (у % до світу)	Площа – 5,4 % Населення – 24,5 % ВВП за ПКС – 12,7 % ФП – 4,2 %	Площа – 0,1 % Населення – 0,6 % ВВП за ПКС – 1,2 % ФП – 0,5 %	Площа – 79,3 % Населення – 16,7 % ВВП за ПКС – 0,3 % ФП – 0,8 %
Загальна характеристика економічного розвитку	Країни, що перебувають у фазі переходу до змін, де виникають імпульси для розвитку науки і технологій, проте продовжує існувати інертність, структурна та інституційна криза	Країни, що перебувають у стані змін, де спостерігається потужний вплив прогресу, технологій, інвестицій, ліквідовуються перепони для економічного зростання	Традиційне суспільство, для якого притаманні низька продуктивність праці та обмежений розвиток науки й технологій
Галузева структура економіки	У структурі промисловості цих країн практично відсутні наукоємні виробництва; сировинний експорт складає суттєву частку ВВП	У галузевій структурі економіки виникають нові прогресивні сектори, рушійною силою економічного розвитку виступає високий рівень заощаджень та інвестицій	Патріархально-архаїчне монокультурне сільське господарство, де переважають примітивні, доіндустріальні форми праці, гірничодобувна промисловість з низькою продуктивністю праці, обмежений розвиток науки і технологій
Динаміка ВВП	Внутрішня економічна динаміка визначається темпами зростання зовнішнього товарообороту	Внутрішня економічна динаміка визначається привабливими податковими системами, відкритим і привабливим інвестиційним кліматом та конкурентоспроможною економікою	Визначальну роль у повільному й неефективному економічному розвитку цих країн відіграють слабкі політичні й економічні інститути, високий рівень корупції, неспокійна внутріполітична і соціальна ситуація
Рівень соціальної захищеності населення	Дуже низький	Достатньо високий	Дуже низький
Транскордонні потоки капіталу	Країни в основному є реципієнтами зовнішнього фінансування	Країни є привабливими для іноземних інвесторів	Країни в основному є реципієнтами зовнішньої фінансової допомоги та кредитів міжнародних організацій
Причини вразливості до кон'юнктурних коливань глобальної економіки	Торгово-посередницька доктрина зовнішньоекономічних зв'язків породжує ситуацію нееквівалентності експортно-імпортних операцій і споживацько-утриманські настрої від гри на валютно-цінових диспаритетах та втягування національних економік цих країн у затяжну структурну кризу	Глибока інтеграція країн у рамках ЄС, перегрів економіки, зумовлений динамічним економічним зростанням, залежність від мобільності короткострокових капіталів із зони євро і його інфляційних наслідків, політика обмінних курсів і відсоткових ставок, яка дозволяла надлишку ліквідності в світі збільшувати пропозицію грошей в цих країнах	Недиверсифікована структура виробництва, панування консерватизму в економічному розвитку і високий рівень боргової залежності

* Узагальнено і побудовано автором.

Слабкі політичні й економічні інститути в країнах, що входять до «клубу конвергенції 6» і «клубу конвергенції 9» відіграють визначальну роль у їх повільному й неефективному економічному розвитку. При відсутності захисту прав власності економічні агенти, побоюючись різного роду ризиків (в т.ч. експропріації державою), не інвестують кошти в економіку. В умовах недостатньо розвинутих інститутів (недієвість законодавства з регулювання фінансових ринків, відсутність незалежних і компетентних судів, некорумпованих і ефективних правоохоронних органів) низькою залишається віддача від вкладених коштів. Розкриваючи взаємозв'язок соціально-економічного й інституційного розвитку в цих країнах, важливо акцентувати увагу на тому, що дезінтеграція процесів розвитку та демократизації політичної, економічної і соціальної систем у переважній більшості з них, перетворила достатньо розвинуті аграрно-індустріальні держави «клубу конвергенції 6» у держави з найбільшим населенням як у Європі, так і у світі, загалом. У більшості цих країн політики, де-юре, зацікавлені в економічному зростанні, але де-факто, вони намагаються отримати «власну політичну і фінансову ренту», присвоювати яку можуть лише в умовах слабких інститутів.

«Клуби конвергенції», що знаходяться над діагоналлю (1, 2 і 4) об'єднують 18 країн із загальною площею 6 % і населенням майже 11 %; на них припадає 47,5 % світового ВВП (за паритетом купівельної спроможності) і 64 % фінансового потенціалу населення світу, що фактично формує світовий споживчий попит (див. рис. 2.2.3).

Країнам, що входять до цих гравітаційних полів характерні високий рівень прав і свобод у суспільному і політичному житті (практично всі вони (крім Італії і Франції) за рейтингом демократії країн світу в 2010 році віднесені до категорії країн з повною демократією). Ці країни характеризуються ринковою моделлю економічних відносин, щоправда динаміка економічного розвитку має тут серйозні розходження. Так, зокрема, рівень ВВП на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) коливається у діапазоні 40,5 тис. дол. США (але практично в усіх країнах не нижче 33,7 тис. дол. США) [417]; на досить високому рівні гарантований державою рівень соціального захисту (пенсії, допомоги з безробіття, обов'язкове медичне страхування), тривалість життя, якість освіти і медичного обслуговування, розвиток культури. Всі без винятку країни пройшли аграрну й індустріальну стадії розвитку з переважаючим значенням і внеском у створення ВВП сільського господарства і промисловості у минулому. На сучасному етапі ці країни перебувають у стадії постіндустріалізму, для якого

характерні провідна роль у національному господарстві сфери послуг, де створюється від 60 % до 80 % ВВП (табл. 2.2.3), високий споживчий попит, постійний прогрес у науці і техніці, посилення соціальної політики держави (табл. 2.2.4).

Таблиця 2.2.3

Структура ВВП за секторами економіки у 2013 році*

у %

Країна	Сфера послуг	Промисловість	Сільське господарство
<i>Клуб конвергенції 1</i>			
США	79,4	19,5	1,1
<i>Клуб конвергенції 2</i>			
Франція	79,4	18,7	1,9
Велика Британія	78,9	20,5	0,7
Японія	73,2	25,6	1,1
Італія	73,5	24,4	2,0
Німеччина	76,0	30,1	0,8
Канада	69,9	28,4	1,7
Іспанія	70,8	26,0	3,1
Австралія	68,7	27,4	3,8
<i>Клуб конвергенції 4</i>			
Бельгія	76,6	22,6	0,8
Данія	76,8	21,7	1,5
Нідерланди	72,1	25,4	2,6
Швейцарія	72,5	26,8	0,7
Швеція	66,8	31,3	2,0
Ірландія	70,4	28,0	1,6
Австрія	69,8	28,6	1,6
Фінляндія	79,4	18,7	1,9
Норвегія	56,5	42,3	1,2

* Узагальнено і побудовано автором за [495].

Загалом ці країни акумулювали колосальний потенціал багатства для амортизації економічних і соціальних наслідків глобальних асиметрій і дисбалансів. Але не слід ігнорувати той факт, що вони в повній мірі стикнулися з феноменом «імперського перенапруження» – нестачею різного роду стратегічних ресурсів, необхідних для підтримки своєї геостратегічної переваги. Серед ключових факторів, здатних реально вплинути на їх геостратегічне позиціонування у глобальному просторі впродовж найближчих десятиліть, варто розглядати неоіндустріалізацію у поєднанні з міграційним тиском (зумовленим нерівномірністю демографічних процесів і асиметричним розподілом бідності в світі) та соціальними наслідками структурних проблем, що пов'язані зі старінням населення і зниженням продуктивності праці, які загрожують зростанням соціальних виплат і зниженням конкурентоспроможності економік цих країн у геоekonomічному просторі.

Таблиця 2.2.4

Стратегічне позиціонування «клубів конвергенції» у геопросторі *

Клуби конвергенції	Клуб конвергенції 1 <i>США</i>	Клуб конвергенції 2 <i>«старі гравітаційні центри»</i>	Клуб конвергенції 4 <i>«пасивні глобальні гравці»</i>
<i>Основні політико-економічні характеристики (у % до світу)</i>	Площа – 1,9 % Населення – 4,5 % ВВП за ПКС – 19,9 % ФП – 15,2 %	Площа – 3,9 % Населення – 5,4 % ВВП за ПКС – 23,4 % ФП – 43,4 %	Площа – 0,3 % Населення – 1,0 % ВВП за ПКС – 4,2 % ФП – 5,7 %
<i>Загальна характеристика економічного розвитку</i>	Країна інноваційного типу розвитку; ринкова економіка виникла 100-150 років тому	Пройшли стадію максимального економічного розвитку	Країни з розвинутою ринковою економікою, високим рівнем економічного добробуту і соціальних гарантій
<i>Галузева структура економіки</i>	Інтенсивне економічне зростання в основному за рахунок інформаційних технологій	Підтримують рівень свого благополуччя не за рахунок промислового виробництва, а за рахунок сфери послуг і доходів від інвестицій в країни, що розвиваються та розвинуті країни інноваційного типу розвитку	Країни з великим сектором послуг; потужним промисловим сектором, що, у т.ч., спеціалізується у сфері високих технологій; невеликим, але високорозвинутим аграрним сектором
<i>Динаміка ВВП</i>	Відносно високі середньорічні темпи зростання економіки – 3,4%	Тривалий час досить низькі темпи економічного зростання 1,3-2,35%	Відносно високі темпи зростання економіки у до кризовий період – 3,5-4% та його сповільнення до 2,5% у результаті глобальної рецесії
<i>Рівень соціальної захищеності населення</i>	Високий	Достатньо високий	Дуже високий
<i>Транскордонні потоки капіталу</i>	Імпорт ПІІ і боргових зобов'язань перевищує їх експорт	Реінвестовані доходи європейських ТНК упродовж останніх років склали близько 30% сукупного притоку ПІІ	Експорт капіталу у банківський сектор країн Центральної і Східної Європи та в іпотечні цінні папери США
<i>Причини вразливості до кон'юнктурних коливань глобальної економіки</i>	Дефіцит платіжного балансу США; високий рівень прихованої інфляції; спекулятивний фінансовий сектор	Суттєве зниження доходів від експорту інвестицій на фоні значної енергетичної залежності та витратної політики соціального захисту населення	Структурні проблеми, пов'язані зі старінням населення, зниженням продуктивності праці, що загрожують зростанням соціальних виплат, зниженням конкурентоспроможності, фінансової стійкості та економічного зростання; залежні від імпорту сировини, що робить їх економіку схильною до волатильності світових ринків; високий рівень боргової залежності стає фактором вразливості до вторинних ефектів кризи у зоні євро.

* Узагальнено і побудовано автором.

Наведені в табл. 2.2.5 дані демонструють зростаючий демографічний дисбаланс між «старими» (США та Європа) і «новими» глобальними і регіональними гравітаційними центрами Азії, Африки і Латинської Америки.

Таблиця 2.2.5

Динаміка глобальних демографічних дисбалансів [26, с. 194]

Регіон	1900 р.		2000 р.		Абсолют. приріст (1990-2000 рр.), млн. чол.	2020 р.		Абсолют. приріст (1990-2000 рр.), млн. чол.
	млн. чол.	% від усього	млн. чол.	% від усього		млн. чол.	% від усього	
Азія	947	57	3,672	61	2,725	4,582	60	910
Африка	133	8	794	13	661	1,231	16	437
Латинська Америка	74	5	519	9	445	664	9	145
Європа	408	25	727	12	319	695	9	-32
Північна Америка	82	5	314	5	232	370	5	56
<i>Світ</i>	<i>1,650</i>	-	<i>6,056</i>	-	<i>4,406</i>	<i>7,579</i>	-	<i>1,523</i>

Зокрема, питома частка сукупного населення Європи та Північної Америки у глобальному просторі вже зменшилася з 30 % у 1900 році до 17 % у 2000 році і скорочуватиметься надалі – за прогнозами до 14 % у 2020 році, натомість населення країн Азії, Африки і Латинської Америки навпаки зростає. Одночасно «старі гравітаційні центри» зіштовхнуться із феноменом «старіння населення». Очікується, що до 2020 року населення у віці до 30 років становитиме 42 % у Північній Америці і 31 % – у Європі; у порівнянні з цими цифрами в Азії цей контингент складатиме 47 %, на Близькому Сході і в Північній Африці – 57 %, у зоні на південь від Сахари – 70 %. За даними Американського бюро перепису і статистики ООН, у 2000 році середній вік жителя Америки складав 35,5 років; Європи (з урахуванням країн, що не входять у ЄС і Росію) – 37,7 років; Японії – 41,2 роки; Китаю – 30 років; Індії – 23,7 років. Проте за прогнозами вже до 2050 року середній вік жителя Америки складе 39,1 років; Європи – 49,5 років; Японії – 53,1 років (для порівняння: Китаю – 43,8 років; Індії – 38 років) [26, с. 196]. Це матиме неоднозначні наслідки. Довгостроковий ефект старіння населення в першу чергу проявиться у «клубі конвергенції 2» (особливо в Іспанії, Італії, Японії, які вже зараз є «найстарішими» країнами у розумінні співвідношення людей пенсійного віку до загальної кількості населення), що загрожує зростанням фіскальних дисбалансів і боргів суспільного сектору. Проте найбільша проблема старіння населення полягає у тому, що ні Європа, ні Японія не зможуть зберегти свій рівень життя і соціальних гарантій без так званого «міграційного заміщення». Водночас симбіоз міграційних процесів із феноме-

ном старіння населення може загострити у «старих гравітаційних центрах» проблему «перегляду традиційних концепцій національної держави». До речі останнім часом майже усі країни, що потрапили у зону підвищеного ризику (в т.ч. навіть нейтральна донедавна у цьому аспекті Австралія) мають чітко виражену національну ідентичність. Асиміляція мігрантів у цих країнах – болючий, однак неминучий процес, пов'язаний із глобалізацією, що передбачає не лише формальне прийняття громадянства, але й чітке усвідомлення причетності мігрантів до спільного майбутнього [26, с. 193-198].

Таким чином, основна ідея побудови геостратегічної матриці полягає у тому, щоб через багатовимірну асиметричність (як об'єктивно існуючу реальність глобального розвитку) розкрити особливості й ключові фактори нелінійності глобального розвитку, означити найбільш конфліктні в майбутньому регіони, показати як відбуватиметься процес перерозподілу світового економічного багатства і дифузії економічної могутності між «старими» і «новими» гравітаційними центрами. Групування країн у «клуби конвергенції» проводилося в даному випадку не лише за принципом їх економічної чи цивілізаційної близькості, але й у тому числі з урахуванням рівня економічного багатства і економічної свободи людини, їх більшої чи меншої схильності до глобальних дисбалансів, соціальних і геополітичних потрясінь.

Побудований на основі загальносистемного закону Лібіха ранговий порядок асиметрій у розрізі дев'яти функціональних блоків (табл. 2.2.6), переконливо демонструє відносно рівномірний розподіл економічної могутності у глобально-центричній економічній системі і перехід до формування багатополосного гео економічного простору – більш симетричного і стійкого у порівнянні із тим, коли одна країна чи група країн перерозподіляють економічну владу на свою користь. Проте водночас слід очікувати наростання фрагментарності щодо інформаційно-технологічного розвитку, загострення проблем у сфері забезпечення енергетичними ресурсами, посилення екологічних ризиків і катастроф, несприятливих соціодемографічних трендів; не меншою мірою проблема дисиметричності геопростору буде пов'язана з інституційними «провалами» та соціокультурними обмеженнями [373]. Саме ці аспекти мають стати предметом наукових досліджень та ідейно-теоретичною основою формування новітніх підходів до проблем глобального розвитку в умовах міжсистемних трансформацій та нерівноважного глобального розвитку. Це особливо доречно для отримання відповідних уроків із сучасного періоду глобальних потрясінь і міжсистемних трансформацій.

Ранговий порядок асиметрій (за законом Лібіха), що визначають стратегічні вектори розвитку «клубів конвергенції»*

Клуби конвергенції Асиметрії розвитку	Клуб 1	Клуб 2	Клуб 3	Клуб 4	Клуб 5	Клуб 6	Клуб 7	Клуб 8	Клуб 9
Соціодемографічні	1,41 (6)	1,29 (3)	1,77 (2)	0,79 (6)	0,83 (5)	0,77 (2)	0,54 (7)	0,59 (6)	0,48 (1)
Екологічні	0,54 (9)	0,48 (9)	0,53 (8)	0,53 (9)	0,50 (8)	0,50 (7)	0,46 (9)	0,65 (3)	0,30 (5)
Енергетичні	1,97 (3)	0,60 (8)	1,41 (3)	0,54 (8)	1,24 (2)	0,68 (3)	1,17 (2)	0,42 (8)	0,15 (9)
Інформаційно-технологічні	2,22 (1)	1,22 (4)	1,07 (5)	0,81 (5)	0,60 (7)	0,26 (9)	0,77 (5)	0,64 (4)	0,15 (8)
Економічні	2,14 (2)	1,56 (2)	1,79 (1)	1,80 (1)	1,24 (1)	0,63 (4)	1,46 (1)	1,05 (2)	0,38 (2)
Фінансові	1,21 (7)	0,85 (7)	0,45 (9)	0,63 (7)	0,41 (9)	0,51 (6)	0,49 (8)	0,36 (9)	0,34 (4)
Геополітичні	1,85 (4)	0,99 (6)	1,16 (4)	0,93 (4)	0,90 (4)	0,55 (5)	0,76 (6)	0,47 (7)	0,23 (7)
Інституційні	1,53 (5)	1,56 (1)	0,95 (6)	1,77 (2)	0,60 (6)	0,38 (8)	0,97 (3)	0,61 (5)	0,24 (6)
Соціокультурні	1,18 (8)	1,11 (5)	0,75 (7)	1,37 (3)	0,97 (3)	0,79 (1)	0,80 (4)	1,10 (1)	0,37 (3)

* Розраховано і побудовано автором на основі обробки емпіричного матеріалу за 75 показниками, що характеризують асиметрії розвитку у дев'яти функціональних блоках (соціодемографія, енергетика, екологія, технологічний розвиток, економіка і фінанси, геополітика, інституційний і соціокультурний розвиток) для 214 країн за 30 років (1980-2010рр.).

Для уникнення надмірного й руйнуючого тиску глобальних дисбалансів в умовах міжсистемних трансформацій кожна держава повинна мати захисну глобально орієнтовану стратегію розвитку. Йдеться про стратегію, яку слід розглядати одночасно у трьох сутнісно-функціональних аспектах: по-перше, як прогноз майбутнього становища у контексті глобального розвитку; по-друге, як рекомендовані типи і моделі стратегічного позиціонування країн у геопросторі; по-третє, як прийняття стратегічних рішень щодо поведінки у векторному полі глобального розвитку (так званий «адаптаційний синдром»). З урахуванням зазначеного та за результатами рангування асиметрій глобального розвитку запропоновано базові стратегії позиціонування «клубів конвергенції» у геопросторі (табл. 2.2.7), що комплексно відображають тип та домінуючі вектори (модель) стратегічної політики країн у геопросторі. При цьому важливо зауважити, що у випадку прийняття стратегічних рішень щодо позиціонування держави у векторному полі глобального розвитку, необхідно враховувати вплив значної кількості факторів і умов середовища її функціонування. Зокрема йдеться про ретроспективний і прогнозний аналіз відомих і потенційно можливих змін щодо:

– *зовнішнього середовища непрямого впливу* (характеризують систему об'єктивно існуючих умов і факторів у геопросторі, які чинять вплив на позиціонування країни у довгостроковому періоді, прямий контроль над якими країна здійснювати не має можливості; цей вид умов і факторів зовнішнього середовища не носить характеру індивідуальних особливостей прояву щодо конкретної країни, оскільки тут суттєву роль відіграють циклічність та цивілізаційні зрушення у глобального розвитку, геополітичні трансформації та глобальні екологічні ризики);

– *зовнішнього середовища безпосереднього впливу* (йдеться про систему умов і факторів, які чинять безпосередній вплив на прийняття стратегічних рішень щодо позиціонування держави у векторному полі глобального розвитку, які формуються у процесі міжнародних (у т.ч. економічних) відносин країни з контрагентами з геополітичних питань, зовнішньоекономічних відносин та фінансових операцій, на які країна може впливати у процесі безпосередніх комунікативних зв'язків; прийняття ефективних стратегічних рішень у даному випадку дозволяє державі управляти системою відповідних умов і факторів, достойно позиціонувати себе у геопросторі);

– *ендогенного походження* (характеризують систему умов і факторів, які значною мірою визначають вибір стратегічних рішень, спрямованих на досягнення найкращих результатів, які знаходяться під безпосереднім контролем органів державної влади і управління; внутрішні умови і чинники ендогенного походження формують той економічний потенціал, який дозволяє країні досягати поставлених цілей і адаптуватися до різного роду викликів і загроз у довгостроковому періоді).

Таблиця 2.2.7

Рекомендовані типи і моделі стратегічного позиціонування країн у геопросторі з урахуванням концепції «адаптаційного синдрому у векторному полі глобального розвитку»*

Вид базової стратегії позиціонування у геопросторі	Основний зміст стратегії	Тип стратегічної політики	Домінуючі вектори стратегічної політики	Варіант моделі адаптаційного синдрому у векторному полі глобального розвитку
<i>Клуби конвергенції 6, 8, 9</i>				
«Прискорене зростання»	Стратегія прискореного економічного зростання	Агресивний	Прискорене нарощування потенціалу економічного багатства	«Сила і можливості», «Сила і загрози», «Стабільність і можливості»
<i>Клуби конвергенції 3, 5, 7</i>				
«Обмежене зростання»	Стратегія стійкого розвитку	Поміркований	Забезпечення ефективного розподілу і використання економічного багатства	«Стабільність і можливості», «Сила і загрози», «Стабільність і загрози»
<i>Клуби конвергенції 1, 2, 4</i>				
«Реструктуризація»	Антикризова фінансова стратегія	Консервативний (антикризовий)	Формування достатнього рівня стійкості й економічної безпеки	«Слабкі сторони і загрози» «Слабкі сторони і можливості»

* Розроблено і побудовано автором на основі: 1) геостратегічної матриці дивергенції глобального розвитку (Н. Кравчук); 2) методика розробки і вибору типу і моделі стратегічної фінансової позиції за І. Бланком. Див.: [30, с. 357-446].

Набір пріоритетів щодо стратегічного позиціонування держав у геопросторі формується залежно від конкретного стану соціально-економічної системи і, водночас, із урахуванням векторів глобального розвитку. Іншими словами, конкретні типи і моделі стратегічного позиціонування країн у геопросторі варіюють відповідно до зовнішніх обставин і наявності стратегічних ресурсів (табл. 2.2.8).

Таблиця 2.2.8

Домінантні вектори стратегічного позиціонування країн у геопросторі з урахуванням концепції «адаптаційного синдрому у векторному полі глобального розвитку»*

Домінуючі вектори стратегічного позиціонування	Основні протиріччя, виклики і загрози стратегічному позиціонуванню у геопросторі	Стратегічні проблеми, що підлягають вирішенню
1	2	3
<i>Клуби конвергенції 6, 8, 9</i>		
<p>«Прискорене зростання» прискорене нарощування потенціалу економічного зростання у контексті стратегії «доганяючого розвитку»</p>	<p>Основне протиріччя – між потребами нарощування внутрішнього потенціалу економічного зростання і пристосуванням до викликів і загроз глобально-центричної економічної системи. Проявляється у: геополітичній «розмитості» (невизначеності), слабкості державних інститутів і неадекватності економічної політики (проводиться на вимогу міжнародних фінансових організацій чи інших держав), посиленні зовнішньоекономічних дисбалансів через недосконалу структуру економіки (залежність цих країн від попиту на експорт і притоку іноземних капіталів робить їх чутливими до циклічних коливань, зовнішніх асиметричних шоків і змушує пристосовуватись до вимог більш розвинених партнерів)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Забезпечення макроекономічної стабільності 2. Подолання структурної деформованості національних економік, їх відсталості й залежного розвитку; стимулювання інновацій і забезпечення економічного зростання на новітній інформаційно-технологічній основі 3. Подолання інституційних провалів (підвищення ефективності уряду, якості державного регулювання, забезпечення верховенства закону, подолання корупції) 4. Забезпечення енергетичної безпеки й стійкості до екологічних ризиків 5. Тестування геополітичних ризиків і дипломатичне врегулювання конфліктів
<i>Клуби конвергенції 3, 5, 7</i>		
<p>«Обмежене зростання» забезпечення ефективного розподілу і використання економічного багатства, підвищення рівня економічної свободи людини</p>	<p>Основне протиріччя – між «ортодоксальним економікоцентризмом» з його ресурсозатратною моделлю розвитку і здатністю динамічно розвиватися й успішно конкурувати зі «старими гравітаційними центрами» і водночас гнучко реагувати на ендегенні системні ризики й адаптуватися до глобальних викликів і загроз. Проявляється у: асиметричності перерозподілу світових рентних доходів і капіталу та накопиченні надмірної глобальної</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Забезпечення макроекономічної стабільності і соціальної справедливості (рівномірного і справедливого розподілу доходів) 2. Здійснення інституційних перетворень, покращення ділового клімату, підвищення інвестиційної привабливості, активізація конкуренції 3. Структурна перебудова національної економіки,

1	2	3
	ліквідності; водночас у поглибленні територіальної нерівномірності економічного і соціального розвитку, загостренні протиріч між економічним зростанням і соціальним розвитком (зокрема, посиленні соціального розшарування і поляризації населення); актуалізації проблем підвищення конкурентоспроможності товарів і послуг, що експортуються на світовий ринок, технологічного рівня виробництва і наукоємності ВВП; загостренні соціодемографічних дисбалансів, ресурсно-сировинної й екологічної проблем, а також проблеми продовольчої безпеки, гострій необхідності завершення інституційних реформ.	що передбачає її адаптацію до вимог інформаційно-технологічного розвитку, потреб внутрішнього та зовнішнього ринків, які постійно змінюються 4. Розвиток людського капіталу, формування специфічної мотиваційної системи відносних переваг у міжнародній конкуренції на основі соціокультурних факторів 5. Тестування на екологічну стійкість і зменшення екологічних ризиків
<i>Клуби конвергенції 1, 2, 4</i>		
«Реструктуризація» формування достатнього рівня стійкості й економічної безпеки	Основне протиріччя – між здатністю успішно конкурувати з «новими гравітаційними центрами» і спроможністю динамічно розвиватися й гнучко адаптуватися до глобальних викликів, загроз і потрясінь. Проявляється, передусім, у: відомому феномені «імперського перенапруження» великих держав, які стикнувшись із нестачею різного роду стратегічних ресурсів, необхідних для підтримки своєї глобальної переваги, втрачають статус глобального лідера й отримують статус «розмитой» гегемонії; окрім цього у посиленні зовнішньоекономічних дисбалансів через скорочення експорту й збільшення імпорту, що стало причиною зростання дефіциту поточного рахунку платіжного балансу, збільшення споживчих витрат і дисбалансу «заощадження – інвестиції», загострення системних кризових явищ (хронічні фіскальні дисбаланси і дисбаланси на ринку праці, перманентні кризи ліквідності) тощо. Водночас беззаперечним залишається фінансово-економічне лідерство «старих гравітаційних центрів», саме вони допоки визначають геополітичний і гео економічний порядок відповідно до своїх інтересів.	1. Адаптація до глобальних екологічних викликів і зменшення екологічних ризиків 2. Відмова від західної моделі «суспільства споживання», корекція хронічних фіскальних дисбалансів і дисбалансів на ринку праці, зменшення ризику кризи ліквідності 3. Подолання структурної деформованості національних економік (так звана реструктуризація на інноваційній основі), відновлення їх конкурентоспроможності у геопросторі, зміцнення потенціалу економічного зростання 4. Адаптація до соціодемографічних ризиків (старіння населення, некерована міграція, значна нерівність у доходах) та соціокультурних викликів (проблеми асиміляції мігрантів, конфлікти на етнічній основі) 5. Забезпечення енергетичної безпеки і збереження геополітичного лідерства у багатополлярному геопросторі

* Систематизовано і побудовано автором з урахуванням рангового порядку асиметрій за табл. 2.2.6.

Підсумовуючи вищезазначене, приходимо до таких висновків і узагальнень: евентуально-емпіричний аналіз геостратегічної матриці дисиметричності геопростору дає підстави для висновку щодо перспектив становлення у найближчому майбутньому багатополусного світу із «непостійною геометрією» і «хиткою рівновагою», вектори руху до якого ще не достатньо проглядаються, а отже вирізняються певними протиріччями. Передусім ідеться про протиріччя, що виникли між США та Китаєм, через економічну експансію останнього, що призвела до дисбалансу у зовнішній торгівлі та руйнування ринкових механізмів у США. Протиріччя загострилися і в країнах Західної Європи через соціальну політику урядів цих країн, що намагалися підняти рівень соціального захисту населення без збільшення випуску реальної продукції. Ця політика не співпала з інтересами країн – глобальних ресурсних рантиє, щодо встановлення монополю високої ціни на енергоресурси. Іншими словами, виникло протиріччя між інтересами «фінансових рантиє» і «природних рантиє». У результаті суттєвої модифікації зазнала існуюча модель перерозподілу світових рентних доходів і економічної влади у геопросторі. Поряд із поглибленням конвергенції в економічному розвитку різних груп країн, наростає дисиметричність глобального простору, виникають нові «гравітаційні поля» й центри «світового економічного суперництва», формуються нові центри нагромадження глобального капіталу. За таких умов питання асиметричності глобального розвитку актуалізується у контексті відновлення дисипативної рівноваги, центрами якої одночасно виступатимуть «старі і нові гравітаційні центри».

Рекомендовані типи і моделі стратегічної політики (див. табл. 2.2.7 – 2.2.8) відображають загальні риси стратегічного позиціонування країн у геопросторі з урахуванням концепції «адаптаційного синдрому у векторному полі глобального розвитку». Проте, варто зауважити, що жодна (навіть найдосконаліша концепція) не може відповісти на усі виклики глобального розвитку (наприклад, спрогнозувати події у кожній із азійських країн чи описати те, що відбудеться найближчим часом у країнах Латинської Америки).

2.3. Системні детермінанти та гетерогенність глобальних фінансових дисбалансів

Глобальні фінансові дисбаланси як невід’ємна детермінанта нерівноважного розвитку сучасної глобально-центричної економіки кореспондують із гетерогенністю її структурної побудови. Саме тому, коли йдеться про природу і форми прояву глобальних фінансових дисбалансів, причини їх системної конвергенції, то важливо враховувати мультиплікативні можливості їхнього саморозвитку на основі логіки складних гетерогенних систем дисипативної природи.

Як відомо, гетерогенність є основною ознакою нерівноважного розвитку синергетичної економіки. Ця ознака має різні аспекти та зрізи дослідження. Так, зокрема, у концепції *Л. Євстигнєвої і Р. Євстигнєва* йдеться про «обмежену гетерогенність» синергетичної економіки, про гетерогенність, що визначається багаторівневою неоднорідністю ринкових формувань, з яких конструюється глобальна економічна система [104]. Накладаючи цей концепт на глобально-центричну економічну систему, вважаємо за доцільне зауважити, що тут скоріше йдеться не про синергетичну гетерогенність економіки загалом, а про синергетичні властивості глобального ринку.

Натомість відомий російський вчений *М. Чешков* акцентує увагу на гетерогенній різномірності та різнотипності суб’єктів, розташованих на різних структурних рівнях «сучасної світоцілісності» і, водночас, – на її цивілізаційній невизначеності. Йдеться про «зрушення в історичних типах глобальної спільності» і, водночас, про перехід від «системності, утвореної її елементами, до системності, побудованої на зв’язках між ними, ... від поелементно-організованої системи до полісистеми (комплексної системи)» [346, с. 71]. У своїй сукупності такі зрушення означають перехід від простої складності до складності вищого порядку. З поглибленням процесів глобалізації у всій їх повноті і багатоаспектності (в т.ч. йдеться про процеси з полярно різними векторами, про інститути з якісно різними особливостями й гетерогенними суб’єктами) системна (а точніше, полісистемна) організація світобуття набуває нової організаційної форми, яку *М. Чешков* називає запозиченим із математики поняттям – «невизначеною множинністю». У її вимірах поряд з посиленням взаємопов’язаності «компонент світоцілісності» наростає їх роздільність і неоднорідність. Іншими слова-

ми: «світ стає гомогенним і все більше взаємопов'язаним, а також гетерогенним і все більш розділеним» [347, с. 60].

У продовження вищезазначених концептуальних міркувань, *А. Гальчинський* виходить із загальнометодологічних підвалин утвердження системної структурованості глобальної економіки. На його переконання, складні гетерогенні системи є «властивістю перехідних трансформаційних процесів», тоді як «зріле суспільство (економіка) має будуватися на принципах однорідної – гомогенної системи» [65, с. 101]. Саме таким методологічним принципом важливо керуватися під час визначення ключових характеристик синергетичної гетерогенності сучасної глобальної економіки. «Системна складність синергетичної економіки пояснюється насамперед тим, що вона реалізується як перехідна економіка, економіка, що слугує містком між ринковою і постринковою економікою, несе на собі ознаки самозаперечення ринку», – резюмує вчений [65, с. 497-498]. У цьому контексті йдеться про генетичну неоднорідність і системну багатоформатність глобально-центричної економіки, що характеризується такими ознаками, як функціональна дисипативність і нелінійність розвитку перехідної економіки, її багатоцільова спрямованість і водночас перспективна невизначеність.

З огляду на вищезазначені теоретичні концепти, сучасна глобально-центрична економіка дедалі більше набуває ознак дисипативного, гетерогенного за своїм змістом середовища, містить у собі різнофункціональні (за системними визначеннями) структурні утворення, що взаємодіють між собою не за логікою детермінації, а за принципами нелінійної динаміки та на основі постулатів самоорганізації складних систем. Взаємодія різноякісних складових, які функціонують у межах гетерогенної системи, визначає її специфічну складність на відміну від однорідних – гомогенних систем. При цьому «йдеться не лише про складність, яка проникає в сутність всієї економічної системи, а й про складність її окремих функціональних ланок» [65, с. 495].

Гетерогенність глобально-центричної економічної системи супроводжується збільшенням нелінійності й нерівноважності глобального розвитку, що в підсумку призводить до концентрації системних детермінант глобальних дисбалансів у так званих точках біфуркації. У свою чергу їх концентрація і гетерогенізація у просторі й часі супроводжується ускладненням форм прояву та масштабністю наслідків.

У науковій літературі з макроекономіки і міжнародних фінансів окреслилися чотири основні концептуальні підходи, що використовуються як теоретико-методологічна основа для аналізу системних детермінант глобальних фінансових дисбалансів. Передусім, йдеться про просторовий, функціональний, інституційний та геополітичний виміри асиметричності й незбалансованості основних мікро- і макроекономічних пропорцій глобального розвитку.

Концепція просторового виміру розглядає асиметричний характер глобальних фінансових дисбалансів у географічному вимірі. У цьому контексті глобальні дисбаланси розглядаються як результат надмірного дефіциту рахунку поточних операцій США впродовж тривалого періоду часу, значна частина якого – парні дефіцити з Китаєм і країнами – експортерами нафти, що супроводжуються помітними структурними зрушеннями у валютних резервах (рис. 2.3.1); чи як просторова незбалансованість боргу і кредиту в глобальній економіці, де основними чистими боржниками є США та більшість країн Європи, тоді як основними чистими кредиторами – Росія, Китай, Південна Корея та країни Близького Сходу (рис. 2.3.2).

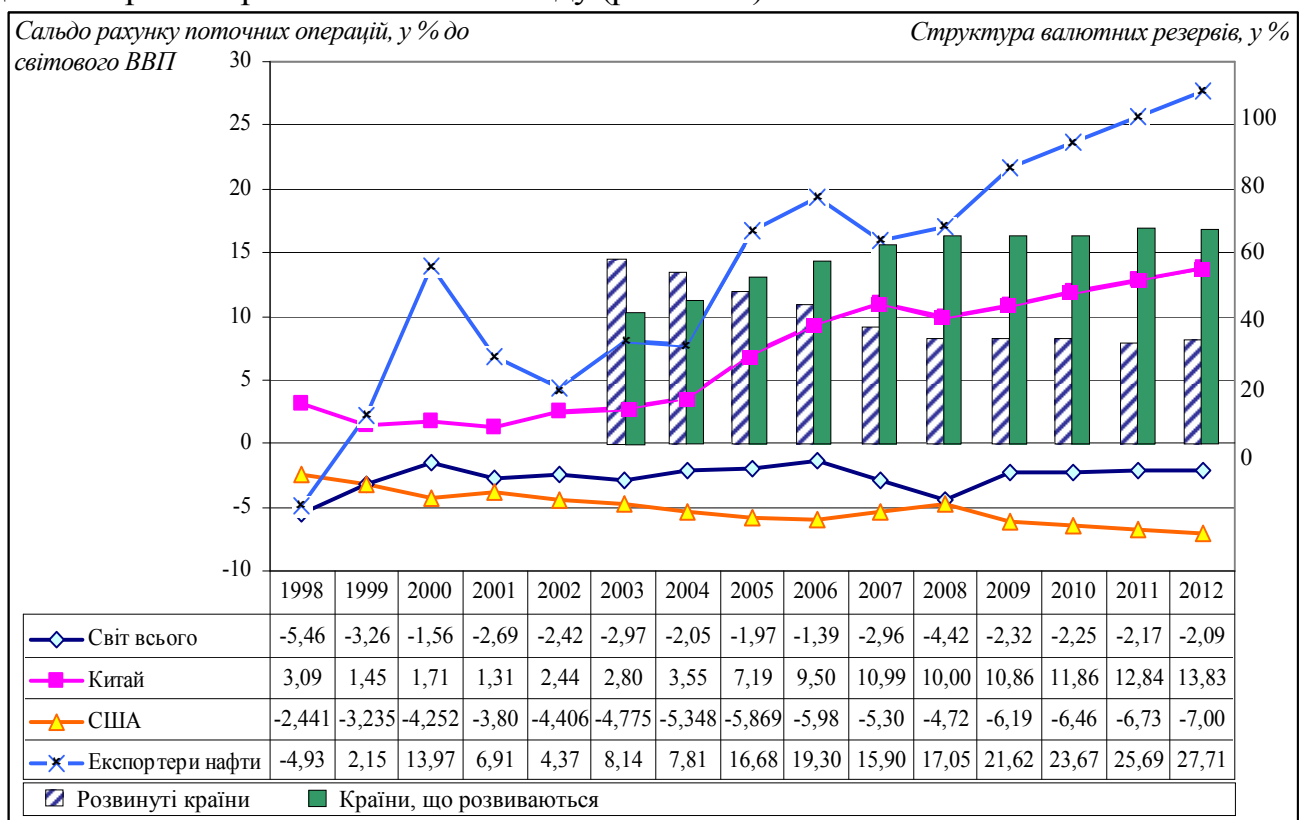

Рис. 2.3.1. Динаміка глобальних платіжних дисбалансів і структурні зрушення у валютних резервах у 1998-2012 рр. (за групами і в розрізі окремих країн)

* Розраховано і побудовано автором за: [483].

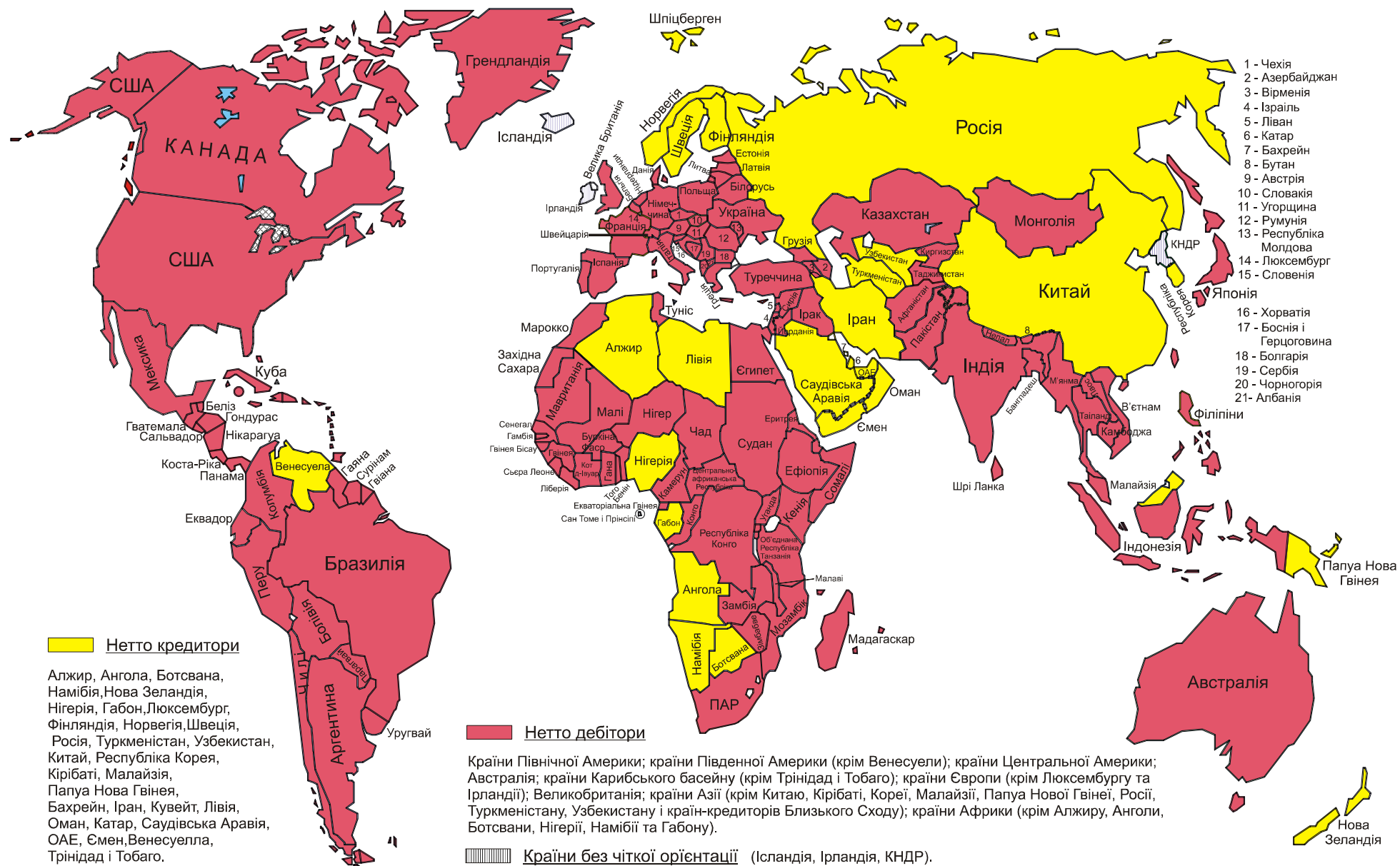

Рис. 2.3.2. Просторова незбалансованість боргу і кредиту в глобальній економіці*

* Побудовано автором за: [53]

Роль основних країн і характер їх взаємодії з урахуванням географічного розподілу глобальних фінансових дисбалансів схематично відображено на рис. 2.3.3. Китай фактично «монополізує» товарні потоки, що формуються на базі комплектуючих вузлів, деталей, інвестицій зі східно-азійських країн, які спрямовані на ринки розвинутих країн (передусім США, Японію і ЄС). Це також стосується американських капіталовкладень у виробничий сектор Китаю, паливно-сировинних ресурсів (в т.ч. з Росії) і поставок готової продукції не лише в США, Японію, ЄС (в основному зі спільних підприємств), але й у Росію. Натомість США (як в принципі і ЄС), здійснюючи інвестиції в китайську економіку, закупають готову продукцію з Китаю в ще більших розмірах. Росії у цій схемі фактично відводиться роль паливно-сировинного донора китайської і американської економік та імпортера їх готової промислової і сільськогосподарської продукції, а також реципієнта американських інвестицій переважно в паливно-сировинний сектор. Так у загальних рисах формуються глобальні фінансові дисбаланси у вимірах просторової концепції виробничої і торгово-інвестиційної схеми взаємодії країн – геоекономічних лідерів.

У науковій літературі існує точка зору, згідно якої такого роду дисбаланси є природним явищем в умовах присутності на ринку країн з різним рівнем розвитку фінансової системи [462, с. 51]. Відповідно до цієї точки зору динаміка сальдо рахунку поточних операцій і частки кредиту приватному сектору в більшості країн в 2000-2006 рр. були пов'язані оберненою залежністю. На цій аналітичній основі сформульовано відповідні теоретичні концепти: по-перше, в умовах різного рівня системного ризику країни з розвинутою фінансовою системою в умовах фінансової інтеграції можуть споживати більше за рахунок диференціала відсоткових ставок; по-друге, глобальні платіжні дисбаланси (йдеться, зокрема, про дефіцит рахунку поточних операцій) будуть скорочуватися у силу того, як світова фінансова система ставатиме диверсифікованішою.

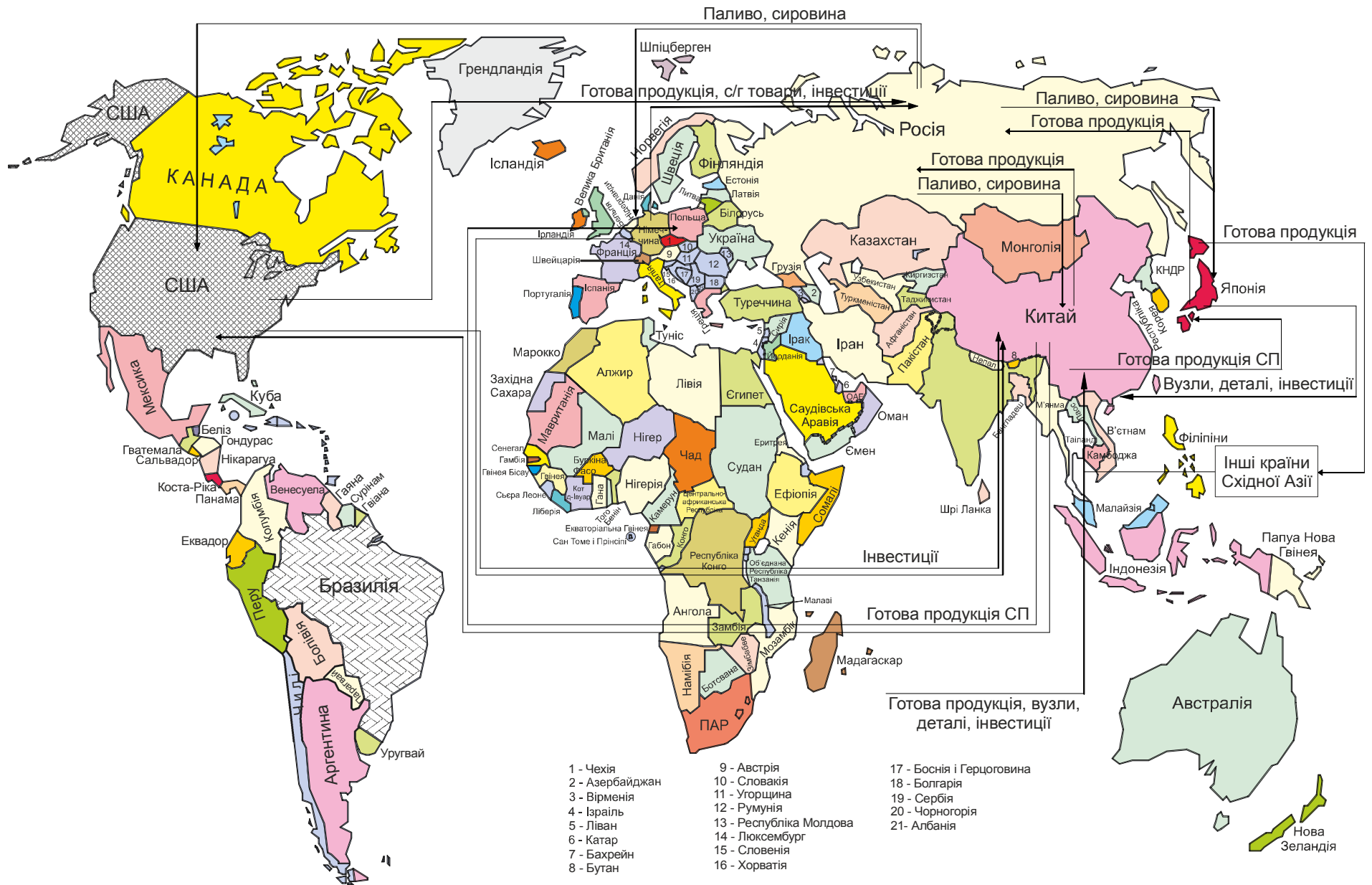

Рис. 2.3.3. Схема виробничої і торгово-інвестиційної взаємодії країн – геоеконімічних лідерів *

* Побудовано автором

Концепція функціонального виміру глобальних фінансових дисбалансів базується на принципово різному характері попиту і пропозиції на світовому ринку товарів, послуг, капіталу. Зокрема, наприклад, незбалансованість боргу і кредиту в глобальній економіці пояснюється апологетами цієї концепції відмінностями попиту і пропозиції на світовому ринку кредиту – пропозицію кредиту більшою мірою формують агенти, зацікавлені в довгостроковому і надійному вкладенні своїх заощаджень, тоді як попит на кредит (наприклад, з боку США) – це по суті, споживчий попит.

Концепція інституційного виміру пояснює незбалансованість боргу і кредиту в економіці значними відмінностями в структурі інвестицій, що спрямовуються розвинутими країнами (в першу чергу США) в країни Азійсько-тихоокеанського регіону (крім Японії) і структурі інвестицій цих країн в США. На сучасному етапі глобального розвитку ця незбалансованість вирішується шляхом зростаючої ролі суверенних інвестиційних фондів, які мають значно більший спектр доступних інструментів інвестування. Окрім цього варто звернути увагу на внутрішню інституціональну незбалансованість заощаджень споживачів і заощаджень корпоративного сектору в економічній системі США. Так, зокрема, спостерігається позитивна величина заощаджень корпорацій упродовж першого десятиліття XXI століття. Натомість сектор домогосподарств дедалі частіше виступає в ролі боржника (рис. 2.3.4). Такі тенденції, характерні для зазначених інституціональних секторів національної економіки, не вписуються в модельний інструментарій ортодоксальних економічних теорій, згідно яких основним інвестором є домогосподарство.

У сукупності функціонально-інституційні дисбаланси призводять до появи потужного «боргового ресурсу» національних економік багатьох країн і навантажують економіку США борговими зобов'язаннями перед нерезидентами. В періоди загострення міжнародної конкуренції функціонально-інституційні дисбаланси стають причинами торговельних і валютних воєн [12, с. 128].

Концепція геополітичного виміру акцентує увагу на так званій «політичній незбалансованості боргу і кредиту в світовій економіці», яка проявляється в асиметричному (можливо навіть протилежному традиційному уявленню щодо політичного впливу) поділі боржників і кредиторів.

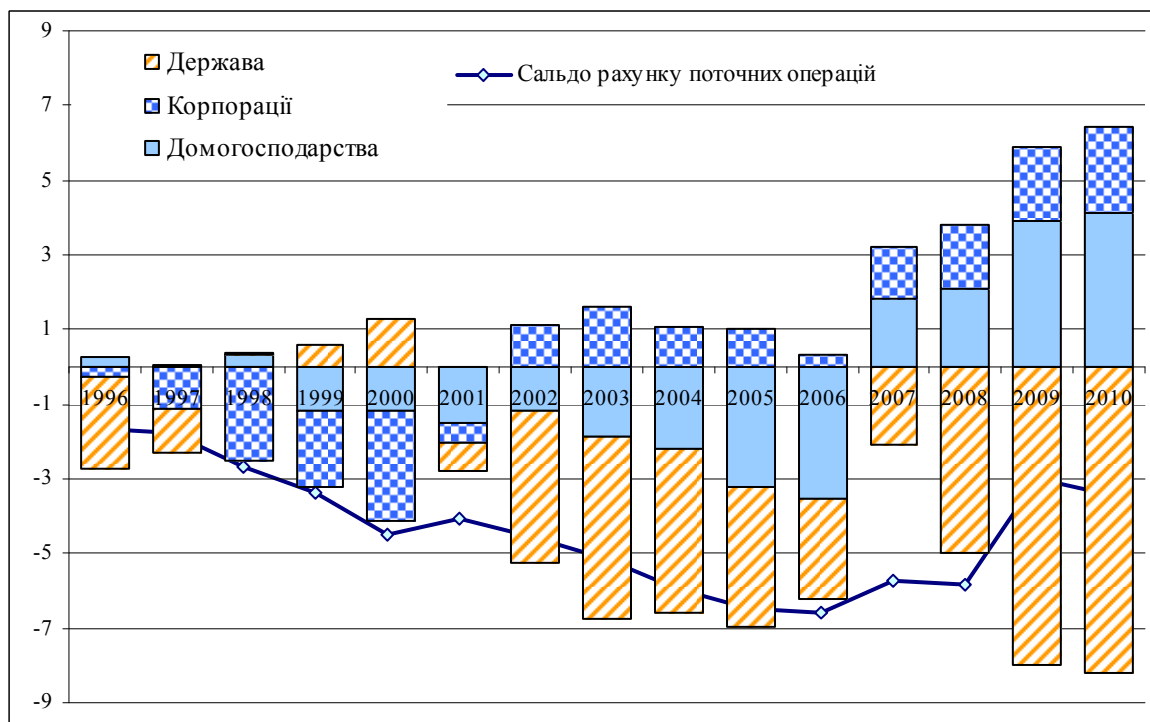

Рис. 2.3.4. Динаміка та структура заощаджень інституційних агентів США, у % до ВВП*

* Побудовано автором за: [12, с. 128; 78, с. 19; 394]

Зокрема, ключова роль США у міжнародній політиці останнього десятиліття минулого століття, яку ця країна намагається зберегти на сучасному етапі геополітичних трансформацій, несумісна зі значним обсягом зовнішніх боргових зобов'язань, більша частина яких належить основним конкурентам США на світовій арені. Відтак світова криза, що стала невідворотною реальністю з осені 2008 року, вивела на новий рівень питання про потенціал і центри глобального розвитку. Провали американоцентричної глобалізації економіки загострили критичне ставлення до США як фінансово-економічного, лідера глобального розвитку. Розгорнулася масштабна критика щодо функції долара як ключової світової валюти; посилилася тенденція до активної реструктуризації геополітичних центрів сили.

При цьому важливо зауважити, що в геополітичному аспекті точка зору аналітиків на питання глобальних дисбалансів не однозначна. Навіть найоптимістичніше налаштовані з них застерігають, що чим довше зберігається ситуація глобальних дисбалансів, тим більшою мірою зростає недовіра до найбільшого боржника в глобально-центричній економіці – США – і тим очевиднішою стає ймовірна різка, а не «м'яка» корекція цих дисбалансів. Більше того, більшість із аналітиків зазначають, що у випа-

дку зростання внутрішнього попиту з боку економік – найбільших торговельних партнерів США – ними можуть бути введені торгові бар'єри, з метою задоволення цього попиту, що в свою чергу призведе до інфляції в США [457].

Таким чином, фундаментальною детермінантою гетерогенності форм прояву глобальних фінансових дисбалансів є об'єктивно існуюча асиметричність глобального розвитку (його нерівномірність, неоднорідність, асинхронність тощо) просторового, функціонального, інституційного та геополітичного виміру. Як фундаментально і перманентно існуюче явище у світовій економіці, вони здатні тривалий час зберігати рівновагу й стійкість світової економіки; разом з тим, вони є свого роду «вмонтованим детонатором», що становить загрозу її стійкості і стабільності.

Досліджуючи системні детермінанти глобальних фінансових дисбалансів та гетерогенність форм їх прояву, важливо враховувати, й те, що вони зароджуються і накопичуються за принципом кругової кумулятивної причинності і, що особливо важливо, підпорядковуються принципу історичної специфічності. Враховуючи часовий горизонт, конкретні передумови виникнення, концептуальну схему протікання та можливі ефекти, глобальні фінансові дисбаланси можна поділити на три покоління. Моделі першого покоління – це так звані канонічні моделі платіжних дисбалансів, під якими розуміють тимчасову нерівновагу платіжних балансів окремих країн, що виникає у результаті циклічного характеру розвитку їхніх національних економік і зумовлює розрив в обсягах залученого та інвестованого капіталу. Адже згідно теорії платіжного балансу, дефіцит рахунку поточних операцій у розвинутих економіках має компенсуватися позитивним сальдо рахунку рух капіталу. Протилежна картина спостерігається у випадку країн, що розвиваються. Зародження цих диспропорцій датується серединою 1990-х років, коли спостерігалось масштабне рециркулювання фінансових ресурсів із країн, що розвиваються в розвинуті. При цьому основним реципієнтом виступала американська фінансова система. Ці моделі знайшли відображення у теоріях і концепціях *Б. Алгієрі, Т. Брека, Г. Деббелла, Г. Галаті, С. Едвардса, К. Фреунда, А. Варнока, Л. Комарека, З. Комаркової, М. Мелескі* та інших.

Ключовою причиною глобальних фінансових дисбалансів є структурні асиметрії в обсягах залученого та інвестованого капіталу, які напряму залежать від темпів їхнього макроекономічного зростання [192, с. 76-77]. Якщо основною перевагою економік кра-

їн, що розвиваються традиційно є дешеві трудові ресурси, сприятливі природно-кліматичні умови виробництва і багатство природних ресурсів, то водночас вони стикаються з дефіцитом кваліфікованих кадрів і нестачею позичкових капіталів. Такі вихідні асиметрії породжують асиметрії вищого порядку – спеціалізацію країн на виробництві й експорті аграрно-сировинних і мінеральних ресурсів. Натомість індустріальні країни з надлишком капіталу і кваліфікованих кадрів спеціалізуються на капітало- і наукоємному виробництві. У результаті підвищення заробітної плати, рівня і якості життя в розвинутих країнах відбувається подорожчання товарів і послуг, що ними виробляються, а їхня міжнародна цінова конкурентоспроможність падає. Такий розвиток подій змушує розвинуті країни поступово зміщувати нижні «яруси» свого виробництва в менш розвинуті країни з дешевою робочою силою. У такий спосіб у процесі міжнародного циклу виробництва країна-лідер поступово передає свої виробничі потужності наступним за нею за економічним розвитком країнам. Останні (в силу технологічного прогресу і підвищення рівня оплати праці) в свою чергу переносять свої виробничі потужності в треті країни і т.д. Такий міжнародний цикл виробництва спрацював на практиці спочатку в Японії, згодом і в інших країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону (Південній Кореї, Тайвані, Таїланді), а останнім часом в Китаї.

Нагромадження дефіциту платіжних балансів країн та пов'язані з ними фінансові дисбаланси у даній моделі довгий час не розглядалися як серйозна структурна проблема глобальної економіки, оскільки «дефіцитні і профіцитні країни перебувають у стані імпліцитної угоди щодо взаємних вигод від перебування у стані платіжної нерівноваги» [126, с. 31-33]. Водночас дисбаланси є стійкими, оскільки відображають наявність вигоди для країн-партнерів: дефіцитні країни інвестують у перенесення виробництв у країни з низькими доходами, а профіцитні фінансують дефіцит поточного рахунку перших; натомість перші отримують стимули для зростання внаслідок підтримання низьких процентних ставок, а другі – шляхом запобігання ревальвації. Проте до середини 2000-х років такі глобальні дисбаланси втратили свій «доброякісний» характер, оскільки постійно зростаючий притік капіталу в економіку США спричинив значне падіння відсоткових ставок і експансію дешевих кредитних ресурсів. Як засвідчує світовий досвід, ці дисбаланси піддаються коригуванню важелями державного антициклічного регулювання, зокрема: грошово-кредитної, бюджетно-податкової та інвестиційно-струк-

турної політики. Експертами Європейського центрального банку *Б. Алгієрі* та *Т. Абреком* систему коригувальних механізмів платіжних балансів було агреговано у три групи важелів: 1) інструменти внутрішнього коригування (*internal adjustment*), спрямовані на скорочення внутрішнього попиту без зміни процентної ставки; 2) інструменти зовнішнього коригування (*external adjustment*) – зниження процентної ставки без зміни динаміки зростання ВВП та внутрішнього попиту; 3) інструменти змішаного регулювання (*mixed adjustment*) – шляхом комбінації стримування економічного зростання та зниження рівня процентної ставки.

Моделі /концепції/ глобальних фінансових дисбалансів другого покоління розглядають дисбаланс «заощадження – інвестиції» в умовах відкритої економіки, коли внутрішні заощадження країни можуть і не бути реальним джерелом інвестування національної економіки, а спрямовуються на: фінансування зарубіжних економік у формі відпливу капіталу, на формування золотовалютних резервів, або на перетворення заощаджень у наявну готівкову іноземну валюту. За таких умов сукупний обсяг внутрішніх заощаджень може суттєво перевищувати (як у Китаї, країнах Південно-Східної Азії та нафтодобувних країнах Перської затоки), або навпаки, значно відставати (як у США) від сукупного обсягу інвестицій у рамках національної економіки. Серед причин накопичення «надлишку заощаджень» (*saving glut*) в країнах, що розвиваються наукові дослідження виділяють: 1) країни з низькими та середніми доходами з огляду на різні структурні фактори перебувають у стані надмірних заощаджень, які інвестуються в активи розвинутих країн (*Б. Бернанке, Е. Легг, Н. Прасад, Т. Робінсон*); 2)нерозвинутість фінансової системи в країнах, що розвиваються, або відсутність у них ємних внутрішніх ринків, які могли б ефективно акумулювати заощадження і трансформувати їх у позичкові ресурси для національного бізнесу (*М. Чінн, Х. Іто, І. Феліпе, К. Кінтанар, Д. Лім*); 3)симбіоз експортоорієнтованої моделі економіки в країнах, що розвиваються і політики «самострахування» шляхом накопичення золотовалютних резервів за рахунок експортної виручки і їх розміщення в зарубіжних активах; 4)підвищений попит на високоякісні активи, пропозиція яких на локальних ринках країн, що розвиваються, обмежена; це призводить до відносно чіткого поділу країн на ті, попит на активи яких зростає, що робить їх дефіцитними та країни, що експортують капітал, що робить їх профіцитними. Таким чином, глобальні фінансові дисбаланси у моделях другого покоління

ня є стійкими, оскільки вони обумовлені структурними асиметріями глобального розвитку і ринковими імперфекціями в країнах з низькими і середніми доходами.

Асиметричний попит на високоякісні активи розвинутих країн (передусім США) призвів до поступового поглиблення структурних диспропорцій як у національних економіках цих країн, так і в глобальній економіці загалом [192]:

1) якщо в минулому проблема перенагромадження капіталу у розвинутих країнах світу вирішувалася головним чином через його вивезення у відсталі країни, то останнім часом сформувалася протилежна модель його перерозподілу – країни, що розвиваються стали головними центрами його нагромадження, тоді як держави-лідери – його споживачами;

2) створення умов для перманентного зростання споживання у багатьох розвинутих країнах з часом трансформувалося у своєрідний «споживацький фетишизм», який у тому числі породжує глобальні фіскальні дисбаланси і консервацію проблем глобальної боргової економіки, яка базується на вартості, якої реально не існує;

3) вкрай деструктивним явищем є «парадокс заощаджень», оскільки він не сприяє досягненню оптимального рівня ліквідності на світовому ринку заощаджень, а зумовлює необґрунтовано низькі процентні ставки на міжнародний позичковий капітал;

4) стрімке нагромадження валютних резервів в азійських економіках стало причиною надлишку глобальної ліквідності, оскільки їх вартість суттєво перевищує допустимі ліміти (вартість валютних резервів Китаю перевищує допустиму норму майже у 12 разів, Тайваню – у 6 разів, Росії та Індії – вчетверо, а Кореї та Малайзії - втричі). Надмірне нагромадження валютних резервів в азійських країнах несе загрозу їх макроекономічній стабільності, зокрема: зумовлює зростання процентних ставок грошових агрегатів та експансію внутрішнього кредитування, надлишкову ліквідність банківської системи та її нечутливість до інструментів монетарного регулювання. Окрім цього подальше нагромадження валютних резервів вже сьогодні призводить до прямих втрат у формі постійного скорочення фонду споживання, погіршення трудової мотивації населення та гіпертрофованої орієнтації національних економік азійських країн на зовнішні ринки збуту.

У підсумку усе це не лише ускладнює корекцію глобальних фінансових дисбалансів, але й загрожує глобальній фінансовій стабільності, оскільки впоратися з ними не

спроможні ні національні, ні регіональні, ні глобальна інституційна системи. Це засвідчує, що ризики відтворення та прогресування глобальних фінансових дисбалансів посилюватимуться і в майбутньому, а їх стабілізація є завданням комплексним і системним, досягнення якого не можливе в рамках лише однієї країни чи обмеженої групи країн, оскільки обумовлюється їх багатоаспектністю та багаторівневістю.

Моделі /концепції/ третього покоління доводять, що глобальні фінансові дисбаланси мають більш потужну глибинну обумовленість, а ніж тимчасова нерівновага платіжних балансів окремих країн. Вони мають сприятливе середовище для саморозгортання у геофінансовому просторі, а їх хронічний характер зумовлений низкою фундаментальних причин. Саме таку позицію займають фахівці Європейського Центрального Банку, констатуючи одночасну наявність як структурних чинників (незавершений процес фінансової глобалізації, імперфекції ринків капіталу у швидко зростаючих країнах з ринками, що виникають, переадресування потоків капіталу з урахуванням глобальних трансформацій «світової фінансової полярності»), так і циклічних факторів глобальної нерівноваги у результаті синхронізації циклів національного економічного розвитку в умовах формування глобальних ланцюгів доданої вартості. Відтак, глобальні фінансові дисбаланси у моделях третього покоління – результат глибоких системних трансформацій у геофінансовому просторі, пов'язаних з: 1) стрімким наростанням розриву між матеріально-речовим змістом глобального валового продукту та вартісною формою його вираження через поглиблення асиметрій між фінансовою та реальною економікою; 2) наростання асиметричності у диспозиції глобальних фінансових потоків, у світовому перерозподілі заощаджень та інвестицій, боргу і кредиту в результаті порушення балансу сил у геофінансовому просторі і зростаючої ролі нових гравітаційних центрів у регулюванні процесів фінансової глобалізації.

Щодо першої позиції, то надмірне зростання різних видів фінансових активів стало однією із фундаментальних причин глобальних фінансових дисбалансів. За оцінками експертів McKinsey Global Institute, фінансова глибина (financial depth) економіки (співвідношення традиційних фінансових активів – акцій, державних і корпоративних облігацій, кредитних зобов'язань і світового валового продукту) збільшилася з 261% у 1990 році до 356% у 2010 році. Якщо для оцінки фінансової глибини глобальної економіки врахувати оборот торгівлі деривативами, то вплив фінансової компоненти на глобальний ро-

звиток буде ще більш вражаючим: ця торгівля більше ніж в 11 разів перевищить світовий валовий продукт [336, с. 49]. У результаті спостерігається не лише відрив процесів капіталізації компаній від реального виробництва, але й поглиблення асиметрій між виробничим і спекулятивним нагромадженням капіталу за умов відсутності ефективних національних, регіональних і глобальних інституційних регуляторних систем.

У другому випадку глобальні фінансові дисбаланси – результат зміщення балансу сил у світовій економіці і геофінансовому просторі у бік країн, що розвиваються. Поро це свідчить, зокрема, зміна їх ролі у ВВП світу (наприклад, Китаю з 4,6% у 1970 році до 14,3% у 2011 році, Індії, відповідно з 3,1% до 5,7%). Про зміщення балансу сил у геофінансовому просторі свідчить збільшення питомої частки країн, що розвиваються і країн з ринками, що формуються у: 1) глобальних потоках інвестицій – з 26,6% у 1995 – 2000 роках до 49,2% у 2010; 2) сукупному обсязі міжнародних резервів з 41,6% у 2003 році до 66% у 2010 році [336, с. 50-51]. Разом з тим доводиться визнати, що валютна структура міжнародних резервів залишається неадекватною новому балансу сил у геофінансовому просторі, оскільки питома частка міжнародних валютних резервів у доларах і євро залишається високою і, відповідно, ці резервні валюти продовжують відігравати не лише ключову роль у світовій валютній системі, але й обумовлюють такий статус-кво, коли решта країн фактично кредитують емітентів цих валют і дозволяють їм нарощувати суверенні борги та продукувати асиметричні шоки і загрози стабільності розвитку світової економіки.

Актуальність дослідження глобальних фінансових дисбалансів в умовах сучасних міжсистемних трансформацій підсилюється новими реаліями глобального розвитку, серед яких – посилення гетерогенності світової економіки, що супроводжується її специфічною складністю, а отже й зростаючою глобальною економічною невизначеністю. За таких умов первинні асиметрії, як ядро нерівноважного розвитку і детермінанта виникнення глобальних фінансових дисбалансів, підсилюються дією випадкових асиметричних шоків і флуктуацій. Відповідно ймовірність концентрації дисбалансів зростає у міру збільшення гетерогенності оточуючого середовища та наростання глобальної економічної невизначеності. При цьому детермінантами дисбалансів можуть виступати як внутрішні, так і зовнішні асиметричні шоки і флуктуації (табл. 2.3.1).

Теоретичні й методичні підходи до типологізації асиметричних шоків*

Теоретичний підхід Сакса – Ларрена	Класифікація макроекономічних шоків за В. Шевчуком	Методика МВФ (для країн з ринками, що формуються і країн, що розвиваються)																				
<i>Типи асиметричних шоків</i>																						
<p>Виокремлено три типи шоків:</p> <ul style="list-style-type: none"> – <i>шоки пропозиції</i> (коливання світових цін на сировину та ресурси, відкриття нових чи вичерпування старих джерел сировини, технологічні зміни, природні катаклізми); – <i>політичні шоки</i> (дії уряду, зміни пропозиції грошей, обмінного курсу, фіскальної політики); – <i>шоки попиту</i> (зміни інвестиційних або споживчих витрат, викликані змінами в очікуваннях економічних суб'єктів). 	<table border="1" style="width: 100%; text-align: center;"> <thead> <tr> <th colspan="4" data-bbox="607 555 1563 619">Макроекономічні шоки</th> </tr> <tr> <th colspan="2" data-bbox="607 624 1081 683"><i>Внутрішні</i></th> <th colspan="2" data-bbox="1088 624 1563 683"><i>Зовнішні</i></th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td colspan="2" data-bbox="607 687 1081 927"> <ul style="list-style-type: none"> – зміни в економічній політиці – технологічні інновації – підвищення заробітної плати – природнокліматичні явища </td> <td colspan="2" data-bbox="1088 687 1563 927"> <ul style="list-style-type: none"> – нестабільність світових цін – зміна світової процентної ставки – цикл ділової активності країн – торговельних партнерів – торговельний протекціонізм </td> </tr> <tr> <td data-bbox="607 932 819 991"><i>реальні</i></td> <td data-bbox="826 932 1061 991"><i>перманентні</i></td> <td data-bbox="1068 932 1346 991"><i>з боку пропозиції</i></td> <td data-bbox="1352 932 1563 991"><i>регіональні</i></td> </tr> <tr> <td data-bbox="607 995 819 1054"><i>монетарні</i></td> <td data-bbox="826 995 1061 1054"><i>стохастичні</i></td> <td data-bbox="1068 995 1346 1054"><i>з боку попиту</i></td> <td data-bbox="1352 995 1563 1054"><i>локальні</i></td> </tr> </tbody> </table>	Макроекономічні шоки				<i>Внутрішні</i>		<i>Зовнішні</i>		<ul style="list-style-type: none"> – зміни в економічній політиці – технологічні інновації – підвищення заробітної плати – природнокліматичні явища 		<ul style="list-style-type: none"> – нестабільність світових цін – зміна світової процентної ставки – цикл ділової активності країн – торговельних партнерів – торговельний протекціонізм 		<i>реальні</i>	<i>перманентні</i>	<i>з боку пропозиції</i>	<i>регіональні</i>	<i>монетарні</i>	<i>стохастичні</i>	<i>з боку попиту</i>	<i>локальні</i>	<p>Зосереджено увагу на двох типах шоків:</p> <ul style="list-style-type: none"> – <i>зовнішні шоки</i> (наростання глобальної невизначеності; підвищення світових відсоткових ставок; рецесія в країнах з розвинутою економікою; різке погіршення умов торгівлі країни; раптове призупинення притоку капіталу); – <i>внутрішні шоки</i> (кредитні буми і банківські кризи: йдеться про надмірне кредитування, що зазвичай, створює внутрішні фактори вразливості, такі як «бульбашки» цін на активи чи буми споживання та інвестицій; після того, як вони лопаються, насуває спад).
Макроекономічні шоки																						
<i>Внутрішні</i>		<i>Зовнішні</i>																				
<ul style="list-style-type: none"> – зміни в економічній політиці – технологічні інновації – підвищення заробітної плати – природнокліматичні явища 		<ul style="list-style-type: none"> – нестабільність світових цін – зміна світової процентної ставки – цикл ділової активності країн – торговельних партнерів – торговельний протекціонізм 																				
<i>реальні</i>	<i>перманентні</i>	<i>з боку пропозиції</i>	<i>регіональні</i>																			
<i>монетарні</i>	<i>стохастичні</i>	<i>з боку попиту</i>	<i>локальні</i>																			

* Узагальнено і побудовано автором за: [245, с. 147; 278, с. 569-570; 355, с. 203].

З огляду на зазначене, глобальні фінансові дисбаланси вирізняються мультиплікативними можливостями їх саморозвитку на основі логіки складних гетерогенних систем дисипативної природи, а їх хронічний характер свідчать про об'єктивну необхідність активізації щодо реалізації реальних заходів щодо реструктуризації геофінансового простору і створення нової системи глобального «регуляторного поля».

Гетерогенність глобальних фінансових дисбалансів є об'єктивною реакцією на загострення внутрішніх протиріч у розвитку окремих функціональних ланок світової економіки в умовах глобальних міжсистемних трансформацій. Йдеться, передусім про конфлікт між глобально усупільненим виробництвом (на основі глобалізації та інтеграції національних капіталів у глобальний капітал) і зростаючою самодостатністю окремих структурних ланок глобально-центричної економічної системи, девальвацією на цій основі принципу «системної уніфікованості процесів глобального розвитку». У результаті послаблюється «домінантна функція системної якості», натомість глобально-центрична економічна система, що базується на таких вартісних категоріях як гроші / валюта, кредит, відсоток, фінансові активи, податки і борги, «набуває ознак дисипативності» [65, с. 534]. У її вимірах важливо звернути увагу на декілька фундаментальних першооснов порушення вартісних пропорцій перерозподілу світових доходів і загострення глобальних фінансових дисбалансів.

Передусім йдеться про гетерогенізацію системи *грошових відносин* в широкому розумінні модифікації вартісної основи грошей; і *валютних* – у розумінні інтернаціоналізації вартісно-цінових відносин на світовому ринку. У сучасних умовах гроші перестали відігравати роль об'єктивного регулятора та індикатора реального стану справ в економіці й трансформувалися у свого роду «знакові і волюнтариські інструменти», які до того ж функціонують самі по собі, відірвано від реального сектору глобальної економіки [254, с. 113]. За цим колосальним і практично не регульованим оборотом «віртуальних грошей» стоять не товари і послуги, а переважно вторинні (третинні і т.д.) фінансові інструменти, які є прототипом віртуального, а не реального сектору економіки [91, с. 32].

Із відміною золотодевізного стандарту на початку 70-х років минулого століття світова грошово-валютна система втратила єдине інтернаціональне начало. «Ідея символічного ядра цієї системи – створення СПЗ – міжнародної розрахункової грошової одиниці МВФ виявилася практично нездійсненою, а долар у ролі світових грошей у нових умовах все більшою мірою демонструє свою функціональну неспроможність» [65, с. 540]. Свого часу голова ФРС *А. Грінспен* застерігав, що «відхід від золотого стандарту обов'язково закінчиться катастрофою», адже за словами *Г. Попова* «за грошима має стояти золото, чи загальне державне регулювання» [254, с. 113]. Таким чином, гроші повинні бути підкріплені реальними активами, а не віртуальними зобов'язаннями.

Умови функціонування сучасної економічної системи будь-якої країни, що базується на ринкових засадах, як і всієї глобальної економіки загалом, визначають ключову роль *кредиту і кредитних відносин* у системі економічних відносин та механізмі взаємодії економічних агентів. У минулому кредит традиційно використовувався як потужний інструмент формування ресурсного потенціалу економічного зростання. Проте в умовах динамічного розвитку «економіки фінансових інновацій» [191, с. 62] і структурованих кредитних продуктів, кредит став одним із інструментів «масового спекулятивного перерозподілу майбутніх доходів». Передусім ідеться про «гігантські обсяги» споживчого кредиту (наприклад, в США щомісячно кожна сім'я виплачує на покриття споживчого кредиту до 15 % свого доходу; в Росії вже 20 % населення витрачають на виплату відсотків за такими кредитами $\frac{1}{4}$ доходів) [254, с. 115]. Другим джерелом спекулятивного перерозподілу майбутніх доходів стали не першокласні іпотечні кредити (як відомо, сучасна глобальна криза формально розпочалася у сфері нерухомості через створення багаторівневої «системи розстрочки оплати купленої нерухомості») (рис. 2.3.5). І, на кінець, сек'юритизація активів і структуровані кредитні продукти, що як правило, пов'язані з перерозподілом агрегованого набору різного роду базових ризиків (наприклад, ринкових і кредитних). Перетворившись у складний ланцюг передач у трансмісійному механізмі кредитних відносин, структуровані кредитні продукти, стали одним із елементів «спекулятивної економіки» (до липня 2007 року ви-

пуск продуктів структурованого кредитного фінансування зростав експоненціальними темпами: зокрема, емісія окремих структурованих кредитних продуктів у США і Європі збільшилася з 500 млрд. дол. США в 2000 році до 2,6 трлн. дол. США в 2007 році [124]).

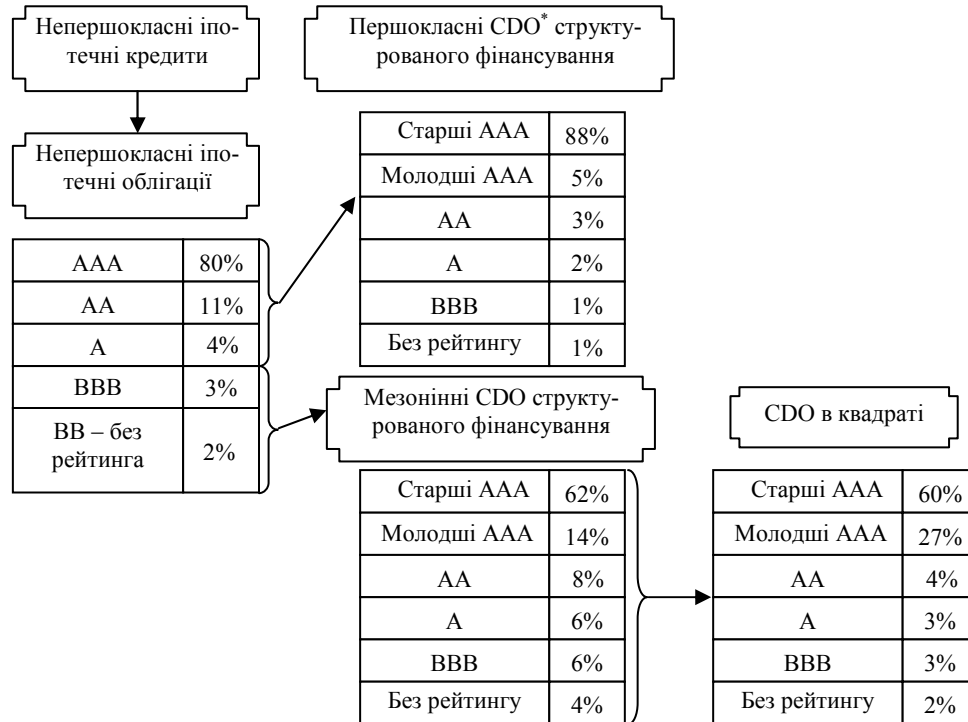

Рис. 2.3.5. Структуровані кредитні продукти [124, с. 10]

Примітка:

*CDO – облігації, забезпечені борговими зобов'язаннями.

Ще однією детермінантою загострення глобальних фінансових дисбалансів є *відсоток* – ідеальний інструмент для спекуляцій і вибудовування «фінансових пірамід» [10, с. 231-234], під впливом якого відбувається деформація «вільного ринку» в глобальних масштабах [120; 420]. Фінансова піраміда працює за «принципом казино», а сам факт її існування насправді означає нестачу реального доходу і виплату зростаючих відсотків за рахунок нових позик і нових учасників. Гарантійною основою фінансової піраміди гіпотетично є реальний бізнес, що працює з надприбутками. Проте насправді такі бізнес-стратегії зазвичай передбачають виплату відсотків за рахунок нових кредиторів, а не за рахунок виручки і прибутку від господарської діяльності. За схожою схемою «надуваються мильні бульбашки» на ринках акцій і нерухомості, на валютних ринках і ринках товарно-сировинних ф'ючерсів, які приносять надприбутки першим учасникам за рахунок нових інвесторів. Саме перепродаж активів за зростаю-

чими цінами новим власникам створює оманливе відчуття надприбутків і втягує у спекулятивні операції нових інвесторів. При цьому спекулянти зазвичай добре поінформовані про поточну кон'юнктуру і ще до корекції цін продають спекулятивні активи менш поінформованим інвесторам.

Порушення вартісних пропорцій перерозподілу світових доходів зумовлене деформацією сутності й функціонального призначення *фінансових активів*. Загалом їх виникнення стало свого часу проривом у розвитку економіки на етапі становлення капіталізму в XVIII-XIX століттях. Логіка їх обігу була простою: потрібні для розвитку бізнесу кошти давав інвестор в обмін на частку в підприємстві, яка визначалася кількістю акцій. При цьому головним мотивом вкладення грошей в акції був дохід, який вони приносили своєму власнику – дивіденди. По суті акції й акціонерний капітал стали альтернативою банківському вкладу. Теоретично загальна вартість компанії (тобто вартість всіх її реальних активів) повинна дорівнювати вартості її акцій. Початкова логіка акціонування була саме такою: вклавши долар у компанію, інвестор отримував право на частину її майна, яка прирівнювалася до долара. У випадку неефективного господарювання вартість усіх активів фірми знижувалася; і навпаки, при ефективному господарюванні – зростала. Але завжди дотримувалися незмінного правила: вартість акцій була безпосередньо пов'язана з реальною економікою, а точніше – з реальним станом справ у конкретній компанії: розвивалася компанія – зростала вартість її активів – зростали дивіденди, які виплачувалися за акціями – зростала і вартість самих акцій [302, с. 13-33].

Однак за останні кілька десятиліть XX століття сама природа, як акціонерного, так і боргового капіталу, суттєво змінилася. Зокрема, вартість цінних паперів розвинутих країн за останні два десятиліття минулого століття збільшувалася (приблизно на 6 % у рік) удвічі швидше, ніж випуск товарів [86, с. 118]. На рубежі століть сукупна вартість фінансових активів країн-членів ОЕСР перевищувала загальний обсяг виробництва в цих країнах також у два рази [426, с. 228, 232, 233].

В умовах динамічного розвитку «економіки симулякрів» [91, с. 36-41] практично ніхто з біржових гравців не купує акцій для отримання дивідендів. Акції купують з метою наступного перепродажу і отримання прибутків від зростання їх курсової вар-

тості. Принцип надзвичайно простий: дешево купити – дорого продати. І так – багато разів. Від кожного успішного продажу залишається прибуток, від провальної операції утворюється збиток. У цьому перманентному процесі немає місця очікуванню дивідендів. Вони вже не первинний фактор, як раніше, а – вторинний. У такий спосіб акції із гаранта вартості компанії та інструменту, що засвідчував право її власнику на отримання частини прибутку цієї компанії у вигляді дивідендів, перетворились на один із елементів спекулятивної біржової гри, в якій головне – зростання чи падіння вартості самої акції, а не дохід, який вона приносить.

У результаті фінансові спекуляції стали набагато привабливіші, ніж фінансові інвестиції в реальне виробництво. По суті «менеджер інвестиційного фонду, витіснив промисловця як ключову фігуру у світовому капіталістичному виробництві» [464].

Порушення вартісних пропорцій перерозподілу світових доходів відбувається і в результаті девальвації основних принципів оподаткування. Ця проблема надто масштабна, а тому обмежимося лише декількома прикладами.

Перший приклад – бурхливий розвиток «офшорної економіки», яка чинить руйнівний вплив на «материнську економіку» [119, с. 9-12]. Це відбувається не лише тому, що підривається її виробничий потенціал, але й тому, що одночасно відбувається зниження ефективності управління «материнською економікою» з боку держави. Наприкінці минулого століття обсяг зовнішніх активів офшорів збільшувався в середньому на 6 % в рік, перевищивши до кінця 1990-х років 5 трлн. дол. США. А вже в кінці 2009 року, за підрахунками Tax Justice Network, в офшорах знаходилося 11,5 трлн. дол. США. Завдяки цим компаніям корпорації усього світу економлять більше 225 млрд. дол. США.

Проблема зниження ефективності управління економікою з боку національної держави через посилення офшорного характеру економіки – проблема глобальна. Офшори використовуються не лише для «втечі» від податків, але також для «оптимізації фінансових потоків» у глобальних масштабах і організації різного роду афер (наприклад, для управління потоками «гарячих грошей», їх переміщення з одних країн в інші й провокування криз, обвалу національних валют і т.п.). Фінансові кризи кінця минулого століття в країнах Південно-Східної Азії виявили цікаву особливість: біль-

шість банків і компаній опинилися у стані дефолту через значну заборгованість перед своїми офшорними філіалами.

Традиційно офшорні юрисдикції конкурують за максимальне надання секретності з метою залучення фінансових потоків. Але при цьому під фінансовою таємницею приховуються всі види шахрайства: корупція, несплата податків, торгівля інсайдерською інформацією, фінансування тероризму тощо. Особливо рельєфно всі ці проблеми проявилися впродовж поточного десятиліття, а надто з початком світової економічної кризи, коли об'єктивно виникла необхідність більш активного втручання держави в різні сфери національної економіки, а результати такого втручання виявилися більш ніж скромні. Якщо першопочатково цілями боротьби з офшорами в США оголошувалися призупинення відтоку інвестицій з країни, боротьба з «відмиванням брудних грошей» і фінансуванням тероризму, збільшення податкових надходжень у федеральний бюджет, то згодом акцент було зроблено виключно на фіскальні цілі» [119, с. 12].

Другий приклад – зростаюча кількість країн з «режимами найбільшого сприяння для іноземних інвесторів». Як відомо, кожна з цих країн встановлювала найнижчі податки, обмежувала соціальні права громадян (що, зрозуміло, сприяло зниженню вартості робочої сили), утримувалась від введення екологічних стандартів (а це сприяло економії на природоохоронних витратах) та інших загальноприйнятих норм господарської діяльності й, ціною таких втрат перетворювалася на своєрідний «виробничий офшор», привабливий для іноземних інвесторів. У першу чергу, в категорію «виробничих офшорів» потрапили країни, що розвиваються, куди на цілком юридично законних підставах почали «мігрувати» виробництва із розвинутих країн. Для країн Заходу це теж мало щонайменше два серйозні наслідки: по-перше, вже з 1960-х років окреслилися явно виражені ознаки деіндустріалізації цих країн; по-друге, транснаціональні корпорації і банки не сплачували податків у державну казну від своїх зарубіжних операцій. У такий спосіб виникла реальна загроза подриву виробничого потенціалу більшості країн Заходу, а надто США; проявилися риси «демонтажу материнської економіки» (тобто економіки тієї країни, компанії і банки якої вивозять свій капітал за кордон і створюють «юрисдикції фінансової секретності») [119].

Третій приклад – «трансфертне ціноутворення», що особливо актуально в контексті формування глобальних ланцюгів доданої вартості і оподаткування міжнародного бізнесу. Йдеться, передусім, про великі міжнародні корпорації із значною кількістю виробничих, торговельних, фінансових підрозділів, між якими циркулюють «трансферти» напівфабрикатів та інших «продуктів» (в т.ч. фінансових). Ціни на них, як відомо, встановлюються з урахуванням «оптимізації» податків, тому співвідношення так званих «трансфертних» цін з реальними витратами на виробництво напівфабрикатів та інших «трансфертних продуктів» відоме лише вузькому колу осіб (як правило власникам і вищому керівництву компанії). Зрозуміло, що така практика ціноутворення на внутріфірмові трансферти де-юре провокує асиметричність інформації, а де-факто означає значні втрати для суспільства у формі податкових втрат.

Четвертий приклад – добродієнні фонди (charity funds), які можна зарахувати до категорії «внутрішніх офшорів», оскільки вони мають спеціальний податковий (пільговий) статус і дають можливість окремим категоріям платників ухилятися від сплати податків. Тема добродієнних фондів як «податкових сховищ» досить багатоаспектна і виходить за рамки даного дослідження. Тому зупинимося лише на кількох позиціях загального характеру.

Добродієнні фонди є свого роду центрами накопичення і розширеного відтворення позичкового капіталу. Вони знаходяться поза сферою ефективного контролю з боку суспільства і держави. Проте водночас ці фонди, перебуваючи під контролем олігархічних кланів і під прикриттям соціально-значимої діяльності (охорона здоров'я, захист навколишнього природного середовища, боротьба з бідністю, освітня діяльність і т.п.), що звільняється від оподаткування, здійснюють управління суспільством у своїх інтересах. Добродієнні фонди найпоширеніші в США, де вони зазвичай мають назви, похідні від імен мільярдерів-засновників (наприклад, *Карнегі*, *Рокфеллер*, *Меллон*, *Форд*, *Морган* і т.д.). Олігархічні клани як правило використовують одночасно декілька фондів для ухилення від податків. Так, наприклад, в 1970-ті роки сімейство Рокфеллерів приховувало своє багатство більше ніж у 100 добродієнних і трастових фондах. Останнім часом серйозної критики зазнає діяльність одного з найбільших добродієнних фондів – Фонду Білла Гейтса, інвестиції якого в різні активи

складають понад 60 млрд. дол. США, що, до речі, перевищує ВВП 70 % країн світу. Так, зокрема, газета Los Angeles Times повідомляє, що 41 % інвестицій Фонду вкладено в корпорації, чия діяльність «суперечить його благодійним цілям», а головним критерієм формування портфеля інвестицій є максимізація прибутку. Фонд здійснює інвестиції в 60 компаній, серед яких такі гіганти як British Petroleum (видобуток і переробка нафти) та Anglo American (видобуток золота), що забруднюють навколишнє середовище і наносять шкоду здоров'ю людей [119, с. 15].

Невід'ємною детермінантою глобальних фінансових дисбалансів є світова *боргова економіка*. Ще декілька десятків років тому «боргової економіки» в якості самостійного напрямку економічної науки не існувало. Її формування було спровоковане латиноамериканською «борговою хворобою» другої половини 70-х років минулого століття (йдеться про боргову кризу в Мексиці, Аргентині і Бразилії). Вже тоді боргова криза переконливо довела, що світова економіка функціонує в дефіцитному режимі і за всіма параметрами є борговою: загальносвітове сальдо за поточними операціями з тих часів залишається від'ємним, а світові інвестиції перевищують світові заощадження. На кінець 2011 року валові фінансові зобов'язання центральних урядів країн ОЕСР перевищили 105 % номінального ВВП, при сумарному дефіциті торгового балансу цих країн (-258,6 млрд. дол. США). Ліва частина цієї заборгованості припадає на такі країни як Японія (218,7 %), Греція (159,3 %), Італія (128,4 %), Португалія (115,8 %), США (107,0 %), Франція (100,0 %), Велика Британія (93,3 %) [419]. Наведена статистика свідчить про те, що в світовій економіці утвердилися деструктивні тенденції формування так званої «споживацької» моделі економічного розвитку, в умовах якої «нації знаходяться у стані хронічних боржників, уряди не розпоряджаються достатніми ресурсами, суспільні інститути недофінансовуються, а населення переобтяжене заборгованістю за іпотекою і кредитами овердрафт...». Причина цього грошового дефіциту і неплатоспроможності полягає в тому, що «фінансові системи... в усіх країнах фактично базуються на борговій економіці... створення сучасних грошей і боргу відбувається паралельно... Сучасне покоління перестало відчувати руйнівний вплив зростаючого боргу, а грошова система, яка базується на боргах, є найгіршою для суспільства з усіх проектів грошових систем» [480]. Сучасна глобальна криза

переконливо демонструє, що в умовах глобальної боргової економіки і фіскальної кризи потенціал для краху зберігається.

Підсумовуючи вищезазначене, варто звернути увагу на те, що сучасна світова економіка зробила величезний крок у бік того, що економісти в минулому називали «фіктивним капіталом», а тепер – «фінансовими бульбашками». В сучасному геопросторі відбулося не лише відокремлення руху вартісного багатства від його матеріально-речових форм, а відбулася повна девальвація вартості як субстанціональної основи відображення «соціально-економічної форми єдності простору і часу» [83, с. 96]. В сучасній економічній літературі для відображення цих процесів широко використовується термін «віртуальна економіка» [69] та його синоніми – вже усталений – «фіктивна економіка» [83, с. 99] і порівняно новітній – «економіка симулякрів» [91, с. 36-41]. «Віртуальна економіка, – пишуть *К. Гедді* та *Б. Айкс*, – базується на обманливому уявленні про всі найважливіші економічні параметри, оскільки не оперує реальними грошима і реальними цінами» [69, с. 34]. Йдеться про віртуальну природу вартості, що представлена «знаковими і волонтариськими інструментами», які функціонують самі по собі, відірвано від реального сектору глобальної економіки; про сучасну природу цінних паперів, що перетворившись на один із елементів спекулятивної біржової гри, стали набагато привабливіші для вкладення капіталу, ніж фінансові інвестиції у реальне виробництво; про відпрацьовані у світовій практиці механізми багаторазового нееквівалентного перерозподілу вартості через офшори і трансферне ціноутворення; на кінець про природу глобальної боргової економіки, представленої вартістю, якої реально в економіці не існує. Саме такою оманливою є природа віртуальної вартості і, базованої на ній, «економіки симулякрів».

Таким чином, наростання гетерогенності світової економіки й ускладнення структурних субординацій у її вимірах призвели до гетерогенізації глобальних фінансових дисбалансів (рис. 2.3.6), системні детермінанти загострення яких можна систематизувати у декілька груп.

Рис. 2.3.6. Системні детермінанти гетерогенності глобальних фінансових дисбалансів

Примітки:

* Узагальнено і побудовано автором.

** Дет. див. [12; 308].

*** Дет. див. [254].

**** Дет. див. [239]

***** Термін «синкретична модель» запозичено з: [136, с. 5].

По-перше, з позицій суспільно-історичних міжсистемних трансформацій, вони розглядаються як фундаментальні внутрішні протиріччя сучасного етапу капіталізму, названого «капіталізмом грошового управління», чи в іншій редакції – його «споживацько-боргової моделі англосаксонського типу» [65, с. 352-366; 286].

По-друге, у рамках теорії структурних криз вони розглядаються як наслідок глобальних структурних диспропорцій. Іншими словами, детермінантами виникнення глобальних фінансових дисбалансів є структурні диспропорції, що накопичилися у світовій економіці і мають здатність тривалий час зберігати рівновагу й стійкість світової економіки і її фінансової сфери. Однак це свого роду «вмонтований детонатор»,

що становить загрозу стійкості і стабільності світової фінансової системи і світової економіки вцілому. Про гетерогенний характер глобальних дисбалансів (йдеться про специфіку виникнення, різновекторну динаміку та ускладнення структурних субординацій) можна судити хоча б із такого, далеко неповного їх переліку: 1) у більшості країн поглибилися платіжні дисбаланси; 2) відбулося скорочення частки «старих гравітаційних центрів» у загальній сумі глобальних заощаджень за відповідного зростання обсягів заощаджень у «нових гравітаційних центрах» (насамперед, це стосується країн Азії та експортерів нафти) – так званий «парадокс заощаджень» (*global savings glut*); 3) спостерігалось багаторічне поглиблення диспропорцій у розвитку фінансового й реального секторів світової економіки (причиною цього стало збереження низького рівня реальних довгострокових процентних ставок у більшості країн протягом останніх років докризового періоду на фоні зниження норм інвестування майже в усіх промислово розвинутих країнах); 4) у результаті домінування операцій із фінансовими активами відбулося перетворення фінансового сектору світової економіки на практично самостійну сферу; 5) накопичився глобальний надлишок ліквідності у наслідок американської політики «легких грошей»; 6) відбулася зміна векторної спрямованості транскордонних потоків капіталу; 7) спостерігалось збереження в більшості країн тенденції випереджального зростання інфляції порівняно зі збільшенням реального ВВП. За влучним алегоричним порівнянням *М. Обстфельда* «...ця суміш інгредієнтів, як ми тепер знаємо, виявилася смертельною» [469], а «гіпертрофія фінансових підходів до управління економікою стала найочевиднішим проявом нездорового характеру всього науково-теоретичного фундаменту, на якому вибудовувалася економіка вибраного кола високорозвинутих країн» [38, с. 283].

По-третє, з інституційної точки зору причини глобальних фінансових дисбалансів можна розглядати у площині «провалів» двох найбільших інститутів – ринку і держави. У такому контексті глобальні фінансові дисбаланси стали формою прояву недовіри ринкових інститутів і, водночас, неефективності державної політики економічного регулювання (йдеться про лобізм інтересів у сфері політики лібералізації потоків капіталу і мінімізації контролю за фінансовими ринками і фінансовими спекуляціями). Інколи, як альтернативну причину глобального масштабу, розглядають

«провал» усієї неоліберальної парадигми управління економікою, що найбільшою мірою проявився в англосаксонських країнах [229, с. 107].

По-четверте, особливою актуальністю (серед прихильників альтернативних теорій) користуються психологічні фактори у поясненні причин загострення глобальних фінансових дисбалансів та кризових явищ. Виходячи за рамки неокласичного аналізу, прихильники цих концепцій особливу увагу акцентують на «людському чиннику», а точніше – на людських помилках. Підкреслюючи вплив некомпетентності, жадібності й ірраціональності, вони акцентують увагу на непрофесіоналізмі керівництва окремих фінансових інститутів, безвідповідальності фінансових агентів, що продають завідомо ризикові активи, вказують на експлуатацію фінансового простору «спекулянтами різного калібру» та повне ігнорування ними усіх кризових передумов, недостатню компетентність державних діячів у сфері прийняття управлінських і фінансових рішень [229, с. 108].

Отже, накопичені системні ризики і детермінанти ставлять на порядок денний питання розробки якісно нових теоретичних і методологічних підходів до формування концептуальних основ глобальних фінансових дисбалансів в умовах нерівноважного глобального розвитку. Адже потенціал фундаментальних теорій (класика, неомарксизм, неокласика, посткейнсіанство, монетаризм), на яких в різні епохи базувалося функціонування економічних систем, в умовах сучасних міжсистемних трансформацій наблизився до вичерпання. За таких умов зростає значення різних шкіл і течій сучасної гетеродоксії, представники яких у поясненні системних детермінант нерівноважного розвитку й глобальних фінансових дисбалансів виходять із принципів історичної специфічності; кругової і кумулятивної причинності (*Ф. О'Хара* [239]); ендогенних протиріч між фінансовими інститутами, економічним розвитком та інноваціями (*К. Перес* [244]); гетерогенності (неоднорідності) агентів і їх нерівномірного розвитку (*Ф. О'Хара* [239]); ірраціональної поведінки людини у нестабільних і нерівноважних економічних системах (*Дж. Акерлоф, Р. Шиллер* [2]). Незважаючи на те, що ці підходи вирізняються помітною еkleктичністю, вони доповнюють теорії ефективного попиту такими факторами як невизначеність; вплив інститутів, звичок та інтересів; новаторства і технологічних змін; гетерогенності агентів й нерівномірності розвитку і,

цим самим, спростовують принципи оптимізації і рівноваги. У такий спосіб гетеродоксальні концепції конструктивніше пояснюють детермінанти і форми прояву глобальних фінансових дисбалансів в умовах нерівноважного глобального розвитку та загострення кризових явищ.

Висновки до розділу 2

У другому розділі окреслено методологічні засади дослідження асиметрій і дисбалансів глобального розвитку; узагальнено основні концепції, запропоновано методичний інструментарій аналізу та здійснено емпіричну перевірку гіпотези асиметричності глобального розвитку; побудовано геостратегічну матрицю диссиметричності гео економічного простору та здійснено емпіричну інтерпретацію асиметрій і дисбалансів глобального розвитку. За результатами проведеного дослідження зроблено такі висновки і узагальнення:

По-перше, системна роздвоєність глобалізаційних процесів зумовлена посиленням амбівалентних імпульсів, що характеризують одночасну наявність двох протилежних тенденцій у формуванні глобального простору. З одного боку, інформаційна революція і глобалізація значно підвищили мобільність товарів, послуг, капіталів, робочої сили, технологій та інформації і, цим самим, збільшили шанси для динамічного розвитку усіх країн, в тому числі, країн, що розвиваються. Однак з іншого боку, з багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин економічний глобалізм на старті третього тисячоліття так і не став всеосяжним процесом.

По-друге, спостерігається поглиблення контрасту між цілісністю та фрагментарністю геопростору, що порушує організаційно-функціональну рівновагу глобально-центричної економіки та консервує асиметричність глобального розвитку. За таких умов світ і надалі продовжує розвиватися на «різних швидкостях», одночасно тяжіючи як до уніфікації глобальних перетворень та конвергенції соціально-економічного розвитку окремих країн, так і стикаючись із факторами індивідуалізації, диференціації та дивергенції глобального розвитку. За таких умов стихійні процеси глобалізації посилили диспропорції та нерівноважність світової економіки. Стисненими у часі та інтенсивнішими у просторі стають світові фінансові кризи, посилюються асиметрії та

дисбаланси. Нерівноважний асиметричний світ став звичним середовищем функціонування світової економіки.

По-третє, виходячи із методологічного концепту асиметрії, як багатовимірної системи відображення форм прояву нерівноважного розвитку у просторі і часі та, враховуючи основні підходи до розуміння динаміки соціально-економічних систем у їх історичній протяжності, ретроспективі та перспективі, виокремлено та систематизовано основні концепції асиметричності глобального розвитку у розрізі таких груп: 1) базові концепції міжнародного поділу праці і міжнародного руху економічних ресурсів, які визначають нерівномірність (асиметричність) розміщення економічних ресурсів як рушійну силу розвитку світової економіки; 2) економічні теорії індустріального суспільства, які базуються на унітарно-стадіальній концепції глобального розвитку, аргументуючи його асиметричність нерівномірністю внутрішніх ендогенних механізмів економічного розвитку країн у просторі і часі; 3) цивілізаційні (соціокультурні) теорії постіндустріального суспільства, які базуються на плюралістично-циклічній концепції розвитку і розглядають асиметрії з позицій диференціації постіндустріального суспільства і локальних цивілізацій та асинхронності циклів глобального розвитку; 3) гетеродоксальні концепції, методологічною основою яких є теорії нелінійної динаміки засади нової компаративістики і нового інституціоналізму.

По-четверте, загальнометодологічні підвалини дослідження асиметричності глобального розвитку на початку XXI століття визначає логіка сучасних міжсистемних трансформацій, у результаті яких відбувається перехід від вертикально-ієрархічних і лінійно детермінованих систем до формування багатополюсного геопростору, що розвиватиметься на принципах гетерогенізації та диференціації. Проведені розрахунки і первинна кластеризація на основі методу лінгвістичних змінних підтверджують гіпотезу диссиметричності глобального простору, інтеграційні і глобалізаційні взаємозв'язки у якому вкладаються у концепт «концентричних кіл Аполлонія» і, в контексті якої розглядається можливість стохастичного утворення різного формату кластерів навколо локальних точок стійкої рівноваги та формування диференційованого суспільства «третьої хвилі».

По-п'яте, у сучасній глобально-центричній економіці так і не вирішеним залишається феномен маргіналізації держав, які залишаються «узбіччям» глобалі-

зованого постіндустріального суспільства. Разом з тим, результати первинної кластеризації демонструють появу у світовій економіці так званих нових (у тому числі, й багатих) країн-маргіналів (Макао та Ісландія, Люксембург і Бруней-Даруссалам, Індія та Індонезія, Росія і Республіка Корея), які знаходяться на межі різних соціально-економічних систем і культур. Таким чином, останнім часом поступово почав втрачати сенс традиційний для індустріальної епохи поділ країн на так звані «три світи» (концепція С. Аміна), у результаті чого спростовується традиційний підхід до класифікації країн на розвинуті, ті, що розвиваються і країни з перехідною економікою.

По-шосте, за результатами первинної кластеризації побудовано геостратегічну матрицю диссиметричності глобального розвитку, емпіричний аналіз якої дав можливість аргументувати багатовимірність асиметричності геопростору, як об'єктивно існуючу реальність та розкрити особливості й ключові фактори нелінійної динаміки глобального розвитку, виокремити найбільш конфліктні регіони, відстежити процеси перерозподілу світового економічного багатства і дифузії економічної могутності між «старими» і «новими» гравітаційними центрами, акцентувати увагу на проблемах нерівноважного глобального розвитку. Групування країн у «клуби конвергенції» проводилося не лише за принципом їх економічної чи цивілізаційної близькості, але й у тому числі з урахуванням рівня економічного багатства і економічної свободи людини, їх більшої чи меншої схильності до глобальних дисбалансів, соціальних і геополітичних потрясінь. Результатами евентуально-емпіричного аналізу геостратегічної матриці аргументовано підтвердили ідею багатополюсного світу з «непостійною геометрією» і нелінійною «хиткою рівновагою», дисипативними центрами якої є «старі» і «нові гравітаційні центри».

По-сьоме, побудований на основі загальносистемного закону Лібіха ранговий порядок асиметрій у розрізі дев'яти функціональних блоків, переконливо продемонстрував відносно рівномірний розподіл економічної могутності у глобально-центричній економічній системі, проте водночас і є свідченням можливого наростання фрагментарності інформаційно-технологічного розвитку, загострення проблем у сфері забезпечення енергетичними ресурсами, посилення екологічних ризиків і катастроф, несприятливих соціодемографічних трендів; значною мірою

проблема диссиметричності геопростору пов'язана з інституційними «провалами» та соціокультурними обмеженнями.

По-восьме, гетерогенність глобально-центричної економічної системи супроводжується наростанням нелінійності й нерівноважності глобального розвитку, що в підсумку призводить до концентрації системних детермінант глобальних дисбалансів у так званих точках біфуркації і супроводжується ускладненням форм їх прояву та масштабністю наслідків. Як теоретико-методологічну основу аналізу системних детермінант глобальних фінансових дисбалансів доречно виокремити чотири основні концептуальні підходи: 1) *концепція просторового виміру*, що аргументує причини асиметричного характеру глобальних платіжних дисбалансів і просторової незбалансованості боргу і кредиту в глобальній економіці; 2) *концепція функціонального виміру*, аргументи якої базуються на принципово різному (у т.ч. у часовому вимірі) характері попиту і пропозиції на світовому ринку товарів, послуг, капіталу; 3) *концепція інституційного виміру*, що пояснює причини структурної незбалансованості заощаджень та інвестицій, боргу і кредиту в глобальній економіці значними відмінностями в інтересах і потребах інституційних секторів національної і глобальної економіки; 4) *концепція геополітичного виміру* акцентує увагу на політичній незбалансованості боргу і кредиту у геоекономічному просторі. Таким чином, об'єктивно існуюча асиметричність глобального розвитку (його нерівномірність, неоднорідність, асинхронність тощо) у просторовому, функціональному, інституційному та геополітичному вимірах визначає системні детермінанти глобальних фінансових дисбалансів та гетерогенність форм їх прояву.

Основні результати розділу опубліковано у наукових працях автора [138; 139; 142; 145; 147; 151; 152; 157; 158; 174; 176; 443; 444; 445; 446].

РОЗДІЛ 3

ФІНАНСОВІ ДИСБАЛАНСИ ЯК ФОРМА ПРОЯВУ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИХ АСИМЕТРИЙ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

3.1. Глобальні платіжні дисбаланси і структурне нагромадження диспропорцій у світовій валютній системі

Останнім часом глобальні платіжні дисбаланси із гострої форми трансформувалися у статус-кво стабільної нерівноваги. Сталося це в основному через те, що платіжні дисбаланси – це лише часткові явища, за якими стоять проблеми набагато масштабнішого характеру, серед яких, у тому числі, – асиметричність глобального розвитку та накопичення внутрішніх протиріч у світовій валютній системі з часів золотого стандарту. У цьому зв'язку важливо усвідомити, що в ході еволюції світової валютної системи «помилки експериментів світового співтовариства з валютними курсами швидше сумувалися, а ніж вирішувалися» [250, с. 143]. Щоб зрозуміти витoki цієї проблеми та оцінити масштабність накопичених структурно-функціональних асиметрій і дисбалансів у світовій валютній системі на сучасному етапі глобального розвитку, важливо апелювати до ретроспективи її розвитку, проаналізувати сильні і слабкі сторони на кожному з етапів її еволюції (Додаток 3).

Вперше в новітній історії глобального розвитку світова валютна система була організаційно й інституційно оформлена на міжнародній конференції в Парижі у 1867 році. Це була типова система з вмонтованим механізмом автоматичного коригування платіжних балансів – так звана «система фіксованого стандарту», для якої були притаманні: фіксація золотого вмісту національних валют і встановлення обмінного курсу між ними на основі золотого паритету; обіг золотих монет і вільний обмін банкнот на золоті монети за номіналом; вільний експорт та імпорт золота (що, відповідно до дії механізму «золотих точок», давало змогу утримувати стабільність обмінного курсу валют). У такий спосіб золотомонетний стандарт, як система фіксованих валютних курсів, безумовно, відіграв важливу роль у розвитку світової капіталістичної системи, забезпечивши стабільність цін, вільний перелив капіталу та автоматичне вирівнювання платіжних балансів. Період з 1870 до 1914 року характеризувався зростаючою по-

пулярністю ліберальної економічної ідеології, становленням ринкової системи стійкого зразка.

Теоретично елімінування дисбалансу зовнішніх платежів за системи фіксованих валютних курсів є двостороннім і, у цьому аспекті, система є симетричною. Однак, необхідно зазначити, що підтримка фіксованого курсу валюти у системі такого типу передбачає використання офіційних золотих резервів. Якщо цей процес є тривалим у часі, то можливе вичерпання золотих резервів, що означатиме фінансову кризу для дефіцитних країн. У цьому сенсі Паризька система золотомонетного стандарту у повноцінному розумінні проіснувала лише кілька років і фактично припинила свою дію з початком Першої світової війни – через запровадження урядами держав, які воювали, інфляційного фінансування військових витрат і різноманітних валютних обмежень (заборона експорту золота, припинення вільного обміну банкнот на золото тощо) [351, с. 435-436].

Після Першої світової війни, практично упродовж століття розвиток усієї світової економіки і здатність країн забезпечувати зовнішню макроекономічну рівновагу визначалися змінами у світовій валютній системі, що відбувалися у результаті постійних пошуків резервного активу, який забезпечив би її стійкість. Повеєнна інфляція і крах міжнародного економічного порядку, що базувався на домінуванні британської економіки і її національної валюти, змусили провідні країни (передусім США і Великобританію) до розробки принципів реформування світової валютної системи. Ще не збагнувши справжньої причини краху золотомонетного стандарту, після Першої світової війни було здійснено спробу повністю його відновити, що й стало головною метою Генуезької міжнародної економічної конференції 1922 року. В основу цієї системи було закладено золотий стандарт і домінуючу роль фунта стерлінгів, а основним міжнародним фінансовим центром залишався Лондон, який продовжував переслідувати імперські амбіції. Однак основної стратегічної цілі – відновлення золотомонетного стандарту – так і не вдалося досягти. Причинами цього стали не лише негативні наслідки війни, але й принципово нові організаційно-інституційні зміни у глобальному економічному розвитку. Тому нова Генуезька валютна система, яка все ще виходила із ситуації XIX сторіччя і тимчасовості відходу від класичного золотомонетного стандарту, від самого початку відігравала роль проміжної, тимчасової ланки в еволюційному

розвитку світової валютної системи, а тому вирізнялася дисипативністю і нестабільністю.

Спочатку золотомонетний стандарт був витіснений золото-злитковим. Угоди зі злитками були доступні лише для юридичних осіб і лише при здійсненні міжнародних трансакцій. Цей момент особливо важливий, оскільки була встановлена олігополія у сфері валютних операцій при домінуванні Банку Англії. Наступним кроком стали досягнуті домовленості між європейськими державами щодо прив'язки емісії їх національних валют до фунта і зберігання золота у Банку Англії. Відтак відбувся перехід до золото-девизного, а згодом і стерлінгового стандарту. За допомогою проінфляційної політики Банк Англії стимулював пожвавлення британської економіки і її експортну експансію. Проте накопичення фунтів призвело до виникнення дисбалансу у співвідношенні між національною валютою і золотим запасом Великобританії, яка виявилася неспроможною виконати свої зобов'язання.

У підсумку все це загостило потребу у докорінному реформуванні Генуезької системи. Такі спроби було розпочато ще у 1930-ті роки, коли в основу формування світової валютної системи було закладено одночасно два якісно різних підходи – золото-злитковий та золото-девизний стандарт. При цьому одна група країн (йдеться про країни так званого «золотого блоку» на чолі з Францією) намагалися повернутися до довоєнної схеми організації міжнародних валютних відносин. Натомість США та деякі інші країни взагалі заборонили приватне володіння монетарним золотом, а натомість використовували кейнсіанські рецепти інфляційної підтримки економічного зростання [351, с. 436]. Проте через Другу світову війну приступити до реалізації цього стратегічного завдання вдалося значно пізніше, а завершити – лише на міжнародній конференції у Бреттон-Вудсі у 1944 році [138, с. 437].

Бреттон-Вудська валютна система золото-девизного (а точніше – золото-доларового стандарту) визначала розвиток усієї світової економіки у повоєнний період. Вона була, по-суті, «розвинутим товарним стандартом» (іншими словами, системою типу (N-1)), у якій роль N-валюти (якоря системи) відігравав долар США. Так у міжнародній валютній системі періоду дії Бреттон-Вудських угод природно встановилася американська гегемонія, яка практично, не піддавалася сумніву впродовж

п'ятнадцяти років після Другої світової війни, а світова економіка зробила крок у напрямку золото-доларового стандарту.

Фундаментальна особливість, закладена в основу побудови цієї системи – ієрархічна цілісність світової економіки на основі глобального лідерства і системної підпорядкованості усіх держав країні-гегемону. І саме ця особливість стала визначальною детермінантою перманентного продукування асиметрій у світовій валютній системі. Передусім це стосувалося: 1) проблеми корекції платіжних дисбалансів, оскільки політика врегулювання зовнішніх платежів для країн з пасивними і активними платіжними балансами природно є асиметричною; 2) проблеми ієрархічної підпорядкованості усіх держав резервному центру. Маючи можливість фінансувати будь-які платіжні дисбаланси через випуск своєї власної валюти, що згодом нагромаджується у центральних банках решти – (N-1) країн, резервний центр одноосібно отримує емісійний сеньйораж, мотивуючи активізацію проінфляційної політики.

Уроки Бреттон-Вудса полягають у тому, що у системі фіксованих валютних курсів країна, яка виконує роль якоря системи, повинна мати потужне виробництво і стабільну економіку. Натомість перманентний дефіцит платіжного балансу США, що фінансувався емісією долара з метою забезпечення зростаючого обсягу міжнародної торгівлі (явище відоме як «дилема Триффіна» [191, с. 55]) і нестача золота, у кінцевому рахунку, призвели до девальвації долара, скорочення золотого запасу країни і відмови США від золото-валютного стандарту. Це знаменувало собою крах останньої форми обмеженого золото-доларового стандарту і перехід з другої половини 1970-х років до доларового стандарту і ринкової ціни на золото на основі Кінгстонських угод.

Де-юре сучасна світова валютна система – це система з вбудованим механізмом автоматичного коригування платіжних балансів, що базується на вільному плаванні валют. Теоретично за такої системи ніколи не може бути проблем з платіжним балансом, оскільки нерівновага (дисбаланс) ліквідується через автоматичне врегулювання обмінних курсів, а будь-який зовнішній шок, який викликає зміни попиту і пропозиції, спричиняє зміни валютного курсу, у результаті чого рівновага зовнішніх платежів відновлюється. Відповідно у системі такого типу не повинно існувати якоїсь «особливої валюти», призначеної для здійснення платежів. Таких валют може бути декілька і, як

правило, ці валюти найчастіше використовуються у міжнародних розрахунках, а їх резервні функції встановлюються автоматично.

Однак, де-факто, сучасна світова валютна система ще дотепер базується «на уламках» Бреттон-Вудських угод (особливо в частині міжнародної інституційної структури), а її організаційні основи формує система з багатостороннім механізмом коригування платіжних балансів. Для цієї системи, яку можна назвати «керованою міжнародною валютною системою», визначальними є:

1) повна демонетизація золота, що зумовила відповідні зміни у функціонуванні валютної системи, серед яких можна виділити такі: 1) відрив ціноутворення від золотої основи, що проявилось в постійному зростанні цін – явищі, до того часу практично не відомому в економіці у мирний час; 2) розірвання безпосереднього зв'язку між обсягом золотих резервів центральних банків та розміром грошової емісії; 3) використання резервних валют та міжнародних розрахункових одиниць, які повністю витіснили золото з міжнародного обігу; 4) поява подвійної ціни золота – ринкової та офіційної, які після краху так званого «Золотого пулу» (1968 р.) почали дедалі більше відрізнятися, що призвело, врешті-решт, до припинення міждержавних трансакцій із золотом; 5) відмова від розміну доларів на золото навіть для центральних банків; 6) скасування фіксування золотих паритетів, тобто ліквідація офіційної ціни золота та узаконення системи вільно плаваючих валютних курсів, що було здійснено на Кінгстонській сесії Тимчасового комітету МВФ у 1976 році [351, с. 434-435];

2) проголошення паперово-валютного стандарту на основі визнання СДР головним резервним активом та міжнародним засобом розрахунків і платежу як альтернативи не лише золота, а й долара. Але реалії міжнародного економічного життя засвідчили, що фактично Ямайська валютна система функціонує як система паперово-доларового стандарту, оскільки американський долар продовжує утримувати позиції ключової міжнародної валюти;

3) офіційне закріплення плаваючих валютних курсів і права країни обирати режим валютних курсів, що обумовлює необхідний ступінь координації валютної політики у рамках механізму врегулювання зовнішніх платежів. При цьому зовнішні шоки або неадекватна політика країни є головними чинниками, що призводять до порушення рівноваги платіжного балансу. Проте зовнішні шоки можуть не спричинити дисба-

лансу платежів, якщо їх вплив виявиться симетричним щодо всіх країн. Однак найчастіше екзогенні шоки справляють асиметричний вплив, який набуває форми платіжних дисбалансів, що потребують відповідної корекції. Теоретично країна легше пристосовується до асиметричних шоків і має більше можливостей щодо проведення незалежної валютної політики, якщо обирає режим гнучких обмінних курсів, оскільки у цьому разі зовнішні платіжні дисбаланси елімінуються через зміни обмінних курсів. Однак на практиці механізм коригування платіжних балансів має свою ціну, тому уряди намагаються керувати курсами валют. Це, у свою чергу, вимагає певного рівня координації економічної політики, яка набуває форми узгодження пріоритетів економічної політики або скоординованої реакції на різні асиметричні шоки у глобально-центричній економіці [356, с. 218-219].

На початку XXI століття економічна фрагментарність і асиметричність глобального розвитку зумовлюють глибокі протиріччя між різними групами країн, що супроводжуються перманентними платіжними дисбалансами і структурним нагромадженням внутрішніх протиріч у розвитку світової валютної системи. Найбільш явно вираженими з них є протиріччя інтересів між «новими» і «старими гравітаційними центрами», які передусім стосуються місця і ролі «нових гравітаційних центрів» у світовій валютній системі. Через асиметричність розвитку й економічну відсталість більшість країн, що розвиваються є більш чутливими до структурного нагромадження асиметрій і дисбалансів у міжнародних валютних відносинах. Зокрема, ідеться про валютно-цінові диспаритети, характер пристосування до екзогенних асиметричних шоків, структурні диспропорції у золотовалютних резервах та проблеми міжнародної валютної ліквідності, вразливості до динаміки й векторів змін у сфері транскордонної мобільності капіталу. Зупинимось детальніше на цих структурно-функціональних дисбалансах у світовій валютній системі.

Глобалізація, як відомо, є важливим чинником зростання і розвитку світової економіки, оскільки вона відкриває можливості для прогресу і розвитку країн, що розвиваються через нарощування потенціалу зовнішньої торгівлі, заохочення трансферу технологій і знань, розширення джерел фінансування інвестицій. Однак у рамках глобалізованої економіки діють жорсткі закони вільного ринку й перерозподілу геоекономічної влади на принципах «неоднорідності агентів», які спрацьовують на користь

наймогутніших держав і учасників світового ринку, утискаючи слабких та консервуючи проблему нееквівалентності зовнішньої торгівлі. Остання, як правило, супроводжується валютно-ціновими диспаритетами (рис. 3.1.1) і призводить до виникнення платіжних дисбалансів, які перешкоджають накопиченню фінансових ресурсів, достатніх для фінансування масштабних інвестиційних і соціальних потреб.

Рис. 3.1.1. Валютно-цінові диспаритети та їх вплив на механізм формування платіжних дисбалансів [48, с. 171-188]

У підсумку це проковує перманентну залежність національних фінансових систем від залучення іноземних капіталів і накопичення зовнішньої заборгованості країнами, що розвиваються [48, с. 171-188].

Стабільність і рівновага світової економіки значною мірою залежать від механізмів національного і міжнародного регулювання валютних відносин. У світовій практиці можуть застосовуватися декілька систем встановлення пропорцій обміну між національною та іноземними грошовими одиницями – режим фіксованих і режим плаваючих валютних курсів, а також різновиди того й іншого. Згідно статті IV Статуту МВФ, країни мають право обирати будь-який режим валютного курсу – і плаваючий, і фіксований.

ний, за виключенням базованого на золоті як вартісному еталоні. Класифікація типів курсової політики МВФ у її останній версії містить десять основних різновидів валютної політики, що відрізняються за рівнем жорсткості чи гнучкості режиму валютного курсу (Додаток И). Попри існуючі переваги класифікація МВФ вирізняється недостатньою об'єктивністю; постійним відставанням від реалій практики, а надто у періоди криз, коли центральні банки багатьох країн змушені приймати радикальні рішення і кардинально змінювати свою валютно-курсову політику [289, с. 32-33].

З огляду на вказані проблеми, заслуговує уваги методика класифікації типів валютної політики, запропонована аналітиками та експертами Центру розвитку (Росія). Базовою основою методики є те, наскільки активно той чи інший центральний банк маніпулює курсом національної валюти, а точніше, – своїми резервами (динаміку зміни валютних резервів країн, включених в аналітичну вибірку, відображено у додатку К, а підсумкову класифікацію представлено в табл. 3.1.1).

Таблиця 3.1.1

Типологія курсової політики країн за «клубами конвергенції»

Країна ¹	Курсова політика за класифікацією МВФ (квітень 2009 р.)	Динаміка зміни валютних резервів ²	Валютно-курсова політика ЦБ ³	Курсова політика за класифікацією МВФ (квітень 2012 р.)
1	2	3	4	5
<i>Клуб конвергенції 1</i>				
США	Вільне плавання	Незначне зростання	Пасивна	Вільне плавання
<i>Клуб конвергенції 2</i>				
Японія	Вільне плавання	Незначне зростання	Пасивна	Вільне плавання
Німеччина	Вільне плавання	Незначне скорочення	Пасивна	Вільне плавання
Великобританія	Вільне плавання	Незначне скорочення	Пасивна	Вільне плавання
Франція	Вільне плавання	Помірне скорочення	Пасивна	Вільне плавання
Італія	Вільне плавання	Незначне зростання	Пасивна	Вільне плавання
Іспанія	Вільне плавання	Незначне зростання	Пасивна	Вільне плавання
Канада	Вільне плавання	Незначне зростання	Пасивна	Вільне плавання
Австралія	Вільне плавання	Значне зростання	Активна	Вільне плавання
<i>Клуб конвергенції 3</i>				
Китай	Фактична стабілізація	Дуже значне зростання	Активна	Фактична повзуча прив'язка
Індія	Кероване плавання	Дуже значне скорочення	Активна	Кероване плавання
Бразилія	Кероване плавання	Дуже значне скорочення	Активна	Кероване плавання
Мексика	Кероване плавання	Помірне скорочення	Пасивна	Вільне плавання
<i>Клуб конвергенції 5</i>				
Росія	Інші режими управління	Дуже значне скорочення	Активна	Інші режими управління

Продовження табл. 3.1.1

1	2	3	4	5
Республіка Корея	Вільне плавання	Дуже значне скорочення	Активна	Кероване плавання
Польща	Вільне плавання	Значне скорочення	Активна	Вільне плавання
Туреччина	Кероване плавання	Помірне скорочення	Пасивна	Кероване плавання
Саудівська Аравія	Звичайна гнучка фіксація	Н.д.	Н.д.	Звичайна гнучка фіксація
<i>Клуб конвергенції б</i>				
Індонезія	Кероване плавання	Помірне зростання	Пасивна	Кероване плавання
Таїланд	Кероване плавання	Значне зростання	Активна	Кероване плавання
Іран	Інші режими управління	Н.д.	Н.д.	Інші режими управління
Аргентина	Кероване плавання	Помірне скорочення	Пасивна	Фактична повзуча прив'язка
ПАР	Кероване плавання	Незначне зростання	Пасивна	Кероване плавання

* Побудовано за [289, с. 31-32; 404, с. 14-16].

Примітки:

¹ Для аналізу було відібрано найбільші (з найбільшим обсягом ВВП за паритетом купівельної спроможності) країни в останньому передкризовому 2007 році (на частку цих країн припало близько 82 % світового ВВП).

² За даними платіжного балансу, але з протилежним знаком.

³ Класифікація базується на формальному критерії: якщо в країні у будь-якому кварталі (а краще – у кількох кварталах) відбувається значна чи дуже значна зміна резервів (відповідно 15-25 % чи більше 25 % від вартості експорту товарів і послуг у докризовому 2007 році), то політика центрального банку щодо валютного курсу вважається активною; якщо зміна резервів незначна (до 5 %) чи помірна (5-15 %), то вона вважається пасивною.

Більшість країн (13 із 23-ох, наведених у табл. 3.1.1) проводять пасивну курсову політику. За класифікацією МВФ дев'ять із них (США, Японія, Великобританія, Німеччина, Франція, Італія, Іспанія, Канада, Мексика (з 2012 року)) відносяться до режиму вільного плавання, хоча мають місце і певні виключення (зокрема, в Аргентині, Індонезії, Туреччині і ПАР за класифікацією МВФ проводиться політика керованого плавання). У період кризи зміна валютних резервів у цих країнах не перевищила 12 – 13 %, що й свідчить про пасивну політику центрального банку. Разом з тим, активна (за термінологією Центру розвитку) політика проводилася у 8-ми країнах із представленої вибірки і, зокрема: в Китаї (за класифікацією МВФ на 2009 рік – фактична стабілізація); Росії (інші режими управління валютним курсом); Індії, Бразилії, Таїланді, Республіці Корея (з 2012 року) (кероване плавання); а також, в Австралії і Польщі (вільне плавання), де валютні інтервенції мали разовий характер. Пасивна політика зазвичай спостерігалася в країнах, де дійсно проводилася політика вільного плавання, а у деяких країнах декларації щодо політики вільного плавання не були підкріплені конкретними діями (а точніше, відсутністю дій щодо маніпулювання резервами).

Аналізуючи структурне нагромадження асиметрій і дисбалансів у світовій валютній системі, важливо перевірити гіпотезу про стабілізуючий ефект політики вільного плавання. Спроба спроектувати ефекти курсової політики на валютну волатильність і глибину падіння виробництва у період кризи 2008-2009 років [289, с. 35-37] дала можливість досягнути принципово нову логіку отриманих результатів: тип курсової політики не є суттєвим фактором стабілізації ні валюного курсу, ні промислового виробництва (рис. 3.1.2).

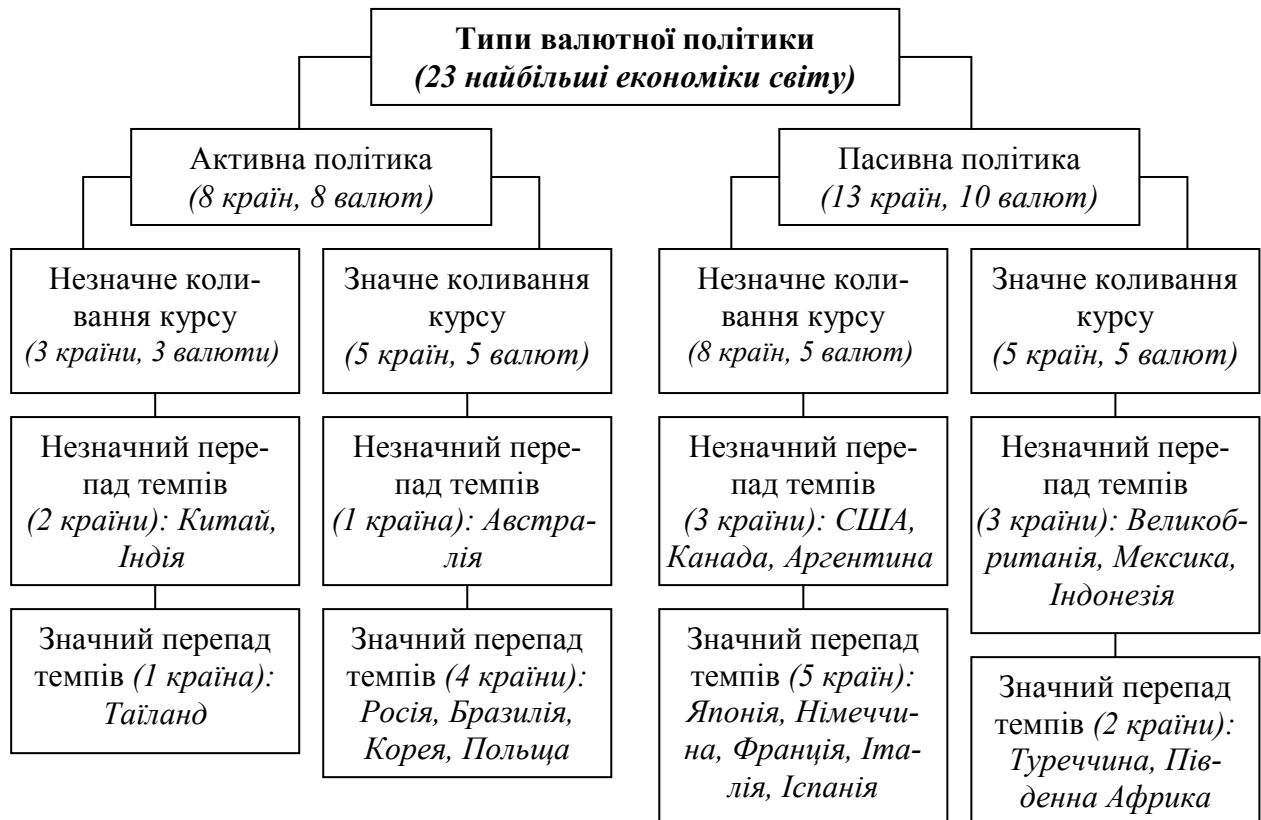

Рис. 3.1.2. Типи валютно-курсвої політики: флуктуації валютних курсів і темпів промислового виробництва [289, с. 37]*

Примітки:

¹ У даному випадку порівнювати волатильність курсу із мінливістю темпів промислового виробництва більш логічно, ніж із мінливістю темпів реального ВВП, оскільки промислові товари так чи інакше конкурують з імпортом (відповідно, ситуація у промисловості може суттєво залежати від динаміки курсу), тоді як у ВВП входить вартість послуг, які не конкурують з імпортом і через це їх вартість практично не залежить від динаміки валютного курсу.

² Для перевірки гіпотези про стабілізуючий ефект курсової політики, 21 країну з найбільшим рівнем економічного багатства (статистика промислового виробництва щодо Ірану й Саудівської Аравії відсутні) розподілено на дві групи – з активною і пасивною курсовою політикою та розраховано такі показники: 1) обсяг номінальної девальвації / ревальвації курсу національної валюти до долара США у найбільш гострій фазі кризи (з вересня 2008 по лютий-березень 2009 року); для долара використано номінальний індекс до валют країн – торгових партнерів (Nominal Broad Dollar Index); 2) динаміка темпів промислового виробництва (різниця між максимальним і мінімальним місячним темпом, розрахованим рік до року за період з січня 2007 по липень 2009 року).

³ Для спрощення наглядного представлення отриманих розрахункових результатів слабкі і помірні зміни індикаторів, що дають якісну характеристику рівня кризової стійкості (нестійкості) кожного показника (валютні резерви, номінальний валютний курс, промислове виробництво), було об'єднано у групу слабких флуктуацій; сильні і дуже сильні – у групу сильних.

Згідно розрахунків Центру розвитку із восьми країн, що проводили активну курсову політику, лише у трьох девальвація була слабкою (менше 20 %); у п'яти країнах вона була сильною (більше 20 %), причому у чотирьох із них (Росія, Бразилія, Республіка Корея, Польща) – дуже сильна (більше 40 %).

Важливо звернути увагу на те, що Таїланд, проводячи активну курсову політику, у період кризи суттєво наростив свої резерви, домігся за рахунок цього незначної девальвації національної валюти (менше 20 %). Проте промисловості цієї країни девальвація не допомогла: темпи промислового виробництва країни знизились дуже помітно (майже на 40 % і більше). Лише Китаю та Індії вдалося забезпечити стабільність і курсу (в Китаї він був фактично зафіксований), і промислового виробництва. Якщо Індія заплатила за девальвацію суттєвим зменшенням валютних резервів, то Китай – лише тимчасовим сповільненням їх зростання.

Натомість у половини тих країн, які проводять пасивну курсову політику, валютна волатильність була слабкою, у іншій половині – сильною. У семи країнах перепад темпів промислового виробництва був сильним, у шести – слабким. У підсумку можна спростувати гіпотезу про стабілізуючий ефект політики вільного плавання. Методологічно важливо враховувати, що в умовах нерівноважного глобального розвитку тип курсової політики слабо корелює зі стабільністю як курсу, так і промислового виробництва, а політика вільного плавання – це важливий, однак не визначальний чинник абсорбції зовнішніх шоків.

Особливої уваги у контексті даного дослідження заслуговують структурні диспропорції у нарощуванні національних золотовалютних резервів та проблеми міжнародної валютної ліквідності. Згідно ортодоксальних економічних концепцій, наявність золотовалютних резервів і їх розмір свідчать про фінансову стійкість країни та рівень її міжнародної валютної ліквідності. Адаже з точки зору міжнародної методики золотовалютні резерви – одна із категорій фінансових активів держави і одне з джерел погашення зовнішнього боргу, а в критичних ситуаціях – джерело покриття дефіциту торгового чи платіжного балансу. Водночас золотовалютні резерви використовуються центральними банками країн для підтримки обмінного курсу національної валюти і, тим самим, для зміцнення статусу країни на світовому ринку. Як показує світовий до-

свід, найбільшими запасами вільноконвертованої валюти володіють країни, які мають значні доходи від експорту товарів і послуг, туризму, інвестиційної діяльності за кордоном, які змогли створити ефективні механізми щодо акумулювання і раціонального використання валютних надходжень.

З початку 90-х років XX століття відбулися помітні зміни як у загальному обсязі золотовалютних резервів, так і в їх розподілі між окремими країнами в розрізі відповідних «клубів конвергенції» (табл. 3.1.2).

Таблиця 3.1.2

**Динаміка та структура офіційних золотовалютних резервів
у розрізі «клубів конвергенції» в млрд. дол. США***

Країна	Обсяг офіційних золотовалютних резервів в окремі роки								
	1993 ¹	1997 ¹	2000 ¹	2003 ²	2005 ³	2007 ⁴	2009 ⁵	2011 ⁶	2013 ⁷
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
<i>Клуб конвергенції 1</i>									
США	64,2	64,0	30,0	85,9	86,0	65,9	70,6	148,0	146,1
<i>Клуб конвергенції 2</i>									
Японія	98,4	218,3	330,0	664,6	664,6	881,0	954,1	1296,0	1277,1
Німеччина	103,9	83,2	50,0	96,8	96,8	111,6	136,2	238,9	202,6
Велика Британія	37,1	40,7	32,0	46,1	48,7	47,1	57,3	94,5	135,0
Франція	32,1	26,8	35,0	70,8	70,8	98,2	204,4	171,9	152,7
Іспанія	45,2	57,9	-	26,8	19,7	19,3	21,4	47,1	47,0
Італія	25,7	45,9	22,0	63,3	61,5	75,8	104,0	173,3	145,5
Австралія	11,2	14,5	14,0	33,3	35,1	55,1	25,8	46,8	46,7
Канада	10,5	20,4	31,0	36,3	36,3	35,1	41,1	65,8	72,8
<i>Клуб конвергенції 3</i>									
Китай	22,4	142,8	158,0	412,7	609,9	1073,0	2033,0	3213,0	3726,0
Бразилія	22,6	58,2	27,0	49,3	52,9	87,3	197,4	352,0	362,7
Мексика	22,6	19,4	33,0	59,0	60,7	76,3	92,0	149,3	180,2
Індія	7,6	20,2	35,0	102,3	126,0	176,1	250,0	297,9	291,1
<i>Клуб конвергенції 4</i>									
Швейцарія	31,2	38,4	31,0	69,6	70,0	64,5	75,4	331,9	532,4
Нідерланди	32,2	26,8	-	21,4	21,4	23,9	24,3	51,3	46,7
Швеція	21,9	20,1	-	20,0	20,0	28,0	31,1	50,3	65,4
Норвегія	19,8	-	25,0	43,9	47,0	56,8	60,8	49,4	59,8
Австрія	12,9	22,4	-	12,7	12,7	12,9	18,2	25,2	23,3
Бельгія	12,2	17,0	17,0	14,5	14,5	13,4	16,5	29,4	27,1
Данія	10,0	14,1	14,0	38,0	38,0	31,1	34,3	85,1	88,0
Ірландія	6,8	-	-	4,2	4,2	0,8	0,9	1,7	1,6
Фінляндія	5,1	-	-	11,2	11,2	7,5	9,3	10,4	11,3
<i>Клуб конвергенції 5</i>									
Республіка Корея	18,9	33,1	83,0	155,4	199,1	239,0	201,2	306,4	346,5
Росія	3,3	11,7	22,0	76,9	124,5	303,7	435,4	498,6	498,9
Малайзія	15,4	26,8	34,0	44,6	55,3	82,2	104,4	133,6	133,1
Португалія	17,4	15,5	15,0	12,8	12,3	9,9	11,6	21,3	18,0

Продовження табл. 3.1.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Греція	7,7	17,5	18,0	5,8	7,3	2,9	2,4	6,9	6,2
Польща	3,5	17,7	24,0	34,0	41,9	48,5	84,5	97,9	106,3
Туреччина	6,9	16,4	16,0	35,6	37,1	63,4	82,8	88,2	131,0
Чилі	10,3	14,8	15,0	15,8	16,0	19,4	22,0	41,9	40,0
Ізраїль	–	11,4	11,0	26,3	28,5	29,2	38,7	74,9	84,0
Нова Зеландія	3,3	–	–	5,1	4,8	14,1	15,3	17,0	18,4
Саудівська Аравія	–	–	15,0	22,9	23,6	27,8	28,5	541,1	727,1
<i>Клуб конвергенції 6</i>									
Індонезія	11,1	15,5	16,0	36,3	35,8	42,4	51,5	110,1	99,4
Боліварианська Республіка Венесуела	8,9	11,6	12,0	20,7	25,8	36,7	36,4	29,9	21,2
Аргентина	8,0	18,1	–	14,2	19,5	32,0	45,9	46,4	27,7
Колумбія	7,9	7,8	8,0	10,9	11,9	15,4	23,7	31,9	43,2
Філіппіни	4,3	9,6	15,0	16,9	16,1	23,0	36,2	75,3	83,2
Таїланд	0,1	37,7	–	42,2	48,3	67,0	106,3	175,1	167,2
ПАР	–	0,9	–	8,0	11,7	25,6	33,6	48,9	49,6
Україна	–	–	–	6,9	11,3	22,4	31,9	31,8	20,4
<i>Клуб конвергенції 7</i>									
Сінгапур	43,7	75,2	78,0	95,8	112,8	136,3	168,8	237,9	273,1
Гонконг	–	62,1	99,0	118,4	123,6	133,2	165,9	285,4	311,2
Кувейт	–	–	6,0	7,7	7,3	12,7	10,6	25,9	34,4
<i>Клуб конвергенції 8</i>									
Угорщина	5,3	10,2	12,0	12,8	14,8	21,6	31,0	48,8	46,1
Чехія	–	12,3	13,0	26,8	32,8	31,2	37,0	40,3	56,2
Латвія	–	–	1,0	1,5	1,7	4,5	5,1	6,4	3,5
<i>Клуб конвергенції 9</i>									
Нікарагуа	–	–	1,0	0,5	0,7	0,9	1,0	1,9	2,0

* Розраховано і побудовано за: ¹[493]; ²[409]; ³[475]; ⁴[476]; ⁵[477]; ⁶[494]; ⁷[456]

За даними інформаційно-аналітичного агентства «Блумберг» на початок 2007 року загальна сума офіційних резервних активів у світовій економіці оцінювалася у розмірі 4,8 трлн. дол. США. Упродовж останніх років в умовах загострення глобальних фінансових дисбалансів і зумовленої глобальною кризою волатильності та непередбачуваності фінансових ринків зросла кількість центральних банків, що нарощують свої золотовалютні резерви. За оцінками експертів і аналітиків, на початок 2011 року в управлінні центральних банків і суверенних інвестиційних фондів перебувало понад 15 трлн. дол. США [112, с. 5]. При цьому значна частина золотовалютних резервів концентрується в основному в «нових гравітаційних центрах». На кінець 2011 року понад 6 трлн. дол. США (80 %) усіх золотовалютних резервів, припадало на центральні банки азійських країн – «нових гравітаційних центрів» (за винятком Японії) і, зо-

крема: Китай – 3213 млрд. дол. США, Японія – 1296, Республіка Корея – 306, Індія – майже 298 млрд. дол. США; решта країн (Малайзія, Індонезія, Філіппіни, Таїланд, Сінгапур, Гонконг) – 1017 млрд. дол. США. Фактично на кінець 2011 року золотовалютні резерви Китаю у 2,5 разу перевищили золотовалютні резерви Японії, яка за їх абсолютним обсягом у доларовому еквіваленті займала друге місце у світі (рис. 3.1.3).

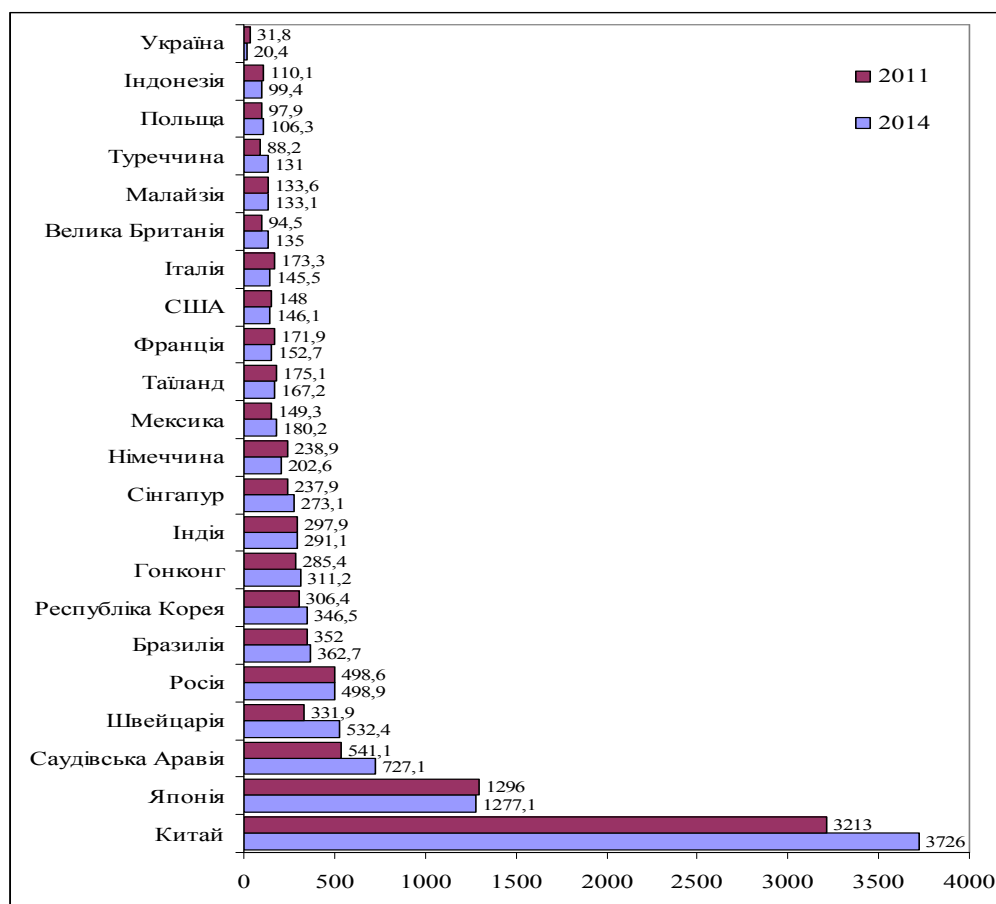

Рис. 3.1.3. Країни-лідери за обсягом золотовалютних резервів у 2011-14 роках*

* Побудовано за даними таблиці 3.1.4.

Натомість сума міжнародних резервів «старих гравітаційних центрів» з ліквідними та диверсифікованими фінансовими активами склала лише 1570 млрд. дол. США. Серед «старих гравітаційних центрів» найбільші валютні резерви мали Німеччина, Італія, Франція, Велика Британія, а упродовж останніх років – Швейцарія. Варто зауважити, що якщо більшість «старих гравітаційних центрів» традиційно мали відносно значні обсяги золотовалютних резервів, то новим індустріальним країнам Азії – Китаю, Республіці Корея, Гонконгу – вдалося створити значні запаси валюти завдяки успішному розвитку концепції експортної орієнтації. На початку третього тисячоліття саме в цьому регіоні найвищими темпами збільшувалися резервні накопичення в американській ва-

люті, що, з одного боку, сприяло проведенню політики захисту курсу національної валюти, а з іншого – у такий спосіб фактично відбувалося приховане фінансування зростаючого бюджетного й зовнішньоторгового дефіциту США [4, с. 26].

Емпіричні дані про обсяг і динаміку золотовалютних резервів підтверджують те, що «нові гравітаційні центри» накопичили достатній потенціал у формі золотовалютних резервів, необхідний для геостратегічної переорієнтації у геофінансовому просторі – за цими показниками останнім часом вони займають більш вигідні позиції у порівнянні зі «старими гравітаційними центрами». Так, якщо за останні п'ятнадцять років «старі гравітаційні центри» наростили резерви у 3 рази, то «нові гравітаційні центри» – у 13,5 разу. Цей факт, вже у середньостроковій перспективі, гіпотетично може посприяти поступовому зміцненню конкурентних позицій національних валют «нових гравітаційних центрів» як у проведенні міжнародних розрахунків, так і у формуванні валютних резервів, які, ймовірно найближчим часом, претендуватимуть на роль резервних поряд із долларом і євро. А допоки значні золотовалютні резерви Китаю, Японії, Росії свідчать лише про активну валютно-курсову політику цих країн в умовах нерівноважного глобального розвитку і волатильності валютних курсів, а також про «віртуальну» природу самого долара.

Золотовалютні резерви, як високоліквідні фінансові активи органів грошово-кредитного регулювання, складаються із монетарного золота, спеціальних прав запозичення (СПЗ), резервної позиції в Міжнародному валютному фонді (МВФ), активів у іноземній валюті та інших резервних активів.

З переходом від Бреттон-Вудської до Ямайської валютної системи золото втратило статус світової грошової одиниці, проте не втратило своєї резервної функції, залишаючись дотепер високоліквідним фінансовим активом (табл. 3.1.3).

Експерти 24/7 Wall St на основі даних Світової золотої ради вивчили тенденції у поведінці провідних світових власників золота. У результаті було виявлено такі структурні диспропорції: фактично ФРС США володіє найбільшою серед усіх країн частиною офіційних світових запасів золота (а із золотим запасом МВФ – 2814 тонн – США контролюють більшу частину, ніж євросона – 8972,6 тонн); ще сім позицій із тринадцяти у списку TOP-13 країн, які зосередили основні світові запаси золота посіли інші «старі гравітаційні центри» – Німеччина, Італія, Франція, Швейцарія, Японія, Нідер-

ланди, Португалія. Серед «нових гравітаційних центрів» до списку увійшов Китай, який замкнув п'ятірку лідерів (але при цьому питома частка золота в загальному обсязі міжнародних золотовалютних резервів цієї країни склала 1 %); а також Росія, Індія і Тайвань. У 2013 році до TOP-13 ввійшла Туреччина нагромадивши за рік 160,1 тонн золота.

Таблиця 3.1.3

TOP-13 країн світу з найбільшими офіційними запасами золота*

Країна	Золото /в тоннах/		Динаміка	Частка золота у загальному обсязі міжнародних резервів, %		Динаміка
	2011	2013		2011	2013	
США	8133,6	8133,5	-0,1	75	72	-3
Німеччина	3401,8	3390,6	-11,2	71	69	-2
Італія	2451,8	2451,8	–	70	67	-3
Франція	2435,4	2435,4	–	66	66	–
Китай	1054,1	1054,1	–	2	1	-1
Швейцарія	1040,1	1040,1	–	17	9	-8
Росія	788,6	1015,1	+226,5	8	8	–
Японія	765,2	765,2	–	3	3	–
Нідерланди	612,5	612,5	–	60	54	-6
Індія	557,7	557,7	–	8	8	–
Туреччина	171,3	519,7	+348,4	15	15	–
Тайвань	423,6	423,6	–	5	4	-1
Португалія	382,5	382,5	–	83	85	+2

* Побудовано за [319; 200; 427].

Наведені дані свідчать про очевидний парадокс: «нові гравітаційні центри» сконцентрували найбільші золотовалютні резерви світу, але при цьому найбільшою частиною офіційних світових запасів золота володіють «старі гравітаційні центри». Це означає, що «нові гравітаційні центри» скуповували в основному цінні папери іноземних емітентів, і зокрема: боргові зобов'язання казначейства США; державні боргові зобов'язання Німеччини, Франції, Великобританії, Японії, Фінляндії і Канади, а також недержавні боргові цінні папери, зобов'язання за якими гарантовані урядами цих держав. Натомість «старі гравітаційні центри» віддали перевагу золоту, ціна якого у періоди глобальної економічної невизначеності, як правило, б'є рекорди і визначається не лише фундаментальними характеристиками попиту і пропозиції, але й помітним підвищенням його інвестиційної привабливості в умовах значної волатильності ключових резервних валют.

Останнім часом центральні банки «нових гравітаційних центрів» намагаються звільнити свої портфелі від забезпечених іпотекою і активами цінних паперів, а також боргових зобов'язань земельних банків Німеччини і периферійних європейських країн. Водночас популярністю серед центральних банків цих країн користуються суверенні боргові зобов'язання держав з першокласним рейтингом, а також транснаціональних компаній, короткострокові зобов'язання з плаваючою ставкою, банківські боргові зобов'язання і золото [112, с. 5]. Так, зокрема, динамічно нарощують золоті резерви Китай і Росія. За 2003 – 2009 роки Китаєм було куплено близько 454 тонн золота; лише за 2010 рік країна збільшила запаси золота більше, ніж на 200 тонн, з метою забезпечення стабільності юаня. Звіт Світової золотої ради подає дані, згідно яких Росія у 2009 році акумулювала більше 100 тонн золота, а за перші десять місяців 2010 року сумарні золоті резерви країни збільшилися ще на 120 тонн [319]. Принциповим аргументом на користь інвестування у золото є обернена кореляція його ціни з курсом долара США, а також те, що на відміну від валюти роль золота у світовій економіці як «грошей в останній інстанції» зберігається, а в умовах глобальної нестабільності, як правило, зростає. Переконливим доказом цього стала світова фінансова криза 2007-2008 років, яка продемонструвала, що в умовах кризи ліквідності роль золота як фінансового резерву і активу у світовій фінансовій системі зберігається.

У більшості країн світу міжнародні резервні активи в основному деноміновані в доларах США, в меншій мірі в євро, англійських фунтах стерлінгів, японській єні, швейцарських франках. Варто зазначити, що з переходом низки європейських країн на єдину валюту євро змінилася структура золотовалютних резервів світу за валютою деномінації. Зокрема, вже у 2003 році близько 25 % валютних резервів європейських країн припадало на євро (табл. 3.1.4).

Незважаючи на неодноразово висловлені центральними банками багатьох країн наміри диверсифікувати валютну структуру міжнародних резервів, їх доларова частка упродовж останніх років залишається стабільно високою (див. табл. 3.1.4). Серед причин такого співвідношення можна назвати: 1) високу ліквідність і стабільність американського фінансового ринку в цілому і ринку облігацій зокрема; 2) ключову роль долара в якості валюти інтервенцій; 3) можливість брати участь в операціях на ринках

інших іноземних валют опосередковано, через похідні фінансові інструменти (валютні свопи).

Таблиця 3.1.4

Структура міжнародних резервів за валютою деномінації (%)*

Валюта деномінації	Роки							
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Долар США	59,0	62,1	65,2	69,4	71,0	70,5	71,5	67,1
Японська єна	6,8	6,7	5,8	6,2	6,4	6,3	5,0	4,4
Англійський фунт стерлінгів	2,1	2,7	2,6	2,7	2,9	2,8	2,7	2,8
Швейцарський франк	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,4
Євро (до 1998 р. ЕКЮ)	8,5	7,1	6,0	1,2	17,9	18,8	19,2	23,8
Німецька марка	15,8	14,7	14,5	13,8	–	–	–	–
Французький франк	2,4	1,8	1,4	1,6	–	–	–	–
Нідерландський гульден	0,3	0,2	0,4	0,3	–	–	–	–
Інші валюти	4,8	4,4	3,8	4,5	1,6	1,3	1,3	1,5

Продовження табл. 3.1.4

Валюта деномінації	Роки										
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Долар США	65,9	65,9	66,9	65,5	64,1	64,1	62,0	61,8	62,2	61,2	61,4
Японська єна	3,9	3,8	3,6	3,1	2,9	3,1	2,9	3,7	3,5	4,0	3,9
Англійський фунт стерлінгів	2,8	3,4	3,6	4,4	4,7	4,0	4,2	3,9	3,8	3,9	3,9
Швейцарський франк	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3	0,3
Євро	25,2	24,8	24,1	25,1	26,3	26,4	27,7	26,0	25,0	24,7	24,2
Інші валюти	2,0	1,9	1,7	1,7	1,8	2,3	3,1	4,5	5,4	6,1	6,3

* Розраховано і побудовано за [433; 398; 402].

Як демонструє світова практика, мотивація центральних банків при включенні тієї чи іншої валюти до складу резервних активів може бути різною. При цьому лише незначна кількість країн активно використовує різноманітні оптимізаційні моделі для підрахунку валютного співвідношення міжнародних резервів [138]. Натомість у загальносвітовому масштабі сформувалися стійкі диспропорції у структурі золотовалютних резервів, що породжують проблеми із міжнародною валютною ліквідністю. На їх формування упродовж останніх десятиліть вплинули такі чинники: стрімкий розвиток світового фінансового ринку та поява нових структурованих фінансових інструментів; удосконалення процедури контролю за ризиками та суттєве підвищення рівня кваліфікації фахівців, що займаються управлінням фінансовими активами. Відтак, умовно можна виділити два етапи у формуванні диспропорцій у структурі глобальних золотовалютних резервів [4, с.29]:

1) на першому етапі – з середини 70-х років ХХ століття – центральні банки почали переводити короткострокові активи із казначейських векселів США в приватні інструменти грошового ринку чи зобов'язання Банку міжнародних розрахунків з метою підвищення показників доходності (це означало збільшення кредитного ризику і середньої дюрації активів, що в підсумку призвело до підвищення ринкового ризику);

2) другий етап формування структурних диспропорцій міжнародних резервів розпочався в кінці 90-х років ХХ століття, коли більшість центральних банків з метою покращення показників доходності своїх активів, почали поступово переходити від облігацій Міністерства фінансів США до цінних паперів з підвищеним рівнем кредитного ризику. Емітентами таких цінних паперів стали: Федеральні банки житлового кредиту США; Федеральна корпорація житлового іпотечного кредиту США; Федеральна національна іпотечна асоціація США. Зазначені інституції мали високий рівень довіри, банкрутство яких мало ймовірно. Однак фінансова криза 2008 року і криза на ринку іпотечного кредитування США зумовили значне зниження надійності цих фінансових інструментів, що використовувалися при формуванні валютних резервів.

Незважаючи на те, що долар залишається ключовою резервною валютою, позиціонування США у світовій економіці (з точки платіжного балансу) суттєво погіршилося з 1999 року (табл. 3.1.5): пасивне сальдо рахунку поточних операцій виросло з 299,8 (3,2 % ВВП) у 1999 році до 856,7 млрд. дол. (6,5 % ВВП) у 2006 році, а у 2011 році дещо зменшилося – до 599,9 млрд. дол. США.

Таблиця 3.1.5

Динаміка глобальних платіжних дисбалансів*

Країна/регіон	Роки					
	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.
<i>Сальдо рахунку поточних операцій платіжного балансу (млрд. дол. США)</i>						
США	-299,8	-415,2	-389,0	-472,4	-527,5	-665,3
Китай ¹	15,7	20,5	17,4	35,4	45,9	68,7
Близький Схід ²	14,0	72,1	39,2	30,0	59,5	99,2
Японія	114,5	119,6	87,8	112,6	136,2	172,1
Росія	24,6	46,8	33,9	29,1	35,4	58,6
<i>Сальдо рахунку поточних операцій платіжного балансу (у % до ВВП)</i>						
США	-3,2	-4,2	-3,8	-4,5	-4,8	-5,7
Китай	1,4	1,7	1,3	2,4	2,8	3,6
Близький Схід	2,5	11,5	6,2	4,7	8,4	12,1
Японія	2,6	2,6	2,1	2,9	3,2	3,7
Росія	12,6	18,0	11,1	8,4	8,2	9,9

Продовження табл. 3.1.5

Країна/регіон	Роки							
	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2013 р.
Сальдо рахунку поточних операцій платіжного балансу (млрд. дол. США)								
США	-791,5	-856,7	-710,3	-677,1	-376,6	-471,0	-599,9	-698,0
Китай	160,8	238,5	354,0	412,4	261,1	305,4	280,6	438,0
Близький Схід ³	189,0	212,4	179,0	254,3	412,6	109,4	213,8	450,1
Японія	165,7	170,4	210,5	156,6	142,2	195,8	122,8	69,6
Росія	83,3	95,6	77,8	103,5	48,6	70,2	90,5	174,0
Сальдо рахунку поточних операцій платіжного балансу (у % до ВВП)								
США	-6,4	-6,5	-5,1	-4,7	-2,7	-3,2	-3,6	-4,2
Китай	7,2	9,1	10,1	9,1	5,2	5,2	2,4	3,3
Близький Схід	18,8	18,1	11,0	11,8	3,6	–	6,4	12,9
Японія	3,6	3,9	4,8	3,2	2,8	3,6	2,7	1,5
Росія	10,9	9,8	6,0	6,2	4,0	4,7	3,7	6,8

* Розраховано і побудовано за [503, с. 248-249, 251, 259-260; 401; 494].

Примітки:

¹ Без урахування Гонконгу і Тайваню.² Близький Схід об'єднує такі країни: Бахрейн, Єгипет, Йорданія, Ірак (дані відсутні до 2006 року), Іран, Ємен, Катар, Кувейт, Ліван, Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Сирія.³ Без урахування: Ірану, Катару, Об'єднаних Арабських Еміратів (дані відсутні за 2007-2011 рр).

За таких умов геополітичне позиціонування США у світовій економіці залишається унікальним – країна десятиліттями відіграє роль важеля глобального дисбалансу, який формується у міру збільшення дефіциту її торгового балансу. Цей дефіцит певною мірою унікальний – він складається при підвищенні продуктивності праці, зростаючій ролі США у глобальних ланцюгах доданої вартості і достатньо ефективній фінансовій системі, що стало результатом так званої «політики аутсорсингу», яка призвела до виведення багатьох виробництв і послуг за межі США (доречно зауважити, що така політика характерна для більшості «старих гравітаційних центрів»). Тепер більшість із того, що раніше вироблялось у США, імпортується, погіршуючи цим самим платіжний баланс країни і її фінансовий стан. Але з іншого боку, «нові гравітаційні центри» потрапили в одновекторну залежність від експорту своєї продукції у США. Вони стали заручниками глобальних ланцюгів доданої вартості і тому немає нічого дивного у тому, що нинішня криза охопила їх експортні виробництва, які забезпечують до 30 % промислового експорту цих країн [285, с. 10].

У контексті вище наведених структурно-функціональних дисбалансів доводиться визнати, що сучасна світова валютна система з багатостороннім механізмом коригування платіжних балансів де-факто не створила ефективного механізму забезпечення внутрішньої і зовнішньої збалансованості національних економік, не запро-

понувала надійного, стабільного, універсального платіжного засобу для проведення міжнародних операцій. Більше того, не вирішеною залишається проблема, що дісталася у спадок від Бреттон-вудської валютної системи, – проблема надлишкової доларової маси у світовій економіці і використання національної валюти – долара США – у якості світової резервної валюти. Важливо враховувати й те, що накопичені внутрішні протиріччя і структурно-функціональні дисбаланси у світовій валютній системі несуть у собі небезпеку перманентного провокування світової економічної кризи. Йдеться передусім про неспроможність плаваючих валютних курсів вирівняти глобальні платіжні дисбаланси, що із гострої форми переросли у стаціонарний стан стабільної нерівноваги. Результатом такої потенційно небезпечної ситуації може стати: або стихійний обвал долара США (що поки що мало ймовірно), а разом із ним – колапс усіх національних валютно-фінансових систем, левову частку у міжнародних резервах яких становлять активи у доларах США; або ж повільне перманентне знецінення американської валюти (мало місце у 2002-2007 роках), у результаті якого негативні наслідки розтягнуться у часі й означатимуть затяжну, стагнуючу глобальну кризу [250, с. 88]. І найбільший парадокс полягає у тому, що усі проблеми криються не в недоліках того чи іншого валютного режиму, а у прагненнях держав зберегти існуючі дисбаланси і нерівноважні валютні паритети, щоб отримати конкурентні переваги.

Таким чином, аналіз структурної та інституційної еволюції світової валютної системи дає підстави для висновку про особливу функціональну роль валютних відносин, що «демонструють чітку тенденцію до глобалізації грошових відносин» [351, с. 433]; але водночас, характерною рисою еволюції валютних відносин є посилення внутрішніх протиріч світової валютної системи: *по-перше*, використання національних (чи регіональних) валют для управління глобальною ліквідністю і, *по-друге*, виключення із цього процесу валют країн – «нових гравітаційних центрів», які претендують на глобальне (регіональне) лідерство. Обидва протиріччя дестабілізують сучасну світову валютну систему і загострюють існуючі глобальні дисбаланси. За таких обставин останні можуть набувати гетерогенного характеру, а їх наслідки ставатимуть більш масштабними і непрогнозованими. Як свідчить досвід останніх років в умовах сучасних геополітичних зрушень дієвих заходів з корекції глобальних дисбалансів не існує, як і немає впевненості у тому, що світова економіка зможе адаптуватися до існуючих структурно-

функціональних дисбалансів з очікуваною оперативністю. На фоні перерозподілу геополітичного впливу, глобальних рентних доходів і міжнародних потоків капіталу, необхідні «тектонічні зміни світової валютної системи». Однак це вже питання не лише концептуального, але й глобального політико-економічного характеру.

3.2. Глобальні фіскальні розриви і дисбаланси в умовах невизначеності й асиметричності глобального розвитку

Сучасний геоekonomічний простір став структурно і функціонально глибоко інтегрованим і взаємопов'язаним. Він вирізняється розгалуженою мережею глобальних інформаційних потоків та крупно масштабних фінансових операцій [71, с. 74]. У результаті «у світовій економіці формується такий ступінь взаємозалежності та взаємодоповнення національних сфер виробництва, за якого вони, втрачаючи свою економічну відокремленість і самостійність, стають інтегральними частинами єдиного структурно цілісного міжнародного економічного організму» [65, с. 537], в рамках якого загострення проблем фіскальних розривів і дисбалансів ув'язуються із «глобальною економічною невизначеністю» [245] та уповільненням темпів економічного зростання, які у сукупності суттєво погіршують перспективи посткризового відновлення. Останнім часом глобальна економічна невизначеність (з поміж інших чинників) залишається однією із домінуючих детермінант наростання фіскальної напруги в зоні євро, застою на ринках праці у США і, відповідно, сповільнення темпів економічного зростання у країнах з ринками, що формуються та в країнах, що розвиваються [245]. Особливо небезпечно, що ця невизначеність прогресує у межах не гомогенно цілісної, а гетерогенно складної нерівноважної глобально-центричної економічної системи, а отже вона має не прогнозовані наслідки для економічної активності у геоekonomічному просторі. За таких умов прийняття фінансових рішень щодо фіскальних параметрів (доходів, видатків і боргів сектору державного управління) значною мірою визначаються тенденціями, що відбуваються у геоekonomічному просторі з урахуванням факторів глобальної економічної невизначеності, динаміки зовнішньої кон'юнктури, економічних і фінансових потрясінь, ризику впливу яких на макроекономічні параметри, посилились у багатьох країнах.

За умов нестабільності зовнішнього середовища основна вимога до макроекономічної політики полягає у тому, що будь-які проблеми мають розглядатися виключно у перспективі з урахуванням часового лагу. Це передбачає побудову гіпотез щодо майбутньої волатильності кон'юнктурних доходів чи можливих сценаріїв їх змін і, відповідно, проведення фіскальної політики, яка базується на цих гіпотезах. Зовнішня волатильність робить не лише помилковим, але й небезпечним «статичний» підхід до фіскальних проблем. Відповідно, як у теорії, так і у прикладній аналітиці потрібно перейти від традиційно усталених підходів, що базуються на «статичних» поняттях – «бюджетні дефіцити» і «бюджетні розриви» (у розумінні тимчасові касові розриви) до методології нелінійної динаміки і неологічних понять – «глобальні фіскальні дисбаланси» (global fiscal imbalance) і «глобальні фіскальні розриви» (global fiscal gat).

Задля наукового обґрунтування сутності фіскальних розривів і дисбалансів, природи їхнього походження, форм прояву та характеру наслідків звернемося до структурно-логічної схеми концептуалізації цих фінансових явищ (табл. 3.2.1).

Таблиця 3.2.1

Структурно-ідентифікаційні характеристики концептуалізації фінансових явищ: «бюджетний дефіцит» – «фіскальний розрив» – «фіскальний дисбаланс»*

Ідентифікаційні характеристики	Концептуалізація фінансових явищ		
	Бюджетний дефіцит	Фіскальний розрив	Фіскальний дисбаланс
1	2	3	4
<i>Етимологічне походження</i>	Дефіцит (від лат. deficit – не вистачає, бракує) – недостача, відсутність ресурсів, товарів, грошей порівняно з потребою в них.	Розрив (з англ. gat) – прогалина між чим-небудь; відсутність співвідносності, узгодженості між чим-небудь, відповідності чомусь; часова перерва в чому-небудь.	Дисбаланс (від лат. dis... – порушення) і (від франц. balance – терези) – порушення співвідношення між взаємопов'язаними частинами чого-небудь (іншими словами – порушення рівноваги).
<i>Дефініція</i>	Бюджетний дефіцит (D) – від'ємне сальдо бюджету, коли видатки бюджету перевищують його доходи.	Фіскальний розрив (FG) – різниця (відхилення) фактичних ключових параметрів фіскальної політики від потенційно-запланованих; або відхилення фіскальних параметрів від заданої тенденції з урахуванням фактору часу.	Фіскальний дисбаланс – кумулятивний показник (D+FG), що характеризує ступінь порушення кількісно-вартісних пропорцій між ключовими параметрами фіскальної політики.

1	2	3	4
Графічна інтерпретація	<p style="text-align: center;">Графічне зображення фіскальних розривів і дисбалансів</p>		
Форми прояву	Стійкий і тимчасовий; відкритий і прихований; вимушений і свідомий; активний і пасивний; фактичний, структурний і циклічний.	Систематичний (свідомий) і випадковий; кон'юнктурний, циклічний, структурний.	Стійкий і тимчасовий; вимушений і свідомий; кон'юнктурний, циклічний і структурний.
Причини виникнення	Найчастіше чітко детермінований цільовими орієнтирами проведення певної макроекономічної політики (в т.ч. експансійного чи рестрикційного характеру).	Виникає у результаті дії стохастичних коливань ділової активності (циклічний), ендогенних та екзогенних асиметричних шоків / імпульсів (кон'юнктурний).	Виникає як реакція на асиметричні шоки; відповідні заходи економічної політики, що може мати проциклічний, антициклічний і ациклічний характер; вплив структурних характеристик економіки країни.
Наслідки / ефекти	Достатньо вивчені й прогнозовані	Практично не вивчені, важко піддаються емпіричному прогнозуванню	Мають асиметричні інституціональні та дистрибутивні ефекти

* Складено автором

В ортодоксальних економічних теоріях, що розглядають бюджетні дефіцити як інструмент макроекономічного регулювання і результат балансового співвідношення «доходи бюджету – бюджетні видатки», перевага віддається детерміністським підходам, згідно яких: 1) бюджетний дефіцит (перевищення видатків бюджету над його доходами) – статичний параметр (принаймні впродовж бюджетного / фінансового року), до того ж обумовлений універсальним набором причин і супроводжується не менш традиційним переліком наслідків; 2) причини виникнення бюджетного дефіциту зумовлені відставанням темпів зростання бюджетних доходів порівняно зі зростанням бю-

джетних видатків, що у кожному конкретному випадку пояснюється дією специфічних факторів; 3) його наслідки чинять неоднозначний вплив на розвиток економіки і добробут населення, хоча беззаперечним залишається висновок – хронічні бюджетні дефіцити спричиняють дестабілізацію економіки, нарощування інфляційних процесів, зниження матеріального добробуту населення. Передусім бюджетний дефіцит впливає на скорочення обсягу заощаджень у загальнонаціональному масштабі, яке зумовлює зростання відсоткової ставки, меншу доступність кредитних ресурсів для приватного сектору. У результаті підвищується обмінний курс національної валюти, що спричиняє зменшення обсягів інвестицій та експорту, збільшення імпорту. Такий стан зумовлює дефіцит зовнішньоторгового балансу, внаслідок чого порушується зовнішня рівновага і платіжний дисбаланс.

На противагу парадигмі детермінізму теорія складних нерівноважних систем виходить із того, що статичні параметри у кращому випадку можуть пояснювати лише окремі явища і в основному – минуле, але не майбутнє [65, с. 221]. Дедалі очевиднішим стає те, що бюджетний дефіцит як і інші фіскальні параметри важливо розглядати не лише в статистиці, але й в динаміці, оперуючи поняттям «регулярні і дискретні грошові потоки». Згідно теорії економічної динаміки ці процеси протікають, по-перше, в умовах відкритої економічної системи, зазнаючи перманентного впливу дії факторів зовнішнього середовища і внутрішніх умов реалізації фіскальної політики; і, по-друге, з різною швидкістю та інтенсивністю (в широкому розумінні як співвідношення темпів протікання взаємозв'язаних економічних процесів). Такий підхід підтверджує необхідність виділення глобальних фіскальних розривів і дисбалансів у самостійний предмет теоретичної концептуалізації і об'єкт управління в умовах глобальної економічної невизначеності.

Слід зауважити, що економічна теорія вже давно оперує поняттями «рецесійний» та «інфляційний» розрив; прикладна аналітика акцентує увагу на кон'юнктурних розривах, які характеризуються відхиленням реального ВВП від потенційного за умов входження глобальної економіки у фазу нестабільності й невизначеності (Додаток Л); а з методологічної точки зору актуальним є питання про використання понять «розрив» і «дисбаланс» при аналізі фіскальних процесів.

На відміну від дисбалансу, що означає порушення балансового співвідношення між взаємопов'язаними фіскальними параметрами, розриви є багатовимірним показником, що не має чіткої ідентифікаційної субстанції, а тому важко піддається кількісній оцінці. Відповідно, не існує універсального поняття розриву, що вказує на можливість його розширеного трактування в економіці – як «відхилення» між чим-небудь (у чому-небудь), що виникає як реакція на раптову непрогнозовану зміну ринкових тенденцій і значну волатильність економічних показників в умовах невизначеності. Даний показник пропонуємо розглядати як: 1) кількісну міру (різницю) відхилення фактичних ключових параметрів фіскальної політики від потенційно-запланованих; 2) вартісний вимір чистого грошового потоку, що кількісно вимірюється різницею між позитивним і негативним грошовими потоками у певний період часу у розрізі окремих його інтервалів; 3) вартісний вимір дискретного грошового потоку у вигляді кон'юнктурного фіскального доходу чи кон'юнктурних фіскальних втрат («одноразового відхилення»), що виникає як реакція на раптову зміну ринкових тенденцій і значні коливання економічних показників з урахуванням фактору часу в умовах невизначеності. У такому сенсі даний показник відіграє важливу роль в економічній динаміці при аналізі причин високої фіскальної волатильності з урахуванням кон'юнктурних коливань і циклічних збурень.

Розглянуті теоретичні підходи засвідчують: по-перше, «агрегований» характер поняття «фіскальні розриви»; по-друге, відображають зміст концепції їх вартісної оцінки у часі; і, по-третє, дозволяють більш предметно аналізувати складні прояви економічної динаміки у формі кон'юнктурних і циклічних фіскальних розривів, які виникають як природна реакція на високу волатильність грошових потоків у просторі і часі, що найчастіше зумовлена стохастичними імпульсами і циклічними збуреннями асиметричного характеру. Якщо кон'юнктурний фіскальний розрив виникає у результаті дії ендогенних і екзогенних асиметричних шоків / імпульсів (рис. 3.2.1); то циклічний фіскальний розрив є наслідком стохастичних імпульсів, що викликають в економіці циклічну реакцію збурення і коливання ділової активності навколо тренда (рис. 3.2.2) [138, с. 476].

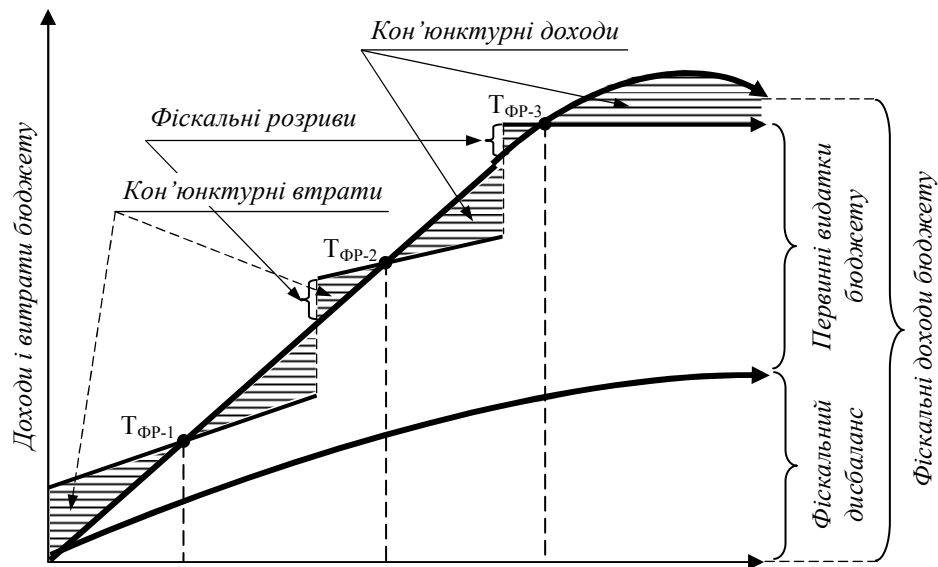

Рис. 3.2.1. Графічна інтерпретація кон'юнктурних фіскальних розривів

Сила збурення з часом слабшає, цикл поступово згасає, проте через певний проміжок часу відновлюється з новою силою через появу нових імпульсів. Кон'юнктурний характер таких ефектів проявляється вже в поточному періоді (з деяким часовим лагом), а циклічний – з часом послаблюється.

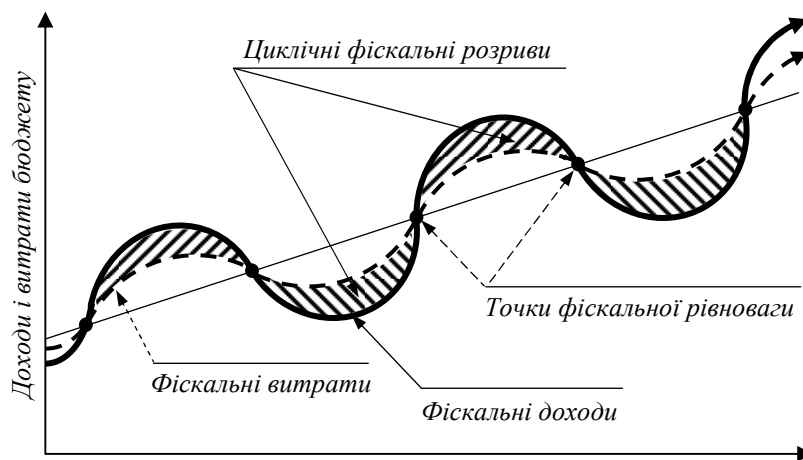

Рис. 3.2.2. Графічна інтерпретація циклічних фіскальних розривів

На аналітичному рівні вплив асиметричних шоків на ключові параметри фіскальної політики можна розглядати щонайменше з позицій шести якісно різних точок зору:

1. Шоки пропозиції, що безпосередньо впливають на реальний сектор економіки, а отже визначають кон'юнктурну динаміку доходів бюджету. До розряду такого роду шоків входять технологічні зрушення, кліматичні зміни і природні катаклізми, відкриття нових джерел сировини чи коливання світових цін на сировину.

2. Шоки попиту (в першу чергу стохастичні асиметричні шоки приватного сектору), що, як правило, зумовлені змінами в інвестиційних чи споживчих витратах приватного сектору економіки, і найчастіше пов'язані з імовірними змінами в адаптивних очікуваннях щодо майбутнього економічного розвитку.

3. Політичні шоки, що є результатом прийняття рішень органами влади на макроекономічному рівні. В економічній системі вони більшою мірою впливають на попит (йдеться про коливання грошової маси в обігу, характер валютно-курсової політики і динаміку валютного курсу, зміни у фіскальній політиці й кон'юнктурну динаміку витрат бюджету).

4. Геополітичні шоки, що найчастіше виникають за умов, коли суттєво модифікується модель розподілу світової економічної влади, коли поряд з поглибленням розриву в економічному розвитку різних груп країн, формуються й нові центри світового економічного суперництва, диверсифікується суб'єктна структура геоекономічного простору, формуються нові центри нагромадження глобального капіталу.

5. Спекулятивні шоки, які в основному пов'язані з асиметричною інформацією та недовірою на фінансових ринках. Вони безпосередньо впливають на динаміку боргових зобов'язань держави, а опосередковано й на видатки бюджету. Як правило спекулятивні шоки зумовлені змінами в інвестиційних уподобаннях інвесторів, динамікою інвестиційних рейтингів і найчастіше пов'язані з адаптивними очікуваннями щодо зростання фінансових ризиків у майбутньому.

6. Операційні шоки (від лат. *operatio* – дія), які є результатом дії людського і технічного факторів. Йдеться про те, що якість фіскальної політики значною мірою залежить від точності прогнозування макроекономічних параметрів на стадії бюджетного планування. Найбільш очевидним є зв'язок між макроекономічними показниками і прогнозом податкових надходжень, тоді як помилки в прогнозах інфляції викривляють реальну вартість передбаченого фінансування витрат, а неточне прогнозування обмінного курсу змінює вартість обслуговування зовнішнього боргу і т.д. Через низьку якість прогнозів виникають тимчасові кон'юнктурні фіскальні розриви, що породжують серйозні ризики для фіскальної політики й у кінцевому рахунку – для загальної макроекономічної стабільності. Завдання побудови прогнозів суттєво ускладню-

ється при переході до середньострокового бюджетного планування, а надто в умовах нестабільної зовнішньої кон'юнктури.

Формування глобально-центричної економічної системи об'єктивно зумовлює виникнення трансмісійного механізму поширення циклічних імпульсів та різноманітних стохастичних шоківих потрясінь на динаміку економічного розвитку окремих країн і веде до загальної інтернаціоналізації відтворювального циклу. Відтак, формування глобально-центричної економічної системи, попри численні переваги, об'єктивно зумовлює підвищену вразливість національних економік до численних асиметричних шоків.

Незалежно від типу асиметричного шоку, він може виникати як всередині країни, так і за її межами. В умовах сучасної глобальної фази розвитку світової економіки економічна система будь-якої країни через торговельні і фінансові взаємозв'язки піддається впливу зовнішніх чинників і економічних подій, що відбуваються в інших країнах і регіонах. Відповідно в аналітичних цілях важливо враховувати вплив як ендогенного, так і екзогенного компоненту стохастичних кон'юнктурних коливань і циклічних імпульсів. Теоретично глобальний характер впливу екзогенних стохастичних кон'юнктурних коливань і циклічних імпульсів можна інтерпретувати по-різному: або як деякого набору загальних для всіх країн і одночасно діючих на них асиметричних шоків; чи як сукупності стохастичних кон'юнктурних імпульсів (шоків), що виникають в окремих країнах, і з певним часовим лагом поширюються на інші країни через торговельні канали і фінансові ринки. Насправді на практиці важко провести чітке розмежування між цими альтернативами, хоча очевидна можливість виникнення ситуацій, у яких основну роль відіграє кожна із цих альтернатив.

Зазначені шоки відрізняються в одному важливому вимірі. Більшість зовнішніх шоків, такі як наростання глобальної невизначеності чи зростання процентних ставок, або рецесія в країнах «старих гравітаційних центрах», явно екзогенні для більшості «нових гравітаційних центрів». Проте як внутрішні, так і зовнішні шоки тісно пов'язані із завершенням фази економічного зростання. Тому в аналітичних цілях важливо враховувати одночасний вплив цих шоків на ймовірність завершення фази економічного зростання. На рис. 3.2.3 порівнюється ймовірність припинення економічного зростання з урахуванням і без урахування шоків. Такі зовнішні шоки, як різке по-

силення глобальної невизначеності, рецесія в країнах з розвинутою економікою, раптове призупинення потоків капіталу, різке погіршення умов торгівлі, значно посилюють ймовірність завершення економічного зростання. При цьому раптове призупинення потоків капіталу і рецесія в країнах з розвинутою економікою чинять найпомітніший вплив, підвищуючи ймовірність уповільнення економічного зростання у два рази. Вплив внутрішніх шоків не менший, якщо не більший – кредитні буми підвищують ймовірність завершення економічного зростання у два рази, а банківські кризи підвищують цю ймовірність у три рази (див. рис. 3.2.3).

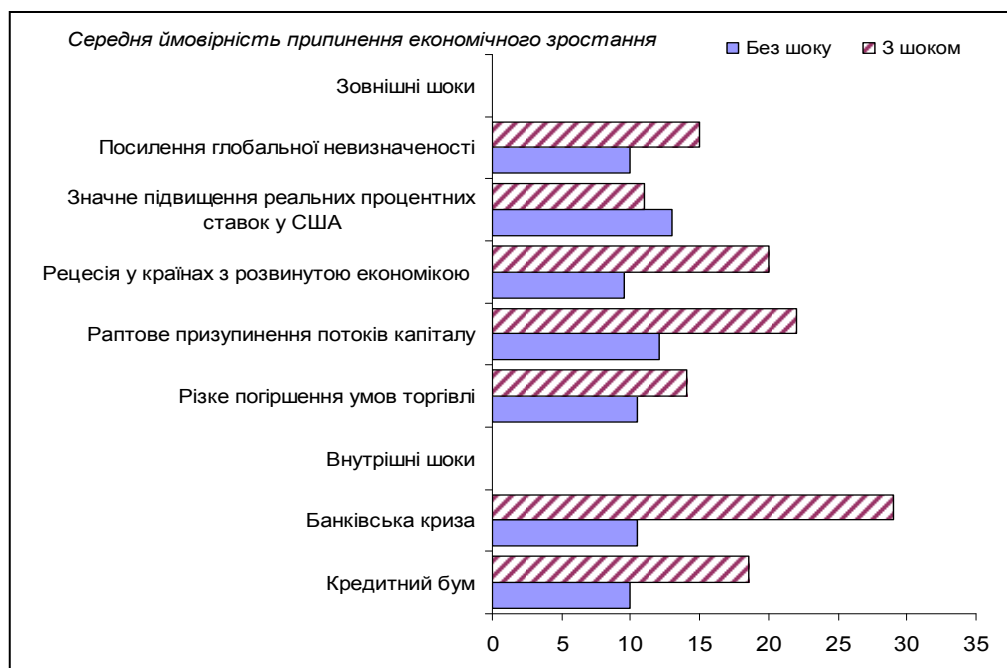

Рис. 3.2.3. Країни з ринками, що формуються і країни, що розвиваються: вплив різноманітних шоків на ймовірність припинення економічного зростання [245, с. 148]

Екзогенні імпульси та асиметричні шоки поширюються в глобальній економіці, змінюючи характер заходів макроекономічної (в тому числі й фінансової) політики окремих держав, причому спосіб поширення залежить від моделі соціально-економічного розвитку кожної конкретної держави та структури її економічної системи.

Ефективна макроекономічна політика сприяє економічній і фінансовій стійкості країн з ринками, що формуються і країн, що розвиваються. Один із аргументів, що висувається у літературі для пояснення причин підвищення економічної і фінансової стійкості цих країн, вказує на удосконалення базових основ їх макроекономічної політики і

розширення простору для її маневру. Так, більшість країн з ринками, що формуються і країн, що розвиваються прийняли таргетування інфляції і знизили інфляцію порівняно із початком 1990-х років. Аналогічним чином, більшість із них відмовилися від проциклічної податково-бюджетної політики і розширили свої можливості для проведення антициклічної податково-бюджетної політики у порівнянні з кінцем 1990-х років, скоротивши дефіцит бюджету і державний борг. На кінець, більшість країн відійшли від жорсткої прив'язки обмінного курсу; їх гнучкі обмінні курси діють як свого роду «амортизатори шоків», підвищуючи стійкість державного і фінансового секторів у випадку різкого і сильного падіння курсів валют, характерного для валютних криз.

Як свідчать дані рис. 3.2.4, розширення простору для маневру макроекономічною політикою (вимірюється низькою інфляцією, стійкою фіскальною і зовнішньоекономічною позиціями) та удосконалення основ макроекономічної політики (характеризується антициклічною політикою, прийняттям системи таргетування інфляції і запровадженням режимів з гнучкими обмінними курсами) сприяють більш тривалому зростанню і більш швидкому посткризовому відновленню країн з ринками, що формуються і країн, що розвиваються.

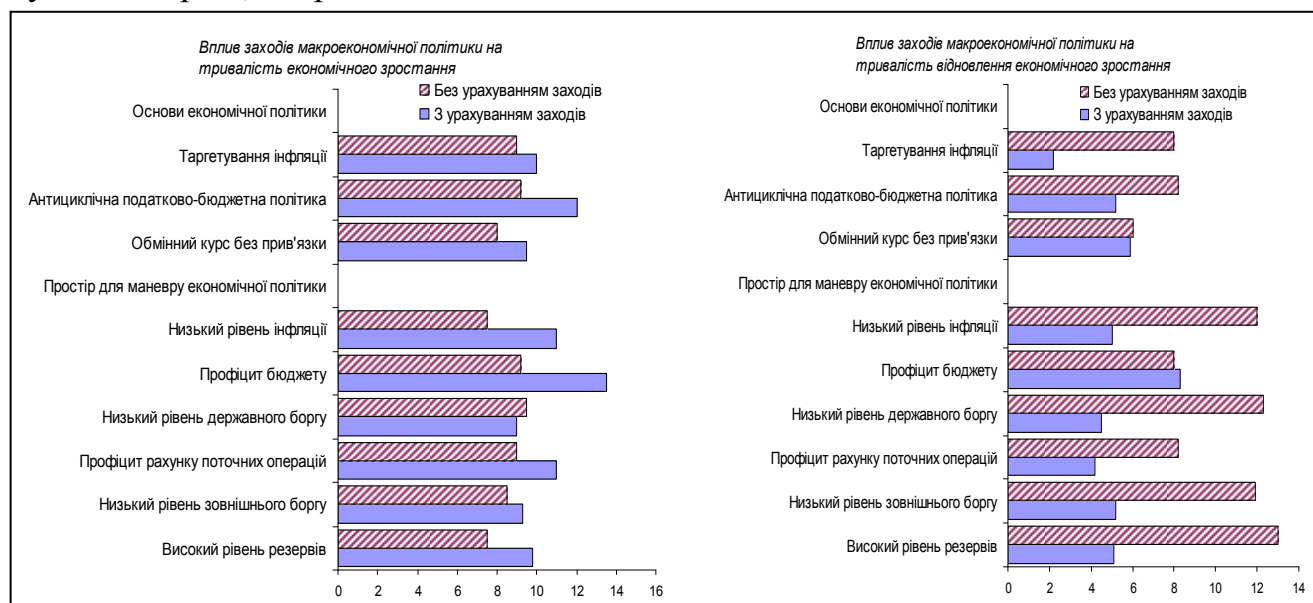

Рис. 3.2.4. Країни з ринками, що формуються і країни, що розвиваються: вплив заходів політики на тривалість економічного зростання і темпи відновлення [245, с. 150]

Окрім макроекономічної політики, економічні показники і фіскальні параметри в цілому, як і їх реакція на асиметричні шоки, зокрема, визначаються структурними

характеристиками економіки країни. Останнім часом у науковій і аналітичній літературі з цієї проблематики висувалися різні гіпотези, які пов'язували макроекономічну стабільність країн з ринками, що формуються та країн, що розвиваються зі зрушеннями у структурі їх економіки. Аналітики МВФ акцентують увагу на трьох основних структурних характеристиках – підвищення рівня відкритості торгівлі і її диверсифікація; підвищення рівня відкритості фінансової сфери і динаміка змін у структурі потоків капіталу; рівень нерівності доходів (рис. 3.2.5).

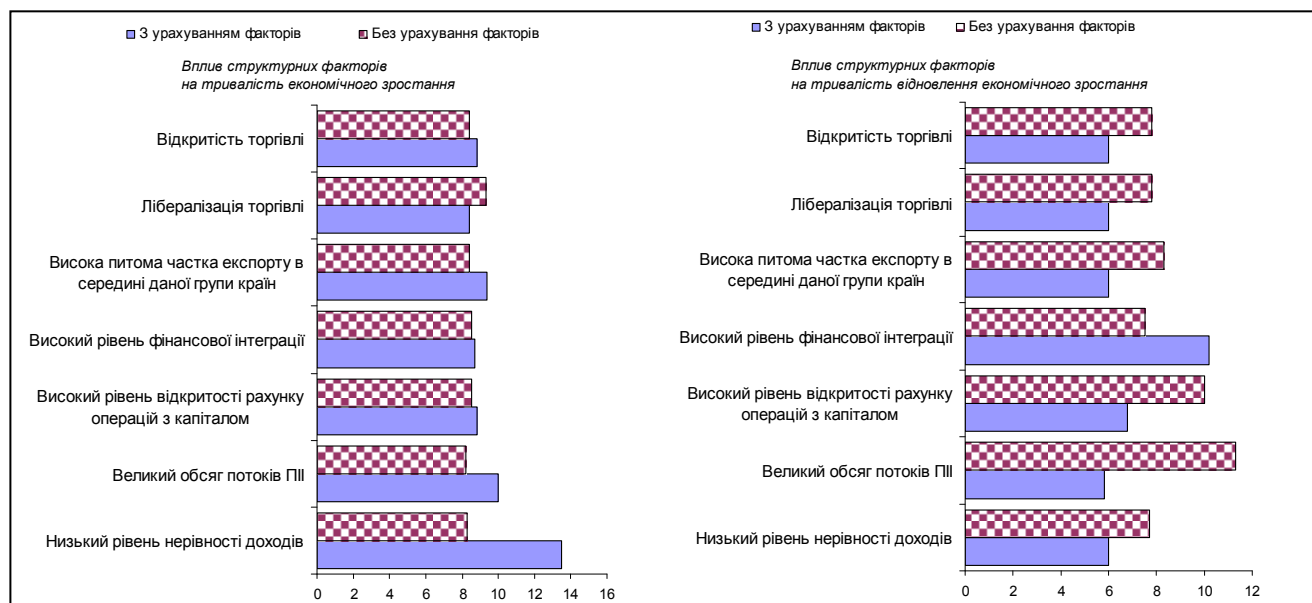

Рис. 3.2.5. Країни з ринками, що формуються і країни, що розвиваються: вплив структурних факторів на тривалість економічного зростання і темпи відновлення [245, с. 152]

Зокрема, підвищення рівня відкритості торгівлі сприяє послабленню залежності від внутрішнього попиту і вразливості у випадку внутрішніх шоків, але може також підвищити вразливість економіки до скорочення зовнішнього попиту. Зростаюча диверсифікація між торговими партнерами допомагає послабити вразливість економіки країн з ринками, що формуються та країн, що розвиваються у випадку економічного спаду в конкретних країнах-торгових партнерах. У цьому контексті вважається, що різке збільшення обсягу торгівлі між цими країнами допомогло їм пережити сучасну кризу в країнах «старих гравітаційних центрах», хоча у перспективі це може посилити їх вразливість у випадку сповільнення темпів економічного зростання у «нових гравітаційних центрах» (наприклад в Китаї).

Як і у випадку торгівлі, підвищення рівня відкритості рахунку операцій з капіталом може сприяти перерозподілу ризику, але також може посилити вразливість країн у випадку фінансових шоків чи раптового призупинення потоків капіталу. Для деяких країн з ринками, що формуються та країн, що розвиваються схильність до змін потоків капіталу поміж ними зміни у їхній структурі – на користь прямих іноземних інвестицій (ПІІ), які вважаються більш стабільними. Серед усіх структурних характеристик лише потоки прямих іноземних інвестицій і низький рівень нерівності доходів мали помітний зв'язок із тривалим економічним зростанням (див. рис. 3.2.5). Зокрема, при глибокій поляризації доходів вплив зовнішніх шоків посилюється, що зумовлено, як правило, конфліктами розподілу. Їх корекція з урахуванням зовнішніх шоків часто призводить до асиметричних дистрибутивних ефектів у країнах з потенційним «прихованим соціальним конфліктом», який вимірюється такими критеріями як нерівність доходів, етнічна і лінгвістична роздробленість, соціальна недовіра і, як правило, пролонгує негативний вплив шоку, стає причиною наростання політичної нестабільності і громадянських заворушень. Натомість, більш справедливий розподіл доходів дозволяє країнам пролонгувати періоди високих темпів економічного зростання і зберігати фіскальну рівновагу.

Таким чином, узагальнення результатів емпіричного аналізу, переконливо демонструє як нестабільність зовнішньої кон'юнктури й економічна невизначеність, підсилені макроекономічною політикою уряду і структурними диспропорціями економіки країни, корелюють із темпами її економічного зростання, циклами ділової активності і масштабами глобальних фіскальних дисбалансів. Останні, в умовах нестабільної зовнішньої кон'юнктури та глобальної економічної невизначеності, закономірно зростають, але, як показує світова практика, їх масштабність та інтенсивність прояву у просторі і часі визначаються асиметричністю геоекономічного простору. На аналітичному рівні це можна пояснити щонайменше з позицій трьох різних точок зору.

По-перше, динаміка і форми прояву фіскальних дисбалансів у країнах, які значною мірою залежать від умов зовнішньої торгівлі й зовнішнього фінансування, відрізняються від тих, що мають місце в країнах, менш залежних від зовнішніх ринків. У даному випадку, скажімо, можна спостерігати більший вплив невизначеності факторів

зовнішнього середовища на фіскальні параметри країн із надмірним рівнем залежності від них, що значною мірою зумовлений високою зовнішньоекономічною відкритістю.

По-друге, країни-експортери сировини і товарів з низьким рівнем обробки піддаються впливу іншого типу шоків, ніж країни-експортери готової високотехнологічної продукції. Як відомо амплітуда коливань світових цін на сировину набагато вища, ніж на продукцію обробної галузі, що пов'язано як з обмеженістю природних запасів, так і з недостатнім рівнем конкуренції на сировинних ринках, що мають олігополістичний характер. Щодо цін на товари з низьким рівнем обробки, то їх динаміка значною мірою визначається загальною світовою кон'юнктурою.

І на сам кінець, ключові фіскальні параметри (доходи і видатки бюджету, бюджетний дефіцит і державний борг) можуть відрізнитися від цільових орієнтирів фіскальної політики через те, що прогнози всіх основних макроекономічних показників містять систематичну помилку, дія якої в умовах нестабільної зовнішньої кон'юнктури та глобальної економічної невизначеності, як правило, посилюється. Світовий досвід свідчить, що різні країни у різні періоди застосовують як консервативне прогнозування фіскальних параметрів, так і оптимістичні підходи до прогнозування фіскальних параметрів. Стійкі оптимістичні прогнози зазвичай означають, що уряд, переслідуючи короткострокові політичні цілі, намагається не виправдано збільшити державні витрати. Це призводить до регулярного перевищення законодавчо встановлених показників бюджетного дефіциту, тобто до послаблення фіскальної дисципліни.

Проблема систематичної помилки у бюджетному плануванні – далеко не нова у світовій практиці (Додаток М, табл. М.1, М.2). За даними Р. Пеннера [473], в США в 1980-2000 рр. середня абсолютна помилка прогнозування доходів і видатків на наступний рік складала близько 3 %. Відповідний показник для доходів за цей період склав 0,7 % ВВП, а для видатків – 0,5 % ВВП. Проте навіть такі незначні помилки призводили інколи до помітних неточностей бюджетного балансу і фіскальних розривів: у 4 випадках із 21 абсолютне відхилення перевищувало 2 % ВВП. Не позбавлена проблеми систематичної помилки в бюджетному плануванні і європейська практика, про що свідчать дані додатку М (табл. М.2). Зокрема, середньоквадратична помилка прогно-

зування темпів зростання ВВП в країнах ЄС лежить в діапазоні 1 – 1,5 %, а для бюджетного балансу цих країн вона складає від 1 до 2 % ВВП.

При аналізі фіскальних дисбалансів важливо враховувати, що трансмісійний механізм їх поширення визначається динамікою макроекономічних параметрів, які змінюються під впливом стохастичних кон'юнктурних імпульсів (шоків) і принципово відрізняються за характером формування. Відповідно доцільно виділити три категорії змінних. 1) показники зовнішньої кон'юнктури (ціни на товари експорту та імпорту, крос-курси долара і євро, динаміка відсоткових ставок на світових ринках позичкового капіталу і т.д.), які виступають виключно як екзогенні шоки пропозиції (при їх прогнозуванні важливо використовувати оцінки міжнародних організацій і великих міжнародних компаній); 2) показники, що піддаються корекції і, значення яких більшою мірою визначаються рішеннями уряду і центрального банку (наприклад інфляція і обмінний курс, прогнозування яких має ув'язуватися з оцінкою реакції влади (політичні шоки) на зміну зовнішніх умов); 3) похідні / вторинні змінні, які переважно визначаються поєднанням зовнішніх змінних і показників, що піддаються корекції (наприклад, обсяг експорту чи імпорту, величина прибутку і заробітної плати й т.д.).

Відповідно трансмісійний механізм поширення дистрибутивних асиметричних ефектів фіскальних дисбалансів в умовах нестабільної зовнішньої кон'юнктури та глобальної економічної невизначеності можна представити такими складовими:

- прямий дистрибутивний асиметричний ефект, коли зміна макроекономічного параметру безпосередньо призводить до зміни фіскальних параметрів;
- непрямий дистрибутивний асиметричний ефект, коли фіскальні параметри зазнають тих чи інших змін через послідовність таких каналів поширення: «вихідний макроекономічний параметр – показники, що піддаються корекції (з урахуванням реакції влади) – фіскальні параметри»;
- вторинний дистрибутивний асиметричний ефект, що виникає у результаті поширення різного роду флуктуацій через послідовність каналів: «вихідний макроекономічний параметр – похідні / вторинні змінні – фіскальні параметри» або «вихідний макроекономічний параметр – показники, що піддаються корекції – вторинні змінні – фіскальні параметри».

В умовах стійких глобальних фіскальних розривів і дисбалансів країни по-різному реагують на різного роду асиметричні шоки, вирізняються асиметричними інституційними та дистрибутивними ефектами їхнього поширення. Зокрема, у багатьох країнах «старих гравітаційних центрах» погіршилося сальдо бюджету сектора державного управління, а коефіцієнти заборгованості досягли рекордно високого рівня за повоєнний період в умовах невизначених перспектив економічного зростання (рис. 3.2.6).

Натомість у країнах «нових гравітаційних центрах» проблема державного боргу, навпаки, більше локалізована. Коефіцієнти державної заборгованості по усій групі цих країн складають не більше 30-40 % ВВП і, враховуючи вищі темпи економічного зростання у цих країнах, вони у перспективі зменшуватимуться.

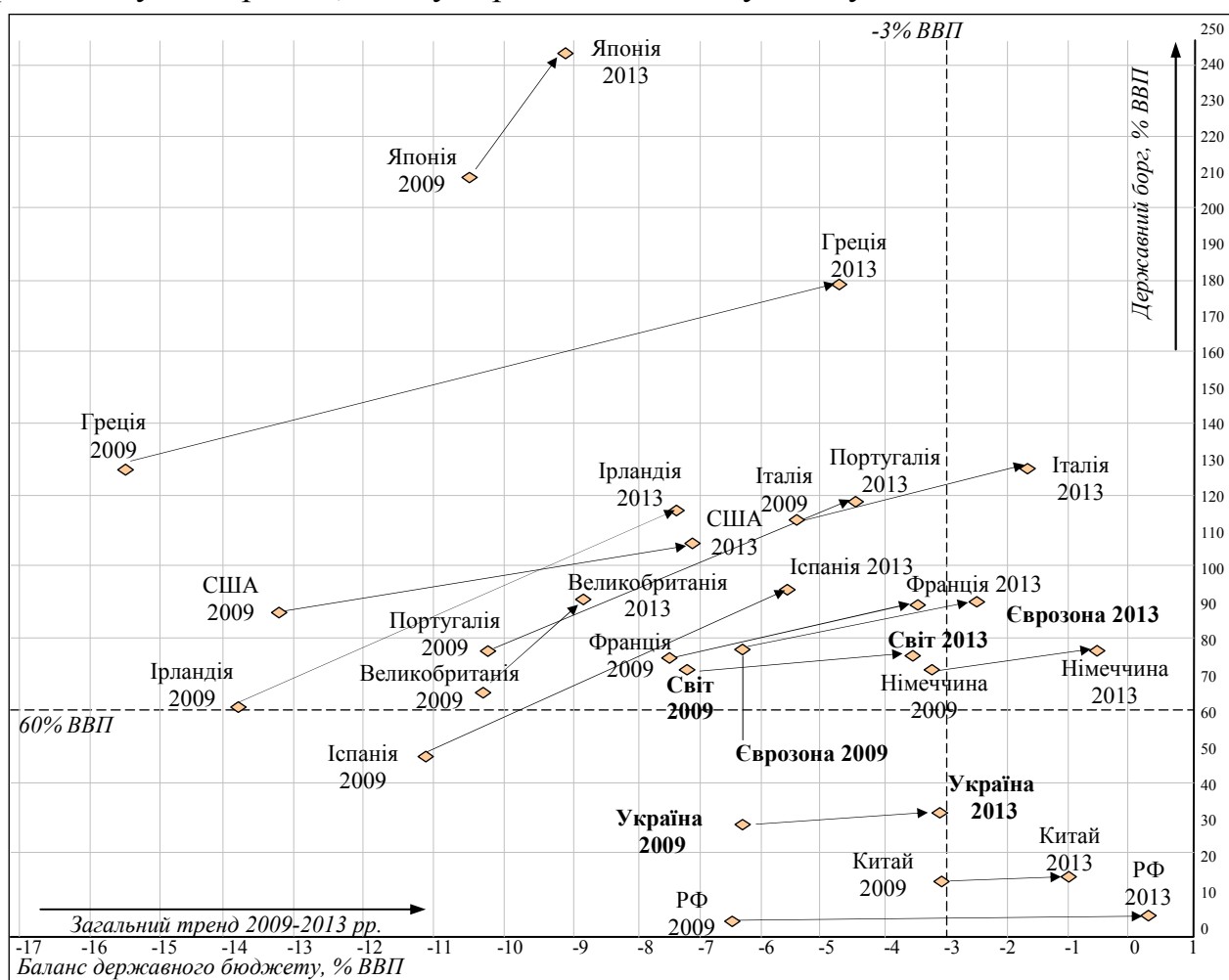

Рис. 3.2.6. Фіскальні розриви і дисбаланси в окремих країнах у 2009-2013 рр., % до ВВП (2013 рік – прогнозні дані) [245, с. 9]

Водночас варто зауважити, що бюджетні стимули відіграли важливу роль у стабілізації виробництва, але вони не стали суттєвим фактором зростання державного боргу (рис. 3.2.7), який особливо помітно зріс старих гравітаційних центрах.

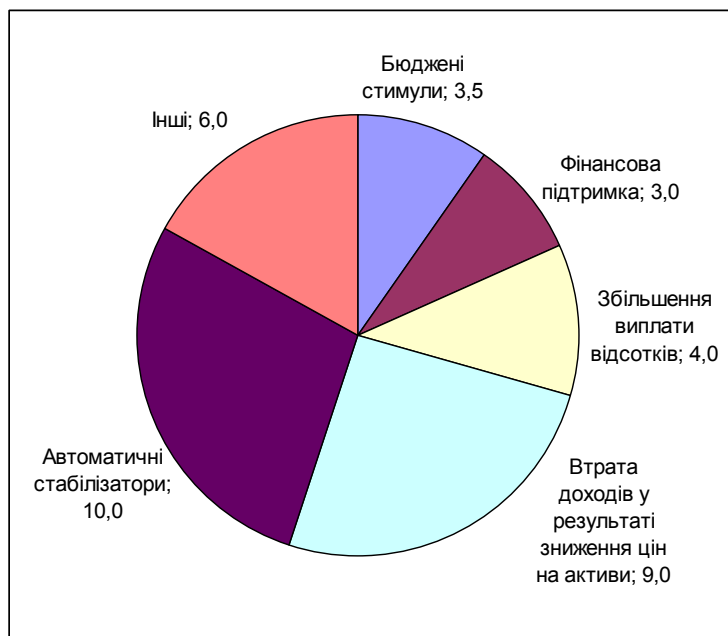

Рис. 3.2.7. Структурні фактори збільшення державного боргу (загальне збільшення боргу: 35,5% ВВП) [247, с. 9]

У цьому контексті вектор дискусії зміщується у площину корекції дистрибутивних ефектів глобальних фіскальних розривів і дисбалансів. Йдеться передусім про країни «старі гравітаційні центри», більшості з яких необхідно суттєво знизити бюджетний дефіцит, щоб стабілізувати співвідношення державного боргу і ВВП. Окремі з них у цьому контексті вже відчули зростаючий тиск з боку фінансових ринків (рис. 3.2.8), що змушує їх до прийняття адекватних фіскальних рішень.

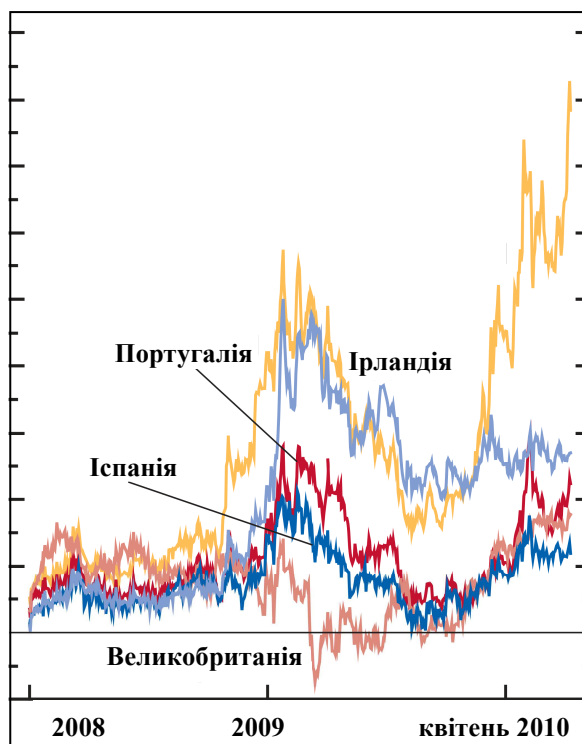

Рис. 3.2.8. Дохідність за єврооблігаціями відносно дохідності за облігаціями Німеччини (десятиліття, у базових пунктах) [247, с. 9]

У країнах «старих гравітаційних центрах» стратегія макроекономічної стабільності, що спирається на заходи бюджетної консолідації, відіграє дисциплінуючу роль (рис. 3.2.9), накладаючи певні фіскальні обмеження на масштаби внутрішнього споживання і зменшення внутрішнього попиту.

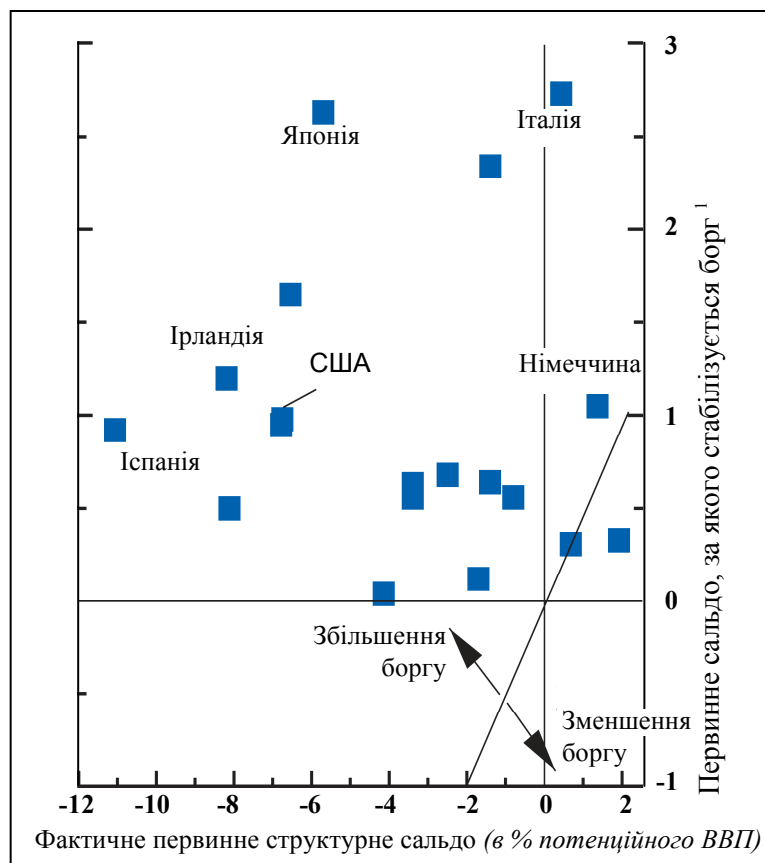

Рис. 3.2.9. Фактичне і стабілізуюче борг, первинне сальдо [247, с. 9]

*Примітка.*¹ На основі прогнозу зростання реального ВВП до 2015 року.

Проте залежність економіки від зовнішнього середовища загострює цю проблему: якщо у звичайній ситуації достатньо лише не виходити за граничні значення бюджетного дефіциту, то в умовах надмірної зовнішньої волатильності для підтримки макроекономічної стабільності необхідно уже приймати специфічні фіскальні рішення і здійснювати корекцію усієї економічної політики. Йдеться передусім про необхідність досягнення суттєвих позитивних структурних зрушень в економічному розвитку усіх без винятку країн. Адже зростаючі потреби у видатках, пов'язаних зі старінням населення (рис. 3.2.10), лише ускладнюватимуть прийняття фіскальних рішень у країнах «старих гравітаційних центрах».

Натомість перед країнами «новими гравітаційними центрами» (з урахуванням певних виключень) стоять інші фіскальні задачі. Так, більшість країн Азії з ринками, що формуються увійшли в кризу з відносно низькими рівнями державного боргу. Зокрема, Китай може дозволити собі продовжувати політику бюджетної експансії одночасно з прийняттям заходів, покликаних змінити співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів економічного зростання, у тому числі шляхом активізації субсидування медичного страхування працівників сільської місцевості і зміцнення пенсійної системи.

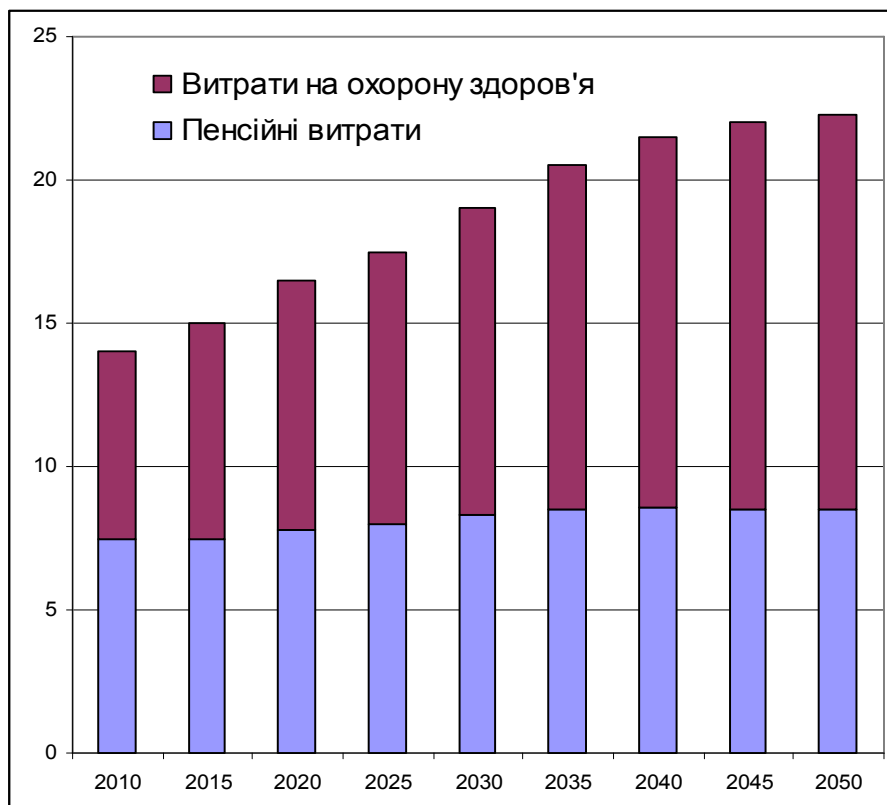

Рис. 3.2.10. Очікувані витрати, пов'язані зі старінням населення, в країнах з розвинутою економікою G-20 [247, с. 9]

Проте інші країни з ринками, що формуються наділені меншими бюджетними можливостями: Бразилія та Індія, як і низка країн Близького Сходу, уже мають відносно значні розміри державного сектора і боргу. У цих та інших країнах доведеться фінансувати нові заходи у державному секторі зорієнтовані на довгострокове зростання і підтримку соціального розвитку за рахунок скорочення менш ефективних витрат чи усунення податкових пільг.

Водночас країни, що володіють значними запасами паливно-енергетичних ресурсів (в т.ч. нафта, газ) – країни ОПЕК, Росія та інші – надто чутливі до асиметрич-

них шоків пропозиції, а їхні макроекономічні й фінансові параметри значною мірою залежать від динаміки світових цін на експортовані мінеральні ресурси. Відтак основним кон'юнктурним чинником виникнення фінансових структурних розривів і дисбалансів для даної групи країн є цінові диспропорції у сировинному секторі, що поглиблюють відхилення у показниках економічного зростання.

Останнім часом зовнішні стохастичні асиметричні шоки, кон'юнктурні зміни і наростаючі флуктуації у геофінансовому просторі, а також внутрішні структурно-інституційні дисбаланси посилюють ризики загострення кризових потрясінь і, зокрема фінансових криз. Їх об'єктивним проявом є порушення фінансової рівноваги, що відображається у циклічно і стохастично зростаючих протиріччях між фактичним станом фінансового потенціалу держави і необхідним обсягом фінансування суспільних благ. Так, реаліями сучасної фінансової кризи на Заході стало визнання того, що в нинішньому її форматі соціально-трансфертна держава добробуту значною мірою віджила своє. Стало зрозуміло, що заходи під популістським прикриттям «соціально відповідальної держави» на кшталт багатомільярдних програм бюджетного стимулювання з боку урядів (країни ЄС) підсилена «накачуванням» фінансової системи ліквідністю з боку центральних банків нинішню світову економіку не врятують. Адже йдеться не просто про фінансову кризу в Єврозоні, а про кризу так званої «споживацької моделі» розвинених суспільств, які живуть не за своїми статками, у яких борговий тягар вже давно перевищив допустимі норми. За розрахунками міжнародних аналітиків, для нормалізації боргового навантаження до 2030 року (обсяг державного боргу – 60 % до ВВП) більшості розвинутих країн доведеться скоротити обсяг видатків бюджету на 5-14 % від ВВП (рис. 3.2.11).

Основна роль у системі антикризового фінансового управління відводиться масштабному використанню внутрішніх механізмів відновлення фінансової рівноваги. Це зумовлено тим, що успішне застосування цих механізмів дозволяє не лише мінімізувати ризик фінансової кризи, але й значною мірою обмежити залежність країн від залучення зовнішніх позик, прискорити темпи їх економічного зростання.

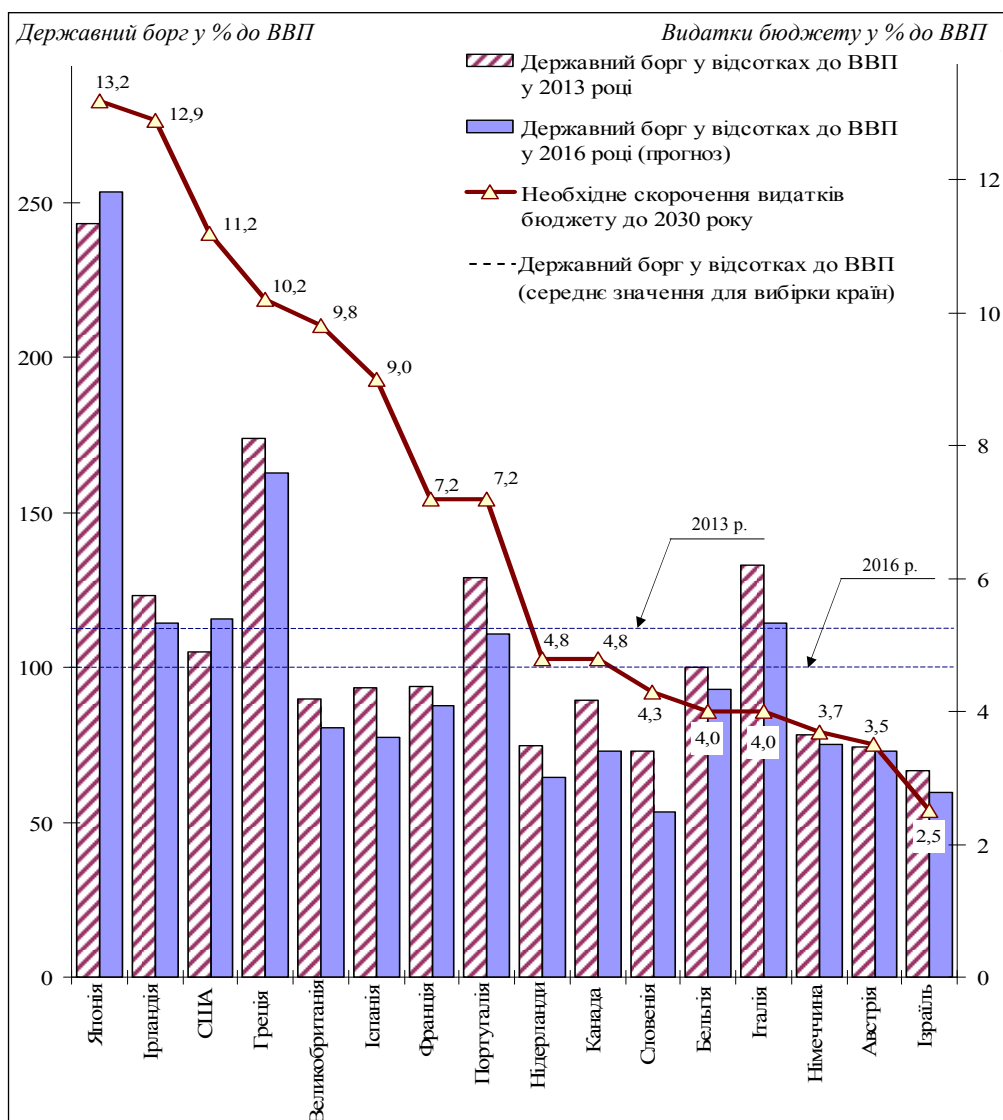

Рис. 3.2.11. Необхідне скорочення видатків бюджету в окремих країнах до 2030 р., % до ВВП [397]

Відновлення фінансової рівноваги в умовах загрози фіскальної кризи послідовно здійснюється в розрізі трьох основних етапів, кожному з яких відповідають певні внутрішні механізми, які загальноприйнято поділяти на оперативні, тактичні і стратегічні (рис. 3.2.12).

Оперативний механізм фіскальної стабілізації передбачає систему заходів, спрямованих, з одного боку, на зменшення поточних зовнішніх і внутрішніх фінансових зобов'язань у короткостроковому періоді, а з іншого боку – на розширення фіскального потенціалу для своєчасного погашення раніше прийнятих зобов'язань. Принцип «фіскальної консолідації і бюджетних обмежень», що лежить в основі цього механізму, передбачає необхідність скорочення обсягів як поточних потреб, так і майбутніх фінансових зобов'язань. Тобто в основу фіскальної політики більшості країн ЄС було покладене-

но ідею мінімальної фіскальної держави і забезпечення стабільності їх бюджетних систем за рахунок скорочення бюджетного дефіциту, але з умовою виконання раніше прийнятих зобов'язань і сприяння інноваційному розвитку економіки. Така корекція фіскальної політики визначається щонайменше двома причинами. По-перше, подальше нарощування бюджетних видатків суперечить політиці забезпечення фіскальної стабільності і стримування інфляційних процесів. По-друге, накопичений у більшості країн за попередні періоди тягар соціальних зобов'язань потребує їхньої інвентаризації і максимально допустимого скорочення, що проявилось в посиленні жорсткості фіскальних обмежень і вимог до фінансування державних видатків.

Етапи фіскальної стабілізації	Внутрішні механізми фіскальної стабілізації		
	Оперативний	Тактичний	Стратегічний
1. Відновлення платоспроможності	Система заходів, що базуються на використанні принципів «фіскальної консолідації»		
2. Відновлення фіскальної стійкості		Система заходів, що базуються на використанні принципу «фіскальних правил»	
3. Забезпечення фіскальної рівноваги у довгостроковому періоді			Система заходів, що базуються на використанні «моделі стійкого зростання»

Рис. 3.2.12. Внутрішні механізми відновлення фіскальної стійкості і забезпечення фіскальної рівноваги*

* Побудовано автором.

Тактичний механізм фіскальної стабілізації передбачає систему як превентивних захисних заходів щодо зменшення фіскальних дисбалансів, так і заходів корекції фіскальних розривів, спрямованих на перелом негативних тенденцій у фіскальних параметрах і досягнення фіскальної рівноваги. Щодо превентивних захисних заходів, то ортодоксальні економічні теорії у цьому контексті оперують поняттям збалансованого бюджету і забезпечення на цій основі фіскальної стійкості. З урахуванням можливих

обсягів генерування і використання бюджетних ресурсів варіанти моделей фіскальної стійкості можуть бути зображенні графічно (рис. 3.2.13).

Необхідний обсяг державних видатків	Потенційний рівень державних доходів		
	Низький	Середній	Високий
Низький	A1	A2	A3
Середній	A4	A5	A6
Високий	A7	A8	A9

Вектор фіскальної рівноваги

Рис. 3.2.13. Матриця стратегічних моделей фіскальної рівноваги держави*

* Побудовано автором на основі [31, с. 687].

Примітка. Базові моделі фінансової рівноваги, на основі яких побудовано матрицю стратегічних моделей фіскальної рівноваги, були вперше запропоновані для практичного використання французькими дослідниками Ж. Франшоном і І. Романе.

На схемі вектор фіскальної рівноваги держави проходить через поля A1; A5; A9, які називаються «полями фіскальної рівноваги», у межах яких необхідний обсяг державних видатків практично відповідає потенційному рівню державних доходів. Іншими словами, у цих полях фіскальна політика держави вкладається у концепт «збалансованого бюджету». Фінансовою наукою сформульовано теоретичні моделі прийняття фінансових рішень, що оперують чотирма основними концепціями збалансування бюджету. Зокрема, йдеться про:

- 1) концепцію збалансування бюджету на щорічній основі, суть якої полягає в необхідності щорічного збалансування бюджету на бездефіцитній основі;
- 2) концепцію циклічного збалансування бюджету, згідно якої бюджет має бути збалансований не в календарному чи фінансовому році, а впродовж усього економічного циклу. В цьому випадку державні запозичення виступають інструментом фінансування бюджетного дефіциту, що виникає в результаті скорочення доходів від оподаткування в депресивній фазі економічного циклу;

3) концепцію автоматично стабілізуючої економічної політики, що передбачає балансування бюджету впродовж усього економічного циклу з використанням так званих вмонтованих стабілізаторів;

4) концепцію компенсаційного бюджету, що аргументує неможливість зменшення дефіциту бюджету і неприйнятність політики повної відмови від державних запозичень через перманентно зростаючу стагнацію економіки в розвинутих країнах.

Не спростовуючи адекватності цих концепцій сучасній практиці, зазначимо, що теорії економічної динаміки акцентують увагу не на збалансованості фіскальних параметрів, а на збалансованості процесів у часі й просторі. Для забезпечення фіскальної рівноваги макроекономічного середовища в довгостроковому періоді важливо враховувати проблему згладжування фіскальних розривів. Йдеться про теоретичну інтерпретацію та емпіричну адаптацію концепції згладжування ефекту кон'юнктурних і циклічних фіскальних розривів з використанням «фільтра Ходріка-Прескотта».

Що стосується так званих «кризових полів» – A4; A7; і A8, то тривале перебування у них лише поглиблює кризові тенденції (особливо небезпечне перебування країни у полі A7), оскільки в даному випадку її макроекономічний розвиток буде супроводжуватися перманентно зростаючою питомою часткою державних запозичень, а отже відповідно і зниженням фіскальної стійкості. Як показує практика розвинутих країн, для досягнення фіскальної збалансованості і стійкості більшість із них застосовують спеціальні фіскальні правила. Узагальнюючи світовий досвід, можна виділити три основних типи правил, що накладають обмеження на фіскальну політику з метою відновлення фіскальної стійкості, досягнення макроекономічної стабільності й забезпечення довіри до економічної політики уряду [442]:

1. Правила, що потребують збалансованого бюджету (повної відповідності доходів і видатків бюджету) чи обмеження граничної величини бюджетного дефіциту певним відсотком ВВП; збалансування доходів і видатків з урахуванням циклічного фактора (це саме стосується і обсягу бюджетного дефіциту); збалансування лише поточних доходів і видатків (позики допускаються для фінансування капіталовкладень);

2. Правила щодо політики державних запозичень (можуть забороняти: державні позики із внутрішніх джерел; у центрального банку; або ж обмежувати ці позики певною пропорцією до державних доходів і видатків у минулому).

3. Правила щодо обсягу державного боргу чи резервів (можуть обмежувати обсяг валової (або чистої) заборгованості відсотком у ВВП; визначати величину резервів позабюджетних фондів (найчастіше фондів соціального страхування) часткою щорічних соціальних виплат).

В умовах кризи фіскальні правила мають переваги перед дискреційною фіскальною політикою. Вони чинять дисциплінуючий вплив і виступають стратегічним цільовим орієнтиром забезпечення нерівності: $ПД > ДВ$, де ПД – потенційний рівень державних доходів; ДВ – необхідний обсяг державних видатків. Як показує практика, потенційні можливості суттєвого збільшення обсягів державних доходів (ліва частина нерівності) в умовах кризового розвитку обмежені. Тому основним напрямом забезпечення фіскальної рівноваги в кризових умовах є скорочення обсягу державних видатків (права частина нерівності). Таке скорочення передбачає обмеження як поточного споживання, так і інвестиційної діяльності держави і тому характеризується терміном «фіскальні обмеження». Зміцнення фіскальної стійкості на основі «фіскальних обмежень» дозволяє проводити реалістичну політику: незважаючи на волатильність доходів в умовах кризи, забезпечити позитивний фіскальний розрив у відповідних грошових потоках наведеної вище нерівності при стабільному фінансуванні бюджетних зобов'язань держави і досягнути точки фіскальної рівноваги в процесі виходу з кризового стану.

В умовах кризового розвитку відновлення фіскальної стійкості найшвидше можуть досягнути країни, що перебувають у «кризових полях» А2; А3 і А6 (при цьому найвищі темпи такого відновлення будуть в полі А3). В усіх цих полях обсяг потенційних державних доходів перевищує обсяг додаткового їх споживання, що дозволяє державі знизити питому частку боргового фінансування. Ця модель антикризового фіскального управління характерна в основному для країн, що створюють спеціальні стабілізаційні фонди – так звані суверенні фонди національного багатства. Йдеться передусім про країни, що залежать від експорту природних ресурсів і динаміки цінової кон'юнктури на світових ринках. Кошти, акумульовані в цих фондах у період сприятливої цінової кон'юнктури ($ФД_{\max}$), виступають інструментом згладжування фіскальних розривів і дисбалансів у період її погіршення ($ФД_{\min}$) (рис. 3.2.14).

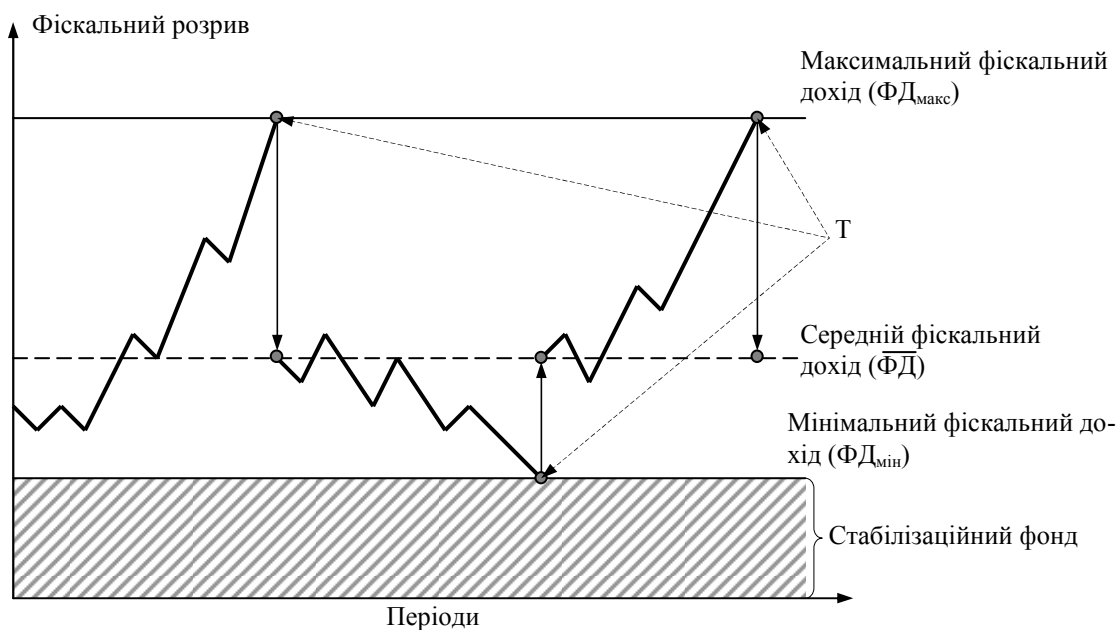

Рис. 3.2.14. Корекція фіскальних розривів відповідно до моделі Міллера-Орра*

* Побудовано на основі моделі формування та витрачання залишку грошових коштів Міллера-Орра [31, с. 456].

Примітка. Вихідні концепти цієї моделі передбачають наявність певного обсягу страхового резерву і певну асинхронність у фіскальних доходах і фіскальних витратах, а відповідно і фіскального розриву. Коли фіскальний дохід досягає максимального значення (верхньої межі свого «коридору»), надлишок коштів (відносно середнього фіскального доходу) переводяться у резерв (стабілізаційний фонд). Аналогічно, коли фіскальний дохід опускається нижче середнього і досягає мінімального значення (нижньої межі свого «коридору») відбувається поповнення бюджетних ресурсів до необхідного рівня за рахунок коштів стабілізаційного фонду.

У цьому сенсі функціональне призначення стабілізаційних фондів полягає не лише у відновленні фіскальної рівноваги, але й у забезпеченні довгострокової макроекономічної рівноваги (в тому числі обмеження інфляції і надмірного зміцнення національної валюти, попередження розвитку «голландської хвороби»). За даними Інституту дослідження суверенних фондів добробуту (The Sovereign Wealth Fund Institute), в світі налічується близько 50 таких фондів, які управляють активами понад 4 трлн. дол. США. При цьому ключову роль у цій сфері відіграють країни БРІКС, особливо Китай.

І, на кінець, стратегічний механізм фіскальної стабілізації передбачає систему заходів, що базуються на використанні «моделі стійкого зростання», спрямованих на підтримку досягнутого рівня фіскальної рівноваги в довгостроковому періоді. У цьому контексті ключовий вектор стратегічного глобального розвитку у посткризовий період полягає у відновленні економічного зростання і створенні робочих місць, оскільки без економічного зростання майбутнє світової економіки буде під загрозою. Адже відновлення економічного зростання відіграватиме важливу роль у подоланні

тягаря державного боргу, який у випадку країн з розвинутою економікою складає в середньому близько 110 % ВВП. Окрім цього економічне зростання, охопивши широкі верстви населення, принесе ефект зменшення глобальної нерівності (йдеться про те, що в макроекономічних залежностях менша нерівність корелює з більшою макроекономічною стабільністю і стійким економічним зростанням).

Спираючись на представлений зріз дослідження приходимо до таких висновків і узагальнень.

По-перше, відхилення фіскальних параметрів від заданої тенденції з урахуванням фактору часу в різних країнах суттєво відрізняються як за характером і причинами виникнення, так і за регулярністю і тривалістю існування у часі. Їх динаміка і форми прояву в країнах, які значною мірою залежать від умов зовнішньої торгівлі, відрізняються від тих, що мають місце в країнах, менш залежних від зовнішнього світу; водночас країни – експортери сировини піддаються впливу іншого типу шоків, ніж країни – експортери готової продукції. Тому у випадку глобальних фіскальних розривів і дисбалансів не йдеться про універсальний характер їх виникнення для всіх країн у масштабах глобальної економіки. Відповідно в рамках єдиного теоретичного концепту практично не можливо дати пояснення усій багатоаспектності прояву фіскальних розривів і дисбалансів. Кожен із них може бути предметом окремих самостійно завершених наукових досліджень.

По-друге, сучасна глобальна фіскальна криза стала результатом декількох, на перший погляд не пов'язаних між собою детермінант. Епіцентр першої виник у «старих гравітаційних центрах», де сформувалася споживацька модель економічного розвитку, що призвела до: дисбалансу у зовнішній торгівлі та руйнування ринкових механізмів в США; погіршення сальдо бюджету сектора державного управління і безпрецедентного зростання державного боргу в країнах ЄС, які намагалися підняти рівень соціального захисту свого населення без збільшення випуску реальної продукції. Політика цих країн не співпала із цілями «нових гравітаційних центрів», що сформувалися навколо Китаю та країн – експортерів нафти і газу, щодо формування експансійної економоцентричної моделі економічного зростання і встановлення монополю високої ціни на енергоресурси. Іншими словами, виникло протиріччя між інтересами «грошових (квазіфінансових) рантьє» і «природних рантьє», між національно-територіальними і глобаль-

но-просторовими формами виробництва та перерозподілу доданої вартості, світових (у т.ч. рентних) доходів і капіталу. За таких умов суттєво модифікується модель розподілу світової економічної влади, коли поряд з поглибленням розриву у темпах економічного зростання «старих і нових гравітаційних центрів», актуальною залишається проблема глобальних фіскальних розривів і дисбалансів, поглиблюється просторова і міжчасова асиметричність їх дистрибутивних ефектів, формуються нові центри світового економічного суперництва і нові центри нагромадження глобального капіталу.

По-третє, процес зміщення центру влади особливо рельєфно проглядається у контексті формування нової глобальної фінансової архітектури. Її ключові завдання – підтримка відкритості глобальної економіки, відновлення глобального попиту, урегулювання світової фінансової системи, недопущення руйнівної дефляційної кризи і створення дієвих механізмів та наднаціональних інститутів реагування на майбутні потрясіння. Усі ці питання, що стоять на порядку денному, надзвичайно важливі, а їх вирішення буде залежати від здатності «старих» і «нових гравітаційних центрів» працювати скоординовано.

Що ж стосується конкретних заходів фіскальної політики, то в епіцентрі уваги залишаються країни зони євро. Тут відбулися помітні зміни у підходах до прийняття фіскальних рішень, створюється нова інституційна архітектура. Її стратегічне завдання полягає у зменшенні амплітуди асиметричних шоків і створенні системи трансфертів для пом'якшення їх наслідків; вона має знизити ймовірність дефолту суверенних позичальників, а у випадку його настання – пом'якшити наслідки для кредиторів і фінансової системи.

По-четверте, в умовах зовнішньої нестабільності та глобальної економічної невизначеності загострюється проблема ефективного управління фіскальними розривами. Передусім йдеться про корекцію фіскальних дисбалансів і досягнення фіскальної рівноваги держави в контексті її стратегічного розвитку; підвищення ритмічності фіскальної політики і синхронізацію грошових потоків держави; скорочення потреб держави у позичковому фінансуванні і зниження її боргової залежності (особливої актуальності цей аспект управління набуває в країнах з обмеженим доступом до зовнішніх джерел фінансування). Водночас заходи антициклічного управління фіскальними розривами і дисбалансами є важливими фінансовими важелями згладжування циклічних

коливань і коливань ділової активності; натомість активні форми управління кон'юнктурними доходами (що особливо актуально для країн, які володіють значними запасами паливно-енергетичних ресурсів) дозволяють державі отримувати додаткові фіскальні доходи, що генеруються безпосередньо її грошовими активами (йдеться передусім про формування так званих стабілізаційних фондів). Відтак, в умовах нерівноважного глобального розвитку ефективне управління фіскальними розривами і дисбалансами зменшує ризик неплатоспроможності держави і гарантує її фіскальну стійкість і макроекономічну стабільність.

3.3. Дисбаланс заощаджень та інвестицій у вимірах світової боргової економіки

Серед системних детермінант, що чинять безпосередній вплив на формування глобальних фінансових дисбалансів, виникнення і поширення валютно-фінансових криз, в умовах яких національні економіки країн потрапляють під спекулятивний удар, а інвестори впадають у паніку, побоюючись можливого дефолту держав-позичальників, необхідно виділити фактор акумуляції надмірного боргу, причому незалежно від того, чий цей борг – уряду, банків, корпорацій чи домогосподарств. Бо «саме акумуляція надмірного боргу часто породжує значно більші системні ризики і дисбаланси, ніж це може здатися у період економічного буму» [266, с. xxxi]. І все через те, що додаткові «ін'єкції грошових коштів» дозволяють уряду створити ілюзію вищого рівня економічного зростання, ніж це є насправді. Приватний сектор, що позичає кошти для споживання, може підняти ціни на нерухомість і акції значно вище їх реального рівня і це, у підсумку, призведе до того, що банки будуть виглядати більш стабільними і прибутковими, ніж у дійсності. У такий спосіб «буми економіки, підживлені боргами, дуже часто дають фальшиві обґрунтування політики уряду і здатності фінансових інститутів створювати надприбутки; у такий спосіб вони створюють ілюзію підвищення стандартів життя» [266, с. xxxii]. Але уся драма полягає у тому, що «більшість таких бумів закінчується фатально» – надмірні боргові зобов'язання роблять економіку «вразливою до криз довіри».

Перевищення майже впродовж 35 років (1970-2005 рр.) світових інвестицій над заощадженнями характеризувало світову економіку як «боргову». Проте вже з 2005 року у науковий обіг увійшов термін «глобальний надлишок заощаджень» (Global Saving Glut (Б.Бернанке)), а перевищення заощаджень над інвестиціями доповнило «боргову економіку» спекулятивною складовою, яка залишається однією із системних детермінант глобальних фінансових дисбалансів упродовж останніх років (рис. 3.3.1).

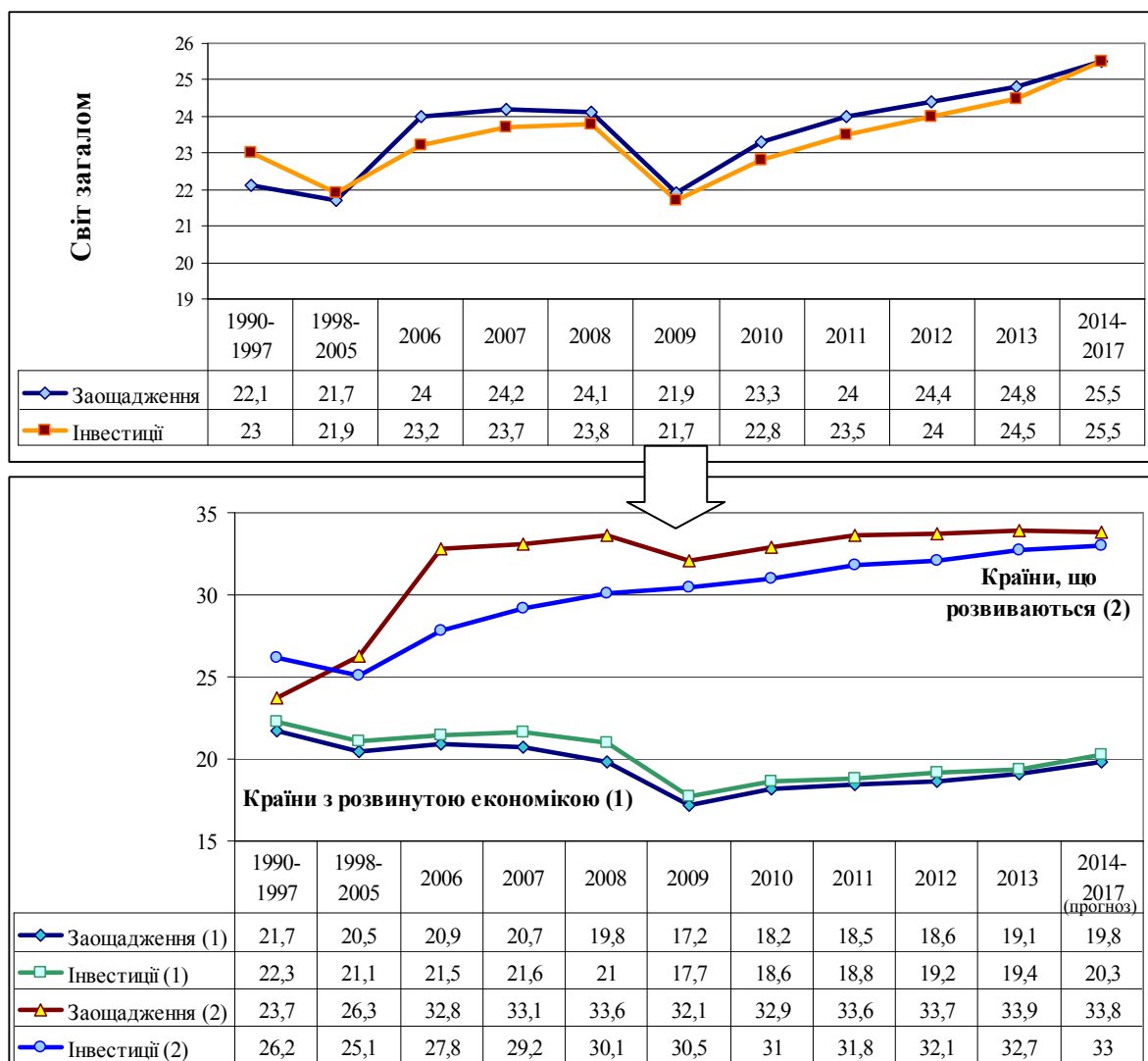

Рис. 3.3.1. Динаміка світових заощаджень та інвестицій в розрізі окремих груп країн, у % до ВВП*

* Побудовано автором за: [246, с. 231-234]

Термін «боргова економіка» почав активно використовуватися в економічній літературі у 1990-х роках для характеристики «своєрідного типу економіки зі зростаючими обсягами внутрішнього і зовнішнього боргу» [337, с. 7]. Причому у більшості випадків аргументовано підкреслювалось, що це не локальна, а глобальна характерис-

тика стану світової економіки, яка упродовж 90-х років минулого століття перманентно страждала від дефляції – спочатку через американський борг, пізніше внаслідок негараздів у європейській валютній системі у 1992-1993 років, після цього під впливом мексиканської кризи 1994-1995 років, у результаті азійських потрясінь у 1997-1998 років, і на кінець, наприкінці 2001 року – від найбільшого в історії світової валютно-фінансової системи дефолту, який оголосила Аргентина. Ці факти стали найбільш переконливим аргументом того, що на рубежі тисячоліть де-факто сформувалася глобальна боргова економіка, а зовнішня заборгованість надійно закріпилася у якості невід’ємної домінанти геофінансового простору, ставши характерною рисою і важливим аспектом сучасної геофінансової цивілізації. Інтенсивність переливу фінансових потоків, підвищення ролі позичкового капіталу та його масові міграції у гео економічному просторі дедалі частіше стають причинами загострення глобальних фінансових дисбалансів, детермінантами світових фінансових криз, серійних дефолтів, провокуючи перманентну фінансову нестабільність. Актуальність означених проблем особливо гостро проявилася упродовж 2008-2012 років на фоні чергової кризи і рецесії світової економіки, що зайвий раз висвітлили значимість її боргової складової.

Динамічний розвиток геофінансового простору в умовах фінансової глобалізації надав нових імпульсів розвитку світовій економіці, сприяючи посиленню взаємозалежності та взаємодії як окремих країн, так і транснаціональних структур. Одним із проявів поглиблення такої взаємозалежності є інтенсифікація міжнародного руху позичкового капіталу. В умовах високої лібералізації і глобалізації фінансових ринків зростає залежність національних економічних структур від зовнішніх запозичень, що в свою чергу, спонукає акцентувати увагу на боргових проблемах окремих країн, регіонів та світу в цілому. Наголошуючи на акселерації процесу інтернаціоналізації у сфері фінансів, зростаючій взаємозалежності націй та впливі динаміки кон’юнктурних коливань глобальних фінансових ринків на національну політику, спробуємо відстежити ретроспективу становлення світової боргової економіки і причини її переходу у площину хронічної і серйозної глобальної проблеми, що час від часу переростає у масштабні валютно-боргові кризи і серійні дефолти.

Більшість академічної літератури, присвяченої боргам і дефолтам, на основі доступних даних, зібраних в основному з початку 1980-х років, трактує боргову економіку

як феномен кінця ХХ століття і, переважно як проблему лише країн, що розвиваються. Однак, світовий рух капіталу і фінансові кризи мають значно триваліші цикли (її тривалість варіює від 50 до 100 років (рис. 3.3.2)), а борги і дефолти відомі ще з часів капіталізму вільної конкуренції. У першому наближенні вони обґрунтовуються розвитком міжнародного кредиту, як одного із важелів первісного нагромадження капіталу.

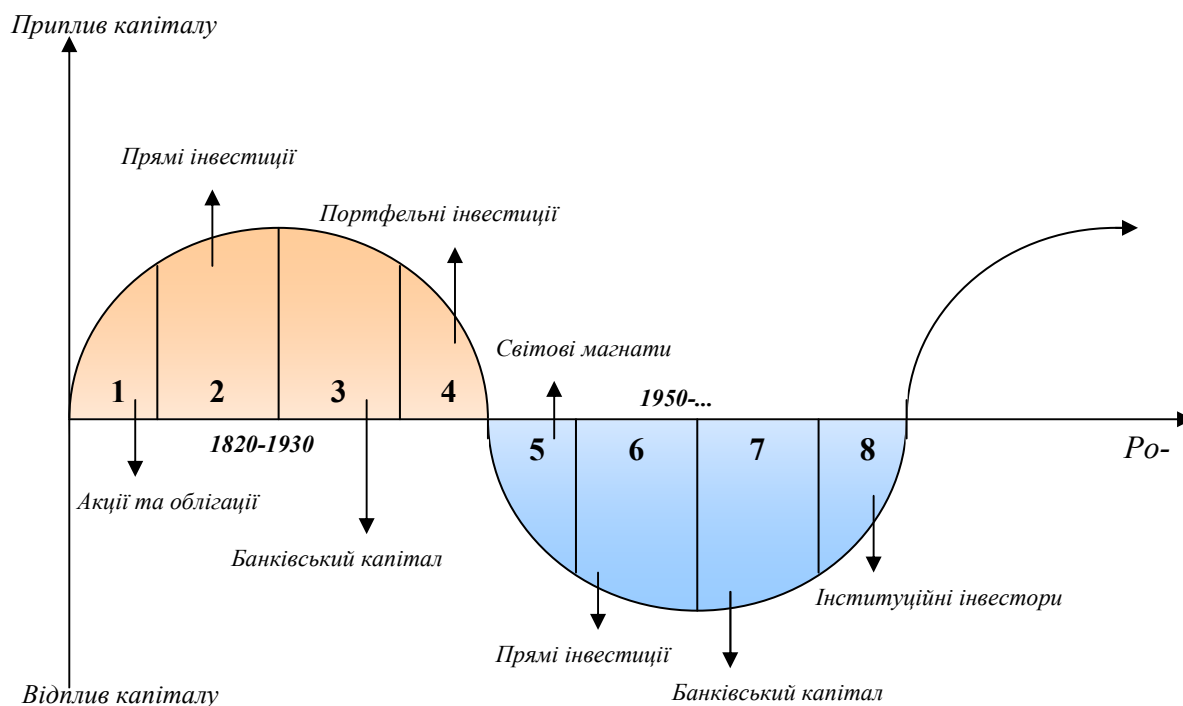

Рис. 3.3.2. Фази циклу світового руху капіталів [282, с. 60]

Хронологічно та історично можна виділити чотири основних етапи у розвитку глобальної боргової економіки.

На першому етапі борги і дефолти були національною проблемою країн-боржників. Затишшя після наполеонівських війн і нагромадження капіталу спонукали європейців з 1815 року до пошуку нових сфер прибуткового застосування капіталу, який почав перетікати у більш високодохідні країни Латинської Америки, Азії і Океанії. Розпочався цикл із надання значних для цього часу позик Колумбії з боку Англії у 1819 році. Наступною країною реципієнтом стала Перу, а пік циклу припав на 1880-1930 роки (див. рис. 3.3.2). Розвиток міжнародних ринків капіталу у поєднанні із появою нових держав призвів до вибуху міжнародних дефолтів і перенесення строків виплат за зовнішнім боргом у багатьох країнах Європи, Латинської Америки та Африки (Додаток Н, табл. Н.1). Для цього періоду характерні численні державні банкрутства і мораторії, спровоковані неплатоспроможністю боржників, які призводили до масових

крахів банків, розорення тисяч дрібних рантьє, панік на біржах і навіть військових конфліктів [138, с. 501].

Могутнім стимулом у розвитку міжнародного кредиту та зовнішніх боргів послужили локальні і особливо Перша світова війна, що підвищили попит на міжнародні позики і створювали можливості отримання наддоходів фінансовою олігархією. Усього за роки Першої світової війни американські компанії поставили європейським країнам Антанти, що воювали із Німеччиною товарів на 11,9 млрд. дол. США, отримавши величезні надприбутки. Вже після війни центр міжнародної фінансової могутності фактично перемістився із Європи в Америку, і в 1918 році США отримали статус неформованого кредитора [138, с. 501].

Другий етап у розвитку світової боргової економіки, охоплював період між Першою та Другою світовими війнами, і тривав майже до кінця 1960-х років. У цей час вибухнула світова економічна криза 1929-1933 років, внаслідок якої Німеччина, а пізніше Франція та низка інших країн перестали сплачувати борги. Постало питання вирішення кризових, посткризових і повоєнних проблем у країнах Заходу, в першу чергу за рахунок дефіцитного фінансування при відповідному нарощуванні державної заборгованості. З часів Великої депресії значно розширився розвиток у кредит за рахунок зовнішніх джерел і в країнах Латинської Америки.

А разом з тим в повоєнний період економічні, фінансові і валютні відносини між країнами набули масштабного розвитку, у результаті чого фінансова взаємозалежність країн стала сильнішою від комерційної. У цей період міжнародний кредит набуває широкого розвитку, а розширення кредитних зв'язків розвинутих країн з країнами, що розвиваються, супроводжуються поступовим, але неухильним загостренням боргової проблеми в останніх, яка поступово, долаючи національні кордони переростає у ранг регіональної.

Нагромадження боргів країнами, що розвиваються, зумовлене тепер не тільки і не стільки бюджетними дефіцитами, скільки: 1) хронічними платіжними дисбалансами у результаті падіння темпів розширення експорту і експортних доходів, збільшення імпорту, погіршення співвідношення між експортними та імпортними цінами, внаслідок погіршення «умов торгівлі»; 2) несприятливим інвестиційним кліматом на рубежі 1950-1960 років, що спричинив «кризу приватного інвестування у третьому світі».

Саме тому потік приватного капіталу у країни, що розвиваються, скоротився, натомість в експорті капіталу зросла питома частка державних ресурсів розвинутих країн у формі двосторонньої офіційної допомоги. Це призвело до хронічних дефіцитів поточних платіжних балансів та нагромадження зовнішньої заборгованості країнами, що розвиваються на фоні постійного скорочення внутрішнього інвестування. Вивіз відсотків і дивідендів із країн, що розвиваються, стримував їх соціально-економічний розвиток і загострював валютно-фінансові проблеми.

З другої половини 1960-х років розпочався третій етап у розвитку боргової економіки, що тривав майже до середини 1990-х років. На початковій стадії цього етапу в системі зовнішнього кредитування країн, що розвиваються, відбулися суттєві зміни. Роль головних кредиторів поступово переходить від державних і міждержавних інститутів економічно розвинутих країн до транснаціональних банків, що домінують на міжнародному ринку позичкового капіталу. Уже з середини 1970-х років основним і найбільш помітним елементом системи зовнішнього фінансування країн Азії, Африки і Латинської Америки стають ринки позичкового капіталу, ядром яких виступає євро-ринок (ринок євродоларів), що контролюється найбільшими транснаціональними банками та їх угрупованнями.

Такі диспропорції у низхідній фазі циклу світового руху капіталу (див. рис. 3.3.1) були зумовлені низкою причин. По-перше, розпадом на початку 1970-х років Бреттон-Вудської валютної системи та відміною золотого паритету долара і фіксованих валютних курсів, що знизило роль державного регулювання у міжнародній валютно-фінансовій системі і створило сприятливі умови для безконтрольної експансії приватного позичкового капіталу на міжнародних ринках.

По-друге, першим (1974-1975 рр.) і другим (1979-1980 рр.) нафтовими шоками, що неоднозначно вплинули на розвиток системи міжнародного кредитування, загостривши у тому числі геополітичні проблеми структурних платіжних дисбалансів. У країн-імпортерів нафти утворилися значні дефіцити за поточними платіжними балансами, які вони покривали переважно за рахунок зовнішніх короткострокових кредитів транснаціональних банків, кредитний потенціал яких різко зріс у середині 1970-х років в результаті масового притоку «нафтодоларів» із країн ОПЕК, що депонували тут значну частину своїх доходів від продажу нафти. Водночас, попит на єврокредити з

боку традиційних позичальників із промислово розвинутих країн (в першу чергу ТНК), мав тенденцію до скорочення у зв'язку зі зниженням ділової активності у результаті структурної кризи (1974-1975 рр.) і подальшої рецесії. Вперше за весь повоєнний період позики економічно розвинутих країн на ринках позичкового капіталу скоротилися у 1974 році.

Ці обставини спонукали транснаціональні банки активно шукати нові сфери прибуткового розміщення капіталу. Паралельно з тим як зростав попит на кредити з боку країн, що розвиваються, аналогічно і навіть з більшими темпами зростала пропозиція позичкового капіталу. На Заході навіть домінувала думка про те, що заборгованість країн, що розвиваються була у більшій мірі результатом потреби транснаціональних банків у наданні позик, а ніж потреби позичальників у їх отриманні.

Відтак, домінуючим фактором формування світової боргової економіки у повоєнний період став ринок євродоларів (єврокредитів).

Основні позичальники євrorинку – країни, що розвиваються – використовували єврокредити у більшій мірі на покриття різко зростаючих дефіцитів платіжних балансів та на рефінансування короткострокової заборгованості і лише частково для фінансування інвестиційних проектів. Таким чином, зростання частки короткострокових боргових зобов'язань у сукупній зовнішній заборгованості; більш жорсткі умови запозичень на міжнародних ринках позичкового капіталу; не виправдано широке залучення іноземних позик при недостатньо ефективному їх використанні загострили проблему заборгованості, яка на початку 1980-х років переросла у боргову кризу, початок якій поклала Мексика в серпні 1982 року. Тоді ж криза охопила більшість країн, що розвиваються, які стали неплатоспроможними. Більше того, боргова криза несла у собі загрозу банкрутства не лише країнам-боржникам, але й банкам-кредиторам, а також ризики дестабілізації країнам базування капіталу і міжнародній кредитно-фінансовій системі в цілому. У 1970-х роках валютно-кредитні зв'язки між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються набули систематичного і стабільного характеру, а тягар зовнішнього боргу став основним важелем фінансових дисбалансів і гальмом на шляху розвитку багатьох країн, що розвиваються.

Масштабний розмах і глибина боргової кризи надали проблемі заборгованості глобального характеру. Фінансове банкрутство, на межі якого опинилися багато кра-

їн-боржників, несло загрозу краху і кредиторам – в першу чергу найбільшим західним банкам. Таким чином, із фактору розвитку світової економіки зовнішнє кредитування країн, що розвиваються стало могутнім фактором дестабілізації світової фінансової системи, а проблема зовнішньої заборгованості набула яскраво вираженого політичного контексту і вийшла на міжнародну арену, ставши одним із основних пунктів порядку денного на міжнародних конференціях, міжурядових самітах і проблемою дипломатичного врегулювання. Перетворення зовнішньої заборгованості на важливий самостійний об'єкт міжнародної політики засвідчило про те, що назріла необхідність прийняття колективно напрацьованих та узгоджених рішень.

Упродовж третього етапу розвитку боргової економіки, остання, у найбільш повній мірі, проявилася серед країн, що розвиваються. Однак, саме на цьому етапі (і особливо у другій половині ХХ століття) дана проблема трансформувалася у ранг глобальної і почала трактуватися як глобальна боргова економіка. У додатку Н (табл. Н.2, Н.3) відображено епізоди серійних дефолтів і мораторіїв у країнах Африки і Азії, Європи і Латинської Америки.

На сучасному етапі, що розпочався з середини 90-х років минулого століття і характеризується вченими як період фінансової глобалізації, загострилася проблема дисбалансу у заощадженнях та інвестиціях, зросла роль позичкового капіталу. На кінець 1998 року із 127 країн, що розвиваються, лише сім були чистими експортерами капіталу, решта – чистими імпортерами; сімдесят країн мали прострочену заборгованість. Надзвичайно напруженою боргова ситуація зберігалася на Африканському континенті, особливо у тропічній його частині, економіка якої дотепер підтримується в основному залученими, пільговими і безповоротними ресурсами збоку міжнародних фінансових організацій і держав-кредиторів. 80 % боргу всіх африканських країн припадає на найбільш бідні країни, південніше Сахари, з якого $\frac{2}{3}$ – зобов'язання перед офіційними кредиторами [280, с. 3].

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років у систему світового боргу влилися нові позичальники – країни з перехідною економікою, обтяжені серйозними економічними проблемами, які відчували гостру нестачу фінансових ресурсів. Їхня зовнішня заборгованість збільшилася з 85,3 млрд. дол. США у 1985 році (у т.ч. СРСР – 28,9 млрд. дол. США) до 210,6 млрд. дол. США у 1991 році; а з 1991 року по 1997 рік

вона зросла ще на 33,9 % і склала 282,0 млрд. дол. США. Лівову частку цієї заборгованості складали зобов'язання перед офіційними кредиторами, і переважно перед міжнародними фінансовими організаціями [323, с. 126].

До 2000-х років серед країн, що розвиваються лише країни ОПЕК і Китай мали позитивне сальдо поточного рахунку платіжного балансу. При цьому у першому випадку спостерігалися значні коливання сальдо в залежності від цін на нафту: лише після 2005 року сумарні доходи країн ОПЕК від експорту нафти перевищили 600 млрд. дол. США в рік. Натомість динамічний розвиток Китаю забезпечувався за рахунок високих заощаджень і накопичення ліквідних резервів. Цей надлишок дозволяв Китаю проводити політику масштабного інвестування і кредитування інших країн [78, с. 15-16].

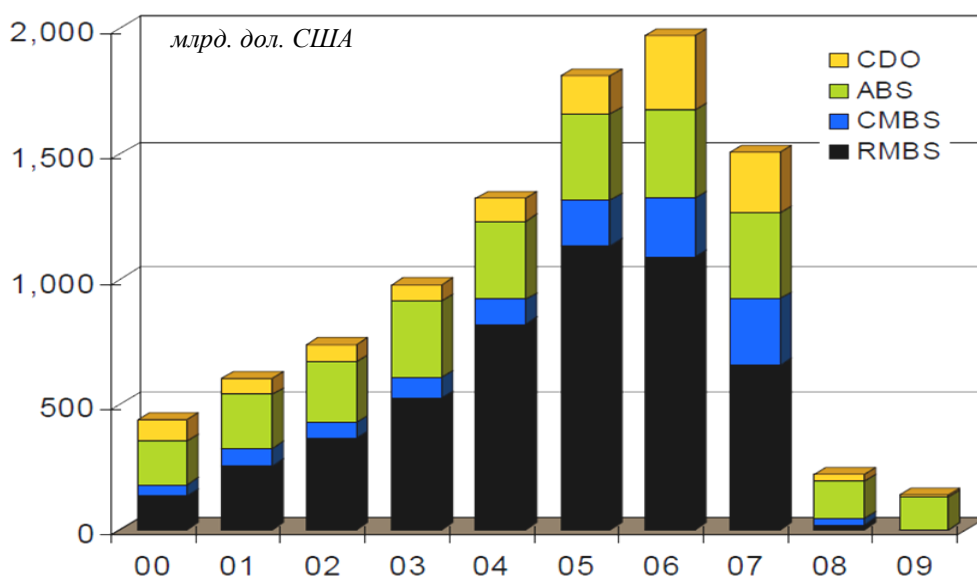
Одним із методів абсорбції надлишку заощаджень в Китаї і країнах – експортерах нафти стало створення суверенних інвестиційних фондів (Sovereign Wealth Funds, SWF), які направляли надлишок заощаджень у портфельні інвестиції, у тому числі купуючи пакети акцій компаній в розвинутих країнах. У результаті надлишок заощаджень, що почав надходити на фінансові ринки розвинутих країн, призвів до зниження відсоткових ставок і динамічного розвитку в країнах ОЕСР. Ці процеси співпали у часі з формуванням надлишку глобальної ліквідності (рис. 3.3.3), яка розширила доступ до кредитних ресурсів, що потягнуло за собою безпрецедентне зростання державних і приватних боргів. Так, за оцінками «Independent Strategy», величина заборгованості усіх видів у США приблизно в 52 рази перевищила обсяг грошової бази.

* MSCI World (Morgan Stanley Capital International World) — фондовий індекс ринкової капіталізації акцій компаній на ринку цінних паперів розвинутих країн.

Рис. 3.3.3. Динаміка ліквідності світових фінансових ринків [425]

З іншого боку, бурхливе зростання транскордонної мобільності фінансових потоків на початку XXI століття надало нових імпульсів світовій борговій економіці, одним із проявів якої стало накопичення боргових зобов'язань як державами-суверенами, так і ринковими інститутами. Завдяки сек'юритизації активів і масштабному використанню похідних фінансових інструментів, активізації торгівлі структурованими фінансовими продуктами (рис. 3.3.4), багатократно зросли обсяги сукупної світової заборгованості.

CDO (Collateralized Debt Obligation) – облигації забезпечені борговими зобов'язаннями
ABS (Asset-Backed Securities) – цінні папери забезпечені активами
CMBS (Credit risk Mortgage-Backed Securities) – іпотечні цінні папери під кредитним ризиком
RMBS (Real-world pricing Mortgage-Backed Securities) – іпотечні цінні папери забезпечені реальними активами

Рис. 3.3.4. Динаміка і структура емісії європейських та американських структурованих кредитів (сек'юритизовані активи ринку) [397]

За даними Банку міжнародних розрахунків, обсяг глобального боргу за 2007 рік виріс на 12,6 % і сягнув позначки 57,1 трлн. дол. США. За цей самий період збільшився на 9 % обсяг заборгованості і в США – основній країні кризових явищ. Це стало підготовчим етапом до неминучої корекції ринку, перш за все у кредитному сегменті, а інституційні інвестори і керівники потужних фінансових установ почали проявляти застереження щодо структурованих боргових цінних паперів, забезпечених не першокласною іпотекою.

Різка зміна кон'юнктури на світових фінансових ринках у 2007-2008 роках послужила каталізатором циклічної кризи глобальної боргової економіки. У свою чергу,

погіршення фундаментальних показників у результаті сповзання американської та західноєвропейської економіки в 2009-2011 роках у стан рецесії потягло за собою, з одного боку, подальші негативні зміни на міжнародних ринках капіталів, а з іншого – стрімке зростання упродовж останніх років валового державного боргу (у % до ВВП) у країнах з розвинутою економікою (рис. 3.3.5). Таке стрімке зростання зазначеного показника (окрім безпосереднього збільшення суверенного боргу) було спровоковане глобальною рецесією і уповільненням економічного зростання в розвинутих країнах.

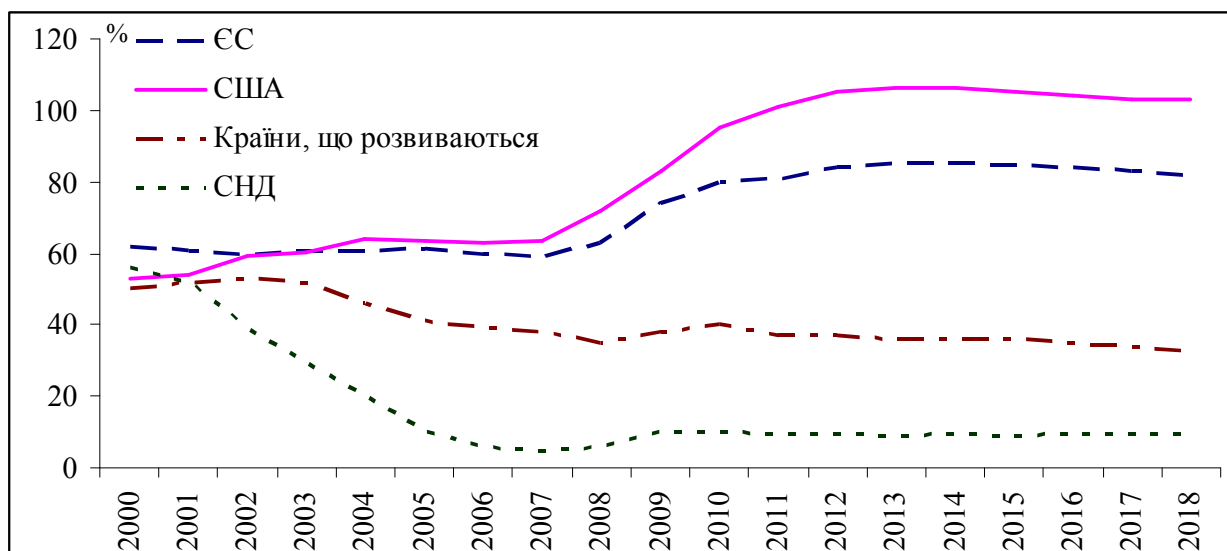

Рис. 3.3.5. Співвідношення державного боргу до ВВП (за групами і в розрізі окремих країн) у 2000-2018 рр.

Розвиток глобальної боргової економіки на останньому етапі характеризується вкрай динамічними процесами і величезною кількістю фінансових новацій, посиленням хаосу і порушенням стійкості не лише у фінансовій, але й у всіх інших сферах суспільного життя. Саме на цей етап припадає бурхливий розвиток офшорів, поширення «епідемії» похідних фінансових інструментів, створення нових фінансових інститутів типу хедж-фондів, динамічне зростання боргових (фінансових) пірамід, поява віртуального капіталу, перетворення компаній у основний об'єкт ринкових спекуляцій і, пов'язаний з цим, процес так званих «злиттів і поглинань». На цьому етапі світова економіка «остаточно втрачає здатність до створення нового матеріального, речового багатства (вартості) і переходить у режим «самоїдства»...» [119, с. 235]. Ще наприкінці минулого століття російські вчені Л. Федякіна і А. Саркіянц констатували незаперечний факт – фінансова глобалізація стала ключовою детермінантою формування і фу-

нкціонування боргових національних економік, дефіцитних за внутрішніми інвестиціями та поточними платежами, які систематично поповнюють нестачу національних ресурсів залученням зарубіжних заощаджень в умовах їх загальносвітової нестачі [281; 282; 323]. Де-факто боргова економіка перетворилася на один із важливих проявів фінансової глобалізації і набула глобального характеру, ставши невід’ємним елементом сучасного геофінансового простору. Практично у всіх країнах сформувалася боргова економічна система: «світова економіка дефіцитна і має яскраво виражені боргові риси» [323, с. 15]. Більше 200 країн формують світовий борг (Додаток П).

У контексті аналізу проблеми глобальної боргової економіки важливо переосмислити декілька ключових аспектів її розвитку. Так, зокрема, наявність значного зовнішнього боргу – незаперечна, однак недостатня характеристика боргової залежності економіки. В умовах сучасної глобальної боргової економіки фактично усі країни залучають позичкові ресурси і мають зовнішні непогашені борги; вони можуть одночасно виступати у ролі боржника і кредитора. Певне уявлення про проблему глобальних фінансових дисбалансів у цій площині дають різні методики оцінки позиціонування країни у міжнародному обміні товарами, послугами і капіталами. У цьому контексті заслуговує уваги методика представлена у монографіях *А. Саркісянца* [282, с. 41-47] і *Б. Хейфеца* [337, с. 18-20], що базується на основі аналізу платіжного балансу і динаміки його складових – торгового балансу, доходів від зарубіжних інвестицій і обсягу довгострокового капіталу (табл. 3.3.1).

Таблиця 3.3.1

Фази розвитку платіжного балансу і структурних дисбалансів [337, с. 19]*

Складові платіжного балансу	<i>Несформований дебітор</i>	<i>Сформований дебітор</i>	<i>Несформований кредитор</i>	<i>Сформований кредитор</i>
Торговий баланс	–	+	+	–
Дохід від іноземних інвестицій		–		+
Довгострокові інвестиції за кордоном	+	–	–	+

Примітка. Згідно цієї класифікації існує чотири фази розвитку платіжних дисбалансів між країнами, у яких країни набувають одного із таких статусів: *несформований дебітор* (характеризується дефіцитом торгового балансу і притоком прямих іноземних інвестицій в країну); *сформований дебітор* (характеризується активним сальдо торгового балансу, відтоком з країни прямих іноземних інвестицій та від’ємним сальдо за доходом від зарубіжних інвестицій); *несформований кредитор* (характеризується активним сальдо торгового балансу і відтоком з країни прямих іноземних інвестицій); *сформований кредитор* (характеризується дефіцитом торгового балансу, притоком прямих іноземних інвестицій в країну і активним сальдо за доходами від зарубіжних інвестицій) [282, с. 41].

Відповідно до цієї методики позиціонування США є унікальним у глобальній борговій економіці, міжнародному обміні капіталами і формуванні структурних платіжних дисбалансів. У ретроспективі глобального розвитку ця країна пройшла усі чотири фази платіжного балансу, представлені у табл. 3.3.1, здійснюючи помітний вплив на перерозподіл фінансових ресурсів у світі. До 70-х років XIX століття США відчували гостру нестачу капіталу й перебували у стадії несформованого дебітора з дефіцитом торгового балансу і активним сальдо руху капіталу. З кінця XIX століття і майже до Першої світової війни США знаходилися на стадії сформованого дебітора: розвиток промисловості дозволив їм збільшити експорт, скоротити імпорт і досягнути у такий спосіб позитивного торгового балансу; натомість обсяг зарубіжних кредитів перевищував інвестиції американських інвесторів, що призвело до від'ємного сальдо балансу за показником чистого доходу від іноземних інвестицій. Перебуваючи на початку XX століття ще у статусі сформованого дебітора, США почали активно вкладати кошти у зарубіжні підприємства і вже напередодні Першої світової війни зайняли позицію крупного іноземного інвестора. Події Першої світової війни призвели до збільшення американського експорту (наприклад, у Францію і Великобританію) та інвестицій за кордон і, натомість, скорочення інвестицій інших країн у США. У підсумку усе це посприяло тому, що до 1918 року країна уже мала статус несформованого кредитора, який зберігався за нею до і ще декілька років після закінчення Другої світової війни. З часом торгова позиція США почала поступово погіршуватися. У 1960-ті роки активне сальдо торгового балансу зменшилось, а в 1970-80 роках США перейшли у фазу сформованого кредитора. Вони мали від'ємний торговий баланс, але водночас акумулювали значні суми іноземних інвестицій, які приносили певний інвестиційний дохід і компенсували дефіцит торгового балансу та зберігали значний обсяг американських інвестицій за кордоном. З кінця 1980-х років дефіцит торгового балансу США помітно зріс і водночас збільшився притік іноземного капіталу; країна знову отримала статус чистого сформованого дебітора. Відтак, досвід США з точки зору глобальної боргової економіки, унікальний – країна дуже багато капіталу інвестує за кордон, але значно більше отримує його ззовні, залишаючи за собою статус найбільшого боржника у світі. Формування сучасної боргової економіки США відбувається

передусім під впливом факторів ендогенного походження (йдеться про значний дефіцит державного бюджету, хронічно від'ємне сальдо платіжного балансу за поточними операціями, перманентне збільшення сукупного обсягу державного і приватного боргу, високий леверидж національного фінансового сектору, а також помітні упродовж останньої глобальної кризи антикризові заходи держави, що неминуче призвели до збільшення грошової маси і знецінення американської валюти). Не менш важливе значення має й така особливість США у світовій системі накопичення капіталу, як перевищення внутрішніх інвестицій над національними заощадженнями. Окрім цього спостерігається «повзуча дедоларизація» світової економіки, що віддзеркалює не лише фундаментальні зміни у співвідношенні сил на світовому ринку позичкового капіталу, але й відповідні геополітичні трансформації у геофінансовому просторі. За таких умов геополітичний вплив США, як «важеля світового фінансового дисбалансу» [282, с. 42], залишається унікальним – покриваючи дефіцит поточного рахунку шляхом залучення іноземного капіталу і накачуючи доларами міжнародний обіг, країна зберігає за собою статус «глобального лідера з найрозвинутішою фінансовою інфраструктурою і величезними фінансовими активами, в тому числі за кордоном» [344, с. 3]. На захист такої точки зору можна висунути такі аргументи: 1) борговий тягар США менший, ніж у більшості країн Єврозони; 2) американський державний борг в основному є результатом високорозвинутої національної кредитної системи і широкого застосування ринкових фінансових інструментів; 3) запас надійності американських державних цінних паперів забезпечується порівняно низькою питомою часткою коштів, необхідних для обслуговування державного боргу, у витратній частині федерального бюджету США.

У найближчому майбутньому гострими залишатимуться питання боргового тягара геополітики. Торкаючись цього питання, *А. Саркісянц* зазначає, що стратегія надання позичкових ресурсів тій чи іншій країні, як з боку урядів, міжнародних організацій, так і з боку комерційних структур в усіх випадках визначалась, передусім політичними міркуваннями, далі економічними і лише на сам кінець гуманістичною спрямованістю. На думку *А. Саркісянца*, «упродовж останніх півтора століття відбувалося посилення геополітичних мотивів руху світових потоків капіталу» [282, с. 19, 20, 500]. Не

зважаючи на те, що сучасна цивілізація характеризується більш благородними підходами до проблем світового порядку, глобальна боргова економіка у неприхованих формах демонструє, що основні важелі накопичення сучасних глобальних фінансових дисбалансів сконцентровані у геополітиці провідних країн світу – у так званих «старих гравітаційних центрів». Про борговий тягар геополітики можна вести мову у контексті причинно-наслідкового детермінізму соціально-економічних наслідків боргової економіки і політичних рішень, які часто приносять більший ефект, ніж рішення, які спираються на виключно економічні міркування. Уже «сам факт наявності державного боргу, незалежно від його обсягу і умов погашення, дає можливість здійснювати вплив на економічну і політичну поведінку країни-боржника. Держава-боржник часто змушена поступатися своїми інтересами на користь інтересів кредитора» [8, с. 43].

Про борговий тягар геополітики йдеться в монографії *Б. Хейфеца* [337, с. 38-41]. Серед найважливіших аспектів цієї багатогранної проблеми автор виокремлює забезпечення економічної безпеки країн-боржників і наголошує, що кредитування є найважливішим інструментом проникнення на нові ринки. Водночас зовнішній борг обмежує державний суверенітет, обумовлюючи важливі рішення економічної політики позичальника (через втручання спеціалізованих міжнародних фінансових інститутів і організацій у розробку внутрішньої фіскальної і монетарної політики, а також політики врегулювання зовнішньої заборгованості).

Вже наприкінці минулого століття проблема боргового тягара геополітики загострилася під впливом процесів фінансової глобалізації. Саме остання послужила тією детермінантою, у результаті якої боргова проблема стала актуальною для переважної більшості країн (і передусім для «старих гравітаційних центрів»), а в «її орбіту втягнулися нові держави, чий досвід привносить багато специфічних моментів» [337, с. 49]. Передусім ідеться про виникнення гіпертрофованої асиметрії між фінансовим і реальним сектором глобально-центричної економічної системи у результаті динамічного розвитку операцій з похідними фінансовими інструментами (кредитними деривативами, які стали важливим сегментом міжнародного ринку кредитно-боргових зобов'язань).

Кредитні деривативи вперше з'явилися на ринку на початку 90-х років ХХ століття, а динамічний розвиток цього ринку розпочався з 1996 року. За даними British Bankers' Association глобальний ринок кредитних деривативів сягнув 180 млрд. дол. США вже до кінця 1997 року. За наступні п'ять років він зріс більше, ніж у 10 разів, а до кінця 2006 року його обсяг сягнув 20,2 трлн. дол. США. На кінець 2008 року обсяг відкритих позицій на ринку кредитних деривативів вимірювався у 33,1 трлн. дол. США, що означало 184-ох кратне зростання за одинадцять років з 1997 до 2008 року [383]. За експертними оцінками зараз у світі обертається близько 13 трлн. дол. США у вигляді монет і купюр, близько 173 трлн. дол. США – у формі традиційних цінних паперів і близько 600 трлн. дол. США – у похідних інструментах [205]. З огляду на зазначене, сучасні проблеми фінансових дисбалансів світової економіки пов'язані саме з деривативами, а тому вони навряд чи можуть бути вирішені заходами монетарної чи фіскальної політики. Торкаючись цієї проблеми ще у 2003 році російський економіст *Є. Гільбо*, застерігав: «За останні півтора року кількість деривативів у Європі, які хеджують ризик неповернення кредиту, зросла майже у 2 рази. Це свідчить про наростання невпевненості у завтрашньому дні. За цим зростанням стоять не лише формальні показники, на які зазвичай орієнтуються аналітики, але й передчуття валютних війн, серйозних потрясінь не лише на ринках, але й в усій валютно-фінансовій системі».

Фінансова глобалізація і лібералізація фінансового сектору національної економіки західних країн зумовили зміни інституційного характеру, що також чинять серйозний вплив на світову боргову економіку і поглиблюють дисбаланс заощаджень та інвестицій. Йдеться про утворення потужних кредитно-фінансових структур – транснаціональних банків і фінансових корпорацій, нових фінансових інститутів. Значні фінансові ресурси акумулюються у різного роду фондах (інвестиційних, пенсійних, хедж-фондах і т.д.). Очевидна останнім часом тенденція до зосередження контролю над значними сумами в руках однієї чи декількох таких структурах породжує проблему зростаючої нестабільності фінансових ринків, а у випадку масової купівлі чи продажу певних фінансових активів, ще й виникнення «ефекту доміно» [216, с. 110].

Очевидно, що проблема боргового тягаря геополітики залишатиметься не менш актуальною і в ХХІ столітті. Адже в умовах безпрецедентної зміни якісного і кількіс-

ного складу країн-лідерів глобального розвитку, їх незбалансованого і різношвидкісного економічного зростання, існуючий розрив у рівні економічного розвитку «старих» і «нових» гравітаційних центрів призводить до загострення глобальних структурних дисбалансів, стає домінуючим чинником дестабілізації глобальної боргової економіки. Вже сьогодні немає жодної держави серед «старих гравітаційних центрів», борг якої був би меншим за 80 % від ВВП (табл. 3.3.2); причому найбільш «багаті» країни мають найбільші обсяги боргу.

Таблиця 3.3.2

Динаміка боргу сектору державного управління
(у розрізі клубів конвергенції, у % до ВВП)*

Країни	Середнє	Фактичні значення							Прогнози	
	1996-2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2014	2017
<i>Клуб конвергенції 1</i>										
США	62,7	66,6	67,2	76,1	89,7	98,6	102,9	107,2	111,7	114,0
<i>Клуб конвергенції 2</i>										
Японія	144,9	186,0	183,0	191,8	210,2	215,3	229,6	236,6	245,0	250,3
Великобританія	42,3	43,0	43,7	52,2	68,0	75,0	81,8	88,7	93,3	93,7
Канада	85,1	70,3	66,5	71,3	83,3	85,1	85,4	87,5	87,8	78,1
Німеччина	61,9	67,0	65,4	66,9	74,4	82,4	80,6	83,0	81,5	73,7
Франція	60,4	64,1	64,2	68,2	79,2	82,3	66,0	90,0	92,1	86,5
Італія	110,0	106,1	103,1	105,7	116,0	118,6	120,1	126,3	127,8	120,6
Зона євро для порівняння	70,6	68,6	66,4	70,2	80,0	85,4	88,0	93,6	94,9	89,5

* Побудовано за [245].

Важливо зауважити, що «економіка, яка в основному живе у борг, може непередбачливо «сидіти спиною до провалля на вершині фінансової скелі» багато років, допоки випадок і певні обставини не спровокують кризу довіри, яка зіштовхне її у провалля» [266, с. 2]. Історія переконливо підтверджує це (табл. 3.3.3), сигналізуючи про те, що фінансова система в умовах споживацької моделі економічного зростання може в будь-який момент «пережити колапс під тиском жадібності, політики і жаги прибутків незалежно від того, наскільки ефективно вона регулюється» [266, с. 345].

Таблиця 3.3.3

Кумулятивні розрахунки кількості суверенних дефолтів і переносу строків виплат боргових зобов'язань країнами (за «клубами конвергенції»)*

Країна	Питома частка років у стані дефолту чи переносу строків виплат**	Загальна кількість дефолтів чи випадків перенесення строків виплат	Країна	Питома частка років у стані дефолту чи переносу строків виплат**	Загальна кількість дефолтів чи випадків перенесення строків виплат
<i>Клуб конвергенції 1</i>			<i>Клуб конвергенції 6</i>		
США	0,0	0	Індонезія	15,5	4
<i>Клуб конвергенції 2</i>			Таїланд	0,0	0
Японія	5,3	1	Філіппіни	16,4	1
Німеччина	13,0	8	Шрі-Ланка	6,8	2
Великобританія	0,0	0	Аргентина	32,5	7
Франція	0,0	8	Венесуела	38,4	10
Італія	3,4	1	Колумбія	36,2	7
Іспанія	23,7	13	Перу	40,3	8
Канада	0,0	0	Еквадор	58,2	9
Австралія	0,0	0	Румунія	23,3	3
<i>Клуб конвергенції 3</i>			Алжир	13,3	1
Китай	13,0	2	Ангола	59,4	1
Бразилія	25,4	9	Єгипет	3,4	2
Мексика	44,6	8	Марокко	15,7	4
Індія	11,7	3	Нігерія	21,3	5
<i>Клуб конвергенції 4</i>			Туніс	5,3	1
Нідерланди	6,3	1	ПАР	5,2	3
Бельгія	0,0	0	<i>Клуб конвергенції 9</i>		
Швеція	0,0	0	Замбія	27,9	1
Австрія	17,4	7	Зімбабве	40,5	2
Норвегія	0,0	0	Кенія	13,6	2
Данія	0,0	0	Кот-д'Івуар	48,9	2
Фінляндія	0,0	0	ЦАР	53,2	2
<i>Клуб конвергенції 5</i>			М'янма	8,5	1
Росія	39,1	5	Болівія	22,0	5
Республіка Корея	0,0	0	Гватемала	34,4	7
Польща	32,6	3	Гондурас	64,0	3
Греція	50,6	5	Домініканська Республіка	29,0	7
Португалія	10,6	6	Коста-Ріка	38,2	9
Туреччина	15,5	6	Нікарагуа	45,2	6
Нова Зеландія	0,0	0	Панама	27,9	3
Чилі	27,5	9	Парагвай	23,0	6
Малайзія	0,0	0	Сальвадор	26,3	5
<i>Клуб конвергенції 7</i>			Уругвай	12,8	8
Гонконг	0,0	0	<i>Клуб конвергенції 8</i>		
Сінгапур	0,0	0	Угорщина	37,1	7

* Побудовано за [266, с. 121].

** З моменту отримання незалежності чи з 1800 року (для країн, які стали незалежними до 1800 року, розрахунки беруться за період 1800-2008 років).

У минулому боргові кризи не мали настільки руйнівного й масштабного характеру, як сучасні валютно-фінансові потрясіння. На рубежі тисячоліть у результаті «надмірної» мобільності капіталу низка держав опинились на межі повного банкрутства, обумовивши перехід питань управління суверенними та приватними боргами у розряд першочергових. Останнім часом дана проблема ускладнюється ще й тим, що сучасні кризи мають самоорганізуючий характер – вони виникають і поширюються під впливом суб'єктивних факторів і психологічних настроїв інвесторів, зовнішніх стохастичних імпульсів, асиметричної інформації та політичних шоків. При цьому фундаментальні фактори (такі, як зовнішньоторговельна позиція країни, стан платіжного балансу, банківської системи, державного бюджету) хоча й мають значення, проте їх вплив на поведінку інвесторів є неоднозначним. За таких умов відомі у світовій практиці механізми скорочення боргового тягара виявляються недостатніми, а міжнародні фінансові інститути (зокрема, МВФ) – фінансово неспроможними попередити спекулятивні атаки, яким можуть піддаватися навіть успішні країни. А відтак пошук шляхів вирішення питання заборгованості все ще залишається для міжнародної спільноти складною проблемою.

Аналізуючи глобальні фінансові дисбаланси у вимірах світової боргової економіки, важливо зауважити, що вони стали невід'ємною компонентою споживацької моделі економіки боргового типу і мають не лише економічне, але й помітне геополітичне і соціальне значення. Водночас помітний зростаючий вплив на динаміку і характер кредитно-боргових відносин у геофінансовому просторі чинить фінансова глобалізація, змушуючи враховувати нові тенденції та аспекти, притаманні глобальній борговій економіці.

По-перше, ще до недавня можна було чітко розмежувати два асиметричних полюси світової боргової системи, що віддзеркалювали порушення структурних пропорцій глобального економічного розвитку і, водночас консервували функціонально-ієрархічну централізацію фінансових відносин. Борговий тягар геополітики, що реалізувала інтереси невеликої групи країн – кредиторів (нагадаємо, що до середини 1970-х років США очолювали кредитне донорство у світі) за участі міжнародних кредитних установ перерозподілявся серед великої групи країн боржників (в основному серед

країн, що розвиваються). Для цього використовувалися різні механізмами перерозподілу: нееквівалентний торговий обмін («ножиці цін»); занижений курс валют країн, що розвиваються; вилучення доходів від приватних іноземних інвестицій; платежі з обслуговування боргів тощо. У сучасній глобальній борговій економіці дуже важко провести чітке розмежування між потенційним боржником і кредитором. Її суб'єкти одночасно виступають один відносно одного в якості боржника і кредитора. За таких обставин доцільніше говорити про встановлення між країнами відносин нетто-боржників і нетто-кредиторів, що породжують проблеми не лише фінансово-економічної залежності, але й геополітичної упередженості, в тому числі через такі механізми як: накопичення міжнародних резервів (з використанням основних резервних валют); «доларизація економіки»; організація «обвалів» і колапсу цін на фінансових і не фінансових (геостратегічно важливих) ринках окремих країн із наступним скуповуванням активів на них та інші методи (як, наприклад, торговельні і валютні війни).

По-друге, лібералізація фінансової сфери та фінансова глобалізація посилили залежність національних економік від зовнішнього фінансування, їх схильність до дії асиметричних екзогенних шоків. Аргументація таких постулатів базується на сучасних тенденціях розвитку геофінансового простору та обґрунтовується наростаючою мобільністю і масштабністю світових потоків капіталів, що зумовлюються такими структурними (фундаментальними) факторами: глобальними платіжними і фіскальними дисбалансами; асиметричністю і асинхронністю економічного розвитку; нестачею у більшості країн власних заощаджень для здійснення внутрішніх інвестицій чи соціально-економічних перетворень; потребою коштів для виконання існуючих боргових зобов'язань.

По-третє, глобалізація фінансових потоків в цілому, а також політика необмеженої відкритості внутрішніх ринків капітальних активів для зарубіжних інвестицій (перш за все так званих короткотермінових портфельних), які у більшості випадків мігрують під впливом виключно спекулятивних мотивів, необмежений доступ до світового ринку позичкових капіталів зумовили втрату контролю за формуванням зовнішнього боргу, забезпеченого капітальними активами національної економіки. У резуль-

таті поступового усунення «кордонів» між внутрішньою і зовнішньою заборгованістю змінюється уявлення про так звані «умовні межі» державного зовнішнього боргу, посилюється його взаємозв'язок із внутрішнім боргом та зовнішнім боргом корпоративних структур (субсуверенів) і, як наслідок, відбувається формування так званих зовнішніх «квазіборгів». У підсумку спостерігається принципова зміна у стереотипах поведінки країн-боржників на ринку, посилюється роль ринкових методів у врегулюванні боргових проблем, що потребує підвищення гнучкості і динамічності в управлінні зовнішнім боргом і борговими активами.

По-четверте, зростаючий взаємозв'язок державних зобов'язань і зобов'язань самостійних корпоративних структур, що мають системоутворююче значення для національної економіки, може провокувати катастрофічні наслідки для будь-якої фінансової системи країни. Це переконливо довели події 1997-1998 років у Південно-Східній Азії, котрі змінили однозначність наукової думки про те, що фінансово-економічний стан країни перш за все визначається «fundamentals» – свого роду базовими параметрами державних фінансів (збалансованими бюджетами і допустимим рівнем державної заборгованості) і поставили під сумнів успішність корегування діяльності приватного сектору виключно ринковими методами. Унікальність потрясінь фінансових систем азійських країн полягала у тому, що криза спіткала їх при майже бездоганних макроекономічних показниках – високій нормі заощаджень і значних темпах економічного зростання, стабільних валютах, низькій інфляції, майже повній бездефіцитності бюджетів, помірній державній заборгованості.

По-п'яте, в сучасних умовах глобальних фіскальних розривів і дисбалансів активізуються позичкові операції на державному рівні, і особливо серед «старих гравітаційних центрів». Міжнародний державний кредит дуже широко використовується урядами та центральними банками окремих європейських країн та США в умовах хронічної дефіцитності державних бюджетів. Відтак, упродовж останніх років спостерігається регулярний вихід багатьох урядів цих країн на міжнародний ринок позичкових капіталів. Водночас варто звернути увагу й на зворотній ефект – в окремих випадках фінансування бюджетних дефіцитів з використанням інструментів

національного ринку позичкових капіталів може асиметрично впливати на кон'юнктуру світового ринку і на характер руху міждержавних потоків капіталів.

По-шосте, дефіцитно-боргова практика останніх років у світі свідчить про те, що значні фіскальні дисбаланси можуть створювати серйозні проблеми. Тому уряди більшості західних країн перейшли від політики «дефіцитного фінансування» до бюджетної політики, що базується на моделі «фіскальної консолідації».

По-сьоме, кожна національна економіка має свою структуру заборгованості. Так, зокрема, розвинуті країни Заходу вирізняються гомогенною структурою боргу, основна частина якого припадає на державні облігації, якими уряди покривають бюджетний дефіцит. Більше того, значну частину державної заборгованості у цих країнах формує внутрішній борг, а зовнішній формується переважно «обмеженим клубом» кредиторів-боржників. Таке взаємне кредитування передбачає взаємний обмін борговими зобов'язаннями, які розширюють фінансовий потенціал високого рівня життя населення і теоретично можуть бути взаємно погашені. Натомість країни з ринками, що розвиваються, мають гетерогенну структуру боргу як за борговими інструментами (іноземні облігації, єврооблігації), так і за кредиторами (табл. 3.3.4), що одно-значно ускладнює процедуру управління ним.

Таблиця 3.3.4

Динаміка зовнішнього боргу країн з ринками, що розвиваються [500]

(у млрд. дол. США)

Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011*	2012*
Загальний зовнішній борг	2514,1	2675,3	3220,5	3499,2	3639,6	4076,3	4369,1	4682,9
Довгостроковий (у т.ч. МВФ)	2013,2	2081,5	2456,5	2739,7	2866,4	3039,9	3310,0	3532,0
Державний і гарантований державою (у т.ч. МВФ)	1332,1	1266,2	1371,3	1423,2	1530,4	1647,2	1670,4	1739,5
Приватний негарантований	681,1	815,4	1085,1	1316,5	1336,0	1392,7	1639,6	1792,5
Короткостроковий зовнішній борг	500,8	593,8	764,0	759,5	773,2	1036,4	1059,1	1150,9
Індикатори ліквідності, %								
Зовнішній борг до ВНД	26,6	23,9	23,2	21,0	22,4	21,0	19,5	20,7
Зовнішній борг до експорту	75,9	66,1	65,6	59,3	77,0	68,7	67,8	67,5
Резерви до зовнішнього боргу	78,7	97,8	114,9	118,7	132,9	137,1	153,5	164,9
Короткостроковий борг до імпорту	15,3	15,2	16,0	13,0	16,2	17,2	16,4	16,7

* Побудовано за [494].

Таким чином, питання боргової економіки та глобальної ліквідності залишаються надзвичайно актуальними і, водночас, складними проблемами дисбалансу: «заощадження – інвестиції». Упродовж останніх років суттєво змінюється структурне співвідношення у глобальних заощадженнях на користь країн з ринками, що розвиваються. Натомість зростає геостратегічна домінанта залежності національних економік «старих гравітаційних центрів» від зовнішніх запозичень, що в свою чергу, спонукає акцентувати увагу на їх боргових проблемах, серійних дефолтах і ризиках глобальної ліквідності. Адже сучасна глобальна криза довела, що боргова економіка епохи «геофінансової цивілізації» виявилась набагато небезпечнішою, а ніж припускалося.

3.4. Асиметричні ефекти глобальних фінансових дисбалансів

Аналіз функціональної детермінованості та кумулятивних ефектів глобальних асиметрій і фінансових дисбалансів базується на верифікації таких висновків: 1) світова економіка має яскраво виражений рентний характер [233, с. 15], і саме ця обставина є ключовою детермінантою нерівноваги і фінансових дисбалансів у світовій економіці, що зумовлює асиметричний характер прояву їх соціально-економічних ефектів; 2) домінуючою рисою сучасної глобальної економіки є формування глобальних ланцюгів доданої вартості, тому аналіз участі у них окремих країн змінює концептуальне розуміння глобальних фінансових дисбалансів та їх асиметричних ефектів; 3) сучасна світова економіка це фінансова за своїм змістом і формами прояву економіка, а тому висвітлення кумулятивних ефектів глобальних фінансових дисбалансів лежить у площині порушення кількісно-вартісних пропорцій її розвитку; 4) у глобальній фінансовій економіці не діють принципи еквівалентності міжнародного обміну і справедливості перерозподілу, а спрацьовує принцип поляризації глобального суспільства; іншими словами, кількісно-вартісні диспропорції у світовій економіці, підсилені асиметричністю в розподілі глобальної ренти і доданої вартості, стають причинами порушення ієрархічно-функціональної рівновари геопростору і поглиблення асиметричних ефектів соціального виміру.

В окресленій системі координат виокремлення асиметрій у якості першопричини неоднорідності геопростору й асинхронності глобального розвитку не абсолютизується. Асиметрії першого порядку (як рушійна сила глобального розвитку) і асиметричні ефекти (як форма прояву асиметрій вищого порядку), взаємодіючи, відображають водночас прямі та зворотні зв'язки. Йдеться не про механічну взаємозамінність асиметрій і асиметричних ефектів глобального розвитку, а про більш складну причинну детермінованість – про «нелінійну причинність, за якої причина і наслідок міняються місцями, а сама причина через серію прямих і опосередкованих зв'язків відчуває на собі зворотний вплив свого власного наслідку» [14, с. 136]. Це проявляється у виникненні модифікованої асиметрії вищого порядку (рис. 3.4.1).

Передусім слід звернути увагу на асиметричний характер перерозподілу світових рентних доходів. Нерівномірний розподіл первинних ресурсів у поєднанні з асинхронністю технологічного, економічного і фінансового розвитку (асиметрії першого порядку) породжує дисбаланси й асиметрії вищого порядку – асиметричний характер перерозподілу світових рентних доходів [370].

Питання перерозподілу світових рентних доходів (у розумінні надприбутків, що виникають при використанні різноякісних обмежених природних ресурсів) може видатися на початку XXI століття свого роду анахронізмом. Проте найбільший парадокс полягає у тому, що сучасне постіндустріальне суспільство увійшло в нове тисячоліття зі старими проблемами, серед яких – «рентна ментальність», «гонитва за рентою», «голландська хвороба», «цінові нафтові шоки», «сировинні буми і боргова залежність», що у сукупності характеризують феномен «ресурсного прокляття». Останнім часом вони підсилилися новими системними ризиками – спекуляціями з нафтовими ф'ючерсами інвестиційних банків і асиметричними ефектами асоціативного виграшу від «домінування у результаті поєднання інтересів», зумовлених особливою конфігурацією владних відносин у геоекономічному просторі. Їх наслідки загалом поглиблюють несправедливий розподіл благ у світовій економіці, щоразу породжуючи кластери нових ризиків, загроз та асиметричних ефектів, які вже частково знайшли відображення у науковій та аналітичній літературі з цієї проблематики [10, с. 379-382; 117; 131; 218].

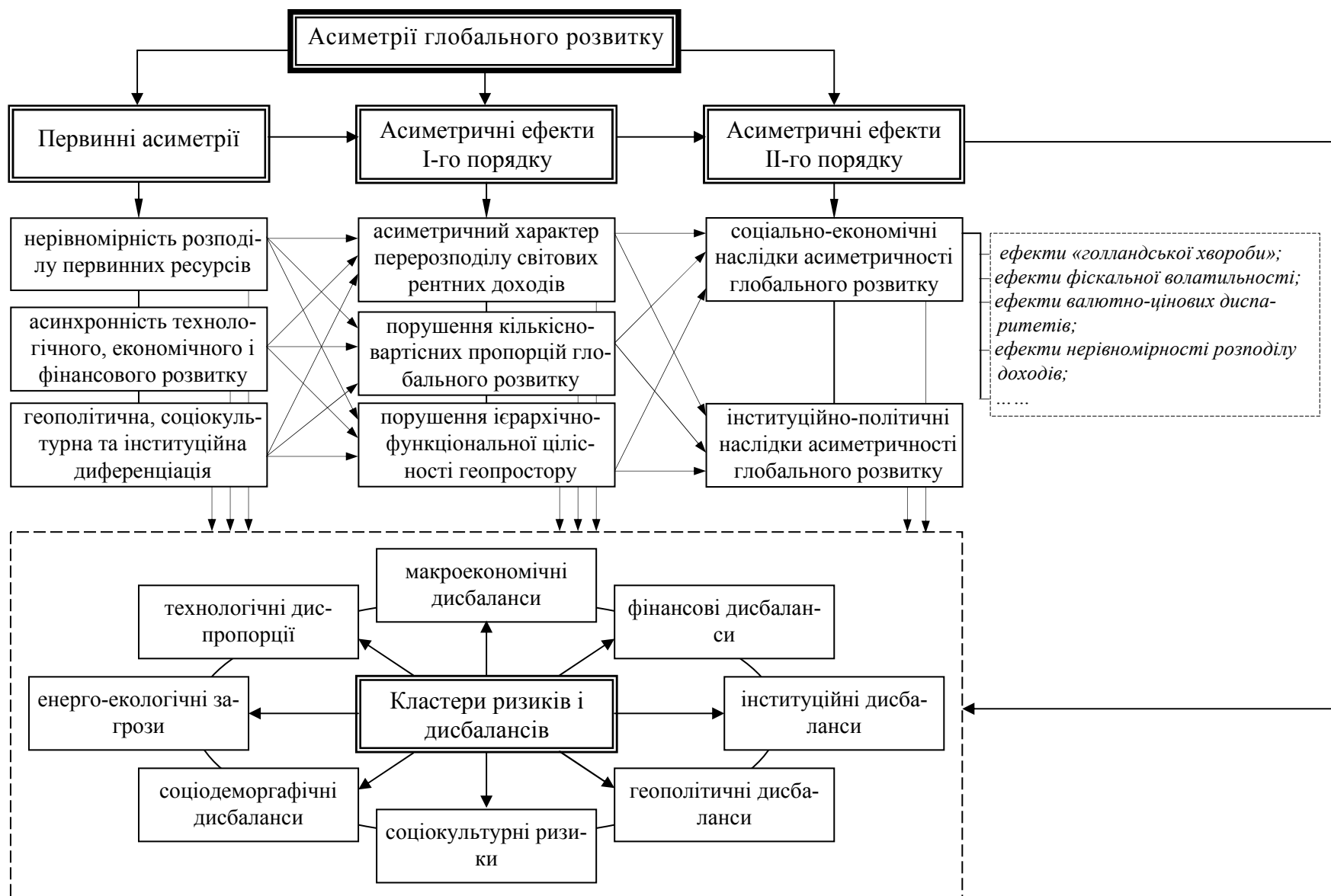

Рис. 3.4.1. Соціально-економічні наслідки та інституційно-політичні ефекти асиметрій глобального розвитку*

* Прбудовано автором

Ефект «ресурсного прокляття» – це комплексний феномен, що одночасно проявляється у шести кластерах ризиків (рис. 3.4.2), які стають причинами структурних диспропорцій в економіці і накопичення фінансових дисбалансів.

Рис. 3.4.2. Структурно-логічна схема формування фінансових дисбалансів і асиметричних ефектів перерозподілу світових рентних доходів (на прикладі країн-експортерів нафти)*

* Систематизовано і побудовано автором. Аналогічним чином можна проаналізувати асиметричні ефекти і ризики, що мають місце у випадку з іншими сировинними ресурсами; при цьому результати будуть відрізнятися лише деталями.

У сфері рентних відносин можна виділити три види первинної асиметрії, що стає першопричиною асиметричного перерозподілу світових рентних доходів: 1) асиметрія у відносинах агента і принципала, коли агент (уряд) ігнорує інтереси свого принципала (народу); 2) інформаційна асиметрія, за якої покупець (міжнародна нафтова компанія) краще володіє інформацією щодо кон'юнктурних тенденцій на світовому ринку, на відміну від продавця (уряду багаті ресурсами країни); 3) асиметрія переговорного процесу, що виникає як результат інформаційної асиметрії, коли інтереси міжнародних нафтових компаній займають домінуючу, над інтересами уряду країни, переговорну позицію. Аналізуючи рентні відносини, важливо розглядати ще два джерела первинної асиметрії – «ефект вихідного багатства» і «гонитва за рентою».

Первинні асиметрії перерозподілу світових рентних доходів, підсилені «ринковою волатильністю і ціновими шоками», дуже часто стають визначальними факторами формування фінансових дисбалансів. Зокрема, спотові ринкові ціни на нафту (рис. 3.4.3) на світовому ринку вирізняються значною волатильністю.

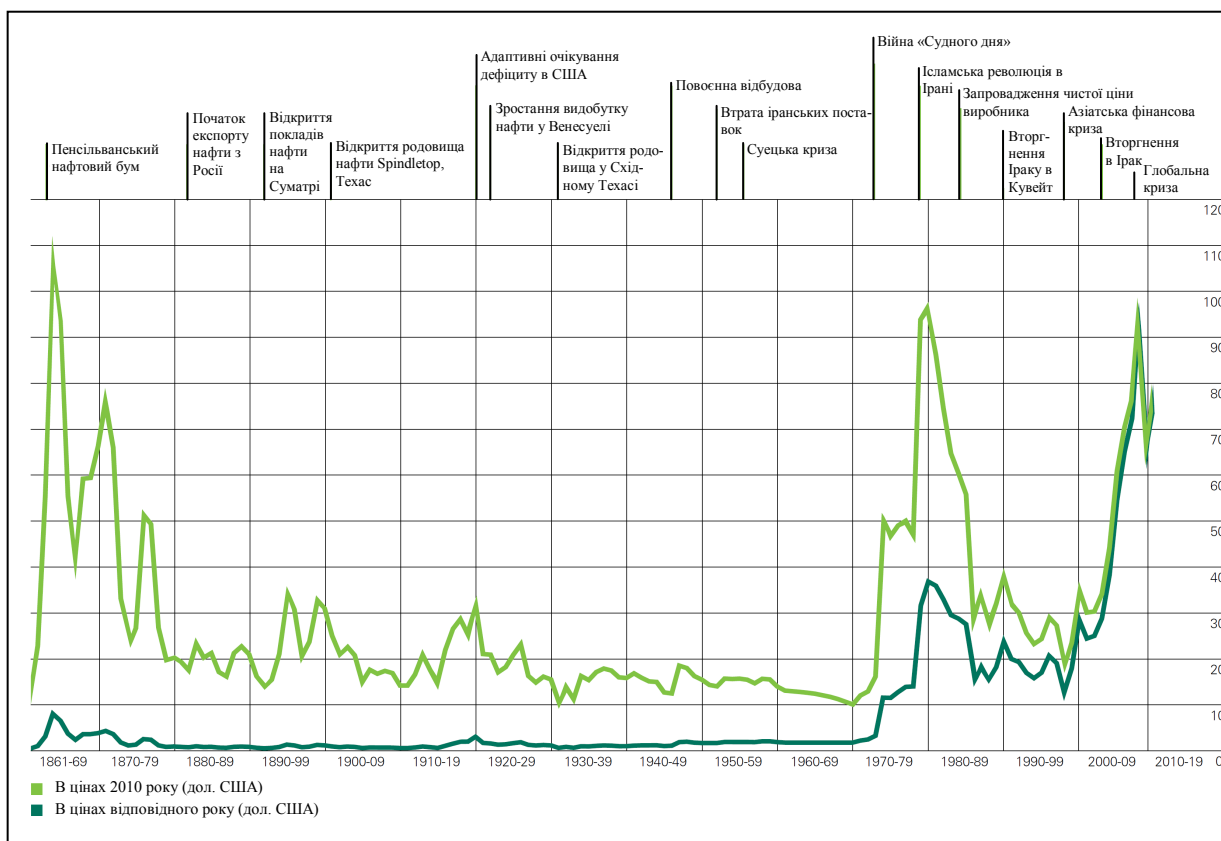

Рис. 3.4.3. Економічні та геополітичні фактори, що визначали ринкову волатильність і цінові «нафтові шоки» у 1861-2010 рр.*

Примітка. Графік демонструє ціни на сиру нафту з 1861 року в доларах США за барель нафти. Ціни подано в еквівалентному (номінальному) вираженні відповідного року, і в реальному вираженні в перерахунку на ціни 2010 року. На рисунку виділено ключові події, що сталися в світі і, які вплинули на волатильність ціни на нафту в період з 1861 по 2010 рік. [392].

Починаючи з 1999 року світовий ринок нафти вступив у якісно нову фазу свого розвитку, яку аналітики назвали «епохою високої нафти». Останній ціновий бум на світовому ринку нафти суттєво відрізнявся від двох попередніх: по-перше, він був тривалішим (практично ціни на нафту перманентно зростали з 1999 до липня 2008 року, перевищивши верхню межу цінового коридору – 28 дол. США за барель – у 2004 році); по-друге, він став результатом різкої зміни попиту, а не пропозиції, як у 70-80 рр. ХХ століття (головними факторами зростання цін на нафту експерти називають збільшення енергоспоживання в країнах Азії і збереження стабільного попиту з боку найбільшого світового споживача нафти – США); по-третє, він справив не типово м'який вплив на основні макроекономічні показники країн – найбільших споживачів нафти (при високих цінах на енергоресурси в 2005-2007 рр. підтримувалася висока інвестиційна активність і зберігались достатньо високі темпи економічного зростання).

Разом з тим стрімкий обвал і колапс цін на активи на світовому ринку нафти (усього за пів року ціна нафти з історичного максимуму 140 дол. США за барель влітку 2008 року впала до 39 дол. США за барель в лютому 2009 року) став закономірним і певною мірою очікуваним. «Цінова спіраль», що збільшила вартість нафти в першій половині 2008 року на 44 %, мала в основному спекулятивний характер і була спровокована притоком фінансового капіталу на ф'ючерсний нафтовий ринок, який в цей період оцінювався у 150 млрд. дол. США [230]. Однак фундаментальним фактором, який зумовив «втєчу від нафтових ф'ючерсів» і колапс цін на нафту за останні сімнадцять років, стало сповільнення темпів зростання «провідних економік світу» і передусім США та пов'язане з цим адаптивне очікування зниження глобального попиту на нафту (у результаті рецесії світової економіки, що розпочалася в четвертому кварталі 2007 року і призвела до скорочення реального ВВП в усіх найбільших економіках світу) [263, с. 5].

Враховуючи параметри видобутку і запаси нафти, країни ОПЕК мали б контролювати ціни на нафту. Але насправді цього не відбулося, принаймні з трьох взаємозумовлених причин: по-перше, в результаті першого і другого «нафтових шоків» розвинуті країни підвищили енергоефективність виробництва і зменшили споживання нафти; по-друге, розширився видобуток нафти за межами ОПЕК (зокрема, розпочато її

видобуток в Північному морі), що зумовило підвищення рівня конкуренції серед країн експортерів нафти; по-третє, в умовах відсутності дисциплінарного регулятора пропозиції, ціноутворення на нафту відбувається на біржах розвинутих країн Європи і США, які як відомо є основними імпортерами нафти. Зокрема, ринкове ціноутворення еталонних сортів нафти марки Light Crude відбувається на Нью-Йоркській біржі, а нафти марки Brent на Лондонській нафтовій біржі.

З огляду на вищезазначене, країни ОПЕК стали заручниками не лише власної сировинної однобокої економіки, але й спекулятивних ф'ючерсних контрактів на нафту. В Нью-Йорку і Лондоні торгують не нафтою, а ф'ючерсами на нафту, які окрім поточного споживання дозволяють задовольнити попит майбутніх періодів (так, наприклад, на Нью-Йоркській біржі на кінець 2008 року торгувалися місячні ф'ючерсні контракти з поставкою нафти аж до грудня 2017 року). Відтак локальні зниження квот ОПЕК не впливають на ціни на світовому ринку нафти.

Під впливом означених вище дезорганізуючих дисипативних чинників зароджуються і визрівають вторинні асиметричні ефекти – «голландська хвороба» та «фіскальна волатильність». Причини і форми протікання «голландської хвороби» в усіх країнах, що стали жертвою «ресурсного прокляття» практично універсальні і цілком прогнозовані. Спочатку різке збільшення валютних надходжень від експорту природних ресурсів призводить до підвищення реального обмінного курсу національної валюти. В результаті ревальвації національної грошової одиниці й валютно-цінових диспаратів погіршуються умови експорту товарів, які виробляються в інших галузях національної економіки; в результаті підвищення цін експортні товари стають неконкурентоспроможними щодо імпоротної продукції, а це дуже часто призводить до скорочення внутрішнього виробництва (так званий «ефект витрат»). За таких умов, іноземна валюта, отримана від продажу природних ресурсів, найчастіше використовується для закупівлі імпортованих товарів на світових ринках, обмежуючи цим самим виробництво аналогічних товарів національними виробниками. Одночасно в національній економіці спостерігається «ефект переміщення ресурсів» – робоча сила і сировина перетікають у гірничодобувний сектор. У результаті зростають ціни на ці ресурси на внутрішньому ринку, що змушує виробників з інших секторів економіки збільшувати

вартість своєї продукції, оскільки збільшуються затрати. Таким чином, інтенсивний видобуток природних ресурсів запускає механізм, який створює переваги лише гірничодобувному сектору і тим галузям економіки, які виробляють товари не для зовнішніх ринків (наприклад, будівництво). Натомість традиційні експортні галузі економіки (в країнах, що розвиваються це найчастіше виробництво сільськогосподарської продукції) стають жертвою «ресурсного прокляття». У такий спосіб «голландська хвороба» перетворюється на «міну сповільненої дії»: в силу кон'юнктурних коливань на світових ринках динамічний розвиток гірничодобувного сектору рано чи пізно сповільниться, і в таких умовах буде дуже важко відновити ті сектори економіки, які стали жертвою «ресурсного прокляття».

Ще одним каналом негативного впливу «голландської хвороби» є асиметричність у розподілі доходів. Оскільки експортні доходи таких секторів економіки, як сільське господарство чи промислове виробництво, як правило, розподіляються більш рівномірно, ніж доходи гірничодобувного сектору, дисбаланс між секторами найчастіше призводить до зростання нерівності в суспільстві.

Фіскальна волатильність (в частині доходів) має три основних джерела: по-перше, вона визначається динамікою видобутку і обсягами пропозиції ресурсів; по-друге, різкими ціновими флуктуаціями (ціновими шоками), які останнім часом стають результатом різкої зміни попиту, а не пропозиції мінерально-сировинних ресурсів (як це було в 70-80-х рр. ХХ століття); по-третє, змінами в рівнях тарифів і роялті, які сплачуються гірничодобувними компаніями, варіативністю цих платежів у часі (як правило нафтові консорціуми впродовж перших кількох років видобутку нафти звільняються від сплати податків на прибуток).

Волатильність доходів, підсилена проциклічною фінансовою політикою (фінансовою експансією в періоди ресурсних бумів і різким скороченням видатків у періоди криз), транслюється фіскальними каналами на макроекономічний рівень, головним чином у формі волатильності державного поточного споживання та інвестування, що супроводжується надмірним розширенням поточного споживання (в т.ч. за рахунок залучення міжнародних позик і боргової залежності) [117, с. 21-26; 131; 380]. У періоди кон'юнктурних бумів сировинні країни як правило проводять проциклічну фінан-

сову політику, спрямовану на розширення поточних видатків. У результаті звичайні кон'юнктурні цикли підсилюються проциклічною фінансовою політикою в частині державних видатків. Діапазон цих флуктуацій зазвичай поглиблюється ще й за рахунок міжнародних позик.

Внаслідок високої фіскальної волатильності, мінерально-сировинні доходи не можуть слугувати надійним джерелом довгострокових інвестицій. У більшості випадків проциклічна фінансова політика зумовлює макроекономічну нестабільність, в умовах якої масштабні інвестиційні проекти стають надто ризиковими і на практиці часто трансформуються у механізми перерозподілу фінансових ресурсів, аніж в інструменти реалізації прибуткових інвестицій. Тому, перед урядами країн, економіка і бюджет яких суттєво залежать від кон'юнктури світових сировинних ринків, постають два важливих стратегічних завдання: по-перше, планування використання природних ресурсів у майбутньому (з урахуванням того, що з часом вони вичерпуються); по-друге, зниження фіскальної волатильності від різких і непередбачуваних флуктуацій світових цін на природні ресурси. З метою мінімізації впливу ризиків ринкової волатильності і цінових шоків країни-експортери природних ресурсів створюють суверенні фонди накопичення багатства, які використовуються цими країнами для стабілізації державного бюджету в періоди зниження бюджетних доходів і/або для фінансування певних державних витрат у довгостроковій перспективі з метою згладжування негативних тенденцій в економіці. Окрім цього, суверенні фонди накопичення багатства сприяють реалізації контрциклічної фінансової політики в частині стримування «популістського» зростання бюджетних видатків. Оскільки, надмірні бюджетні видатки, які неможливо оперативнo зменшити у випадку різкого кон'юнктурного падіння доходів, можуть призвести до значного дефіциту державного бюджету, невиконання обіцяних соціальних зобов'язань і навіть дефолту за державними боргами. Такі наслідки є більш руйнівними для економіки, ніж поточна фіскальна волатильність.

У підсумку окреслені асиметрії, фінансові дисбаланси і їх асиметричні ефекти переростають у модифіковану асиметрію вищого порядку, що супроводжується формуванням «рентної ментальності» та «суспільної антиренти». Як відомо більшість ба-

гатих природними ресурсами країн ризикують перетворитися на «рентні держави»³, в яких домінує так звана «рентна ментальність». Остання дуже часто стає фактором не-ефективної економічної (в т.ч. структурної) політики з таких причин: по-перше, країна-рантє в очікуванні постійно зростаючих доходів проймається адаптивними очікуваннями перманентного динамічного економічного зростання, які дуже часто не справджуються; по-друге, країни-рантє стають заручниками класичної моделі «дистрибутивної держави» з такими її невід'ємними атрибутами, як субсидії і трансферти; по-третє, «рентна ментальність» країн-рантє стає причиною загострення негативних політичних ефектів. Якщо перших два аспекти давно потрапили в поле зору дослідників і достатньо широко висвітлені в науковій літературі, то останній потребує поглибленого вивчення, оскільки його вплив часто-густо виявляється набагато серйознішим, ніж вплив перших двох [117; 131].

Розуміння політичних ефектів феномену «ресурсного прокляття» ускладнюється тим, що в даній сфері економічна теорія тісно переплітається з політикою, а «ефективна економічна політика» (яка реалізується державними чиновниками) є невід'ємною складовою загальнополітичного процесу і домінантою прийняття «раціональних політичних рішень». Як зазначає з цього приводу Т. Гайлфасон [429], ренто-орієнтована політика може призводити до концентрації економічної і політичної влади в руках місцевої еліти, поглиблюючи корупцію, знижуючи економічну ефективність управлінських рішень і поглиблюючи соціальну нерівність. Зазвичай у багатих ресурсами країнах, потенційний і реальний ефекти від освоєння і використання мінерально-сировинних ресурсів можуть суттєво відрізнятись через неоднаковий вплив інституційних факторів і політичних умов. У країнах, де політичні та економічні інститути дуже слабкі, значна частина потенційної «соціально-економічної цінності» [79, с. 33] природних ресурсів (через відсутність транспарентності і підзвітності основних ринкових агентів) реалізується у формі ренти в інтересах окремих олігархічних груп чи окремих фізичних осіб і, водночас, антиренти для суспільства. Такі групи виступають захисниками status quo до тих пір, поки політика перерозподілу природної

³ «Рентна держава» – це держава, в якій рента у формі роялті і податків на природні ресурси складає суттєву частку всіх доходів (Х. Мадаві) [460]. Визначальною рисою «рентної держави» є надмірна залежність економіки від ренти (Г. Лучіані) [459].

ренти співпадає з їхніми особистими інтересами, і в цій ролі вони виступають агентами «ірраціональної економічної політики» уряду та носіями «суспільної антиренти». І навіть тоді, коли багаті ресурсами країни досягають певних успіхів в економічному розвитку, вони часто стикаються з проблемою зростаючої нерівності і перетворюються в «багаті країни з бідним народом» (Додаток Р). Тут можна з більшою ймовірністю очікувати таких суспільно-політичних ризиків: обмеження політичних свобод і створення недемократичних режимів правління; зростання рівня корупції і розкрадання природних багатств олігархічними кланами; загострення внутрішніх заворушень і їх переростання у громадянські конфлікти [117, с. 27-32].

Разом з тим світовий досвід показує, що не всі країни, багаті природними ресурсами, піддаються впливу «рентної ментальності». Так, скажімо, норвезька нафтова промисловість може розглядатися як приклад «мінімізації упущених можливостей», економічного і технологічного успіху. Менше як за тридцять років Норвегії вдалося вивести нафтову промисловість на світовий рівень як за ефективністю прийняття організаційно-управлінських рішень, так і за якістю використовуваних технологій. В окремих сферах, зокрема, підводних технологіях видобутку вуглеводнів, норвезький «нафтовий кластер» став світовим лідером. Водночас успіх в управлінні нафтовими доходами в Норвегії експерти розглядають як результат «особливого соціального порядку» [131, с. 29; 378; 429; 451]. Спираючись на поняття «соціального контракту», «узгоджених колективних дій» і «протестантської трудової етики» М. Вебера, Е. Ларсен стверджує, що соціальні норми, які склалися в Норвегії, значною мірою перешкоджають рентоорієнтованій поведінці еліт, а практика узгоджених колективних дій забезпечує доступ кожного громадянина цієї країни до багатства, отриманого від видобутку нафти і газу [451]. Норвезьку демократичну традицію, яка сформувалася задовго до відкриття запасів вуглеводнів у країні, Т. Гайлфасон розглядає як важливий фактор, який стримує рентоорієнтовану поведінку [429]. Схожої позиції притримується С. Асфаха, стверджуючи, що стабільна і демократична політична система, розвинута і транспарентна юриспруденція, а також відкриті засоби масової інформації забезпечують ефективність фінансової політики і справедливий характер державних видатків у Норвегії [378].

Останнім часом при аналізі асиметричних ефектів глобальних фінансових дисбалансів доводиться апелювати до глобальних ланцюгів доданої вартості, на які вже припадає близько 80 % обсягів світової торгівлі. Їх формування має більш, ніж двадцятирічну історію, проте лише в останні десятиліття вони набули дійсно глобального характеру, утворивши цілу мережу торгівельних зв'язків між країнами, які беруть участь у світовому виробництві. Їх ґрунтовний аналіз дає можливість усвідомити фундаментальний характер системної роздвоєності світової економіки, у рамках якої усі країни поділяються на ті, що виробляють основну вартість кінцевих товарів і ті, що знаходяться поза глобальними ланцюгами доданої вартості. Зокрема, на сучасному етапі глобального розвитку основними учасниками створення доданої вартості є країни Північної Америки, Центральної Європи, а також Південно-Східної Азії. Як правило, для розвинутих країн частка доданої іноземної вартості складає близько 31 %, що перевищує середній (28 %) світовий рівень; для країн, що розвиваються – 25 %, для найменш розвинутих країн – менше 14 %; лідером у міжнародній торгівлі є ЄС із показником експортної доданої вартості 39 %. Натомість для США та Японії з їхніми розвиненими економіками даний показник складає 11 % та 18 % відповідно. Це можна пояснити більш розвиненими внутрішніми ланцюгами доданої вартості і меншою залежністю від зовнішніх поставок. В окрему категорію слід виділити країни-експортери сировини (наприклад, Росію і Саудівську Аравію), для яких рівень доданої вартості, виробленої за кордоном складає близько 10-14 %, що є наслідком низької питомої частки витрат на імпорتنі товари, зокрема, такі як обладнання, устаткування тощо. З огляду на співвідношення відсоткової кількості продуктів із доданою вартістю, виробленою за кордоном та експортом проміжних товарів, найбільш інтегрованими регіонами у глобальні ланцюги є країни ЄС (66 %) та країни Східної і Південно-Східної Азії (56 %). Серед окремих країн лідируючі позиції займають Сінгапур та Бельгія, які найбільшою мірою залучені до міжнародних виробничих мереж – на 82 % і 79 % відповідно; поряд з ними також знаходяться Нідерланди та Великобританія – 76 %, а також Китай – 72 %. Приблизно однакові показники – 44-45 % – мають США і Мексика, проте Мексика в основному є імпортером, тоді як США – виробником і експортером товарів із доданою вартістю [75; 101; 133].

Глобальні ланцюги доданої вартості контролюють кілька десятків транснаціональних компаній, які розміщують лінії з виробництва своєї продукції в усьому світі. Відтак, уся світова торгівля знаходиться під контролем цих корпорацій, які створюючи глобальні ланцюги, формують нові правила світової торгівлі і, фактично, унеможливають технічний прогрес у тих країнах, які цих правил не дотримуються. Саме від їх рішень залежить темп економічного зростання країн та впровадження нових технологій; їхній геостратегічний вибір визначає просторове розміщення виробничих ланцюгів. У такий спосіб посилюється основне протиріччя та внутрішній конфлікт розвитку світової економіки – конфлікт між глобальним усупільненням виробництва і приватновласницьким розподілом та привласненням результатів глобального виробництва обмеженим колом реальних власників корпорацій [29, с. 4].

Основні фінансові переваги від глобалізації традиційно отримують економічно розвинуті країни та їхні ТНК. В останньому випадку мова іде про переваги від реалізації ефекту масштабу, маніпулювання цінами через використання механізмів трансферного ціноутворення та проведення операцій через офшорні зони. Щоб переконатись у цьому проаналізуємо регіональну структуру 500 найбільших компаній світу – незначна кількість з них мають штаб-квартири, розміщені за межами США, країн ЄС або Японії (табл. 3.4.1). Водночас варто звернути увагу на зростаючу роль країн BRIC (Бразилія, Росія, Індія, Китай) у глобальному перерозподілі доходу. Ліва частина ТНК і, відповідно, доданої вартості, яка абсорбується країнами, що розвиваються, припадає саме на країни BRIC, а також на Республіку Корею, Мексику та Об'єднані Арабські Емірати, які закривають TOP-20 у рейтингу [331].

Таблиця 3.4.1

Географічне розташування 500 найбільших багатонаціональних корпорацій

Рейтинг	Країна походження	Кількість					Частка, %			
		2012 ¹	2011 ²	2009 ²	2008 ²	Зміна* (+/-)	2012	2011	2009	2008
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
1.	США	180	168 (1)	178 (1)	195 (1)	-15	36,0	33,6	35,6	39,0
2.	Японія	52	52 (2)	55 (2)	52 (2)	–	10,4	10,4	11,0	10,4
3.	Велика Британія	36	31 (5)	37 (4)	39 (3)	-3	7,2	6,2	7,4	7,8
4.	Франція	35	40 (3)	39 (3)	38 (4)	-3	7,0	8,0	7,8	7,6
5.	Німеччина	33	33 (4)	34 (5)	34 (5)	-1	6,6	6,6	6,8	6,8
6.	Китай	30	23 (6)	17 (6)	13 (9)	+17	6,0	4,6	3,4	2,6

Продовження табл. 3.4.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
7.	Швейцарія	20	19 (7)	15 (7)	19 (6)	+1	4,0	3,8	3,0	3,8
8.	Канада	14	15 (8)	14 (8)	13 (8)	+1	2,8	3,0	2,8	2,6
9.	Республіка Корея	11	9 (13)	11 (9)	8 (13)	+3	2,2	1,8	2,2	1,6
10.	Іспанія	10	12 (9)	11 (10)	9 (11)	+1	2,0	2,4	2,2	1,8
11.	Бразилія	10	10 (11)	7 (13)	4 (13)	+6	2,0	2,0	1,4	0,8
12.	Нідерланди	9	11 (10)	10 (11)	10 (10)	-1	1,8	2,2	2,0	2,0
13.	Австралія	8	8 (15)	9 (12)	9 (12)	-1	1,6	1,6	1,8	1,8
14.	Росія	8	7 (17)	6 (16)	5 (15)	+3	1,6	1,4	1,2	1,0
15.	Італія	6	9 (12)	7 (14)	14 (7)	-8	1,2	1,8	1,4	2,8
16.	Індія	6	9 (14)	5 (18)	5 (16)	+1	1,2	1,8	1,0	1,0
17.	Швеція	5	8 (16)	7 (15)	6 (14)	-1	1,0	1,6	1,4	1,2
18.	Мексика	4	2 (26)	6 (17)	4 (18)	-	0,8	0,4	1,2	0,8
19.	Норвегія	3	3 (19)	2 (22)	2 (23)	+1	0,6	0,6	0,4	0,4
20.	ОАЕ	3	2 (23)	2 (23)	-	+3	0,6	0,4	0,4	-
21.	Данія	2	4 (18)	1 (28)	-	+2	0,4	0,8	0,2	-
22.	Тайвань	2	3 (20)	2 (24)	1 (26)	+1	0,4	0,6	0,4	0,2
23.	Австрія	2	3 (21)	2 (25)	1 (29)	+1	0,4	0,6	0,4	0,2
24.	Малайзія	2	2 (24)	-	-	+2	0,4	0,4	-	-
25.	Сінгапур	2	2 (25)	4 (19)	2 (21)	-	0,4	0,4	0,8	0,4
26.	Фінляндія	1	2 (27)	2 (26)	2 (25)	-1	0,2	0,4	0,4	0,4
27.	Португалія	1	1 (29)	2 (27)	-	+1	0,2	0,2	0,4	-
28.	Саудівська Аравія	1	1 (30)	1 (29)	-	+1	0,2	0,2	0,2	-
29.	Чилі	1	1 (32)	-	-	+1	0,2	0,2	-	-
30.	Бермудські о-ви	1	1 (33)	1 (30)	2 (22)	-1	0,2	0,2	0,2	0,4
31.	Пд. Африка	1	1 (34)	3 (21)	3 (20)	-2	0,2	0,2	0,6	0,6
32.	Люксембург	1	1 (37)	1 (31)	1 (28)	-	0,2	0,2	0,2	0,2
33.	Бельгія	-	3 (22)	4 (20)	4 (19)	-4	-	0,6	0,8	0,8
34.	Кувейт	-	1 (28)	1 (34)	-	-	-	0,2	0,2	-
35.	Індонезія	-	1 (31)	-	-	-	-	0,2	-	-
36.	Туреччина	-	1 (35)	1 (32)	1 (27)	-1	-	0,2	0,2	0,2
37.	Ірландія	-	1 (36)	1 (33)	2 (24)	-2	-	0,2	0,2	0,4
38.	Греція	-	-	-	1 (30)	-1	-	-	-	0,2
39.	Катар	-	-	1 (35)	-	-	-	-	0,2	-
40.	Кайманові о-ви	-	-	1 (36)	-	-	-	-	0,2	-
41.	Угорщина	-	-	-	1 (31)	-1	-	-	-	0,2
Всього				500					100	

Примітки: ¹ Розраховано за [421]; ² Розраховано за [393].

* Абсолютна зміна кількості корпорацій у 2012 році відносно базового 2008 року.

Аналізуючи дані табл. 3.4.1, можна зробити висновок про те, що саме через свої ТНК «найвпливовіші» уряди залишаються вагомою ринковою силою, що має доступ через багатонаціональні компанії до фінансових ресурсів і національних ринків менш економічно розвинутих країн. А просте порівняння показників доданої вартості багатонаціональних корпорацій і ВВП держав переконливо демонструє чітко виражений асиметричний розподіл світового ВВП і капіталу, який засвідчує деформовану структуру глобальної економіки і визначає основні диспропорції глобального розвитку.

Хоча жодна з ТНК не входить до списку сорока найбільших економік у світі (рис. 3.4.4), проте вони суттєво випереджають за обсягами доданої вартості ВВП багатьох країн світу, в тому числі й України [331].

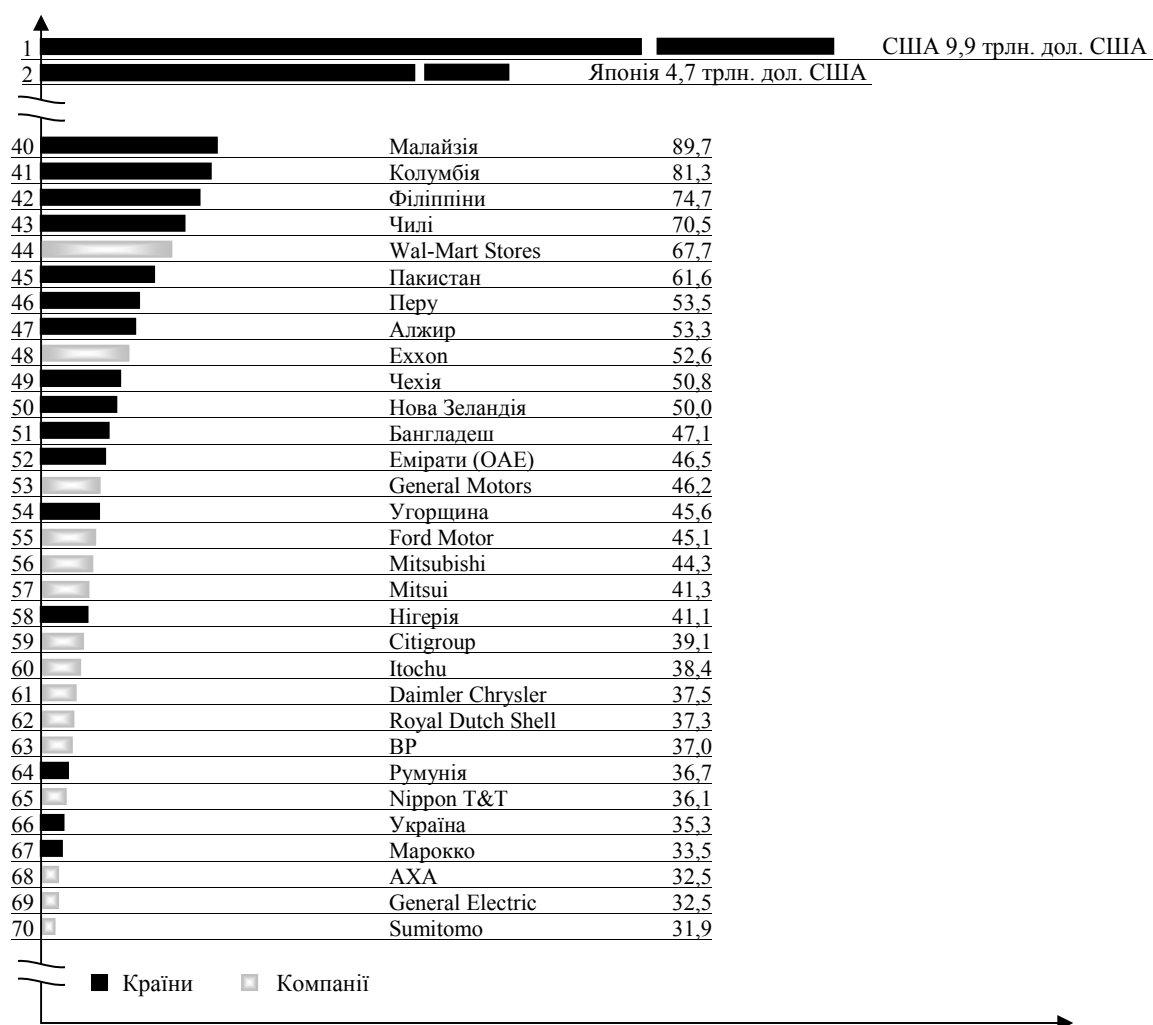

Рис. 3.4.4. Рейтинг країн / компаній відповідно до рівня ВВП / доданої вартості (млрд. дол. США) [70, с. 46]

У 2012 році міжнародне виробництво ТНК як і раніше зростало високими темпами, завдяки тому, що притік ПІІ (хоча і в менших обсягах у порівнянні з 2011 роком), дозволив збільшити їх кумулятивний обсяг на 9 % і досягнути 23 млрд. дол. США. Іноземні філії ТНК реалізували продукції на суму 26 трлн. дол. США (з яких 7,5 трлн. дол. США склав експорт), що на 7,4 % більше, ніж у 2011 році. Внесок філій у створення доданої вартості у 2012 році склав 6,6 трлн. дол. США, із зростанням у 5,5 %, що помітно вирізнялося на фоні глобального приросту ВВП у 2,3 %. У 2012 році на іноземних філіях ТНК було зайнято 72 млн. чол., що на 5,7 % більше, ніж у 2011 році (табл. 3.4.2).

Динаміка показників ПП і міжнародного виробництва у 1990-2012 рр. [75]

Показники	Обсяг у поточних цінах, млрд. дол. США				
	1990 р.	середнє у до- кризові 2005- 2007 рр.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Притік ПП	207	1 491	1 409	1 652	1 351
Відтік ПП	241	1 534	1505	1 678	1 391
Усі ввезені ПП	2 078	14 706	20 380	20 873	22 813
Усі вивезені ПП	2 091	15 895	21 130	21 442	23 593
Дохід на ввезені ПП	75	1 076	1 377	1 500	1 507
<i>Норма доходу на ввезені ПП</i>	4	7	6,8	7,2	6,6
Дохід на вивезені ПП	122	1 148	1 387	1 548	1 461
<i>Норма доходу на вивезені ПП</i>	6	7	6,6	7,2	6,2
Міжнародні злиття і поглинання	99	703	344	55	308
Продажі іноземних філій	5 102	19 579	22 574	24 198	25 980
Додана вартість (продукції) іноземних філій	1 018	4 124	5 735	6 260	6 607
Сукупні активи іноземних філій	4 599	43 836	78 631	83 043	86 574
Експорт іноземних філій	1 498	5 003	6 320	7 436	7 479
Зайнятість на іноземних філіях, у тис. чол.	21 458	51 795	63 043	67 852	71 695
<i>Довідково:</i>					
ВВП	22 206	50 319	63 468	70 221	71 707
Валове виробниче накопичення	5 109	11 208	13 940	15 770	16 278
Надходження роялті і ліцензійних платежів	27	161	215	240	235
Експорт товарів і послуг	4 382	15 008	18 956	22 303	22 432

Наведені узагальнення переконливо доводять необхідність дослідження міжнародної торгівлі і глобальних платіжних дисбалансів на новому більш глибокому рівні з урахуванням участі країн у глобальних ланцюгах доданої вартості. Передусім постає необхідність у новому підході до вивчення закономірностей функціонування міжнародних торговельних відносин, у розробці спеціальних програм та інститутів їх регулювання. А на рівні кожної окремої країни виникає об'єктивна необхідність у розробці стратегії її участі у глобальних ланцюгах доданої вартості. Адже нееквівалентність зовнішньої торгівлі та асиметричність перерозподілу доданої вартості перешкоджають країнам, які знаходяться поза глобальними ланцюгами, накопиченню фінансових ресурсів, достатніх для фінансування масштабних інвестицій та соціальних потреб населення, що провокує перманентну залежність національних фінансових систем цих країн від залучення іноземних капіталів. Щоразу, отримуючи позики, країна-позичальник втягується у боргову піраміду, здійснюючи нові запозичення на погашення попередніх боргів. Особливо це небезпечно у випадку, коли темпи економічно-

го зростання країни-боржника значно нижчі від ставки відсотка на світовому ринку позичкового капіталу. За таких обставин «боргова пастка» спрацьовує доволі успішно, а боргові процеси стають некерованими.

Якщо в «старих гравітаційних центрах» високий рівень заборгованості кореспондує із «споживацькою моделлю» економічного розвитку, то накопичення зовнішніх боргових зобов'язань у більшості країн із «клубів конвергенції 6 і 9» створює значні перешкоди на шляху їх соціально-економічного розвитку. З одного боку, через значні розміри державної заборгованості процентні ставки в цих країнах залишаються на високому рівні, обмежуючи інвестиційну активність, сповільнюючи економічне зростання і створення нових робочих місць, цим самим негативно впливаючи на задоволення соціальних потреб найбільш вразливих верств населення. З іншого боку, обслуговування зовнішнього боргу цими країнами, поглинає значну частину їхнього ВВП, відволікаючи таким чином ресурси від фінансування соціально-економічних програм – освіти, охорони здоров'я, будівництва об'єктів інфраструктури і, таким чином, стає чинником відтворення економічної відсталості і консервації бідності.

Аналіз глобальних фінансових дисбалансів буде неповним без врахування особливостей трансформації структури світового фінансового середовища і засад функціонування геофінансового простору, у векторному полі якого фокусуються підвищені імпульси глобальної фінансової нестабільності. По-перше, нові інформаційні технології забезпечили створення глобальної мережі світових фінансових центрів, завдяки чому значно знизилась не лише трансакційні затрати при реалізації фінансових угод, але й час, необхідний для їх здійснення, що, в свою чергу, спричинило зростання мобільності міжнародних потоків капіталу і посилило взаємозв'язок фінансових ринків. Світова фінансова інфраструктура, перетворилась у постійно діючу глобальну мережу, у рамках якої «мегабайтні гроші» безперешкодно мігрують у будь-яку точку світу – із однієї офшорної зони в іншу – багаторазово змінюючи вектор руху і, цим самим, практично виключають можливість повноцінного, об'єктивного аудиту і фінансових розслідувань у геофінансовому просторі.

По-друге, у результаті зростаючих масштабів фінансової консолідації, ті фінансові сфери, які раніше відзначались чіткою структурованістю та індивідуальністю (фінансові ринки, банківська справа, управління фінансовою діяльністю корпорацій,

портфельне інвестування) стають все більш інтегрованими і взаємозалежними у результаті запровадження нових фінансових інструментів, інноваційних фінансових технологій. Сформовані у такий спосіб фінансові холдинги, пропонують повний спектр послуг у сфері фінансового посередництва, займаючи домінуючі позиції у геофінансовому просторі. Проте, з іншого боку, основні зрушення, що відбуваються тут внаслідок фінансової консолідації, у значній мірі синхронізують у часі системні ризики і порушують одночасно стійкість фінансових систем окремих країн, регіонів та світу в цілому.

По-третє, підвищений рівень ризику став причиною лавиноподібного зростання фінансових новацій і поширення «епідемії» фінансових деривативів для хеджування і управління ризиками, які передусім використовуються у масштабних спекулятивних операціях. У результаті стрімко розвивається міжнародний вторинний ринок боргових зобов'язань, який став «торговельним майданчиком» діяльності для фінансових спекулянтів. Його загальний обсяг сягає позначки 100 трлн. дол. США. Усе це сприяло не лише появі, а й функціонуванню та нагромадженню так званих «дутих грошей» («фінансових бульбашок»). Дедалі очевиднішим стає асиметричний вплив ринків кредитних деривативів, оскільки характерною рисою їх розвитку на сучасному етапі є висока концентрація у геофінансовому просторі навколо провідних світових фінансових центрів (передусім ідеться про позабіржові ринки в Лондоні і Нью-Йорку, на які припадає більшість укладених угод – вже до початку XXI століття оператори цих ринків контролювали відповідно 40 – 50 % і 30 – 40 % усіх угод з кредитними деривативами). П'ятірка американських банків утримує 96 % усіх випущених у США деривативів у номінальних позиціях (або 81 % нетто-кредитів, схильних до ризику у випадку дефолту). У цю п'ятірку входять: J.P. Morgan Chase (88 трлн. дол. США), Bank of America (38 трлн. дол. США), Citibank (32 трлн. дол. США), Goldman Sachs (30 трлн. дол. США), Wells Fargo-Wachovia Bank (5 трлн. дол. США) [205].

Таким чином, глобальна фінансова економіка з її особливими домінантами – випереджаючими темпами зростання світових фінансових ринків, фінансовою лібералізацією та фінансовою консолідацією, інформаційними технологіями – модифікувала динаміку фінансових процесів у геофінансовому просторі і активізувала проблему «миттєвого трансферу кризових імпульсів» [310]. Теоретичні аспекти прояву даного явища

знайшли відображення у концепції «кризової інфекції» (contagion), у рамках якої основними причинами поширення системної кризи є: фундаментальні взаємозалежності між економіками різних країн, як результат активізації глобалізаційних процесів; взаємодія між фінансовими ринками через використання нових інформаційних технологій; специфічна модель поведінки інвесторів у кризовій ситуації – так званий «стадний інстинкт», що проявляється в однотипній поведінці інституційних інвесторів і хедж-фондів, які намагаються вивести свій капітал із країн, охоплених кризою [195; 310].

У результаті спостерігається синхронізація у часі глобальних ризиків і загроз, які у поєднанні із нерівномірністю, асинхронністю та диспропорційністю глобального розвитку, проявляються у дедалі масштабніших кризових явищ, прикладом яких може бути остання у часі глобальна криза міжсистемних трансформацій, що де-факто розпочалася в липні 2007 році. Аналіз новітньої наукової літератури з цієї проблематики [9; 11; 12; 15; 82; 127; 192; 221; 265; 288; 450; 469; 470; 485] дає підстави констатувати, що відмітними її ознаками є:

- 1) структурно-системний характер і, водночас, асиметричний прояв (з огляду на суперечності глобального розвитку, причини виникнення і перерозподіл наслідків);
- 2) глобальний і симетричний характер протікання (з урахуванням просторових масштабів охоплення і синхронізації кризових явищ у часі).

Відповідно характер її поширення і протікання нагадував сейсмічні хвилі з резонансним ефектом (рис. 4.1.5). Перша стадія кризи об'єднала три етапи. Вона розпочалася з іпотечного ринку США, що став її епіцентром і переросла у міжнародну фінансову кризу, яка зачепила в основному фінансові інститути «старих гравітаційних центрів», поширюючись через складні фінансові інструменти, у які в тому числі були закладені ризики, пов'язані з іпотечним кредитуванням у США (і в т.ч, кредитні дефолтні свопи, а також забезпечені боргові зобов'язання – CDO).

Перший етап – з липня 2007 до серпня 2008 року – характеризувався розвитком американської іпотечної кризи, списанням банками значних сум за «сумнівними» заставними і першими банкрутствами фінансових установ. Криза вперше продемонструвала дію системних ризиків, пов'язаних з розвитком ринку похідних цінних паперів, а результатом її першої стадії стали значні втрати провідних банківських груп США і Європи. Лише за цей час світова фінансова система понесла втрати у сумі майже 800 млрд. дол.

США (частину з яких представлено на рис. 3.4.5). Другий етап – криза ліквідності – спочатку відбувалася пульсуючими вибухами, проте з середини вересня 2008 року вона набула певної стійкості й глобального характеру. Справжньою помилкою регуляторів США на цьому етапі стала згода на банкрутство Lehman Brothers, яка була зроблена з коректних теоретичних міркувань – запобігти «моральному ризику», не знімаючи відповідальності з учасників ринку. Проте, водночас, це засвідчило також про недостатнє розуміння глибини сучасної кризи: банкрутство Lehman Brothers стало причиною так званої «кризи довіри», оскільки показало, що більше немає надійних брендів. Третій етап – «параліч» системи кредитування, як наслідок кризи ліквідності і недовіри у банківській системі.

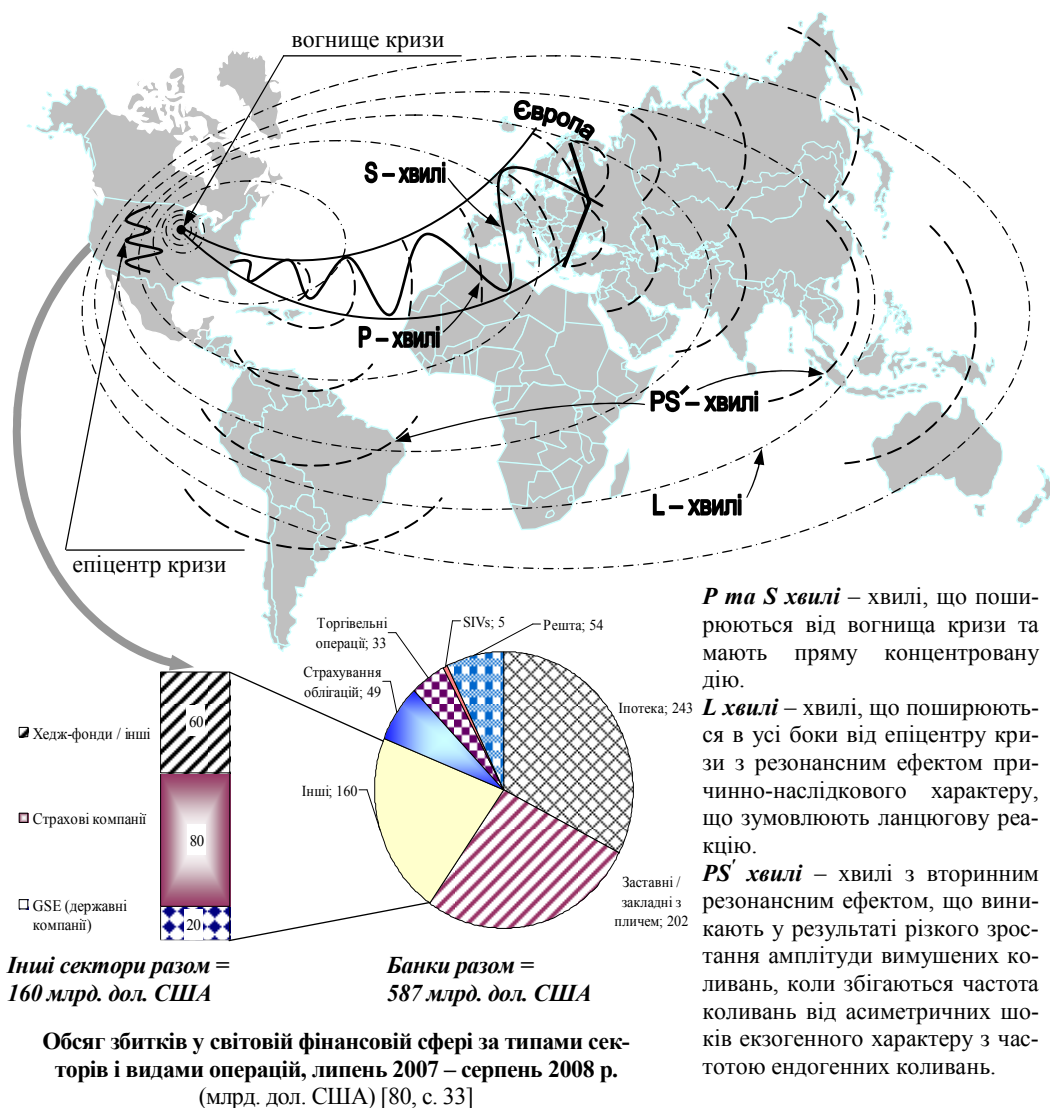

Рис. 3.4.5. Схематична інтерпретація поширення глобальної кризи міжсистемних трансформацій*

* Розроблено автором.

У такий спосіб абсолютно і відносно незначний імпульс – провал вартості ненадійних іпотечних позик на ринку нерухомості США – виявився не лише потужним каталізатором волатильності валютних курсів і цінових колапсів на активи, але й симптомом глибокої системної кризи, що охопила весь геофінансовий простір. Безпрецедентні за своїми масштабами антикризові заходи центральних банків і урядів провідних країн світу виявилися нездатними заспокоїти адаптивні очікування інвесторів, а наростання фінансових дисбалансів та реверсних тенденцій, значна волатильність цін на фінансові активи, що значною мірою складаються із структурованих продуктів та широкого спектру різноманітних сек'юритизованих активів, лише поглибили кризу глобальної ліквідності. Спочатку величезні обсяги грошової маси, не забезпеченої трансакціями з потоками товарів, ресурсів і реальних активів, спрямовувалися у фінансовий сектор, де згодом низькі ставки запозичень у поєднанні з процесами сек'юритизації активів і розширенням ринків фінансових похідних інструментів безпрецедентно прискорили зростання вартості фінансових активів. Загальне уявлення про асиметричну структуру глобальної ліквідності відображено на рис. 3.4.6, що характеризує помітні зміни в інституційній структурі геопростору – переорієнтацію перерозподілу світових доходів із банківського посередництва на ринкові інститути і продукти).

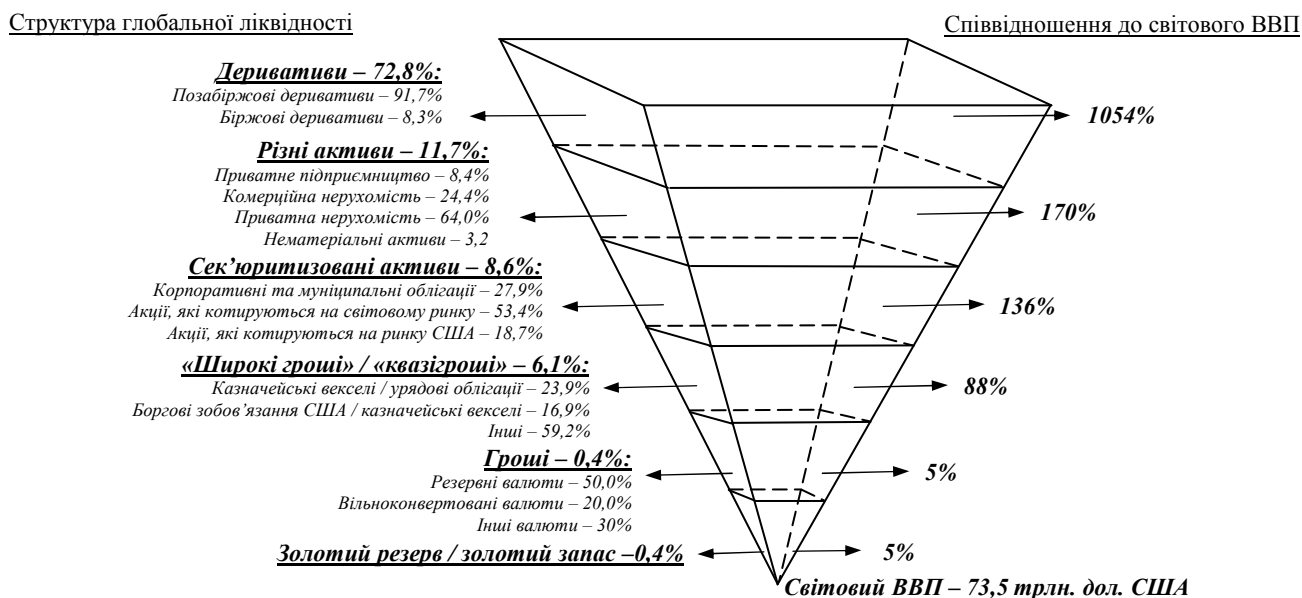

Рис. 3.4.6. Асиметрична структура глобальної ліквідності в умовах світової боргової економіки*

*Розраховано і побудовано автором.

На відміну від кризи на фондових ринках 2000-х років, криза міжсистемних трансформацій викликала значний «ефект зараження», поширившись в тому числі й

на «нові гравітаційні центри». Спочатку криза найбільше зачепила ті серед них, де були «бульбашки» у секторі нерухомості, значний дефіцит поточного рахунку платіжного балансу і / чи значний обсяг зовнішнього боргу. Наступна хвиля кризи охопила практично всі країни каналами, пов'язаними із зовнішньою торгівлею (через скорочення імпорту розвинутих країнах) і відтоком капіталу (зумовленим «втечею у якість» з боку структур, які здійснювали портфельні транскордонні інвестиції) і переросла у світову економічну кризу. А вже у лютому 2010 року засновник Давоського форуму К. Шваб назвав її «кризою поколінь».

Відтак, події, що відбулися у світі впродовж останніх років, дали потужний імпульс процесам формування якісно інших гео економічних і геополітичних основ глобальної фінансової економіки. Випереджаюче зростання фінансового сектору у порівнянні з іншими секторами економіки (починаючи з 1980-х років) було спровоковане свідомими рішеннями у виборі економічного курсу, зокрема – процесом дерегулювання, який продовжувався практично до початку глобальної кризи 2008 року. Тому немає нічого випадкового в тому, що епоха перманентного зростання фінансового сектору стала також епохою загострення системних детермінант глобальних фінансових дисбалансів, нерівноважного розвитку та наростаючої нерівності у рівнях доходів і добробуту. Фінансизація внесла величезний безпосередній вклад в економічну поляризацію, тому що саме зростання доходів у фінансовому секторі складало суттєву частину приросту тієї частки національних доходів, що припадали на найбагатший один відсоток населення (а також на найзаможніший прошарок у цій групі – 0,1 %). Більше того, ті політичні сили, які «просували» фінансове дерегулювання, теж сприяли поглибленню цієї нерівності (наприклад, шляхом різкого скорочення рівня оподаткування найбагатших прошарків населення). У результаті за період з 1980 до 2007 року приріст середнього (медіанного) доходу домогосподарства в США (з поправкою на інфляцію) був приблизно у п'ять разів меншим, ніж у повоєнного покоління. Парадоксально, але навіть у кризові роки ставки винагород інвестиційних менеджерів з Уолл-стріт не змінились, тоді як решта населення країни переживала високе безробіття і падіння реальної заробітної плати [181]. Відтак змінюються лише зовнішня оболонка і форми прояву глобальної нерівності, тоді як фундаментальні основи «архітектурної конструкції» світової фінансової піраміди (у законах і пропорціях перерозподілу сві-

тового доходу й дифузії економічної могутності й багатства) залишаються незмінними. Її вершину формує «світова олігархія», що не має чітко визначеної «прописки» бізнесу; середній ярус – економіки розвинутих країн – так званий «центр міжнародної ринкової системи» (у термінах Дж. Сороса); і, на кінець – найнижчий рівень – економіки країн «периферії світового капіталізму» (рис. 3.4.7).

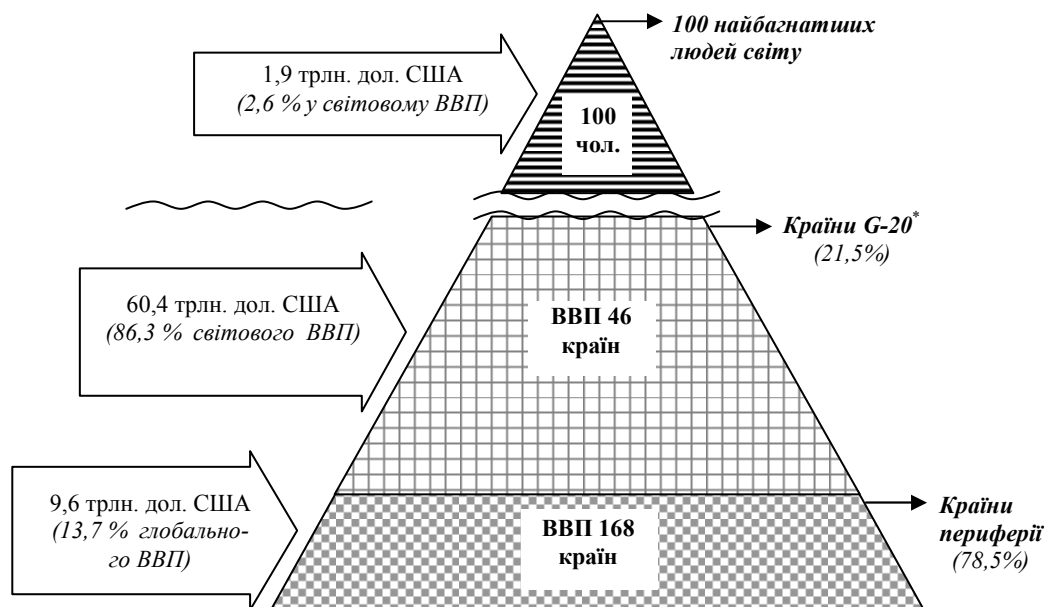

Рис. 3.4.7. Глобальна фінансова піраміда і асиметричність перерозподілу світових доходів [138, с. 401]

Примітка. * У розрахунок включено ВВП Австралії, Аргентини, Бразилії, Великобританії, Німеччини, Індії, Індонезії, Італії, Канади, Китаю, Кореї, Мексики, Росії, Саудівської Аравії, США, Туреччини, Франції, ПАР, Японії та 23 інших (окрім Великобританії, Німеччини, Італії, Франції) країн ЄС.

Архітектурна конструкція глобальної фінансової піраміди переконливо свідчить про те, що у глобальній фінансовій економіці не діють принципи еквівалентності і справедливості міжнародного обміну і перерозподілу, а спрацьовує принцип «поляризації глобального суспільства» [138, с. 399-400].

З огляду на зазначене, заслуговує уваги проблема соціального розшарування і соціальних асиметрій як форми прояву вторинних ефектів асиметричності глобального розвитку. В умовах глобалізації сформувався твердження про те, що де-факто досягнута останнім часом взаємопов'язаність світу стала не заперечною ознакою світової економічної системи як єдиного цілого. Апологети глобалізації переконливо аргументують, що вона створює потенційні можливості для подолання економічної нерівності і глобальної бідності. З початку 1980-х років прихильниками глобалізації висувалися гіпотези про те, що формування світового ринку призведе до зменшення роз-

риву в доходах між бідними і багатими країнами. У цьому контексті наводилися переконливі аргументи на користь лібералізації міжнародних економічних відносин, що підвищить ефективність міжнародної алокації ресурсів; а в об'єднанні економічно розвинутих країн під егідою міжнародних програм вбачалися реальні шляхи збільшення обсягів донорської допомоги найбіднішим країнам. Деякі із цих прогнозів навіть справдилися. «Глобалізація, скільки б її не критикували, підвищила шанси на успіх серед країн, що розвиваються...» [70, с. 10].

Не зважаючи на конвергенцію доходів між центром і напівпериферією та скорочення кількості й питомої частки найбіднішого населення, загалом не підтверджується ідея про глобальну конвергенцію доходів. Насправді конвергенція доходів спостерігається лише в не багатьох країнах: «лише кожна сьома з переліку країн, що розвиваються за період 1990-2007 рр. підтягнулася до рівня розвинутих країн» [212, с. 10]. У більшості ж країн, що розвиваються конвергенції так і не досягнуто, незважаючи на той факт, що країни відкрили свої економіки для світового ринку. Прискорений розвиток країн Південно-Східної Азії, які «...мають сильну проринкову державу, проводять виважену політику макроекономічної стабілізації і лібералізації, мають відносно дешеву і дисципліновану робочу силу і досить інтенсивно включені в міжнародні ланцюги створення вартості» [212, с. 10], не призвів до згладжування соціального розшарування у глобально-центричному світі. Менш економічно розвинуті країни вирізняються набагато вищим діапазоном нерівності, ніж багаті країни, оскільки «тенденція до глобалізації міжнародних ринків призводить до виникнення фундаментального протиріччя: характерна цим ринкам нерівність сприяє посиленню нерівності в країнах, що розвиваються» [24, с. 86].

Про глибину вказаної проблеми наглядно свідчить той факт, що за даними Світового банку 2,6-3 млрд. чол. (із трохи більше 6 млрд. чол.) населення світу живуть за порогом бідності, тобто менше, ніж на 2 дол. США в день. Іншими словами, 40-48 % населення світу – бідні. За оцінкою Міжнародної організації праці, кількість працюючих бідних (з одноденною зарплатою менше 2 дол. США на кожного члена сім'ї) в 2009 р. зросла до 1,4 млрд. чол. (45 % всіх зайнятих в світі). Експерти Проекту розвитку ООН (ПРООН) і Конференції ООН з торгівлі і розвитку стверджують, що в умовах глобалізації економіки в світі відбувається посилення диференціації доходів між бага-

тими і бідними країнами на користь перших на фоні загального збільшення кількості і питомої ваги найбіднішої (тобто тих, що живуть менше, ніж на 1,25 дол. США на день, з верхньою граничною межею бідності 2 дол. США на день) категорії населення Землі. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун у своєму виступі на щорічній генеральній сесії Економічної і соціальної ради ООН (липень 2008 р.) підкреслив, що чотириста найбагатших людей мають більше ресурсів, ніж мільярд бідняків. За даними ООН, за останнє десятиріччя співвідношення рівня доходів багатих і бідних, «золотого» і «бідного» мільярдів планети не лише не скоротилось, але й значно збільшилося: відношення доходу 20% найбагатшого населення Землі до доходу 20% найбіднішого населення планети з 30:1 у 1960 році зросло до 60:1 у 1990 році і до 90:1 – в сучасних умовах [70; 212; 307].

Запропонована Р. Вайдом схема «бокалу шампанського», позначає контури прірви між найбагатшими і найбіднішими верствами населення у геопросторі (рис. 3.4.8). Аналізуючи поляризацію доходів в глобальному масштабі Д. Гелд та Е. Мак-Грю, приходять до невтішного висновку: «Щодалі більший абсолютний розрив посилює тенденції глобальної винятковості та робить глобалізацію нестабільною в етичному, якщо не політичному, розумінні» [70, с. 86].

Населення світу, згруповане за рівнем доходів

Розподіл доходів

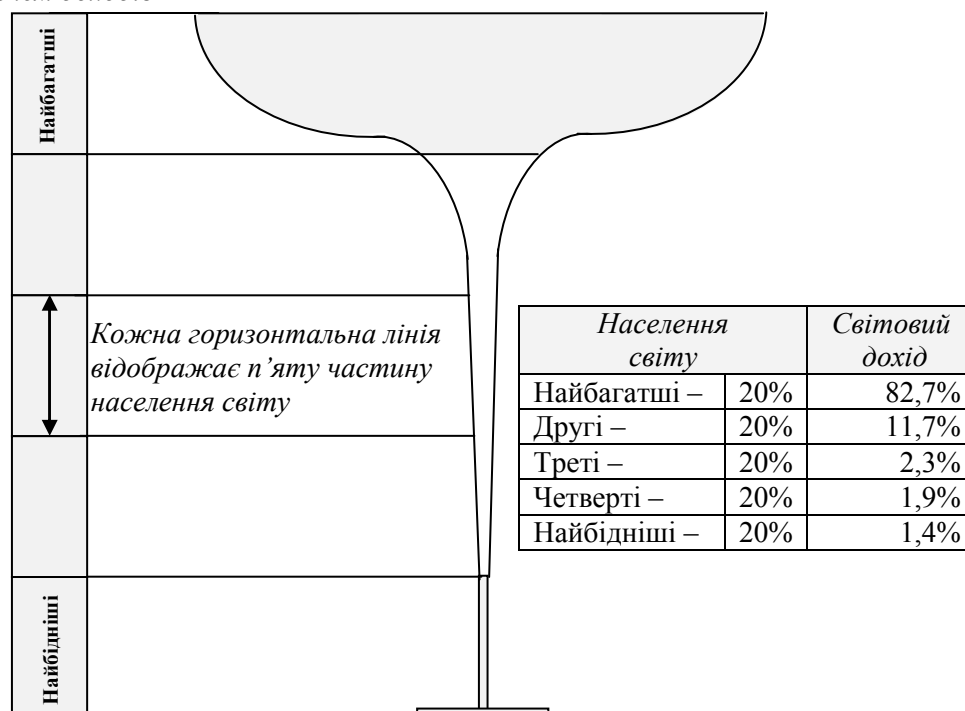

Рис. 3.4.8. Схема «бокалу шампанського», що відображає діапазон нерівності між найбагатшими та найбіднішими верствами населення світу [70, с. 87]

Асиметричність соціально-економічного розвитку та рівень диференціації доходів різних груп населення вимірюються коефіцієнтом Джині, який у діапазоні від 0 до 1 характеризує рівень зростання нерівності у доходах (Додаток С).

За даними додатку С і рис. 3.4.9 можна зробити висновок, що загалом у «нових гравітаційних центрах» з економоцентричною економікою («клуб конвергенції 3») розшарування за доходами в цілому є вищим, ніж у «старих гравітаційних центрах».

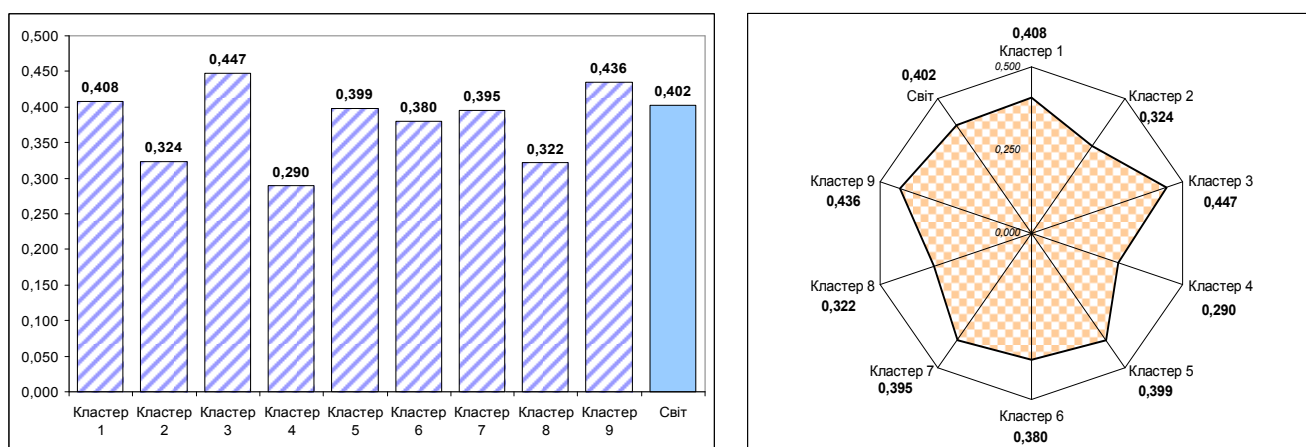

Рис. 3.4.9. Диференціація доходів і соціальне розшарування населення (у розрізі «клубів конвергенцій»)*

* Побудовано за даними Додатку С

Водночас варто зауважити, що й серед країн «старих гравітаційних центрів» коефіцієнт Джині, розрахований за доходами домогосподарств, теж зріс, хоча й на незначну величину – з 0,306 в середині 1980-х років до 0,330 – в середині 2000-х років; у США, зокрема, він збільшився з 0,316 в середині 1970-х років до 0,408 – на початку 2000-х років. Нечувани над доходи в останні роки формувалися у фінансовій сфері США: якщо в кінці 1970-х років розрив у рівні доходів топ-менеджерів і звичайних працівників був 30 – 40-кратним, то в 2005-2008 роках він збільшився на порядок [181, с. 8]. Високим залишається рівень соціального розшарування населення у «клубах конвергенції 5, 6, 7, 9». Коефіцієнти Джині, розраховані для цих країн за два останніх десятиліття, дають не однозначну, але схожу картину, яка свідчить про високий рівень нерівності на (напів)периферії світового господарства. У 1990-1995/2003-2006 роках коефіцієнт Джині, розрахований за децильним розподілом доходів домогосподарств, суттєво підвищився у Венесуелі (з 0,38-0,40 до 0,48-0,49), у Колумбії (з 0,51-0,52 до 0,54-0,56), Перу (з 0,48 до 0,532) і Аргентині (з 0,44-0,45 до 0,49). Коефіці-

єнт Джині, розрахований за децильним розподілом сімейних споживчих витрат, знизився в Малайзії (з 0,48-0,49 до 0,46), Таїланді (з 0,46 до 0,42) і Ефіопії (з 0,40 до 0,36), але зріс в Єгипті і Бангладеш (з 0,28-0,30 до 0,34-0,35), Південній Кореї (з 0,31-0,32 до 0,34-0,36), Індонезії і Шрі-Ланці (з 0,30-0,32 до 0,39-0,40), в Нігерії, Філіппінах, Ірані і Туреччині (з 0,40-0,41 до 0,44-0,47) і Південній Африці (з 0,58-0,59 до 0,65) [212, с. 16]. Таким чином, спостерігається не вирівнювання доходів, а їх диференціація.

У підсумку зауважимо, що соціально-економічні ефекти асиметричності глобального розвитку характеризуються не лише значною міжрегіональною і міжкраїною диференціацією доходів, але й дедалі помітнішими внутрікраїновими диспропорціями. Така надмірна диференціація стратифікує глобальне суспільство і маргіналізує значну частину людства; вона часто супроводжується соціальними потрясіннями (як у Лівії, Тунісі, Єгипті, Сирії, Україні), які підривають економічний розвиток. У зв'язку із цим не можна залишати поза увагою той факт, що за оцінками експертів ООН, до 2025 року в «нових гравітаційних центрах» і країнах-аутсайдерах глобального розвитку, проживатиме абсолютна більшість населення – 7,8 млрд. осіб (нині – 4,8 млрд. із 6 млрд. населення світу).

У результаті поглиблення первинних асиметрій як на національному, так і міжнародному рівнях спостерігається загострення існуючих та виникнення якісно нових соціальних суперечностей, що дає підстави кваліфікувати соціальну поляризацію як одну з ключових форм вияву модифікованої асиметрії вищого порядку, найбільш помітний прояв якої спостерігається у науково-технологічному аспекті. Так, зокрема, за підрахунками експертів (в т. ч. американського економіста Дж. Сакса), лише 15 % населення планети, сконцентрованого в країнах «старих гравітаційних центрів», забезпечують майже всі світові технологічні інновації; близько 1/2 решти людства здатна використовувати існуючі технології, тоді як 1/3 – ізольована від них і не здатна ні створювати власні інновації, ні використовувати зарубіжні технології [242, с. 23]. У категорію останніх перш за все потрапляє населення країн, які за класифікацією ООН відносяться до категорії найбідніших.

З огляду на вищезазначене, становлення і розвиток глобальної економіки має суперечливий і неоднозначний характер, як щодо окремих груп країн, так і окремих

регіонів, а кумулятивні ефекти глобальних асиметрій і фінансових дисбалансів розподіляються вкрай нерівномірно в геопросторі. Це поглиблює диференціацію геоекономічного простору і фрагментарність глобальної економіки, а відтак порушення її організаційно-функціональної симетрії і рівноваги та наростання багатополярності і дисиметричності глобального простору.

Негативний вплив асиметричних ефектів найбільшою мірою проявляються в країнах, де недостатньо використовується національний капітал, а внутрішнє макроекономічне регулювання не ув'язується з принципами довгострокової економічної перспективи; де фіскальна система і державний бюджет не відповідають реальним економічним умовам та соціальним потребам; де довіра до національної валюти низька, а банківська система слабка; де існують тоталітарні режими управління і високий рівень корупції та бюрократії. Результатом дії цих чинників є їх гальмівний вплив на динаміку економічного і соціального розвитку. Високий рівень бідності та зубожіння в цих країнах на фоні низьких темпів економічного зростання і недостатності фінансових ресурсів, для фінансування масштабних інвестицій і соціальних потреб населення, гальмують формування й розвиток національних ринків країн-аутсайдерів, пригнічуючи і без того обмежену купівельну спроможність їх населення. Цим самим стримується становлення сучасних галузей виробництва, переважна частина яких може розвиватися лише за значних масштабів, а тому тяжіє переважно до містких ринків збуту. Відтак, дисиметричність геоекономічного простору, з одного боку – результат нерівномірності глобального економічного розвитку, а з іншого боку – одна із причин консервації економічної маргіналізації світу та нерівноважного розвитку. У результаті країни – «нові гравітаційні центри» та аутсайдери глобального розвитку, в яких проживає 80 % населення планети, але на які припадає менше 1/5 світового ВВП, беруть незначну участь у розробці і впровадженні нових норм, що регламентують функціонування глобальних ринків, та не мають серйозного впливу на міжнародну політику в рамках нинішніх глобальних вищих політичних форумів.

Відтак, модифікованою асиметрією вищого порядку є стратифікація держав, яка не обмежується соціальною диференціацією країн, а поглиблює геоекономічну й геополітичну асиметричність:

– перший рівень – країни цивілізаційного центру – «старі гравітаційні центри», що розвиваються на основі постіндустріальних принципів (так зване «ядро» глобальної економіки);

– другий рівень – «нові гравітаційні центри» – країни, що утворюють проміжну страту між ядром глобальної економіки та її периферійними зонами (насамперед, мова іде про держави Південно-Східної Азії, Латинської Америки та Східної Європи), окремі з яких набувають статусу «нових глобальних і регіональних гравітаційних центрів»;

– третій рівень – об'єднує країни периферії, що потрапили до групи аутсайдерів глобального економічного розвитку.

При цьому важливо враховувати, що в масштабах глобальної економіки цілеспрямовано формуються механізми консервації цієї стратифікації, що вже фактично склалася. Ці механізми, по суті, виключають можливість вертикальної міграції країн з нижчого на більш високий рівень. Іншими словами, геопростір характеризується свого роду азінотропністю у гравітаційних полях «нових і старих гравітаційних центрів», формою прояву якої є нерівнозначність горизонтального і вертикального напрямів переміщення. Йдеться про те, що ключовою проблемою стратифікації є значно ускладнене переміщення країн по-вертикалі з нижчого на вищий рівень. Відтак, азінотропність стає причиною поглиблення асиметричності геопростору та системної роздвоєності світової економіки.

Таким чином, ключова суперечність глобального розвитку полягає у тому, що постіндустріальне суспільство і його постіндустріальна економіка, з одного боку, об'єктивно рухаються у напрямі формування і утвердження планетарно-глобального суспільства та глобально-центричної економіки. А з іншого боку, сучасна світосистема глобалізму продовжує базуватися на принципах асиметричності розвитку, превалювання рентних відносин та економіки «індивідуальної наживи» і, як наслідок посилення експлуатації природних і людських ресурсів тих країн, які знаходяться поза глобальними ланцюгами доданої вартості. У її вимірах мобільний транснаціональний капітал переміщує робочі місця та виробництво до країн з низькою вартістю робочої сили, зумовлюючи диспропорційність глобального економічного розвитку та формуючи полюси зростання і периферійної незалежності. Водночас лібералізація міжнародної торговельної політики інтенсифікує міжнародну конкурентну напругу і не зав-

жди дає очікувані позитивні ефекти країнам, до яких хвилі глобалізації доходять у за-
тухаючому стані, оскільки їхні порівняльні переваги є застарілими і не відповідають
сучасним вимогам інтенсивного економічного розвитку. Разом з тим фінансова глоба-
лізація обмежує масштаби соціальної держави та стримує її перерозподільні можли-
вості і, цим самим, потенційно несе загрозу демонтажу всієї створеної протягом ми-
нулого сторіччя соціальної надбудови. У результаті, замість глобалізованого однорід-
ного гео економічного простору, формується багатополосний світ, який базується на
різних економічних і соціально-політичних моделях та підпорядковується принципам
децентралізації, диференціації та асиметричності глобального розвитку. При цьому
між рівновагою світової економіки і формами симетрії глобального розвитку існує
прямий зв'язок: чим гомогенніша система і простіші її елементи тим більше вони да-
ють варіантів симетрії і рівноваги і, навпаки, чим гетерогенніша система і складніші її
елементи, тим менше варіантів симетрії і рівноваги вони досягають.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі на основі системного підходу досліджено основні форми
прояву фінансових дисбалансів з позицій просторово-часових асиметрій глобального
розвитку. З'ясовано сутність та причини глобальних платіжних дисбалансів і структу-
рної акумульованості асиметрій у світовій валютній системі; специфіку глобальних
фіскальних розривів і дисбалансу заощаджень і інвестицій в умовах світової боргової
економіки. Основні положення розділу зводяться до низки узагальнень.

По-перше, на початку XXI століття економічна фрагментарність і асиметрич-
ність глобального розвитку зумовлюють глибокі протиріччя між різними групами
країн, що супроводжуються перманентними платіжними дисбалансами і структурним
нагромадженням внутрішніх протиріч у розвитку світової валютної системи. Най-
більш явно вираженими з них є протиріччя інтересів між «новими» і «старими граві-
таційними центрами», які передусім стосуються зміцнення позицій «нових гравіта-
ційних центрів» у гео економічному просторі і світовій валютній системі. Фундамен-
тальне протиріччя цієї системи полягає у намаганні зберегти ієрархічну цілісність сві-
тової економіки на основі глобального лідерства і системної підпорядкованості усіх

держав країні-гегемону (резервному центру) за умов руйнування вертикально-ієрархічних і лінійно детермінованих систем. Це протиріччя стало визначальною детермінантою перманентного продукування асиметрій і дисбалансів як у світовій валютній системі, так і у геоекономічному просторі загалом.

По-друге, серед системних детермінант накопичення глобальних платіжних дисбалансів слід виділяти такі: 1) валютно-цінові диспаритети в умовах нееквівалентності зовнішньої торгівлі; 2) асиметричний (щодо різних країн) вплив екзогенних шоків і відсутність тісної кореляції між стабілізуючим ефектом політики вільного плавання та абсорбцією зовнішніх шоків; 3) стійкі диспропорції у структурі золотовалютних резервів, що породжують проблеми із міжнародною валютною ліквідністю (найбільші золотовалютні резерви світу сконцентрували «нові гравітаційні центри», але при цьому найбільшою частиною офіційних світових запасів золота володіють «старі гравітаційні центри»; значна частка у валютних резервах цінних паперів з підвищеним рівнем кредитного ризику призвела до покращення показників доходності, але й підвищення ринкового ризику; попри наміри центральних банків багатьох країн диверсифікувати валютну структуру міжнародних резервів, їх доларова частка залишається стабільно високою). Таким чином, глобальні платіжні дисбаланси – часткові явища, за якими стоять проблеми фундаментального характеру, однією з яких є проблема посилення внутрішніх протиріч світової валютної системи з часів золотого стандарту, які більшою мірою накопичувалися, а ніж вирішувалися.

По-третє, останнім часом зростає актуальність дослідження проблем глобальних фіскальних розривів і дисбалансів. Їх гострота підсилюється новими реаліями глобального розвитку, серед яких – уповільнення темпів економічного зростання у глобалізованому світі, що розвивається «на різних швидкостях» та наростання глобальної економічної невизначеності, – які у сукупності суттєво погіршують перспективи посткризового відновлення і матимуть глибокі наслідки не лише у формі руйнівної глобальної фіскальної чи економічної нестабільності, але й геополітичних зрушень, контури яких дедалі чіткіше проглядаються. Окреслені структурні зрушення не лише трансформують засади макроекономічної політики усіх без винятку держав, але й загострюють увагу на проблемі поглиблення асиметричних дистрибутивних та інституційних ефектів глобальних фіскальних розривів і дисбалансів. Відповідно в умовах

нестабільної зовнішньої кон'юнктури та глобальної економічної невизначеності глобальні фіскальні розриви і дисбаланси закономірно зростають, проте їх масштабність та інтенсивність прояву у просторі і часі визначаються асиметричністю гео економічного простору: 1) їх динаміка і форми прояву в країнах, які значною мірою залежать від умов зовнішньої торгівлі, відрізняються від тих, що мають місце в країнах, менш залежних від зовнішнього світу; 2) країни – експортери сировини піддаються впливу іншого типу шоків, ніж країни – експортери готової продукції; 3) відповідно до трансмісійного механізму поширення їх наслідки можуть мати прямий, непрямий та вторинний дистрибутивний асиметричний ефект.

По-четверте, динаміка глобальних фіскальних розривів і дисбалансів, з-поміж іншого, визначається: 1) заходами макроекономічної політики і розширенням простору для її маневру (що вимірюється низькою інфляцією, стійкою фіскальною і зовнішньоекономічною позицією); 2) структурними характеристиками економіки кожної конкретної країни (рівнем відкритості і диверсифікації її торгівлі; рівнем лібералізації фінансової сфери і динамікою змін у структурі потоків капіталу; рівнем нерівності доходів), які визначають тривалість економічного зростання та ймовірність його припинення у відповідь на асиметричні шоки.

По-п'яте, глобальна боргова економіка у неприхованих формах демонструє, що основні важелі накопичення сучасних глобальних фінансових дисбалансів сконцентровані у геополітиці провідних країн світу – у так званих «старих гравітаційних центрів». Проблема боргового тягаря геополітики загострилася під впливом процесів фінансової глобалізації і, зокрема: 1) виникнення гіпертрофованої асиметрії між фінансовим і реальним сектором глобально-центричної економічної системи у результаті динамічного розвитку операцій з похідними фінансовими інструментами, зокрема, кредитними деривативами (глобальний ринок кредитних деривативів сягнув 180 млрд. дол. США вже до кінця 1997 року; за наступні п'ять років він зріс більше, ніж у 10 разів, а до кінця 2006 року його обсяг сягнув 20,2 трлн. дол. США; на кінець 2008 року обсяг відкритих позицій на ринку кредитних деривативів вимірювався у 33,1 трлн. дол. США, що означало 184-ох кратне зростання за одинадцять років з 1997 до 2008 року); 2) змін інституційного характеру, що також чинять серйозний вплив на світову боргову економіку і поглиблюють дисбаланс заощаджень та інвестицій (знач-

ні фінансові ресурси акумулюються у різного роду фондах (інвестиційних, пенсійних, хедж-фондах і т.д.), породжуючи проблему зростаючої нестабільності фінансових ринків); 3) існуючого розриву у рівні економічного розвитку «старих» і «нових» гравітаційних центрів, що призводить до загострення глобальних структурних дисбалансів, стає домінуючим чинником дестабілізації глобальної боргової економіки. За результатами емпіричного аналізу аргументовано, що акумуляція надмірного боргу, створюючи ілюзію підвищення стандартів життя, породжує значні системні ризики і дисбаланси, а надмірні боргові зобов'язання роблять економіку вразливою до криз довіри.

По-шосте, з аналізу симетрично-асиметричних ефектів глобальних фінансових дисбалансів випливає: 1) світова економіка має яскраво виражений рентний характер і саме ця обставина є ключовою детермінантою нерівноваги і дисбалансів у світовій економіці, що зумовлює асиметричний характер прояву їх соціально-економічних та інституційно-політичних ефектів; 2) домінуючою рисою сучасної глобальної економіки є формування глобальних ланцюгів доданої вартості, тому аналіз участі у них окремих країн змінює концептуальне розуміння глобальних фінансових дисбалансів та їх асиметричних ефектів; 3) сучасна глобальна економіка – це фінансова за своїм змістом і формами прояву економіка, а тому висвітлення симетрично-асиметричних ефектів глобальних фінансових дисбалансів лежить у площині порушення її кількісно-вартісних пропорцій; 4) у глобальній фінансовій економіці не діють принципи еквівалентності і справедливості міжнародного обміну і перерозподілу, а спрацьовує принцип «поляризації глобального суспільства».

По-сьоме, соціальна поляризація з її асиметричними ефектами поглиблює стратифікацію гео економічного простору і консервацію фрагментарності глобальної економіки, порушення її організаційно-функціональної симетрії і рівноваги. В масштабах глобальної економіки цілеспрямовано формуються механізми консервації цієї стратифікації, що вже фактично склалася, які виключають можливість вертикальної міграції країн з нижчого на більш високий рівень. Іншими словами, геопростір характеризується свого роду анізотропністю у гравітаційних полях «нових і старих гравітаційних центрів».

Основні результати розділу опубліковано у наукових працях автора [138; 144; 147; 149; 153; 156; 160; 161; 165; 166; 169; 175; 273; 447]

РОЗДІЛ 4

КОНЦЕПЦІЯ РЕКОНФІГУРАЦІЇ ГЕОФІНАНСОВОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ НЕРІВНОВАЖНОГО ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

4.1. Стратегічні вектори фінансової реструктуризації в умовах просторово-часових асиметрій глобального розвитку

Світова економіка, як складова багатовимірного глобального простору, відноситься до складних динамічних систем з великою кількістю елементів, зв'язків між ними, просторових вимірів, наявністю складних ефектів їхньої взаємодії у просторі і часі. В умовах гетерогенізації світової економіки, що супроводжується руйнуванням вертикально-ієрархічних і лінійно-детермінованих взаємозалежностей, зростає інтерес до загальнометодологічних підвалин реструктуризації геофінансового простору з урахуванням тих властивостей і ознак, які характерні для синергетичних систем:

- по-перше, геофінансовому простору притаманна властивість фрактальності (мова іде про те, що кожна відокремлена його сфера, будучи самостійною, водночас є невід'ємною детермінантою іншого простору і, разом з тим, вони є єдиним цілим);
- по-друге, геофінансовий простір вирізняється неоднорідністю (гетерогенністю), що зумовлена, з одного боку, нелінійністю та асиметричністю глобального розвитку, а з іншого – асинхронністю циклічної динаміки протікання процесів у часі, перебуванням окремих країн, їх інтеграційних об'єднань на різних стадіях життєвого циклу, асинхронністю їх розвитку у «соціальному часі», індивідуальним сприйняттям інституційного середовища їхнього функціонування та різним рівнем розвитку адаптаційного синдрому до глобальних викликів і загроз;
- по-третє, геофінансовому простору притаманна здатність до самоорганізації (в умовах нерівноважного глобального розвитку він має властивість реструктуризуватися, нейтралізуючи чи поглиблюючи наслідки зовнішніх і внутрішніх негативних процесів, підвищуючи цим самим внутрішню стійкість і рівень організованості в умовах гетерогенізації глобально-центричної економічної системи).

Багатоваріантність і багатоаспектність розвитку гетерогенних просторових систем, з наявністю в них нелінійних динамічних взаємодій і просторових ефектів, вимагають розробки нових методологічних підходів до вивчення питань збалансованості

просторового розвитку, розуміння механізмів реструктуризації просторових систем на принципах самоорганізації. Геофінансовий простір як гетерогенна просторова система характеризується надзвичайною складністю на різних ієрархічних рівнях організації та функціонування. Навіть незначна зміна одного з його параметрів може призвести через певний невизначений час до суттєвих і часто непередбачуваних кількісних змін інших параметрів або якісної реструктуризації усього геопростору в цілому. В умовах нерівноважного глобального розвитку особливо актуальним залишається питання щодо стратегічних векторів фінансової реструктуризації світової економіки, у тому числі з урахуванням багатоаспектного впливу чинників соціодемографічного, енергетичного, технологічного, геополітичного, соціокультурного характеру, а також системуючих фінансових та інституційних елементів геоекономічного простору.

За усіма ознаками свого структурно-системного прояву і просторово-часових масштабів охоплення фінансова реструктуризація це досить складне явище, що вписується у методологічний концепт міжсистемних трансформацій, коли відбуваються глибокі перетворення, зумовлені зміною суспільно-історичних епох та циклів глобально-цивілізаційного розвитку. За таких умов геофінансовий простір реструктуризується за логікою нелінійної динаміки: «порядок – біфуркація і хаос – новий порядок». Нове виникає з біфуркації і хаосу – із перехідного системно невизначеного стану, який не може бути швидкоплинним; містить не лише механізми подолання старого, а й творчу енергетику і конструктивний потенціал для докорінних трансформацій [65, с. 122-123].

У контексті з'ясування сутності фінансової реструктуризації, обґрунтування її стратегічних векторів з урахуванням структурно-функціональних, просторово-часових та інституційних вимірів, важливо порушити низку проблем методологічного рівня.

В економічних дослідженнях філософсько-природничі поняття простору і часу досить часто використовуються, проте недостатньо неусвідомленим залишається той факт, що між фінансами, як економічною категорією і філософським поняттям «простір – час» існує тісний взаємозв'язок у контексті глобального розвитку. Свого часу Г. Зіммель ототожнював ретроспективу глобального розвитку з історією формування капіталізму, становлення якого супроводжувалося зростаючою інтелектуалізацією суспільного життя та поглибленням впливу принципів грошової економіки. Йдеться про те, що субстанціональною основою геофінансового простору об'єктивно й історично є «вартість як трансце-

идентна категорія» [237 с. 731] та «гроші як один із факторів соціального конструювання простору» [111]. Саме вартість і гроші, як базові елементи відтворювального процесу, є ключовими детермінантами взаємотрансформації часу і простору в особливі соціально-економічні форми буття й тими «найбільш розвинутими трансформаціями, за допомогою яких долаються природні обмеження простору і часу» [83, с. 85-107].

Згідно соціально-історичної концепції Г. Зіммеля і С. Московічі, гроші в контексті ретроспективи глобального розвитку еволюціонували від відчутних на дотик знаків обміну до символічних грошей ринку, а згодом до семіотичних знаків, що стали симулякрами, відірваними від реальних обмінних процесів [219, с. 164; 482, с. 406]. Відчутні на дотик гроші архаїчних суспільств і символічні гроші в умовах індустріальної епохи асоціювалися з конкретним середовищем локалізації обміну (наприклад, національним чи міжнародним ринком), як спільною економічною територією, на якій об'єднані грошовими чи валютними відносинами суб'єкти автоматично стають учасниками єдиної економічної системи [111]. Віртуальні гроші, що виникли як особлива самостійна форма руху вартості в умовах глобалізації, насправді не є «глобальними грошима» в традиційному розумінні (такими, що пов'язані однаковою мірою з усіма локальними господарськими системами, виражаючи реальну єдність світової економіки), а принципово надпросторовими, такими, що непов'язані з жодною конкретною економікою, які є субстанціональною основою нового рівня взаємозалежності у геопросторі.

Виникненню віртуальних грошей і геофінансової економіки відповідають зміни в соціальних конструктах геопростору [111]. Зокрема, за М. Кастельсом, відбувається проста підміна локальних економік новою формою локалізації і взаємодії фінансових акторів у «віртуальному просторі фінансових потоків» [118]. На цьому новому рівні втрачають значення традиційні фундаментальні категорії і настає «кінець географії» як просторової детермінації соціальних відносин [468]. Віртуальні фінанси і пов'язані з ними актори стають екстериторіальними і нав'язують геопростору свою логіку розвитку [111].

На думку відомих сучасних вчених М. Аглієтта [1, с. 300], Е. Гідденса [72], Е. Тоффлера [317], С. Московічі [219], глобалізація трансформує гроші в символічну форму з подальшим переходом до суперсимволічних форм. При цьому відбувається універсалізація їх ціннісного сприйняття та культурно-змістовного наповнення. Проте не можна стверджувати, що ці процеси відбуваються за уніфікованим сценарієм у всіх

регіонах світу. Розвиток монетарної культури в конкретному суспільстві має локальні тенденції, які визначаються специфікою його культурно-історичного розвитку. І саме цим пояснюється гетерогенізація глобальної економіки і геофінансового простору в умовах глобалізації. Так, на відміну від англосаксонської і західноєвропейської раціоналістичної моделі монетарної поведінки, поведінка індивіда в ісламському суспільстві значною мірою визначається релігійними цінностями і регулюється загальноприйнятими соціальними нормами, що вибудовуються за принципами шаріату. Індивід в ісламському світі проходить свою соціалізацію в суспільстві, де нормами шаріату забороняється займатися ризиковими і спекулятивними операціями, інвестувати у віртуальні активи, на яких «погоріла» західна фінансова система [292]. Відповідно специфіку монетарної поведінки в ісламських країнах визначають жорсткі релігійні обмеження щодо позичкового процента, а також норми і принципи мусульманського права, які «відповідають вимогам стабільності і соціальної справедливості» [106].

Фінансова реструктуризація на сучасному витку глобальних трансформацій підпорядковується логіці дивергенції, а отже принципам децентралізації і порушення ієрархічної цілісності глобального простору. Зародження нової моделі світової цивілізації зумовлює об'єктивну необхідність врахування «дифузійного» проникнення у геофінансовий простір тих глибинних і масштабних зрушень, які відбулися в світі впродовж останніх десятиліть. Йдеться про справжні революційні зміни у важливих сферах суспільного життя – соціальній, політичній, соціокультурній, ідеологічній і т.д. Разом з тим, трансформується і система взаємовідносин національних фінансових систем із зовнішнім (глобальним) середовищем їх функціонування, у результаті чого формується геофінансовий простір, як складова вищого порядку – геоекономічного чи геополітичного простору, реструктуризація якого відбувається, в тому числі, з урахуванням соціокультурних змін, зумовлених трансформаціями соціального конструювання простору і просторових взаємодій.

Зокрема, національні фінансові системи, що донедавна залишались відносно самостійними, в результаті фінансової консолідації вийшли за національні рамки і, абстрагуючись від принципу «вибудовування ієрархії місць» (за П. Бурдьє), сформували новітню, за влучним трактуванням Е. Кочетова «фінансову популяцію – геофінанси». Це надпросторове утворення функціонує і координується за своїми, лише йому при-

таманними принципами і правилами, а конфігурація геофінансів не лише не співпадає з «сіткою» національних (державних) кордонів, а вибудовується за контурами, що перетинають національні кордони, сегментуючи і розчленовуючи гео економічний простір у розрізі транскордонних фінансових потоків. Ті фінансові сфери, які раніше відзначались чіткою структурованістю та індивідуальністю (фінансові ринки, банківська справа, фінансова діяльність корпорацій, портфельне інвестування), стають все більш інтегрованими і взаємозалежними в результаті активізації процесів фінансової консолідації, запровадження нових фінансових інструментів, інноваційних фінансових технологій. У результаті у геофінансовому просторі дедалі частіше проявляються кумулятивні ефекти взаємодії його основних сегментів, а сам він перетворюється на динамічну складну систему, що самоорганізується. Геофінансовий простір набуває тих ознак і властивостей, які не характерні для його відокремлених сегментів, він миттєво реагує на асиметричну інформацію і кон'юнктурні зміни, характеризується стохастичністю, піддається випадковим коливанням і флуктуаціям, що оцінюються ймовірнісними параметрами, а тому не піддається точному і детальному прогнозу.

Розглядаючи стратегічні вектори реструктуризації геофінансового простору, важливо вирватися з методологічних лещат парадигми детермінізму, оскільки його реальні трансформації, як і трансформації в масштабах усього геопростору, відбуваються в своїй основі за принципом саморозвитку, спонтанно. Це означає, що в певних критичних точках розвитку (точках біфуркації) реструктуризація геофінансового простору може відбуватися за одним із кількох стратегічно рівнозначних векторів (табл. 4.1.1), з урахуванням суспільно-економічних трансформацій.

Прагматично ключовими завданнями реструктуризації геофінансового простору є забезпечення фінансової стійкості й корекція глобальних фінансових дисбалансів. Цим проблемам у світовій науковій і аналітичній літературі з макроекономіки і міжнародних фінансів останнім часом приділяється значна увага. Проте фундаментально у широкому розумінні фінансова реструктуризація набагато складніше і різноплановіше явище, що має різні прояви та наслідки.

Стратегічні вектори реструктуризації геофінансового простору визначаються як загальноцивілізаційними (постіндустріальними) домінантами, так і функціональними й просторово-часовими особливостями його розвитку в майбутньому.

Альтернативні вектори фінансової реструктуризації глобального економічного простору*

Сценарій	Сценарій 1	Сценарій 2	Сценарій 3	Сценарій 4
<i>Стратегічні вектори і критерії реформування</i>	<i>Фінансовий регіоналізм</i>	<i>Реструктуризований «Західний центрзм»</i>	<i>Фрагментарний протекціонізм</i>	<i>Трансформований мультилатералізм</i>
Стратегічні вектори	Поділ світу до 2020 року на три блоки: - Євросоюз; - «Демократичний торговельний альянс» (за участю США і їхніх партнерів у сфері зони вільної торгівлі (передусім у Західній півкулі)); - «Східне міжнародне співробітництво».	Формування Бреттон-Вудсу II – скоординованої і фінансово узгодженої системи з акцентом на країни Заходу, зусилля яких спрямовані на реформування міжнародних фінансових інституцій та створення нової системи на чолі з наднаціональною регулюючою інституцією.	Відхід від принципів глобалізації шляхом активізації різного роду протекціоністських заходів.	Формування свого роду «Глобальної фінансової екосистеми» із зсувом економічного центру на Схід.
Принципи функціонування	Базуватиметься на принципах: - подвійної інтеграції (глобальної із превалюванням регіональної); - лібералізації взаємовідносин у межах блоків.	Базуватиметься на принципах: - наднаціонального регулювання через реформування міжнародних фінансових інститутів і створення наднаціонального мегарегулятора.	Базуватиметься на принципах: - економічного протекціонізму на національному рівні.	Базуватиметься на принципах: - посилення глобального співробітництва; - гармонізації заходів із регулювання; - абсолютного права власності; - гнучких ринків праці.
Переваги	Високий рівень мобільності товарів і послуг в межах блоків.	Посилення регулювання фінансової діяльності.	Усе залежить від масштабності і поширеності протекціоністських заходів.	Формування стабільного глобального інвестиційного клімату.
Ризики	Існування суттєвих бар'єрів між блоками.	Посилення нерівномірності економічного розвитку і стагнації ринків, що розвиваються, виникнення нових економічних криз.	Порушення діючого міжнародного порядку, посилення економічних конфліктів (торговельних війн, в т.ч. за контроль над ресурсами).	Домінування фінансової сфери в економіці, в основі якої лежить сек'юритизація і, яка залишається незмінною і неврегульованою.

*Узагальнено і побудовано автором за підсумками Всесвітнього економічного форуму в Давосі в 2009 році. Див.: [490].

У цьому сенсі методологічна конструкція, на якій вибудовується логіка фінансової реструктуризації органічно охоплює не лише питання інституційних основ та політико-економічних доктрин корекції глобальних фінансових дисбалансів, але й ґрунтовне усвідомлення глибинних причин їх виникнення, форм прояву та масштабності наслідків. З огляду на таку постановку проблеми, логіку фінансової реструктуризації можна розглядати у двох фундаментальних аспектах і трьох вимірах (рис. 4.1.1).

Рис. 4.1.1. Ключові аспекти та виміри фінансової реструктуризації*

* Побудовано автором за [138, с. 543].

Фінансова реструктуризація, як складне і різнопланове явище широкого спектру, має зовнішнє – організаційне, та внутрішнє – змістовне наповнення. Зовнішнє полягає у зміні структурних пропорцій між окремими складовими та фінансовими інститутами у геоeкономічному просторі й у структурних зрушеннях щодо перерозподілу світових (у т.ч. рентних) доходів і капіталу. Водночас ці зміни – лише зовнішній бік тих трансформацій, які насправді відбуваються у геопросторі, за якими приховуються суперечності системного порядку, з позицій яких необхідно вести мову про модифікацію сутності та реформування засад фінансових відносин у суспільстві. Коли йдеться про кардинальні зрушення у принципах організації світової валютної системи,

про трансформацію інституційно-функціонального статусу держави в глобальній фінансовій архітектурі геоeкономiчного простору, про концептуальні засади формування нової інституційної основи глобальної фінансової архітектури, то важливо усвідомлювати, що все це результат фундаментальних змін. Про них пише відомий американський учений Е. Тоффлер. Він говорить про зміни, за яких «змінюється все», вся інституційна система суспільства, не тільки його функціональні, а й світоглядні засади.

Передусім перегляду потребують догми, що стосуються суспільної ролі фінансового сектору і фінансових еліт. Тут вкотре доводиться згадати про загальнометодологічні підвалини неоліберальних теорій, на яких вибудовувався каркас глобальної фінансової архітектури та ідеологічні постулати «Вашингтонського консенсусу». Результатом цього стала глобальна криза міжсистемних трансформацій. І якщо з виключно економічних позицій її наслідки вимірюються масштабами банкрутства окремих суб'єктів фінансової діяльності, то з погляду міжнародної політичної економії – ціла підсистема західних держав (а саме фінансова надбудова) – дала глобальний збій. При цьому парадокс полягає в тому, що є серйозні підстави стверджувати – «цей збій стався в результаті критичної маси ненавмисних, але часто й свідомих дій, які різко суперечили суспільним інтересам» [125]. Дедалі більше фактів підтверджують уже поширене переконання в тому, що «фінансові еліти Заходу в гонитві за надприбутками порушили принципи моральної та соціальної відповідальності, зухвало зловживаючи суспільною довірою», а уряди опинилися в ситуації реальної, чи свідомо-вимушеної «відсутності механізмів впливу на безвідповідальну поведінку міжнародних фінансових спекулянтів». У ситуації, що склалася необхідна радикальна реструктуризація геофінансового простору – «видалення фінансових бульбашок при збереженні суспільно корисних функцій фінансової системи» [125].

Ще однією з нагальних проблем глобального масштабу, яка останнім часом опинилася в центрі дискусій [45; 62; 102; 286] стала проблема майбутнього капіталізму. Головна теза цієї дискусії – капіталізм, який демонстрував свою успішність у ХХ столітті, нині настільки застарів, що вже здатний зруйнувати суспільство ХХІ століття [286].

З цього приводу відомий британський економіст Дж. Даннінг ще на прикінці ХХ століття застерігав, що зростаюча в світі «глобофобія» не дозволяє виробити обґрунтований і відповідальний підхід до оцінки можливих наслідків «глобального капі-

талізму» в нинішньому його форматі. На переконання вченого розвиток «глобального капіталізму» може бути успішним лише за умови вирішення двох дилем [406]. Перша полягає в тому, що динамічний розвиток ринків (йдеться про ринок знань та інформації), які формують основу глобального капіталізму, супроводжується масштабними проблемами системного характеру – такими як волатильність та інформаційна асиметрія. Звідси випливає, що роль неринкових інститутів (особливо урядів) у встановленні правил і стандартів діяльності на конкретних ринках, має не зменшуватися, як це прописується МВФ, а зростати. Друга дилема за Даннінгом – поєднання економічного ефекту від глобальних ринків з імперативом соціальної справедливості, адже існує реальна небезпека того, що порушення «соціального консенсусу» в глобалізованому суспільстві може призвести до несприйняття «широкими масами» ідей і принципів глобального капіталізму, що завершиться або виявом недовіри з боку виборців до політичних еліт, або ж іншими, менш демократичними проявами.

На початку ХХІ століття пророцтва Дж. Даннінга збуваються. Важливість поставлених вище питань інстинктивно розуміють мільйони європейців, що голосують проти чинних урядів на загальнонаціональних (як у Данії чи Франції) і місцевих (як і Німеччині) виборах. У більшості випадків на виборах у Європі протягом останніх років стабільно перемагають соціал-демократи, що пропонують такі заходи, як суворі правила для фінансових ринків, підвищення їхньої прозорості та контролю над ними, регулювання приватних рейтингових агентств [125].

Говорячи про історичність капіталізму, не можна не торкнутися ще однієї лінії глобального розвитку. На переконання А. Гальчинського важливо враховувати, що «капіталізм – це суто європейська матриця організації суспільства, що базується на принципах протестантської етики і далеко не завжди вписується в традиції незахідної культури» [286]. В історичній ретроспективі цьому «штампу» завжди відповідали «епіцентри глобального розвитку, що час від часу змінювали своє розташування у просторово-часовому континуумі, але й щоразу існували каверни фрагментарності» [106, с. 3]. У цьому контексті можна говорити, наприклад, про ісламські фінанси як специфічну індустрію послуг (йдеться про особливості організації діяльності ісламського банкінгу, страхування і фондового ринку), яка останнім часом дуже динамічно розвивається і, як життєздатна і ефективна альтернативна модель фінансового посере-

дництва, робить гучну заявку щодо переділу геоекономічного простору. Так, за даними Euromoney Islamic Finance Review, сектор ісламського фінансування є одним із найбільш динамічно зростаючих у геоекономічному просторі (щорічні темпи приросту тут складають 15 – 20 %); ісламський банкінг практикує більше 400 фінансових інститутів світу, а його щорічні обороти складають близько 800 млрд. дол. США. Очікується, що до 2016 року загальні активи ісламських банків і фінансових інститутів виростуть до 1 трлн. дол. США. Навіть кризовий 2008 рік закінчився для ісламських банківських установ доволі успішно (так, за підсумками третього кварталу їх прибутки зросли на 58 %), що особливо показово на фоні банкрутства всесвітньо відомих фінансових гігантів (зокрема, наприклад, Lehman Brothers) [292, с. 25].

Загалом поява ісламських фінансів у геоекономічному просторі – це свого роду виклик, схожий до того, який несе фінансова інновація. Окрім помітного динамізму й зростаючого інтересу до них з боку європейських споживачів, очевидно, що вони продукуватимуть ризики для багатьох учасників геофінансового простору, оскільки їх принципи менш зрозумілі, ніж у традиційних фінансах [106, с. 3].

Ще один вектор фінансової реструктуризації геоекономічного простору лежить у площині переоцінки ключових принципів глобалізації у контексті можливих ефектів активізації фрагментарного протекціонізму. Хоча масштабного застосування політики протекціонізму в умовах загострення глобальних фінансових дисбалансів та під час глобальної кризи не спостерігалось, проте упродовж останніх років практично всі без виключення країни вдаються до заходів «повзучого протекціонізму» (табл. 4.1.2), дискримінуючи у сфері зовнішньої торгівлі іноземних постачальників.

Таблиця 4.1.2

Види та заходи політики протекціонізму в умовах глобальної економічної кризи*

станом на 2009 рік

Види та заходи, реалізовані в рамках політики протекціонізму	Країни і галузі, у яких реалізовано
1	2
<i>Прямі методи політики протекціонізму</i>	
Надання фінансової підтримки національним експортерам	<i>Японія</i> , підтримка автовиробника Toyota на зовнішніх ринках
Надання фінансової підтримки національним товаровиробникам, які працюють як на зовнішній, так і на внутрішній ринок	<i>Китай</i> , субсидії аграріям; <i>Франція</i> , підтримка національних автовиробників Citroen і Renault; <i>США</i> , підтримка національної металургійної галузі

1	2
Фінансовий протекціонізм (обмежуючі правила щодо надання фінансової підтримки у фінансовому секторі виключно компаніям-резидентам)	Більшість країн, в основному у випадку порятунку фінансового сектору національних економік
<i>Непрямі методи прихованого протекціонізму</i>	
Девальвація національної валюти	<i>Велика Британія</i> , девальвація фунта; <i>Швейцарія</i> , інтервенції на валютному ринку з метою девальвації швейцарського франка
Регулювання ринку праці (через обмеження доступу іноземців на національний ринок)	<i>Об'єднані Арабські Емірати</i> , регулювання процесу звільнення іноземних громадян з робочих місць у приватних компаніях з метою зменшення безробіття серед місцевого населення

* У таблиці наведено систематизовану автором вибірку видів і заходів політики протекціонізму в умовах глобальної економічної кризи за [277].

Загалом всі країни можна поділити на ті, які активно використовують заходи торгової політики, і ті, що утримуються від їх застосування. Так, зокрема, «старі гравітаційні центри» (такі як США, країни Європейського союзу і Японія) замість традиційних інструментів торговельної політики більшою мірою вдаються до програм грошово-кредитного і податково-бюджетного стимулювання національних галузей економіки. Така підтримка (особливо масштабна на початку глобальної економічної кризи) була надана національним компаніям, що дало подвійний ефект: з одного боку, вона мала ефект протекціонізму, а з іншого – активізувала попит і швидке відновлення глобальної торгівлі. Натомість «нові гравітаційні центри», особливо найбільші з них за масштабами економічного багатства (Китай, Бразилія, Індія, Росія, Аргентина, Індонезія) досить активно застосовують заходи торговельної політики, що мали асиметричні ефекти щодо дискримінації іноземних постачальників і лібералізації торгівлі.

За даними доповіді про результати моніторингу Світової організації торгівлі, за період з початку кризи (кінець 2008 року) і до кінця 2011 року було введено 1243 заходи, що мали ознаки протекціонізму в сфері торгівлі. З них практично $\frac{3}{4}$ обмежували торгівлю, і лише $\frac{1}{4}$ зменшувала рівень захисту від імпорту. Натомість міжнародна організація Global Trade Alert (GTA) наводить офіційну статистику: з листопада 2008 року до листопада 2011 року було введено 1593 заходи, з яких 1187 – дискримінували іноземних постачальників, а 406 – призвели до лібералізації торгівлі. Кількісні масштаби протекціоністських заходів досягли піку в першому кварталі 2009 року і дещо

зменшилися у третьому кварталі 2010 року. Незважаючи на те, що в період глобальної економічної кризи загалом не відбулося суттєвого підвищення тарифів (податків на імпорт), багато країн вдавалися до нетарифних заходів (наприклад, обмеження ліцензування імпорту і встановлення вимог до рівня локалізації виробництва).

Аналіз основних векторів реструктуризації геофінансового простору у функціональному вимірі потрібно проводити з позицій його системної цілісності та інтегративності; і, водночас, в контексті тих трансформацій, що відбуваються у ключових «функціональних зонах» геопростору загалом. Ризикуючи надмірно спростити сутність поставленої проблеми, зазначимо, що ключове завдання фінансової реструктуризації полягає у забезпеченні фінансової стійкості й адаптивності світової економіки до глобальних фінансових ризиків і дисбалансів. Це досить складне завдання, адже сучасна світова економіка, як середовище продукування глобальних ризиків і фінансових дисбалансів, розвивається за принципами складних гетерогенних систем, які об'єднують неоднорідні функціональні структури, що водночас функціонують на принципах системної цілісності та інтегративності. Взаємодія різноякісних складових глобальної економіки визначає її специфічну складність, багаторівневу неоднорідність та, в кінцевому рахунку, перманентну нестабільність. Остання, підсилена комплексною дією асиметрій і дисбалансів, що накопичилися у ключових структурних складових геопростору, стала визначальною рисою сучасного глобального розвитку.

Передусім ідеться про асиметрії, що накопичилися у *геоекономічному* просторі та призвели не лише до структурної деформації економічних систем у «старих і нових гравітаційних центрах» [138], але й до деформації глобального економічного циклу, структурних диспропорцій у розвитку фінансового та реального секторів глобально-центричної економіки, формування західної моделі економіки, що базується на «цінностях споживання» і, яка вже досягнула «меж зростання». Про останню небезпеку ще наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років застерігали вчені Римського клубу. Упродовж останніх двох десятиліть західна економіка долала цю ситуацію і «залишалася на плаву здебільшого за рахунок інтенсивного освоєння нових ринків» [286]. Не варто залишати поза увагою й те, що лєвова частка нагромадженого капіталу геоекономічного простору обертається поза сферою реальної економіки. Фактично відбуло-

ся перетворення фінансового сектору світової економіки (основу якого формує світовий фінансовий капітал із переважанням у ньому спекулятивних складових) на доволі самостійну сферу. Фінансовий капітал тут «живе відокремленим життям, що свідчить про його надвиробництво, звуження можливостей продуктивного, з погляду інтересів усього співтовариства, використання» [286]. З огляду на зазначене фінансову реструктуризацію необхідно розглядати в контексті тих масштабних трансформацій, які лежать у площині переходу від «пізньоіндустріального економічного устрою з притаманною йому неоліберальною моделлю глобалізації в інтересах і під контролем ТНК» і «старих гравітаційних центрів», що вже вичерпав потенціал свого зростання і дедалі частіше характеризується паразитуючим способом виживання, здатним викликати глибокі кризи – до постіндустріального економічного устрою, коли відбувається зближення рівнів економічного розвитку країн і цивілізацій [369].

Не менш вагому роль у консервації фінансових дисбалансів і проблем нерівного розвитку глобальної економіки відіграють соціодемографічні асиметрії і, зокрема: поглиблення сучасної демографічної кризи, що проявляється у депопуляції і старінні населення (особливо в «старих гравітаційних центрах»), зменшенні частки економічно активного населення і наростанні міграційних потоків, у поглибленні соціальної поляризації населення і надмірному розриві в рівні і якості життя. Поглиблення їх негативних наслідків є однією із причин консервації проблеми глобальних фіскальних розривів і дисбалансів, оскільки потребує соціальної орієнтації економіки і суспільства, підвищення частки соціальних видатків. У такому контексті глобальні фінансові дисбаланси значною мірою корелюють із соціодемографічними асиметріями. Тією мірою, якою глобалізація прискорює технологічну і структурну трансформацію світової економіки, вона відкриває нові можливості для економічного зростання, створення робочих місць, підвищення соціального добробуту населення. Разом з тим, саме соціальна сфера стає тим середовищем, де асиметрії і дисбаланси стають причинами накопичення глобальних ризиків, що набувають нового – морально-етичного виміру.

Проблеми фінансової реструктуризації глобальної економіки не можна розглядати поза загальним контекстом асиметричності глобального *технологічного* розвитку. Незважаючи на те, що глобалізація гіпотетично прискорює дифузю і сприяє більш рів-

номірному розосередженню знань, науки, інформації, технологій, проте «процеси глобалізації в цілому асиметричні» [113, с. 55]. Основними центрами концентрації світових технологічних знань і ресурсів залишаються «старі гравітаційні центри» – США, Японія і країни Західної Європи. Незважаючи на те, що останнім часом зміцнюються позиції у високотехнологічних та наукомістких сферах «нових гравітаційних центрів», загалом невирішеною проблемою міжнародних цінкових диспаратів і, відповідно, перерозподілу доходів і доданої вартості, залишається так званий «технологічний розрив». (рис. 4.1.2). Аналіз індексу технологічної конвергенції дозволяє припустити, що серед країн, що розвиваються Росія, Китай та Мексика є добре підготовленими до більш швидкого прийняття зарубіжних технологій, в основному через відносно високий рівень освіти і допоміжної інфраструктури. Натомість Індія демонструє низькі показники в галузі освіти і найгірший бізнес клімат в G-20. Ще однією країною де технологічна конвергенція відбувається повільніше, ніж показники доходу є Індонезія.

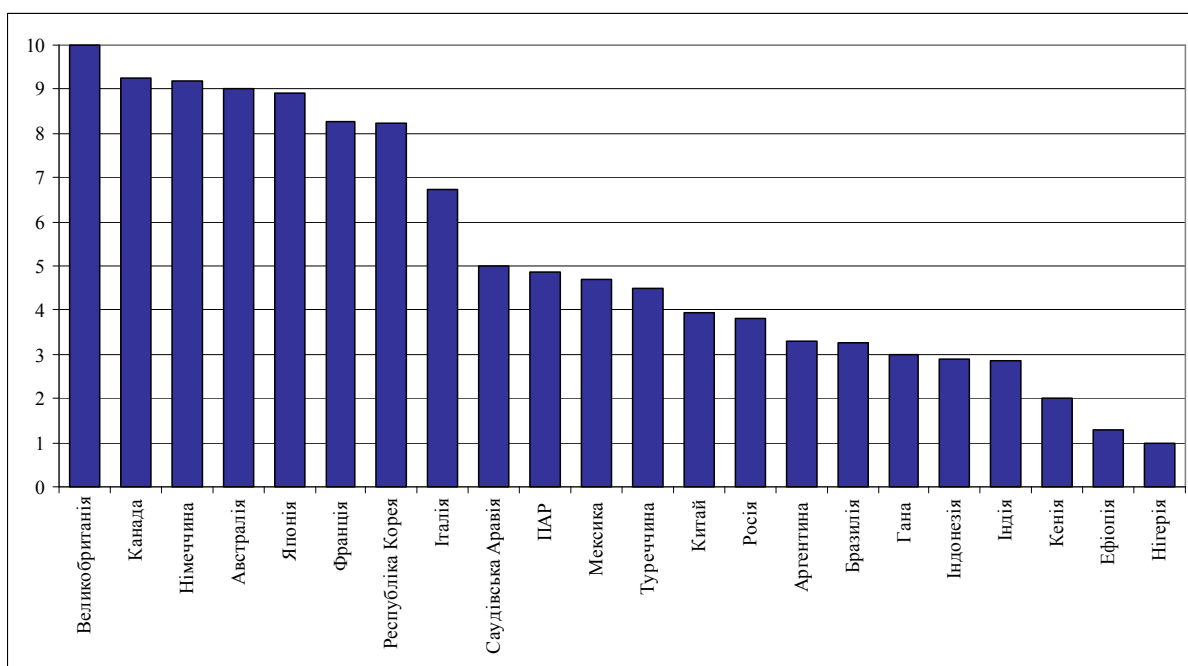

Рис. 4.1.2. Індекс технологічної конвергенції (у порівнянні з США – індекс = 10)*

*Примітка.** Значений індекс розраховується Світовим банком на основі критеріїв, які характеризують рівень освіти, комунікації та транспортної інфраструктури, управління і бізнесу та інвестиційного середовища.

Таким чином, в умовах становлення постіндустріального суспільства переваги отримують ті країни, які: по-перше, володіють конкурентоздатною економікою або групою галузей, що витримують гостру конкуренцію на світових ринках; по-друге,

характеризуються високим рівнем економічного і науково-технічного розвитку; потребують високопрофесійними кадрами, що вміють швидко адаптуватися до умов жорсткого конкурентного середовища. Оскільки розробка нової технології надає країнам-новаторам тимчасову монополію у її виробництві та експорті, то країна-новатор стає експортером як нових товарів, так і самої технології до інших країн, присвоюючи технологічну ренту, навіть при умові, що вона не має відносних переваг з інших факторів виробництва. Але у силу того, як товари, виготовлені за допомогою нової технології, розповсюджуються, країна-новатор втрачає монополію на володіння нею і, відповідно, технологічну ренту.

Отже, фінансову реструктуризацію потрібно розглядати крізь призму подолання асиметрії індустріального технологічного способу виробництва, який вичерпав свій «творчий інноваційний потенціал» і призвів до падіння темпів зростання продуктивності праці [369, с. 69-70] й збільшення технологічної поляризації гео економічного простору.

У найближчому майбутньому у контексті посилення нерівноважного розвитку світової економіки та поглиблення глобальних фінансових дисбалансів домінуватиме ще одна тема – асиметричність розміщення й нестача природних ресурсів і, відповідно, проблема енергетичної та екологічної безпеки. Виснаження світових запасів природних ресурсів призводить до негативних наслідків у формі зростаючих цін на ресурси і виродження екосистеми, що безумовно зумовлює трансформації у фундаментальних економічних структурах. Цей висновок базується на тому, що асиметрично високий попит (особливо з боку «нових гравітаційних центрів») на енергоресурси справлятиме вплив на кон'юнктуру динаміку цін, обмежуючи можливості органів монетарної влади у боротьбі зі спекуляціями і згладжуванням економічних циклів [207]. І це через те, що ціна на нафту визначається балансом попиту і пропозиції на ринку виключно фінансових інструментів – нафтових ф'ючерсів, яких у багато разів більше, ніж самої нафти і, ліквідність яких набагато вища. Тому всі, у кого є «зайві» гроші, вкладають їх у нафтові ф'ючерси, піднімаючи ціни до небачених висот» [207]. Відтак у будь-який момент неминуча, як мінімум, корекція, чи навіть розрив «нафтової бульбашки».

Не менш вагому роль у накопиченні глобальних фінансових дисбалансів відіграли помилки інституційного характеру як на мікро-, так і на макроекономічному рів-

ні глобальної економіки. Йдеться про експансійну монетарну політику (в першу чергу ФРС з метою форсування економічного зростання шляхом знецінення долара і зниження облікової ставки). Глобальний надлишок ліквідності, що накопичився внаслідок американської політики «легких грошей» та неадекватне управління і слабкий контроль у глобальному фінансовому секторі, взаємодіючи між собою, спровокували глобальну фінансову нестабільність. Фіскальні реформи останніх років на фоні послаблення соціального захисту населення в багатьох країнах (передусім в країнах Європейського союзу), привели до ще більшої нестабільності і знизили вплив «автоматичних» стабілізаторів.

Стратегічні вектори фінансової реструктуризації глобальної економіки визначатиме також характер трансформацій, що відбуваються у *геополітичній* сфері. Їх суть, передусім, полягає у переході від нині домінуючої стратегії «західного центризму» та протистояння окремих країн, регіональних інтеграційних утворень і локальних цивілізацій, що періодично претендують на глобальну гегемонію, до поліцентричного світового устрою, що розвиватиметься на принципах трансформованого мультилатералізму. Тож слушною є думка про можливе формування геоекономічного простору на базі «діалогу і партнерства країн і цивілізацій у відповідь на виклики нової епохи; створення інститутів і механізмів такого партнерства як на цивілізаційному рівні, так і в глобальних масштабах» [369, с. 70].

І врешті, помітну роль у фінансовій реструктуризації відіграватимуть асиметрії, що накопичилися у соціокультурній складовій геопростору. Їх значущість стає особливо очевидною в умовах наростання «глобальної війни ідей, еталонів життя, соціально-філософських доктрин, конкуренції іміджів та авторитетів за переділ світових ринків і глобального лідерства» [58, с. 26]. Тут насамперед ідеться про соціальний і економіко-технологічний прорив країн Східної Азії, що супроводжується автентичною соціокультурною революцією. У результаті сформувалася певна сукупність цінностей і принципів, які репрезентують асиметричну до «західної», так звану «азійську модель», що є підґрунтям динамічного економічного розвитку нових індустріальних країн. Схожі тенденції стають помітними в мусульманських країнах, секрет успіху яких у світовій індустрії фінансових послуг базується на принципах шаріату. І хоч за-

хідні соціокультурні стереотипи поки що «продовжують свою експансію в глобалізованому просторі, Заходу дедалі важче переконувати інші народи у прогресивності своїх духовних і морально-етичних цінностей та принципів» [58, с. 26]. Прикладом того, якими популярними можуть стати послуги ісламських фінансових установ, незважаючи на їх релігійну складову, може бути Великобританія – єдина країна Євро-союзу, де ісламські банки змогли надійно інтегруватися в англосаксонську модель фінансової системи з її ліберальними і соціал-демократичними цінностями [292, с. 27].

Важко спрогнозувати, які з названих моделей відповідатимуть соціо- і політико-культурній матриці геофінансового простору в майбутньому. Однак навряд чи буде перебільшеним твердження про те, що останнім часом під сумнів ставиться сам західний проект глобалізації і окреслюється тенденція до розчарування як в західних цінностях, так і в англосаксонській моделі фінансової системи з її ліберальними принципами ринкової економіки.

З урахуванням вищезазначеного можна стверджувати, що сучасний нерівноважний розвиток зумовлений накопиченими системними асиметріями у «функціональних зонах» геопростору (табл. 4.1.3). У своїй сукупності ці асиметрії і їх асиметричні ефекти посилюють характер прояву глобальних дисбалансів і демонструють як відбувається діалектичний перехід від порушення глобальної фінансової стійкості до неминучості структурних і міжсистемних криз, які мають особливо руйнівний характер; і, на кінець, як саме явище дисбалансу, набуваючи сили об'єктивного закону, переростає у трансцендентну категорію «стабільної нерівноваги».

Фінансову реструктуризацію світової економіки у просторовому аспекті необхідно розглядати крізь призму перерозподілу векторів геополітичного, гео економічного і геофінансового впливу між «старими» і «новими» гравітаційними центрами у категоріях абсорбції світових доходів і дифузії економічної могутності й багатства. Йдеться передусім про помітне зміщення вектору світового економічного розвитку в бік країн передусім про помітне зміщення вектору світового економічного розвитку в бік країн «нових гравітаційних центрів» (і, зокрема, про очевидний перерозподіл геополітичного і гео економічного впливу, багатства і економічного потенціалу в країни Східної і Південно-Східної Азії, а також Латинської Америки і Близького Сходу).

Фінансова реструктуризація в контексті глобальних трансформацій *

Функціональні зони	Характер кризових явищ	Наслідки глобальних трансформацій
<i>Економічна</i>	<ul style="list-style-type: none"> – криза індустріального економічного способу виробництва; – економічна поляризація країн; – поглиблення диспропорції між фінансовим і реальним сектором в масштабах глобальної економіки. 	<ul style="list-style-type: none"> – перехід від пізньоіндустріального економічного устрою з притаманною йому неоліберальною моделлю глобалізації, до постіндустріального економічного устрою; – вирівнювання рівнів економічного розвитку країн; – реагування на побічні екстерналії економіки симулякрів.
<i>Соціодемографічна</i>	<ul style="list-style-type: none"> – депопуляція і старіння населення; – міграційна криза. 	<ul style="list-style-type: none"> – збалансування динаміки народонаселення; – упорядкування міграційних потоків.
<i>Технологічна</i>	<ul style="list-style-type: none"> – криза індустріального технологічного способу виробництва і V технологічного укладу; – технологічна поляризація країн як наслідок «технологічних розривів» і «технологічних провалів». 	<ul style="list-style-type: none"> – становлення постіндустріального технологічного способу виробництва і VI технологічного укладу; – формування нової моделі глобалізації на основі подолання «технологічних розривів» і «технологічних провалів».
<i>Енергетична</i>	<ul style="list-style-type: none"> – глобальна паливно-енергетична і екологічна криза; – глобальні паливно-енергетичні війни (нафтові). 	<ul style="list-style-type: none"> – становлення ноосферного енергоекологічного способу виробництва і споживання.
<i>Інституційна</i>	<ul style="list-style-type: none"> – глобальна інституційна криза епохи індустріалізму; – інституційна криза глобальної фінансової архітектури; – криза демократичних інститутів як форми політичного управління і соціально-економічної організації життя суспільства; – суспільна морально-етична криза. 	<ul style="list-style-type: none"> – ренесанс держави як суспільного інституту; – зростаюча роль соціально відповідальної держави як реакція на «провали глобалізації» і «безконтрольність бюрократії»; – активізація інститутів громадянського суспільства, забезпечення самовираження особистості і колективу в сучасному глобальному суспільстві.
<i>Геополітична</i>	<ul style="list-style-type: none"> – криза геополітичного устрою епохи індустріалізму; – загострення «імперського перенапруження» і криза монополярного світового устрою; – зіткнення цивілізацій, тероризм. 	<ul style="list-style-type: none"> – становлення поліцентричного геопростору на принципах вертикальної диференціації; – відхід від політичного та економічного гегемонізму; – формування справедливої глобальної архітектури.
<i>Соціокультурна</i>	<ul style="list-style-type: none"> – загострення усього комплексу протиріч між суспільствами, що утворюють диверсифіковану соціокультурну структуру геопростору. 	<ul style="list-style-type: none"> – становлення глобального громадянського суспільства і демократії в умовах диверсифікованого соціокультурного устрою, де чітко проявляються інтереси індивідумів.

* Побудовано автором на основі [369, с. 74].

Вже зараз поряд зі «старими» – США, Японія, Західна Європа (а точніше, її історичне ядро) – формуються «нові гравітаційні поля» у глобальній економіці і геополітиці навколо Китаю, Індії, Бразилії, Мексики. Водночас, окреслилися і регіональні лідери – своєрідний «другий ешелон» геополітики і геоekonomіки – Республіка Корея, Росія, Аргентина, Чилі, Туреччина, Індонезія, ПАР, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати та деякі інші держави, які швидкими темпами нарощують свою економічну і військово-політичну могутність. Спостерігається тенденція до зростання геоekonomічної активності малих країн, що мають потужний науково-технічний і фінансовий потенціал.

Якщо в індустріальну епоху лідерство в геополітиці, геоekonomіці і в геофінансовому просторі належало історичному ядру Західної Європи та її анклаву на північноамериканському континенті, який в другій половині ХХ століття перетворився на самостійного глобального лідера, то в результаті сучасних міжсистемних трансформацій розташування сил у геопросторі кардинально змінюється. В умовах безпрецедентної зміни якісного і кількісного складу країн-лідерів глобального розвитку глобалізація у її прозахідному варіанті поступово почала зазнавати свого роду інверсії. Проте зміцнення позицій «нових гравітаційних центрів» у глобальній економіці буде відбуватися поступово, еволюційним шляхом. Перерозподіл впливу стримуватиметься, з одного боку, певною інерційністю розвитку «старих гравітаційних центрів», які до того ж не зацікавлені у втраті своєї домінуючої ролі в міжнародних валютно-фінансових відносинах; так і свідомою політикою «нових гравітаційних центрів», які зважено підходять до інтеграції своїх ринків капіталу у геофінансовий простір. Незважаючи на ці стримуючі фактори, тектонічні зрушення, які відбуваються у геопросторі на користь «нових гравітаційних центрів», уже в найближчому майбутньому зумовлять кількісне і якісне зростання їх фінансових інститутів і ринків, посилять диференціацію геофінансового простору і приведуть до «кардинальної перебудови світового фінансового ландшафту» [248, с. 22], на принципах багатополлярності і більшої збалансованості.

У часовому вимірі питання фінансової реструктуризації охоплюють широкий спектр: від короткострокових заходів з мінімізації наслідків глобальної нестабільності

й корекції глобальних фінансових дисбалансів до глибоких структурних змін у геофінансовому просторі «під впливом глобальних міжсистемних трансформацій» (Ю. Яковець) [369, с. 72]; від реакції на кризові потрясіння до реформування глобальної фінансової архітектури «в рамках теорії еволюційних циклів міжнародної економічної і політичної системи» (В. Лапкін, В. Пантін) [187; 188; 189].

З урахуванням часових рамок, принципу історичної специфічності та динаміки глобальних трансформацій на сучасному етапі фінансової реструктуризації можна виділити чотири періоди, зведений аналіз яких подано в табл. 4.1.4.

Таблиця 4.1.4

Ретроспективно-концептуальне зведення основних періодів сучасної динаміки глобальних трансформацій*

Хронологічні рамки періоду	Характерні риси глобальних трансформацій	Особливості глобальних трансформацій	Вплив на фінансову реструктуризацію
з кін. 1980-х – до кін. 1990-х рр.	Масштабні геополітичні трансформації	Розпад світової системи соціалізму, Варшавського договору, СРСР; неоліберальна трансформація постсоціалістичних країн	Фінансова реструктуризація гео економічного простору під впливом процесів лібералізації, транснаціоналізації і глобалізації; зростає централізація і концентрація капіталу
2000 – 2007 рр.	Сповільнення темпів геополітичних трансформацій	Утвердження нового співвідношення геополітичних сил – зросла роль Китаю при безумовному лідерстві тріади: США, Західної Європи, Японії (але остання почала здавати лідерські позиції)	Модифікація геофінансового простору під впливом фінансової консолідації та розвитку інноваційних фінансових послуг, упровадження інформаційних технологій
2008 – 2020 рр.	Глобальна фінансово-економічна криза	Різке загострення енерго-екологічної, продовольчої, технологічної кризи; посилення нерівноваги і прискорення темпів трансформацій; зміна глобальних лідерів	Реструктуризація геофінансового простору в умовах дестабілізуючого впливу глобальних платіжних дисбалансів і фіскальних розривів; валютної волатильності та загострення глобальної кризи ліквідності
2020 – 2030 рр.	Переломні тенденції в глобальних трансформаціях (репродуктивний ривок)	Досягнення вищих темпів економічного зростання; підвищення продуктивності праці; подолання технологічної, економічної і соціальної поляризації країн	Можна очікувати фінансової реструктуризації, проте світ стикатиметься із системними ризиками «нової реальності» – енергетичними, продовольчими, соціальними та кризою поколінь

* Узагальнено за [369, с. 72] і доповнено автором в частині впливу на фінансову реструктуризацію.

За Ю. Яковцем темп трансформацій помітно уповільниться і знизиться інноваційний порив у 2040-х рр., коли у результаті глобальних трансформацій буде досягнута фаза зрілості шостого кондратівського циклу.

Альтернативний підхід до проблеми фінансової реструктуризації в часовому вимірі глобальної динаміки запропонований в рамках теорії еволюційних циклів міжнародної економічної і політичної системи В. Лапкіна і В. Пантіна, що впливає із моделі чотирьохфазних еволюційних циклів (табл. 4.1.5).

Таблиця 4.1.5

Еволюційні цикли міжнародної економічної і політичної системи
(вплив на реструктуризацію геофінансового простору) [84, с. 19]

Фази еволюційних циклів міжнародної економічної і політичної системи	Розрахункова періодизація циклу в цілому і його фаз (роки)		
	цикл 1789-1897	цикл 1897-1981	цикл 1981-2041
Фаза технологічного перевороту (чи інноваційного ривка)	1789-1813	1897-1921	1981-2005
Фаза великих потрясінь (чи репродуктивної релаксації), в тому числі період:	1813-1849	1921-1945	2005-2017
- зростаючої нестійкості	1813-1825	1921-1929	2005-2009
- великої депресії	1825-1837	1929-1937	2009-2013
- загальної дестабілізації	1837-1849	1937-1945	2013-2017
Фаза революції міжнародного ринку (чи репродуктивного ривка)	1849-1873	1945-1969	2017-2041
Фаза структурної кризи (чи інноваційної релаксації)	1873-1897	1969-1981	2041...

Акцентуючи увагу на домінуючому в тій чи іншій фазі політичному тренді, відмітимо принципові особливості основних фаз еволюційних циклів міжнародної економічної системи. У фазі технологічного перевороту спостерігається явно виражений ефект асиметричності (диференціації темпів і якості) розвитку різних регіонів світу, виділяються регіони, які ефективно продукують і освоюють інновації, успіх яких досить вражаючий на фоні інших безнадійно відсталих регіонів світу. Натомість, у фазі революції міжнародного ринку під егідою нового світового лідера відбувається нова інтеграція глобальної системи, поширюється нова політична і господарська практика, нові стандарти споживання і виробництва. У контексті поточних подій найбільшої уваги заслуговує перехід від фази технологічного перевороту до фази великих потрясінь, а також деталізація структури останньої. Повертаючись до оцінки найближчих

перспектив глобального розвитку (див. табл. 4.1.5), коротко прокоментуємо прогнози щодо фінансової реструктуризації в часовому вимірі.

Згідно прогнозів теорії еволюційних циклів [189] в діапазоні 2005-2017 років світова спільнота вступила у надзвичайно динамічну фазу великих потрясінь, яка за глибиною і масштабами нагадує дві попередні (1813-1849 рр. і 1921-1945 рр.) і супроводжується різким зростанням політичної і економічної нестабільності в геопросторі. На першому етапі фази великих потрясінь (2005-2009 рр.) глобальна динаміка характеризувалася наростанням нестійкості світового порядку, посиленням поляризації і загостренням конфліктів. У 2008 році спекулятивно-фінансова і спровокована нею економічна криза спрацювали за тим самим сценарієм, що і на початку 1930-х років, ставши спусковим механізмом, що запустив фундаментальні процеси реструктуризації усього соціально-політичного світового устрою. Перехід до другого етапу (2009-2013 рр.) позначився глибокою фінансово-економічною кризою, що поступово зруйнувала попередній світовий економічний порядок (структурні аналоги сучасної глобальної кризи у попередніх еволюційних циклах – епохальні кризи 1825 і 1929 рр.). Очевидно поглиблення цієї кризи і соціальні катаклізми, які її супроводжують у решті-решт змусять усіх суб'єктів геопростору до рішучих змін, зокрема, до зміни попередніх економічної і політичної парадигм. Причому кожному суб'єкту доведеться формувати свій особливий шлях подолання наслідків кризи, що призведе до децентралізації та гетерогенізації геопростору, неминучого фрагментарного протекціонізму і кризи інститутів міжнародного регулювання. Третій, заключний етап фази великих потрясінь (2013-2017 рр.) стане періодом глобальної геополітичної конфронтації і дестабілізації, що спричинить новий «переділ світу» [84, с. 20].

Таким чином, в умовах поглиблення асиметрій глобального розвитку стратегічні вектори фінансової реструктуризації світової економіки визначатимуть системні детермінанти, що зумовлюють встановлення причинно-наслідкового зв'язку між глобальними фінансовими дисбалансами і диспропорційністю розвитку гео економічного простору. Зумовлені дією фундаментальних чинників, вони визначають не лише стратегічні вектори фінансової реструктуризації у просторовому і часовому вимірах, але й глибину трансформацій у «функціональних зонах» геопростору. При цьому стратегічні вектори фінансової реструктуризації охоплюють широкий спектр заходів із рефо-

рмування геофінансового простору за одним із таких сценаріїв: «фінансовий регіоналізм», «реструктуризований Західний центризм», «фрагментарний протекціонізм», «трансформований мультилатералізм». Кожен із них підпорядковується ймовірнісній логіці, а тому може реалізуватися лише за певного набору системних детермінант і передумов суспільного розвитку, які по-різному виявляються за різних інституціональних та соціально-економічних умов. В умовах руйнації вертикально-ієрархічних і лінійно детермінованих систем та гетерогенізації світової економіки найімовірнішим сценарієм розвитку геофінансового простору є його реструктуризація на засадах подвійної логіки – «фінансового регіоналізму» і «трансформованого мультилатералізму». У результаті утвориться геофінансовий простір інтегрованої конфігурації, що базуватиметься на принципах посилення глобального співробітництва, подвійної інтеграції (глобальної із превалюванням регіональної), гармонізації заходів у «регуляторних полях» геофінансового простору.

4.2. Реформування світової валютної системи у контексті вибору інваріантів глобальної фінансової стабільності

Питання реформування світової валютної системи і забезпечення стабільності в умовах глобальних фінансових дисбалансів, доцільно розглядати з урахуванням кількох принципових зауважень концептуального характеру [63]. По-перше, коли йдеться про забезпечення стабільності світової валютної системи, то слід чітко розрізнити погоджені дії провідних країн світу, спрямовані на корекцію глобальних фінансових дисбалансів і можливу амортизацію руйнівних наслідків та заходи із системної реструктуризації існуючої архітектури валютних відносин, які б, передбачали наявність вмонтованих економічних інваріантів (показників, що можуть використовуватися у якості постійного орієнтиру при проведенні макроекономічної політики [41, с. 46]) вирівнювання платіжних дисбалансів і забезпечення глобальної фінансової стабільності. По-друге, адекватного сприйняття потребує той факт, що валютна система взагалі дуже консервативна. Тому системна реструктуризація існуючої архітектури валютних відносин – це тривалий процес, який вимірюється не роками, а десятками років і, який тісно пов'язаний із трансформацією грошових відносин у суспільстві. Так, скажімо,

перехід від золотого до паперово-кредитного стандарту розтягнувся у часі майже на пів століття – від світової кризи 1930-х років до оголошення в 1971 році офіційного дефолту долара як єдиної на той час валюти, що зберігала конвертованість у золото. По-третє, усвідомлення потребує й те, що реформування валютної системи зачіпає не лише її глобальні механізми та інститути. Валютна система, як відомо, має трирівневу архітектуру. Вона включає інституційні механізми національних валютних структур, інститути валютних відносин глобального рівня, а також регіональні валютні структури. Нині об'єктивно назріла необхідність розв'язання принципових суперечностей на кожному з цих рівнів. І, нарешті, *по-четверте*, з політекономічної та інституційної точок зору світову валютну систему розглядають як форму організації міжнародних валютних відносин, що складається під впливом політики урядів найрозвинутіших держав (у недалекому минулому G-8; нині з урахуванням геостратегічного позиціонування у геопросторі старих і нових гравітаційних центрів – G-20) і основних тенденцій розвитку світової економіки [47, с. 7]. Однак G-20 може висловлювати лише рекомендації щодо реформування світової валютної системи, оскільки вона не має легітимних прав здійснювати повномасштабну інституційну корекцію. Відповідні зміни можуть бути реалізовані лише на рівні міжнародної конференції за участі всіх держав.

Останнім часом з'явилася низка публікацій достатньо авторитетних вчених-економістів, у яких зосереджується увага на питаннях реформування сучасної світової валютної системи [63; 51; 52; 178; 249; 291; 351; 352; 354]. Більшість експертів переконані, що саме глобальна фінансова криза, яка охопила весь світ з другої половини 2008 року, діагностувала недоліки діючої світової валютної системи, інваріантом якої є валюта, що одночасно виконує роль і національної і має неофіційний статус міжнародної резервної.

Скептики, спираючись на авторитетні джерела [16; 56], пишуть про підрив довіри світового співтовариства до США і до долара, як резервної валюти через: перманентне пасивне сальдо поточного платіжного балансу, яке щоразу покривається за допомогою «кредитних статей», шляхом ввезення позичкового капіталу з-за кордону; дефіцитну бюджетну політику США, яка веде до збільшення державного боргу країни; і на кінець, через негативно-налаштовану поведінку «решти світу» до егоїстичної політики США (в т.ч. в розгортанні військових конфліктів у колишній Югославії, в

Іраку й Афганістані) [56, с. 25]. Їх опоненти висловлюють далекоглядні й безальтернативні прогнози про те, що сучасний світ базується на доларовому стандарті і, з огляду на геополітичний статус і конкурентні переваги США, він буде базуватися на ньому й надалі [13; 14; 15]. Правда є й більш реалістичні прогнози, згідно яких сучасну світову валютну систему так чи інакше очікує поетапне перетворення, а сьогодні можна вести мову лише про проміжні рішення [63; 352].

Ключовим вектором даного дослідження є систематизація геостратегічних векторів щодо реформування світової валютної системи (табл. 4.2.1) та аналіз можливих сценаріїв формування її майбутньої архітектури.

Таблиця 4.2.1

Концептуальне зведення проектів реформування світової валютної системи*

Країна / Група країн	Проекти реформування світової валютної системи	
	Ключові ідеї реформи	Варіанти реалізації
1	2	3
<i>Російська Федерація</i>	<ul style="list-style-type: none"> – створення наднаціональної резервної /суперрезервної/ валюти, емітентом якої виступатиме міжнародний фінансовий інститут (як варіант – реформований МВФ); – однією із резервних валют має стати російський рубль; 	<ul style="list-style-type: none"> – наднаціональна резервна валюта – СПЗ (SDR – Special Drawing Rights) – «спеціальні права за позичення»; – її курс має розраховуватися на базі більшої кількості резервних валют, з послабленням домінуючої ролі долара США.**
<i>Китай</i>	<ul style="list-style-type: none"> – створення наднаціональної резервної /суперрезервної/ валюти, емітентом якої виступатиме міжнародний фінансовий інститут (провідна роль відводиться МВФ); 	<ul style="list-style-type: none"> – перетворення СПЗ із вузькоспеціалізованого засобу розрахунку між урядами і міжнародними організаціями в «поширений спосіб платежів у міжнародній торгівлі і фінансових трансакціях»; – створення фінансових активів, деномінованих в СПЗ (тобто фактично створити додаткову грошову масу і надати її у вигляді допомоги бідним країнам); – розширення бази валют, до яких буде прив'язана вартість СПЗ;
	<ul style="list-style-type: none"> – однією із резервних валют має стати китайський юань; 	<ul style="list-style-type: none"> – використання китайського юаню для ведення торгівлі між країнами АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії) і китайськими автономними провінціями Гуансі та Юньнань.
<i>Казахстан</i>	<ul style="list-style-type: none"> – перехід до «акметалізму» – стадії, на якій людство отримує доступ до «світового самозростаючого багатства на основі бездефактної світової валюти»; – етап «транзиталізму»; 	<ul style="list-style-type: none"> – створення єдиної світової валюти – «світової доходної одиниці для обміну товарами» на базі ООН, яка б контролювалася відповідними комісіями; – створення системи наднаціональних валютно-розрахункових одиниць, яка б стала проміжним кроком на шляху подолання економічної кризи;
	<ul style="list-style-type: none"> – етап «дефакталізму» (від «дефакто світової валюти», під якою, очевидно, розуміють долар США); 	<ul style="list-style-type: none"> – створення в рамках ЄврАзЕС спільної грошової одиниці – «євразя» / «євразії» як «наднаціональної розрахунково-платіжної безготівкової одиниці»;

1	2	3
<i>Країни Перської затоки (Рада співробітництва арабських держав Перської затоки: Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудійська Аравія) [27; 206; 350]</i>	– створення (за прикладом ЄС) єдиної валюти – «динара затоки» (DIN);	– регіональна валюта «динар» (планувалося ввести до 2010 року) буде використовуватися як резервна;
	– прив'язка регіональної валюти спочатку до долара США, а згодом до кошика валют;	– корзина валют прив'язки «динара» (долар США – 45 %, євро – 30 %, єна – 20 %, англійський фунт стерлінгів – 5 %);
	– паралельне обслуговування внутрішнього обігу кожної з країн національними валютами;	– усунення ризиків майбутнього нерівномірного розвитку країн (на відміну від євро), що входять до цього об'єднання.
<i>Країни Азійсько-Тихоокеанського регіону (13 країн, в т.ч. Японія, Китай, Південна Корея, Тайвань)</i>	– введення (за прикладом ЄС) єдиної регіональної валюти – «азійської валютної одиниці» (ACU);	– регіональна валюта ACU буде використовуватися як надійний ліквідний інструмент у резервних активах центральних банків як гарант забезпечення валютної стабільності в умовах загострення глобальних фінансових дисбалансів;
	– прив'язка ACU до кошика національних валют країн-членів	– питома частка кожної валюти в ACU буде визначатися обсягом ВВП країни, оборотом її зовнішньої торгівлі та іншими соціально-економічними показниками.
<i>Країни Південної Африки (14 країн, в т.ч. ПАР, Намібія, Лесото, Свазіленд, Ботсвана)</i>	– введення єдиної регіональної валюти «афро» (RAND), забезпеченої видобутком і постачанням на світовий ринок золота й діамантів;	– проект до 2016 року.
<i>Країни Латинської Америки (12 із 13-ти країн) [309]</i>	– введення єдиної регіональної валюти (LCU), забезпеченої ресурсами країн регіону та зростаючим економічним потенціалом;	– з перспективою перетворення LCU на регіональну резервну валюту.
<i>Країни БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай, ПАР)</i>	– відкриття кредитних ліній та фінансування спільних проектів країн БРІКС у їх національних валютах	– перетворення національних валют у валюти регіональних розрахунків, що сприятиме розширенню торгівлі, зростанню інвестицій, прискоренню розрахункових процедур і зміцненню статусу національних валют країн БРІКС

Примітки: * Систематизовано і побудовано автором за [51; 56].

** Курс СПЗ розраховується на базі 4-ох валют у такому процентному співвідношенні: долар США – 41,9 %; євро – 37,4 %; англійський фунт стерлінгів – 11,3 %; єна – 9,4 %;

Розкриваючи вектори реструктуризації світової валютної системи доцільно акцентувати увагу на таких проблемних питаннях: 1) чи можна очікувати найближчим часом дієвих рішень з реформування валютної системи? 2) наскільки обґрунтованими є ідеї щодо повернення до принципів «Бреттон-Вудса II»? 3) як вирішити проблему інваріанту світових грошей? І чи потрібні світові гроші як відокремлена грошова одиниця взагалі? 4) чи можливе реформування світової валютної системи у напрямку її регіоналізації і формування валютних блоків? 5) який режим валютних курсів є більш адекватним у світовій економіці зі значними платіжними дисбалансами? Як вирішити проблему спекулятивного капіталу, пов'язану з валютними флуктуаціями?

Аналіз трансформаційних процесів у світовій економіці та світовій валютній системі в контексті глобального розвитку свідчить про те, що вони відбуваються когерентно у певній логічній послідовності (немов по спіралі – кінцева фаза одного етапу завжди виступала у якості відправної точки для наступного), а основним їх напрямом в еволюційній ретроспективі було перманентне удосконалення логіко-історичної схеми розвитку форм обміну, еволюція вартості з урахуванням інтернаціоналізації економічних відносин й генези грошей як форми прояву інтернаціоналізованої вартості в міжнародному обміні.

Аналізуючи еволюцію світової валютної системи в контексті основних етапів генези грошей, доводиться визнати, що основу подальшої логіки її розвитку формуватиме ідея мультивалютних відносин. Уже зараз, незважаючи на те, що долар США відіграє роль основної валюти міжнародних трансакцій, валютні розрахунки між центральними та транснаціональними банками (Continuous Linked Settlements) здійснюються у сімнадцятих валютах, через банківську установу (CLS International Bank), створену за законодавством США з правом обслуговування міжнародних операцій лише нерезидентів [352]. Кількість цих валют поступово змінюється (так, зокрема, норвезька і шведська крона, південнокорейська вона та південноафриканський ранд були додані наприкінці 2004 року, а ізраїльський шекель і мексиканський песо – на початку 2012 року). Разом з тим помітною є ще одна тенденція. Йдеться про п'ятисторонню «Генеральну угоду про спільний порядок відкриття кредитних ліній у національних валютах БРІКС», підписану на саміті країн БРІКС 29 березня 2012 року в Делі. Ці події розкривають потенціал «нових гравітаційних центрів» і засвідчують перехід до принципів мультивалютності у розвитку гео економічного простору.

У цьому контексті ідея повернення до принципів «Бреттон-Вудса II» є не тільки ілюзорною, а й певною мірою деструктивною. Адже з часів «Бреттон-Вудса» гео економічний простір кардинально змінився, відповідно змінилася й логіка глобальних відносин. Якщо раніше йшлося про прогресуючу централізацію світового економічного простору, то нині домінантою стає його системна децентралізація. Тому Бреттон-Вудс, як логіка уніфікації – це логіка «світу, що відходить...» [63]. Відповідно, світова валютна система має реструктуризуватися шляхом вдосконалення механізмів існуючої Ямайської системи, що базується на принципах мультивалютних відносин.

Відкритим залишається не менш важливе питання – чи потрібні в умовах мультивалютних відносин світові гроші, як відокремлена грошова одиниця? Останнім часом, у контексті реформування світової валютної системи і врегулювання проблеми глобальних дисбалансів у світовій економіці, висловлюються офіційні позиції (зокрема, Росії та Китаю) щодо «створення наднаціональної резервної валюти», емісія якої має здійснюватися міжнародними фінансовими інститутами. У ролі наднаціональної («суперрезервної») валюти може виступати СПЗ (SDR – Special Drawing Rights) – «спеціальні права запозичення», як розрахункова одиниця в рамках МВФ. Але для цього при формуванні курсу СПЗ необхідно відмовитися від домінуючої ролі долара США, який складає 41,9% в кошику валют, на основі яких формується курс СПЗ і загалом диверсифікувати кошик валют.

Проте ця пропозиція не відповідає існуючим реаліям, оскільки резервною може бути лише та валюта, яка задіяна в реальних трансакціях і виконує функцію платіжного інструментарію. Натомість СПЗ – це не «наднаціональна валюта», а лише умовно-розрахункова одиниця МВФ, яка має виключно безготівкову форму у вигляді записів на банківських рахунках, тому не може стати посередником обміну і взяти на себе функцію платіжного інструменту, а лише використовується як символічний масштаб купівельної спроможності валют, у якій частково враховуються резервні пасиви фонду [63]. При цьому СПЗ не є ні валютою, ні борговим зобов'язанням, мають обмежену сферу застосування в основному для регулювання сальдо платіжних балансів; поповнення резервів; розрахунків за кредитами Фонду [56]. Свого часу СПЗ було запроваджено в рамках Ямайської валютної системи плаваючих курсів як «об'єктивно необхідний механізм порівняння вартості національних валют, як звичайний масштаб їхнього зіставлення» (як свого роду штучний інваріант); і саме в цьому контексті цей механізм необхідно вдосконалювати, щоб СПЗ стали працюючим еталоном (інваріантом) порівняння вартості національних валют [63].

З огляду на вищезазначене, проект Росії і Китаю щодо використання в якості наднаціональної резервної валюти СПЗ (див. табл. 4.3.1) має декілька слабких позицій:

– по-перше, загальна сума квот МВФ складає всього лише 360 млрд. дол. США (станом на 1 серпня 2012 р.), що явно недостатньо для надання МВФ права дру-

кувати банкноти й здійснювати емісію СПЗ; для цього необхідно в кілька разів збільшити квоти країн-учасниць МВФ, що в ситуації глобальної фінансової нестабільності навряд чи можливо;

– по-друге, найбільшою кількістю голосів (посідаючи домінуючі позиції в ієрархічній структурі МВФ) володіють США – 17,5%, а також інші великі «акціонери» – Японія (6,3%) і Німеччина (5,53%). Тому основний дохід і контроль за емісією нової світової валюти все одно будуть мати США;

– по-третє, в період кризи загострилося питання щодо складових кошика СПЗ – на включення до його складу почали як мінімум претендувати китайський юань, індійська рупія, російський рубль. Але згідно ухваленого наприкінці 2010 року рішення за підсумками чергового перегляду кошика валют, жодна із зазначених валют не ввійшла до нього. Відтак, з 1 січня 2011 року і впродовж п'яти наступних років, до основного кошика світових резервних валют, що використовуються МВФ для розрахунку вартості СПЗ і визначення процентних ставок на деноміновані у них позики, як і раніше будуть входити долар США, євро, англійський фунт стерлінгів та японська єна. Однак питома вага кожної з них змінена: так, частка долара тепер становить 41,9% (проти 44% за підсумками перегляду 2005 року), євро – 37,4% (проти 34%), фунта стерлінгів – 11,3% (проти 11%), єни – 9,4% (проти 11%) [210];

– по-четверте, для прийняття рішення про здійснення емісії СПЗ необхідна інституційна реструктуризація МВФ і політична воля усіх країн. МВФ має позбутися ієрархічної структурованості, де все вирішується «за квотою»; рішення мають прийматися за принципом: «одна країна – один голос», забезпечуючи всім країнам адекватні права.

Відповідно, щоб умовно-розрахункова одиниця МВФ – СПЗ запрацювала як інваріант світової валютної системи і «наднаціональна» («суперрезервна») валюта, потрібна, щонайменше, її трансформація із вузькоспеціалізованого засобу розрахунку між урядами і міжнародними організаціями у «широко використовуваний інструмент платежів у міжнародній торгівлі і фінансових трансакціях» [56], а загалом – глибока інституційна реформа світової валютної системи на принципах «міжнародної справедливості й толерантності» [325], «демонтажу політичного та економічного гегемонізму» [63].

Відкритою залишається проблема світових грошей в умовах мультивалютних відносин. Передусім зазначимо, що після «дефолту» американського долара в 1971 році, де-факто вже майже 30 років не існує офіційно визнаних світових грошей. У сучасній світовій валютній системі функцію «світових грошей» (у розумінні статусу резервної) може взяти на себе будь-яка національна грошова одиниця – все залежить від довіри до неї і її стабільності. Поки що в світі домінують чотири валюти, що репрезентують «старі гравітаційні центри» і мають неофіційний статус інваріанту резервних: долар США, євро, меншою мірою англійський фунт стерлінгів і японська єна. Саме на базі цих чотирьох валют формується курс СПЗ; у них здійснюється більше 80% розрахунків у міжнародній торгівлі, номінується близько 95% офіційних резервів і світових фінансових активів (рис. 4.2.1).

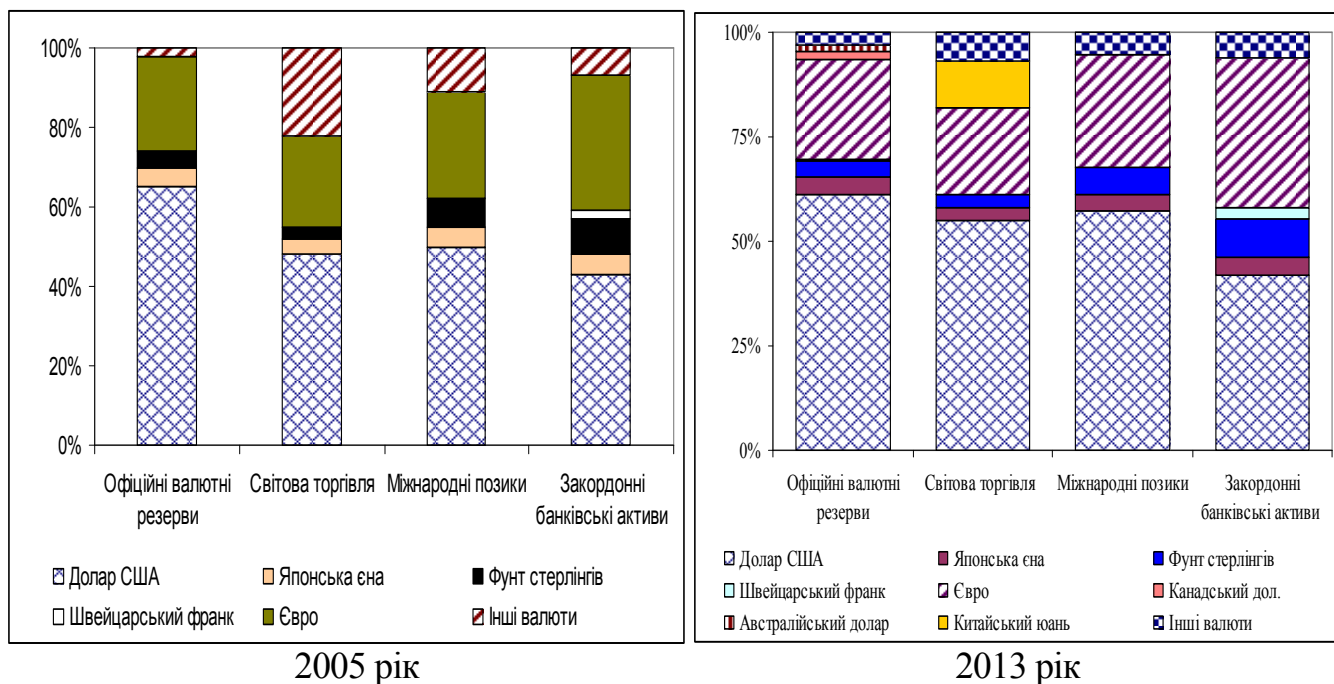

Рис. 4.2.1. Частка національних валют у світовій торгівлі, офіційних резервах, міжнародних запозиченнях і закордонних банківських активах

Примітка. 2005 рік за [248, с. 16]; 2013 рік – розраховано і побудовано автором.

Асиметричне глобальне лідерство у валютній сфері – один із ключових факторів збереження гео економічних і геополітичних позицій «старих гравітаційних центрів» у глобальному економічному і фінансовому просторі, що дозволяє їм замикати на собі основні глобальні потоки капіталу. Так, зокрема, США упродовж уже багатьох років активно використовують статус долара як ключової резервної валюти для

фінансування хронічного дефіциту свого платіжного балансу, розміщуючи серед іноземних інвесторів доларові боргові зобов'язання. У такий спосіб постійно зростаючий зовнішній борг США, що досягнув на початку 2010 року 13,7 трлн. дол., створює значні загрози для глобальної фінансової стабільності, а надто для стабільності економік тих держав, які широко застосовують долар як для обслуговування зовнішньоекономічних операцій, так і у внутрішніх фінансових транзакціях. Таким чином, американські борги – це проблема не тільки США, а й усіх суб'єктів гео економічного простору, що ставить на порядок денний завдання інтернаціоналізації валют «нових гравітаційних центрів» і ще більшою мірою актуалізує питання формування поліцентричної світової валютної системи.

Проблема демонтажу політичного та економічного гегемонізму у сфері валютних відносин, реформування інституційної архітектури геофінансового простору на принципах паритетності й справедливості – ключова тенденція ХХІ століття. У цьому контексті динамічне зростання національних економік «нових гравітаційних центрів» глобального і регіонального масштабу створює передумови для розширення їхньої присутності у геофінансовому просторі – збільшення питомої частки у світових фінансових активах і обсягах імпорту інвестицій.

Проте поки що роль «нових гравітаційних центрів» у світовій валютній системі залишається незначною. Національні грошові одиниці навіть найпотужніших серед них – Китаю, Індії, Бразилії, Росії – залишаються по суті внутрішніми валютами, які практично не використовуються (або дуже обмежено використовуються) у міжнародних торгових і фінансових операціях. Сукупна частка валют цих країн в обороті світового валютного ринку в 2007 році не перевищувала 7 %, а питома частка окремих країн (за винятком Мексики і Республіки Корея) складала менше 1 % (табл. 4.2.2).

Як правило, інтернаціоналізація валют «нових гравітаційних центрів» стримується багатьма факторами і, зокрема: валютними обмеженнями; недостатнім рівнем розвитку їх внутрішніх фінансових ринків (в т.ч. валютних); високим рівнем інфляції, які в сукупності підбивають довіру до національної валюти як у резидентів, так і в нерезидентів. Хоча треба зазначити, що останнім часом у більшості країн ці бар'єри значною мірою послаблені, а це створює передумови для активнішого просування їх валют до статусу резервних.

Таблиця 4.2.2

**Частка національних валют «нових гравітаційних центрів»
в обороті світового валютного ринку (у %)***

Країни	Динаміка за роками			
	2001	2004	2007	2010
<i>Нові гравітаційні центри глобального значення (клуб конвергенції 3)</i>				
Китай	0,01	0,10	0,48	2,2
Індія	0,25	0,35	0,69	0,9
Бразилія	0,45	0,25	0,36	0,7
Мексика	0,86	1,15	1,28	1,3
<i>Разом</i>	<i>1,57</i>	<i>1,85</i>	<i>2,81</i>	<i>5,1</i>
<i>Нові гравітаційні центри регіонального значення (клуб конвергенції 5-6)</i>				
Республіка Корея	0,84	1,20	1,11	1,5
ПАР	0,97	0,77	0,93	0,7
Польща	0,54	0,40	0,79	0,8
Таїланд	0,16	0,20	0,21	0,3
Туреччина	0,04	0,12	0,16	0,7
<i>Разом</i>	<i>2,55</i>	<i>2,69</i>	<i>3,20</i>	<i>4,0</i>
<i>Для порівняння: частка валют старих гравітаційних центрів в обороті світового валютного ринку</i>				
Долар США	89,9	88,0	85,6	84,9
Євро	37,9	37,4	36,9	39,1
Японська єна	23,5	20,8	17,2	19,0
Фунт стерлінгів	13,0	16,5	14,9	12,9

* Побудовано за [248, с. 17].

Для отримання статусу резервної валюти, країна, що емітує цю валюту має відповідати за (Ф. Бергстеном) п'яти критеріям (інваріантам), що характеризують її економічний потенціал:

- розмір та структура економіки;
- масштаби зовнішньої торгівлі і стан платіжного балансу;
- ємність внутрішнього фінансового ринку капіталів і стан міжнародної ліквідності;
- внутрішня стабільність валюти (цінова стабільність);
- форми застосування валютного контролю.

Іншими словами, щоб валюта країни отримала статус резервної, країна має вирізнятися значними масштабами економіки і водночас високими темпами економічного зростання; бути інтегрованою у світову економіку і чинити на неї помітний вплив.

За даними критеріями найбільший потенціал у перетворенні на нову резервну валюту, здатну успішно конкурувати з існуючими, має китайський юань. Про це свідчать такі аргументи:

- по-перше, масштабність економіки Китаю (у 2009 – 2012 рр. – друге місце в світі за обсягом ВВП (за паритетом купівельної спроможності));
- по-друге, масштабні зовнішньоторговельні зв'язки країни (країна у 2012 р. стала найбільшим глобальним експортером, що забезпечував близько 11,6 % загальносвітового обсягу експорту);
 - по-третє, сильний платіжний баланс і висока курсова стабільність юаня;
 - по-четверте, відносно низький рівень інфляції, що забезпечує стійку купівельну спроможність юаня (темпи зростання споживчих цін у Китаї в 2000 – 2006 рр. складали в середньому 1,5–2%; в 2007 – 2008 рр. в результаті перегріву економіки вони прискорились до 5–6%; а в 2009 р. повернулися до позначки 1%; у 2012 році відбулося незначне зростання споживчих цін – до 2% [116]);
 - по-п'яте, достатньо високий рівень ємкості внутрішнього фінансового ринку (якщо у 2009 році обсяг активів банківського сектору Китаю досяг 11,5 трлн. дол. США, то у 2012 році – понад 20 трлн. дол. США [3]; ринку боргових цінних паперів – 2,3 трлн. дол. США та 3,3 трлн. дол. США відповідно [389]);
 - по-шосте, накопичені найбільші у світі міжнародні резерви, обсяг яких лише за 2009 рік збільшився на 23,3% і до початку 2010 року перевищив 2,4 трлн. дол. США; за 2012 рік міжнародні резерви зросли ще на 37,5%, досягнувши позначки у 3,3 трлн. дол. США [211].

Водночас варто звернути увагу на основні форми застосування валютного контролю, що стримують становлення юаня як світової резервної валюти і міжнародної розрахункової одиниці:

1) обмежена конвертованість юаня (у валютному законодавстві Китаю мають місце значні обмеження, особливо щодо операцій, пов'язаних із рухом капіталу; зокрема, для їх проведення необхідний спеціальний дозвіл Державної адміністрації з регулювання валютного ринку (SAFE); спеціальний порядок встановлений і для операцій із залучення резидентами іноземних позик);

2) жорстке регулювання конверсійних операцій з юанем (таке регулювання є важливим елементом державної валютної політики Китаю, головним пріоритетом якої є всебічна підтримка національного експорту, що забезпечується передусім збереженням упродовж багатьох років заниженого курсу юаня щодо валют основних то-

ргових партнерів (за різними оцінками, курс юаня до долара США занижений на 25–40 %); окрім збільшення обсягів експорту, низький курс національної валюти здешевлює для іноземних компаній вартість реалізації проектів у Китаї, що стимулює масштабний притік прямих іноземних інвестицій з-за кордону.

Таким чином, валютні обмеження дозволяють підтримувати курс юаня на необхідному рівні й забезпечувати стабільне функціонування внутрішнього валютно-фінансового ринку, але разом з тим, створюють перешкоди на шляху становлення юаня як світової резервної валюти. Хоча треба зазначити, що останнім часом органи влади Китаю вдаються до поступових кроків щодо інтернаціоналізації юаня і, зокрема:

- починаючи з 2004 року дозволено проводити з юанем окремі операції поточного і капітального характеру на території Гонконгу;
- застосовуються також заходи щодо активного залучення юаня в обслуговування прикордонної торгівлі з Росією та Японією;
- важливим кроком до становлення юаня як міжнародної розрахункової одиниці стало підписання Народним банком Китаю угоди про валютний своп з центральними банками окремих країн (в т.ч. Аргентини (на суму 70 млрд. юанів / 10 млрд. дол. США), Білорусі, Індонезії, Малайзії, Республіки Корея, Гонконгу), які передбачають обмін юаня на національні валюти контрагентів із проведенням через встановлений час зворотних конверсійних операцій. Іншими словами, ці угоди дозволять вказаним країнам платити за імпорт товарів із Китаю китайською валютою.

Перетворення юаня у світову резервну валюту потребує подальшої лібералізації національного валютного законодавства, послідовного розвитку банківської системи і внутрішнього фондового ринку, а також налагодження ефективного моніторингу транскордонних грошових потоків з метою запобігання зовнішніх спекулятивних атак на юань.

Серед інших «нових гравітаційних центрів» глобального масштабу, національні валюти яких можуть у перспективі претендувати на міжнародне визнання експерти називають Індію з її динамічною економікою (займає четверте місце в світі за реальним ВВП і має достатньо розвинутий фінансовий сектор) та Бразилію (займає дев'яте місце в світі за обсягом ВВП). Інтернаціоналізація індійської рупії стримується багатьма об'єктивними факторами:

– по-перше, одним із ключових серед них (як і в Китаю) є обмежена конвертованість рупії (йдеться передусім про те, що в Індії зберігаються суттєві відмінності в режимі валютного регулювання для компаній, банків і фізичних осіб); для забезпечення повної оборотності індійської рупії необхідно провести успішні реформи, спрямовані на зміцнення стабільності банківського сектора, державних фінансів і ринку цінних паперів;

– по-друге, не меншим бар'єром на шляху інтернаціоналізації рупії є досить високий рівень інфляції в країні, що в середньому перевищує 6% (у 2011 році – 7,47% [268]);

– по-третє, залучення рупії в міжнародний оборот стримується низькою питомою часткою Індії в глобальному експорті (близько 1,7% у 2011 році [455]) і, відповідно, слабким попитом на її валюту з боку зарубіжних контрагентів.

Вказані фактори свідчать про те, що в найближчому майбутньому рупія залишиться лише кандидатом на роль резервної валюти.

Що ж стосується Бразилії, то за масштабами економіки вона входить до одного «клубу конвергенції» із Китаєм, Індією та Мексикою, проте за ступенем залучення у світогосподарські зв'язки уступає всім країнам – емітентам резервних валют, а також Китаю та Індії, що безумовно помітно звужує можливості перетворення реала на резервну валюту. Окрім цього важливо звернути увагу на ще один факт: в Латинській Америці традиційно сильними залишаються позиції долара США, що виступає основною торговельною та інвестиційною валютою для країн континенту. Конкурувати з долларом окремо взятим національним грошовим одиницям вкрай складно. Очевидно, що саме через це інтернаціоналізація реала відбувається в основному в рамках МЕРКОСУР (Південноамериканського спільного ринку), на частку країн-учасниць якого припадає більше 75% сукупного ВВП Латинської Америки. Одним із пріоритетних векторів розвитку МЕРКОСУР є розширення використання валют країн-учасниць в обслуговуванні взаємної торгівлі з метою зниження рівня доларизації їх економік, а в перспективі країни, що входять до МЕРКОСУР ставлять перед собою завдання створення єдиної регіональної валюти.

З огляду на вищезазначене, з «нових гравітаційних центрів» глобального масштабу лише Китай має достатній потенціал, щодо претендування його валюти на статус

резервної. Натомість економічний потенціал Індії і Бразилії для цього ще не достатній. Що ж стосується «нових гравітаційних центрів» регіонального значення, то вони відстають від названих трьох держав як за масштабами економіки, так і за обсягом зовнішньоторговельних зв'язків і рівнем стабільності їх внутрішніх фінансових ринків. Тому в перспективі їх валюти можуть зайняти певну нішу в обслуговуванні зовнішньоекономічних зв'язків своїх країн і, можливо, регіональної торгівлі (що уже має місце з такими валютами, як російський рубль чи південноафриканський ранд), проте розраховувати на отримання загальносвітового статусу в них немає поки що достатніх передумов.

Останнім часом багато аналітиків і експертів у контексті вибору інваріантів глобальної фінансової стабільності акцентують увагу на неминучій регіоналізації світової валютної системи, наводячи унікальний у цьому сенсі досвід Європейського монетарного союзу. На перший погляд такого роду перетворення найбільшою мірою відповідають логічній послідовності й загальним принципам гетерогенізації глобально-центричної економіки на сучасному етапі глобального розвитку: від послаблення домінуючої ролі долара США – через поступове зміцнення регіональних валют і створення кошика резервних валют на базі євро, юаня та інших – до створення єдиної світової резервної валюти нового типу, не прив'язаної до будь-якої національної валюти.

У цьому контексті країни з «нових гравітаційних центрів» розглядають можливі вектори зміцнення своїх позицій у геоekonomічному просторі і світовій валютній системі через створення ними наднаціональних валют у рамках міждержавних об'єднань регіонального чи іншого характеру. Адже колективні валюти, які спираються на економічну базу декількох країн, потенційно можуть бути значно сильнішими і конкурентноздатнішими на міжнародній арені, на відміну від окремих національних грошових одиниць. При цьому введення спільної валюти здатне забезпечити державам-учасницям певні переваги і, зокрема: сприяти зміцненню їх економічної і політичної інтеграції; знизити залежність від долара США; створити (за рахунок усунення валютних обмежень і ризиків) сприятливі умови для прискореного розвитку внутрішніх і регіональних товарних і фінансових ринків.

Сучасна глобальна криза лише підсилила помітний інтерес у світі до ідеї запровадження колективних валют (рис. 4.2.2).

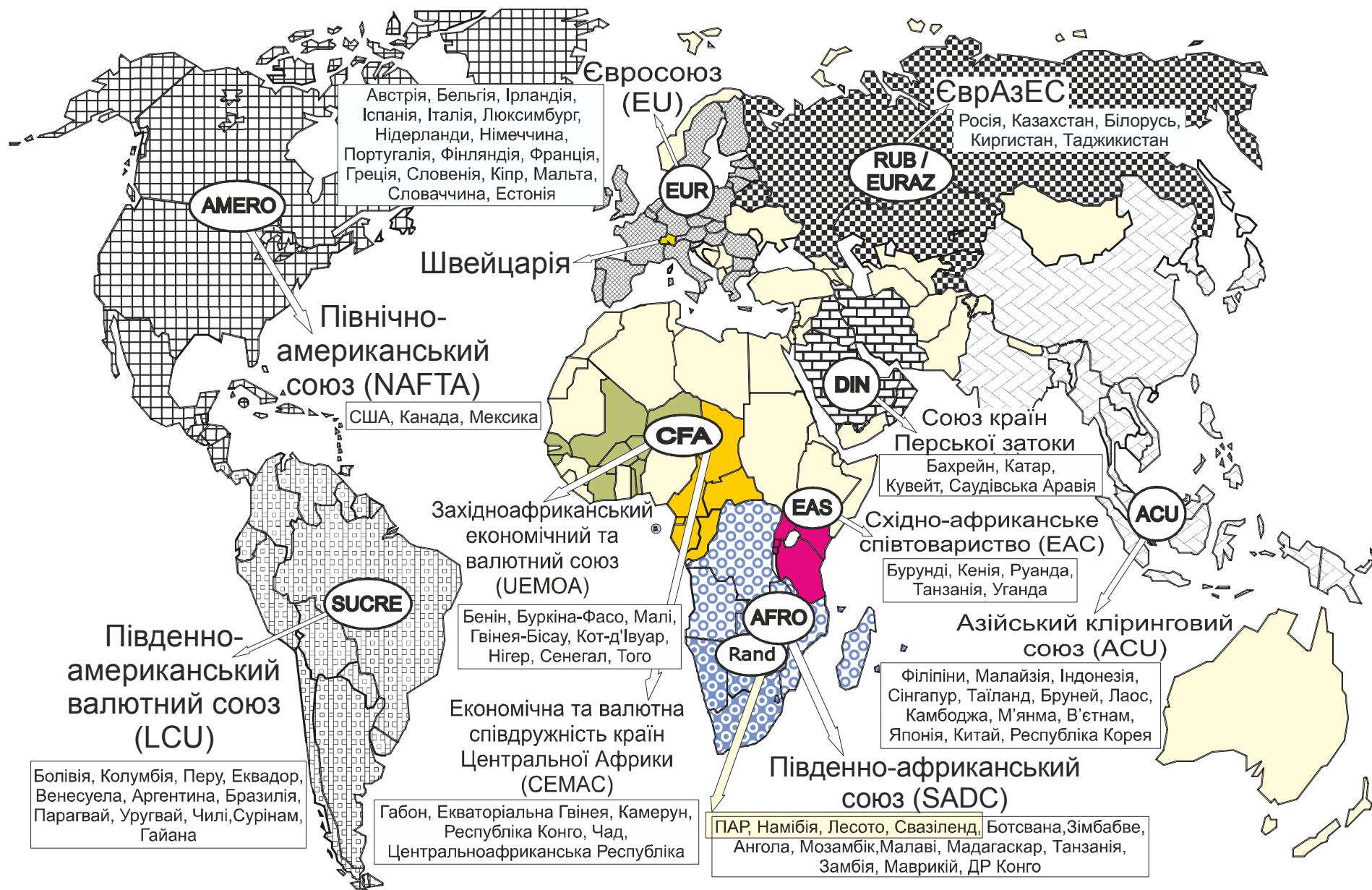

Рис. 4.2.2. Регіоналізація світової валютної системи: валютні союзи та регіональні валюти*

* Узагальнено і побудовано автором.

Найактивніше така ініціатива набула розвитку в Перській затоці, де чотири країни – Саудівська Аравія, Бахрейн, Кувейт і Катар, – які входять у Раду співробітництва арабських держав Перської затоки, навесні 2009 року підписали угоду про єдину валюту. Питання валютної інтеграції неодноразово піднімалися в країнах Південно-Східної Азії в рамках регіонального блоку АСЕАН, а також в Латинській Америці. Зокрема, в квітні 2009 року країнами – учасницями Боліваріанської ініціативи (ALBA), що об'єднує Венесуелу, Кубу, Болівію та інші держави Центральної і Південної Америки, було прийнято рішення про введення з 2010 року умовної одиниці для взаєморозрахунків – «сукре». Спочатку вона мала б обертатися у формі віртуальної валюти, а в майбутньому – стати повноцінною валютою. Окрім цього, наміри про створення в майбутньому єдиної валюти були задекларовані в травні 2009 року в ході саміту Південноамериканського союзу націй (УНАСУР) – найбільшої групи латиноамериканських країн, що об'єднує країни МЕРКОСУР, Чилі, Гайану і Суринам.

Загалом оцінюючи перспективи введення наднаціональних валют, важливо враховувати, що цей процес досить тривалий у часі й складний, як організаційно, так і процедурно й інституційно. Так, наприклад, в Європі впровадженню євро передували тривалі (близько тридцяти років) підготовчі й організаційні процедури країн ЄС щодо приведення їх економік, грошово-кредитної і бюджетної сфер до узгоджених жорстких критеріїв конвергенції, гармонізації внутрішнього фінансового законодавства та створення наднаціонального Європейського центрального банку. Відтак, введення наднаціональних валют у рамках регіональних інтеграційних об'єднань потребує реалізації комплексу заходів і, зокрема:

- згладжування існуючих міжкраїнових відмінностей у сфері економічної політики і фінансового законодавства;
- відкриття взаємних кордонів для руху фінансових послуг і капіталу;
- формування міждержавних органів, відповідальних за проведення грошово-кредитної політики в рамках валютного союзу.

Кращі шанси на введення єдиної наднаціональної валюти мають відносно гомогенні об'єднання країн зі схожим рівнем економічного й соціального розвитку, з тісними політичними й зовнішньоторговельними зв'язками. Найреалістичнішими в цьому плані виглядають наміри щодо організації валютного союзу в Перській затоці, хоча

і тут є немало проблем (як відомо, внаслідок політичних протиріч від участі в союзі вже відмовилися Об'єднані Арабські Емірати та Оман). Водночас можна припустити, що в таких гетерогенних регіонах, як Латинська Америка і Південно-Східна Азія, які характеризуються значними міжкраїновими диспропорціями, процес введення колективної наднаціональної валюти буде сповільнюватися зі значними труднощами і на-вряд чи завершиться найближчим часом.

Не менш прагматичним у контексті регіоналізації світової валютної системи залишається питання співвідношення національних валют «другого порядку» і «провідних» національних валют, що насаджуються «великими імперськими державами». Дуже часто перспективи сучасних мультивалютних відносин розглядаються ортодоксальними вченими виключно й категорично в аспекті формування зони долара, євро, юаня чи російського рубля. Щоб не бути голослівними, наведемо лише одну із думок, що належить академіку С. Глазьеву: «Світова економіка переходить від моновалютної системи до панування декількох резервних валют. Це зумовлено неминучістю падіння долара і руйнування доларової фінансової піраміди. Нашій країні (тут ідеться про Росію), щоб не програти, необхідно проводити активну політику хоча би в тій економічній зоні, де ми реально домінуємо, тобто в СНД. Тут умови цілком визріли для того, щоб використовувати рубль як міжнародний розрахунковий засіб» [132].

Проте такий варіант мультивалютних відносин – це вже один із пройдених варіантів: так, у ретроспективі глобального розвитку та еволюції світової валютної системи існували зона фунта стерлінгів, французького франка, американського долара, іспанської песети, португальського ескудо. Логіка сучасних трансформацій у напрямку мультивалютних відносин має базуватися на принципах гетерогенізації глобальної економіки та «ідеї вертикальної диференціації світової валютної системи, базисною основою якої мають залишатися національні гроші» [63].

В умовах значних платіжних дисбалансів та валютних флуктуацій, що провокують мільярдні потоки спекулятивного капіталу в світовій економіці, загострюється питання неадекватності регулюючого потенціалу плаваючих валютних курсів. На сучасному етапі глобального розвитку плаваючі валютні курси – це не лише інструмент валютних спекуляцій, але й дієвий інструмент інтернаціоналізації економічних відносин. В останньому контексті «гнучка система валютних курсів активно стимулює

конкурентний потенціал кожної країни» [63], виступає інваріантом формування дисипативної нелінійної рівноваги на світовому ринку.

Разом з тим, проблема вибору режиму валютного курсу залишається предметом перманентного дискурсу серед економістів і політичних діячів. І це природно, адже кожен із альтернативних режимів має свої сильні та слабкі риси. Причому як апологети гнучких курсів, так і прихильники фіксованих курсів мають свої вагомі аргументи «за» і «проти», які важко або зовсім неможливо довести чи спростувати. Так, скажімо, валютні спекуляції можуть відіграти як стабілізуючу, так і деструктивну роль; фіксовані курси валют можуть сприяти стабільній міжнародній торгівлі, але так само впливають і плаваючі курси, підтримуючи конкурентоспроможність країни на міжнародному рівні. Щодо економічної політики, то вона може бути більш або менш стабільною саме за режиму фіксованого валютного курсу. Проте можливість здійснення незалежної монетарної політики гарантує саме режим плаваючих валютних курсів.

Наведені аргументи щодо переваг і недоліків альтернативних режимів валютних курсів природно породжують підстави для сумнівів і наукових дискурсів. Однак на практиці кожною національною економікою в кожному конкретному випадку альтернативний режим має обиратися з огляду на відносні якісні переваги в контексті формалізованої макроекономічної моделі адаптаційного синдрому (тобто з урахуванням здатності протистояти різним шокам і забезпечити максимальний стабілізуючий ефект). Такий вибір залежить від багатьох факторів: типу шоку, якому піддається національна економіка; її структурних параметрів; цільових орієнтирів (інваріантів) уряду щодо стабільності цін і випуску.

Підсумовуючи вищезазначене, можемо виділити щонайменше п'ять альтернативних варіантів реформування світової валютної системи, що останнім часом активно дискутуються у наукових колах:

- по-перше, повернення до золотовалютного стандарту;
- по-друге, формування мультивалютних відносин з одночасним створенням єдиної світової резервної валюти – свого роду інваріанту, у якості якого найчастіше розглядають СПЗ;
- по-третє, регіоналізація світової валютної системи, яка базуватиметься на регіональних валютах і регіональних емісійних центрах;

– по-четверте, перехід до мультивалютної системи на основі великої кількості резервних валют;

– по-п'яте, тимчасове збереження моновалютної системи на базі долара США.

За умов, коли доміантною стає системна децентралізація та гетерогенізація світової економіки й геофінансового простору, малоімовірним є повернення до золотовалютного стандарту й режиму жорстко фіксованих валютних курсів. Це, як уже було зазначено вище, деструктивна ідея, що базується на логіці уніфікації глобальних перетворень, яка відходить у минуле. Ілюзорною також поки що є ідея щодо формування єдиної світової валюти. Адже така валюта має бути вільною від національних інтересів, ризиків і особливостей національної валютно-курсової політики; вона також має користуватися високою довірою, бути справедливою щодо всіх країн світу і реалізувати функцію інваріанта – загального еквівалента вартості в міжнародній торгівлі й механізму порівняння вартості національних валют. Умовно-розрахункова одиниця (СПЗ), яка не є посередником обміну та не виконує функцію платіжного інструменту навряд чи може бути інваріантом – «працюючим» еталоном вартості національних валют. Ймовірність регіоналізації світової валютної системи й реалізації більшості проєктів з введення регіональних валют і регіональних емісійних центрів також поки що залишається вкрай невисокою. Склад потенційних консорціумів, що пропонують емітувати ту чи іншу регіональну валюту, часто змінюється, різні країни беруть участь в декількох таких консорціумах, а ідеї регіональної валютної інтеграції (окрім Європейського монетарного союзу) залишаються виключно політичними деклараціями.

Найпривабливішою з точки зору «справедливості» мультивалютних відносин є ідея переходу до полівалютної системи на основі великої кількості резервних валют, яка розвиватиметься в умовах, на принципах демонтажу політичного й економічного гегемонізму. Базисною основою мультивалютної системи залишатимуться національні гроші, а не «провідні» національні валюти, що насаджуються «імперськими державами». Іншими словами, мультивалютна система передбачає існування «клубу» найпотужніших і авторитетних валют, які користуватимуться довірою з боку інвесторів і кредиторів і, в яких найбільшою мірою проводитимуться фінансові трансакції. Ця система працюватиме за принципом «валютної змії» [295]: співвідношення між валютами, що входять до «клубу» має коливатися (саме так як рухається змія), а не фік-

суватися постійним співвідношенням між цими валютами (як у випадку кошика валют СПЗ, де перегляд резервних валют і співвідношення між ними здійснюється МВФ раз на п'ять років). Йдеться про так звану систему з ритмічними коливаннями, амплітуда яких не спричинятиме ефекту резонансу (рис. 4.2.3).

У даному випадку перерозподіл глобального капіталу між «резервними центрами» означатиме надання суттєвих переваг у глобальній конкурентній боротьбі тим країнам, які емітуватимуть валюти, що використовуються глобальними інвесторами в якості резервних. Ці переваги реалізуються у формі додаткових ресурсів для розвитку внутрішнього виробництва даної країни, для поглинання корпорацій інших країн, для збільшення добробуту населення даної країни і т.д., оскільки статус резервної валюти надає не лише переваги країні на світовій арені, але й відіграє важливу роль у зростанні добробуту її громадян, підвищенні їх життєвого рівня.

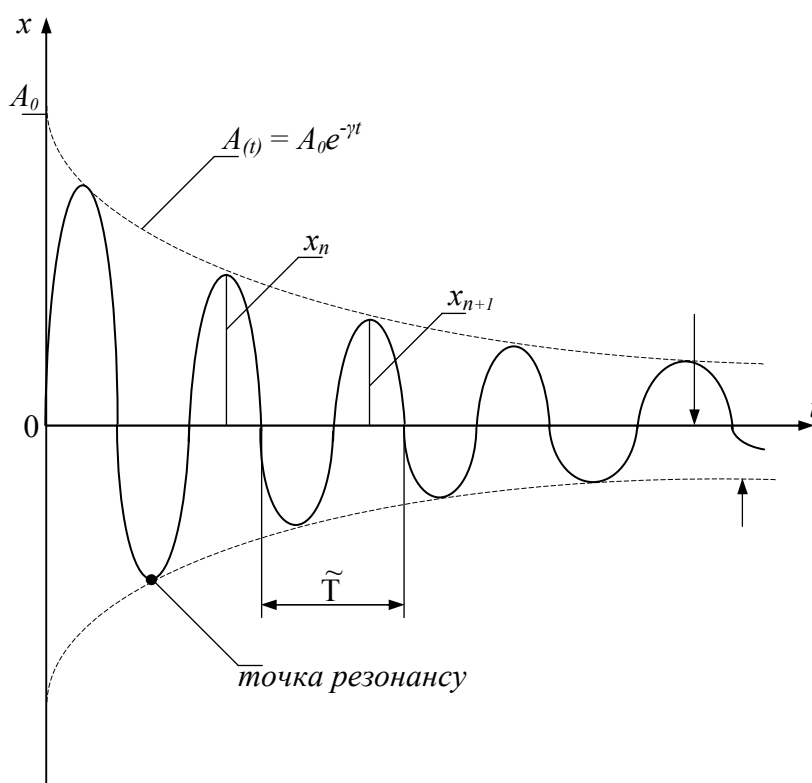

Рис. 4.2.3. Графічне зображення затухаючих валютних коливань*

* Побудовано автором.

Примітка. На рис. 5.2.4 наведено графічне зображення затухаючих валютних коливань, де A_0 – початкова максимальна амплітуда коливань між валютами «клубу» найпотужніших і авторитетних валют, x_n , x_{n+1} – амплітуди відповідно n та $n+1$ -го коливань або відхилення від паритету купівельної спроможності, γ – коефіцієнт затухання, T – умовний період затухаючих коливань. У фізичних системах причиною затухаючих коливань є дисипація енергії у коливальній системі, унаслідок чого енергія коливальної системи зменшується, через деякий час коливання припиняються. У такому контексті світову валютну систему можна розглядати як дисипативну систему. Дет. див. [232, с. 651].

Підсумовуючи вищезазначене, зауважимо, що ключова проблема реформування світової валютної системи полягає не в тому валюта якої країни стане резервною, а в тому, які саме критерії (фундаментальні фактори) використовуватимуться у якості економічного інваріанта своєчасного врегулювання дисбалансів у світовій валютній системі. Допоки такого інваріанту не існує, а глобальним лідером посткризового світу залишаються США, то пропозиції щодо створення нової резервної валюти, яка могла б стати альтернативою американському долару, мають виключно теоретичне значення.

4.3. Концепція інституційної реструктуризації геофінансового простору та його адаптація до умов нерівноважного глобального розвитку

Останнім часом глобальні фінансові дисбаланси із гострої форми трансформувалися у статус-кво стабільної нерівноваги, коли ризик нового їх загострення залишається стабільно високим. За таких умов природнім є посилення інтересу до інституційної реструктуризації геофінансового простору, реформування глобальної фінансової архітектури, функціональне призначення якої полягає у демпфуванні негативних стрес-наслідків затяжної глобальної рецесії і підтримуванні глобальної фінансової стійкості в умовах стабільної нерівноваги. Іншими словами, питанням порядку денного постало завдання інституційної реструктуризації геофінансового простору, які б дозволили «ввійти світовому співтовариству у XXI століття із більш збалансованою фінансовою системою...» [99, с. 51].

Для реалізації цієї актуальної ініціативи доцільно обґрунтувати концептуальні підходи до реструктуризації геофінансового простору згідно з поширеним у фундаментальній економічній науці постулатом – «принцип визначає правила». Йдеться про об'єктивну необхідність зміни сучасної парадигми формування геофінансового простору, відповідно до міжсистемних геополітичних, соціально-економічних та інституційних трансформацій кінця XX – початку XXI століття, що спровокували докорінні зрушення у розвитку геофінансового простору та його регуляторних інститутів.

Глибинні якісні зміни в характері і рушійних силах розвитку світової економіки призводять до превалювання глобальних форм її функціонування на основі інтернаціоналізації виробництва та обміну, зростання рівня транснаціоналізації та інтеграції

національних економік. Але зростаюча взаємозалежність глобально-центричної економіки і геофінансового простору випереджають процес формування системи інститутів глобального управління. У цій системі й надалі домінують переважно країни і національні пріоритети. Суперечливий і асиметричний характер глобального економічного й інституційного розвитку зумовлює поглиблення глобальних фінансових дисбалансів, спричиняє розгортання системних кризових явищ у світовій економіці і свідчить про нездатність існуючої фінансової архітектури забезпечити тривалу економічну рівновагу у геопросторі.

В умовах поглиблення глобальних дисбалансів, що накопичилися у світовій економіці, остання у часі світова криза висвітлила глибинні суперечності у механізмі забезпечення фінансової стабільності, і стала свого роду «спусковим гачком», що поклав початок масштабній реструктуризації геопростору і принциповим змінам регулюючих підходів, перегляду фундаментальних основ сучасної глобальної фінансової архітектури і самої ідеології глобального розвитку. Цим самим вона зумовила потребу в переосмисленні багатьох фундаментальних положень теоретико-концептуального характеру, у тому числі, й щодо домінуючих факторів та принципів інституційної реструктуризації геофінансового простору (рис. 4.3.1).

У концептуальному плані майбутнє геофінансового простору багато в чому буде залежати від поєднання окреслених принципів. Вони, з одного боку, визначатимуть характер локалізації асиметричних ефектів в умовах його диференціації і фрагментації; а з іншого – механізми формування нової міжнародної фінансової архітектури, яка б сприяла глобальній фінансовій стабільності в умовах фінансової регіоналізації і децентралізації геофінансового простору. Остання теза потребує певних теоретико-методологічних уточнень.

По-перше, під «глобальною інституційною архітектурою геофінансового простору» розуміємо структурно впорядковану сукупність обмежень і вимог у формі формальних і неформальних норм і правил, міжнародних конвенцій і процедур, інституцій і відповідних їм організаційних структур, за допомогою яких у відповідності до сутності й принципів міжнародного економічного порядку, а також з урахуванням геостратегічних домінант конструювання геофінансового простору досягається забезпе-

чення глобальної фінансової стабільності. Глобальна інституційна архітектура покликана забезпечити виконання таких функцій:

– *координаційної* – введення нового світового фінансового порядку, що має підвищити роль міждержавної координації у сфері фінансово-економічної політики; поліпшення системи моніторингу і контролю над фінансовими ринками; врегулювання конфліктів і погодження короткострокових заходів макроекономічної політики з довгостроковими; врахування плюралізму інтелектуальних ідей щодо відновлення глобальної фінансової стабільності у геофінансовому просторі;

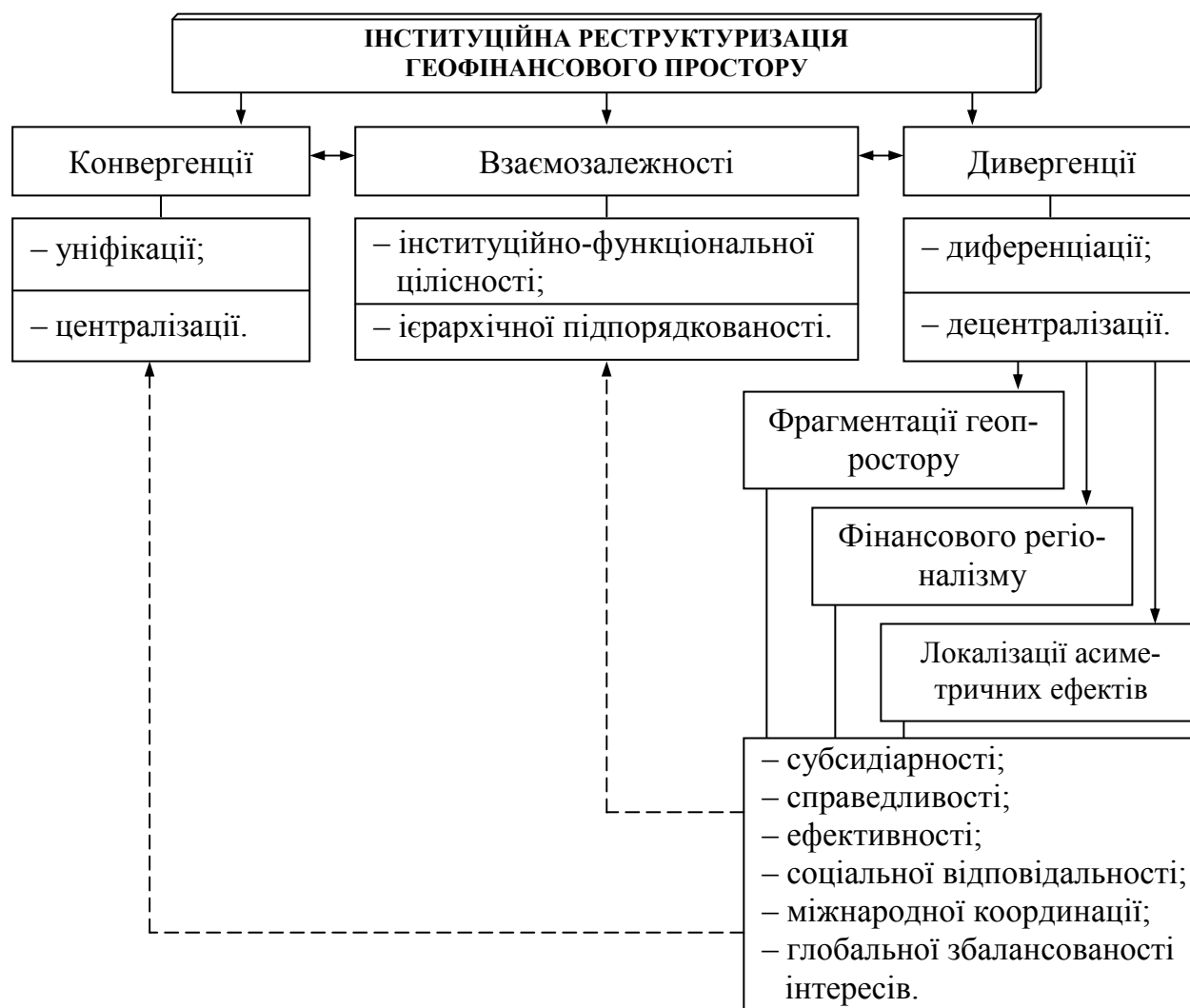

Рис. 4.3.1. Основні тенденції глобального розвитку та принципи реструктуризації геофінансового простору*

* Побудовано автором.

– *інтеграційної* – відхід від надмірної централізації геофінансового простору та його ієрархічно-структурованої однополярності; розширення геофінансового простору і протидія концентрації гео економічної і геополітичної влади глобальними ліде-

рами; формування нової архітектури геофінансового простору на принципах багатополярності (йдеться про можливий перехід до мультвалютних відносин, створення регіональних інститутів урегулювання геофінансового простору та введення нових, раніше пасивних фінансових інститутів;

– *стабілізаційної* – обмеження проциклічності економічної політики у геофінансовому просторі; іншими словами, глобальна макроекономічна політика повинна мати антициклічний характер, забезпечувати рівномірне стійке зростання на неінфляційній основі, без обвалів і перегрівів як у сфері виробництва товарів, так і на світових фінансових ринках;

– *захисної* – реорганізації потребує система наднаціонального регулювання, зокрема створення єдиного координаційного органу у сфері регулювання глобальних фінансових процесів і структурування геофінансового простору через формування внутрішніх регуляторних механізмів (в основному регіонального рівня).

У такому контексті ключовою проблемою інституційної реструктуризації геофінансового простору за умов накопичення і структурування глобальних фінансових дисбалансів є формування глобальної інституційної архітектури, функціональне призначення якої полягає у демпфуванні негативних стрес-наслідків та локалізації асиметричних ефектів затяжного глобального спаду й підтримуванні фінансової стійкості в умовах стабільної нерівноваги.

По-друге, геофінансовий простір має дискретно-континуальну природу. З одного боку, в ньому безперервно рухаються фінансові потоки, а з іншого – цей рух відбувається так, що кошти з однієї точки геофінансового простору попадають в іншу без перебування у проміжних точках. Ця особлива характеристика геофінансового простору є однією із передумов масштабного і миттєвого поширення фінансових криз, яку важливо враховувати при управлінні валютно-фінансовими потоками. Якщо б потоки капіталу не могли миттєво переміщатися із однієї точки геофінансового простору в іншу, то ймовірність виникнення глобальних фінансових криз була б суттєво меншою. Значна частина цих процесів у геофінансовому просторі регулюється інституційно, шляхом правового регламентування повноважень, функцій, норм, правил і створення спеціалізованих інститутів. Проте в інституційній структурі геофінансового простору існують ринкові сегменти, що розвиваються на основі самоорганізації, відірвано від

національних юрисдикцій, провокуючи ризики невизначеності фінансової поведінки суб'єктів геофінансового простору, що у свою чергу, негативно впливає на глобальну фінансову стабільність.

По-третє, некерованість геофінансового простору в умовах сучасних глобальних трансформацій зачепила інтереси усього, чи більшості світового співтовариства. Особливої актуальності набула проблема формування нової інституційної архітектури управління геофінансовим простором. Проте основне протиріччя, чи «дилема глобального управління», яка загострилася в період глобальної кризи, полягає саме у тому, що геофінансовий простір має усі ознаки глобальності, а фінансова політика традиційно формується в рамках національної держави, інтересам якої завжди віддає пріоритет. Сучасна інституційна архітектура геофінансового простору не забезпечує оптимального розподілу владних повноважень і їх узгодженої реалізації. Відтак, як уже було зазначено вище, невизначеним залишається механізм координації національно-державної і міжнародної фінансової політики. Практично ці питання щоразу вирішуються по-різному, часто на неформальній основі (наприклад, саміт G-20, Давоський форум, тощо). І, як правило, у випадку виникнення кризових ситуацій ця проблема загострюється.

І на сам кінець, не менш важливим аспектом реструктуризації геофінансового простору є корекція співвідношення параметрів розвитку геофінансового простору та економічного зростання. Іншими словами, виникає об'єктивна необхідність корекції глобальних фінансових дисбалансів з урахуванням оптимального співвідношення між темпами і структурою економічного зростання, інвестиціями і споживанням, підвищенням реальних доходів населення і зменшенням розриву між найбагатшими і найбіднішими верствами населення в світі, рівнем інфляції, обмінними курсами, процентними ставками тощо.

Все вищезазначене ставить більше питань, а ніж готових відповідей щодо контурів, конфігурації, характеру й сутності нового міжнародного економічного порядку і принципів побудови нової глобальної інституційної архітектури геофінансового простору. Ключове завдання при цьому – сформулювати нову філософію, нову методологію реструктуризації геофінансового простору з урахуванням тих масштабних і глибоких трансформацій, що відбулися в його системоутворюючих структурах.

В умовах формування поліцентричного геопростору загострюються питання щодо просторово-інституційної реструктуризації геофінансового простору у контексті переорієнтації геостратегічних векторів розвитку на «нові гравітаційні центри» глобального й регіонального масштабу в розрізі таких ключових домінант:

1) просування національних валют «нових гравітаційних центрів» глобального масштабу на роль резервних чи створення в рамках міждержавних об'єднань наднаціональних колективних валют у якості міжнародних розрахунково-платіжних засобів, інвестиційних і резервних ресурсів, що дозволило б їм уникнути залежності у валютній сфері від «старих гравітаційних центрів» (передусім від США);

2) формування на базі «нових гравітаційних центрів» нових світових фінансових центрів регіонального і глобального значення, здатних концентрувати і перерозподіляти значні транскордонні потоки капіталу;

3) розширення масштабів експансії національних фінансових інститутів «нових гравітаційних центрів» (передусім суверенних інвестиційних фондів) на зовнішні ринки, де вони б забезпечували просування фінансово-економічних інтересів своїх країн;

4) зміцнення позицій «нових гравітаційних центрів» у провідних міжнародних фінансових організаціях і форумах, що беруть безпосередню участь у розробці базових принципів функціонування світових ринків капіталу.

Формування світових фінансових центрів регіонального чи глобального масштабу у «нових гравітаційних центрах» є одним із стратегічних векторів зміцнення їх позицій у геофінансовому просторі. Як відомо, в сучасному глобалізованому світі такі центри надають учасникам ринків широкий спектр фінансових послуг з високою доданою вартістю, стають важливою детермінантою формування конкурентних переваг держав у залученні міжнародних інвестиційних ресурсів та в перерозподілі глобальної квазіфінансової ренти. Як показує світова практика, наявність на території країни потужного світового фінансового центру здатна забезпечити їй значні переваги і, зокрема:

- збільшити притік іноземного капіталу в економіку (наприклад, в Сінгапурі, Гонконгу, Дубаї – в 2-3 рази);
- активізувати розвиток внутрішніх фінансових ринків (наприклад, Шанхай, Шеньчжень);
- стимулювати процес інтернаціоналізації національної валюти;

– розширити можливості місцевим інвесторам щодо ефективного розміщення ресурсів у зарубіжні активи;

– посилити роль фінансового сектору країни (за показником відношення фінансово-банківського сектору до ВВП найбільш залежними від фінансового сектору є економіки таких країн: Швейцарія – 458 %, Великобританія – 390 %, Франція – 280 %, Сінгапур – 259 %, Японія – 209 % [194, с. 19]).

Дотепер більшість світових фінансових центрів зосереджені в «старих гравітаційних центрах», що дозволяє їм замикає на собі основні глобальні валютно-фінансові потоки. Так, за даними Лондонського міжнародного агентства з фінансових послуг, на британські й американські світові фінансові центри (передусім Лондон, Нью-Йорк і Чикаго) в 2009 році припадало до 90% транскордонного обороту акцій, близько 70% міжнародних угод щодо сек'юритизації активів і 50% світової торгівлі валютами. Достатньо помітну роль у геофінансовому просторі відіграють світові фінансові центри, розташовані в країнах, так званих «глобальних фінансових рантьє» – Сінгапурі й Гонконгу.

Світові фінансові центри в «нових гравітаційних центрах» перебувають на стадії становлення, серйозно поступаючись провідним світовим фінансовим центрам як за обсягом фінансових трансакцій, так і за значенням для їх національної економіки. В основному це пов'язано з недостатньою міжнародною конкурентоспроможністю цих світових фінансових центрів, які поки що не можуть забезпечити своїм учасникам настільки сприятливі умови для роботи, як найбільші світові фінансові центри. Так, у щорічному рейтингу світових фінансових центрів, підготовленому в 2009 році консалтинговою компанією *Z/Yen* на основі аналізу різних якісних характеристик центрів, що визначають рівень їх привабливості для інвесторів, світові фінансові центри країн з переліку «нових гравітаційних центрів» займали місця не вище четвертого десятка. Виключенням став світовий фінансовий центр в Дубаї, що посів у рейтингу 23-є місце. Впродовж останніх років йому вдалося суттєво підвищити свою конкурентоздатність і стати повноцінним регіональним фінансовим центром, що концентрує значну частину транскордонних фінансових потоків країн Близького Сходу і Західної Азії. Це стало результатом цілеспрямованої політики влади емірату й реалізованої масштабної програми заходів щодо створення тут максимально-комфортного бізнес-середовища для нерезиде-

нтів. Зокрема, на території цього світового фінансового центру була створена окрема юрисдикція, що функціонує за особливими, близькими до англійських нормами права, введений режим пільгового (офшорного) оподаткування операцій іноземних інвесторів і посередників, сформована необхідна фінансова інфраструктура центру (фондова і товарна біржі, система електронних торгів і т.д.), вкладено значні суми коштів у розвиток офісної нерухомості й міської транспортної системи [248, с. 20].

Разом з тим, можливості розвитку цього світового фінансового центру об'єктивно обмежуються відносно малими масштабами національної економіки й особливостями внутрішнього фінансового ринку, що базується на ісламських принципах. Це ж стосується і фінансових систем більшості інших країн регіону, на які в першу чергу зорієнтований даний світовий фінансовий центр. Окрім цього, внаслідок специфіки політичного устрою, соціального і культурного середовища Дубаї має невисокі показники інтегрального індексу складності ведення бізнесу (табл. 4.3.1). Загалом вказані обставини серйозно сповільнюють розвиток фінансового центру в Дубаї і не дозволяють йому ввійти до переліку найбільш значимих світових фінансових центрів глобального масштабу.

Таблиця 4.3.1

**Порівняльний аналіз світових фінансових центрів
за якістю регулювання і оподаткування фінансової діяльності [248, с. 21]**

Показники	Старі гравітаційні центри		Нові гравітаційні центри		
	Лондон	Нью-Йорк	Дубаї	Шанхай	Мумбаї
Індекс верховенства закону, від 0 до 100	92,9	91,9	69,5	42,4	56,2
Індекс якості регулювання, від 0 до 100	98,1	90,8	71,8	45,6	46,1
Індекс складності ведення бізнесу, місце із 178 країн*	6	3	68	83	120
Індекс захисту інвесторів, місце зі 178 країн	9	5	107	83	33
Індекс складності оподаткування бізнесу, місце зі 178 країн	12	76	4	168	165
Загальний рівень оподаткування, % від прибутку компанії	35,7%	46,2%	14,4%	73,9%	70,6%
Кількість податкових платежів	10	21	31	104	162
Індекс корупції, місце зі 180 країн	16	18	35	72	85

Примітка: * Інтегральний індекс складності ведення бізнесу розраховується Міжнародною фінансовою корпорацією (МФК) для 178 країн, що входять у групу Світового банку.

Якщо виходити з масштабів національної економіки і динаміки розвитку фінансових ринків, то серед «нових гравітаційних центрів» найбільший потенціал розвитку мають світові фінансові центри в Шанхаї і Шеньчжені (Китай), а також Мумбаї (Індія). Проте їх розвиток також стримується цілою низкою факторів і, зокрема:

- по-перше, діючими в цих країнах обмеженнями на проведення валютних операцій, що пов'язані з рухом капіталу;
- по-друге, діючими правилами допуску нерезидентів до роботи на фондових біржах (так, наприклад, в Індії, щоб бути допущеним до купівлі акцій місцевих компаній, зарубіжний учасник має бути визнаний «іноземним інституційним інвестором»; при цьому його частка участі в капіталі компанії не може перевищувати 5%);
- по-третє, недостатньо ефективною системою регулювання фінансової діяльності, що не забезпечує належного захисту інтересів інвесторів і збільшує їх транскордонні витрати;
- по-четверте, складною податковою системою, що не передбачає спеціальних податкових пільг для учасників торгівлі;
- по-п'яте, відносною нерозвиненістю соціальної і бізнес-інфраструктури;
- по-шосте, досить високим рівнем корупції і політичних ризиків.

Незважаючи на те, що Китай та Індія вдаються до певних кроків щодо спрощення організаційних та процедурних правил роботи нерезидентів, існуючі бар'єри, покликані забезпечувати стабільність внутрішніх валютних і фінансових ринків та захищати їх від притоку спекулятивного іноземного капіталу, створюють певні перешкоди на шляху становлення вказаних міст у якості світових фінансових центрів глобального значення. Очевидно, що усунення цих бар'єрів і формування принципово нового, більш сприятливого бізнес-середовища, необхідного для успішного розвитку світових фінансових центрів у Шанхаї, Шеньчжені й Мумбаї, потребують часу і значних зусиль з боку держави і бізнесу, в тому числі й лібералізації національної валютної політики та повного відкриття внутрішніх фінансових ринків. З огляду на зазначене, стрімкого розвитку світових фінансових центрів в Китаї та Індії, а також інших «нових гравітаційних центрах» глобального і регіонального рівня, найближчим часом не відбудеться. Функціональна роль зазначених центрів буде зростати поступово, в силу зростання їх національної економіки і фінансового сектора.

У результаті лібералізації операцій на національних фінансових ринках став можливим вихід на світовий валютний ринок інститутів небанківського типу, таких як страхові і пенсійні фонди, трастові компанії і хедж-фонди. У сукупності під управлінням небанківських фінансових установ знаходиться більше 60 трлн. дол. США (табл. 4.3.2).

Таблиця 4.3.2

Активи під управлінням небанківських фінансових інститутів*

Небанківські фінансові інститути	Динаміка та структура активів небанківських інститутів									
	1995 р. ¹		2000 р. ¹		2005 р. ¹		2008 р. ²		2011 р.	
	трлн. дол. США	%	трлн. дол. США	%	трлн. дол. США	%	трлн. дол. США	%	трлн. дол. США	%
<i>Інституційні інвестори – всього:</i>	23,5	100	39,0	100	50,3	100	52,8	100	63,0 ²	100
Страхові компанії	9,1	38,7	10,1	25,6	14,5	28,8	18,3	34,6	22,0 ³	34,9
Пенсійні фонди	6,7	28,5	13,5	34,7	15,3	30,4	13,3	25,2	20,1 ⁴	31,9
Інвестиційні компанії	5,4	23,0	11,9	30,6	16,2	32,2	19,2	36,4	15,4 ⁵	24,4
Хедж-фонди	0,1	0,4	0,4	1,1	0,9	1,8	1,4 ⁶	2,7	2,05 ⁶	3,3
Інші інституційні інвестори	2,2	9,4	3,1	8,0	3,4	6,8	0,6	1,1	3,45	5,5

* Побудовано автором за: ¹ [250, с. 27]; ² [458]; ³ [320]; ⁴ [474]; ⁵ [505]; ⁶ [430].

Участь і функціональне призначення кожного із наведених у табл. 4.3.2 фінансових інститутів у розвитку геофінансового простору має свої особливості, а їх фінансова діяльність потребує окремих логічно завершених наукових досліджень. У рамках даного дослідження більшу увагу акцентовано на особливостях діяльності міжнародних хедж-фондів, які останнім часом займають усе помітнішу роль в операціях на валютному ринку. Динамічний розвиток цих відносно нових фінансових інститутів експерти й аналітики [424] пов'язують в основному з дерегулюванням світових валютних ринків, необхідністю хеджування зростаючих валютних і кредитних ризиків та можливістю проведення спекулятивних операцій. Саме через масштабні спекулятивні операції діяльність хедж-фондів викликає різку реакцію з боку органів влади багатьох країн.

У світовій практиці відомі два типи хедж-фондів з урахуванням сфери їх діяльності: глобальні фонди (які здійснюють валютні і фінансові операції в усіх регіонах світу (Quantum Found) і високоризикові фонди (High-geared), які обирають агресивну інвестиційну стратегію в основному в країнах з ринками, що формуються (Tiger Found). Високоризикові фонди – це в основному хедж-фонди, що мають високу питому частку позичкового капіталу в загальній структурі капіталу компанії у порівнянні

з вартістю її власних активів. Так, зокрема, незважаючи на те, що власний капітал фонду *Tiger Found* на передодні глобальної фінансової кризи 2007-2008 рр. складав 13 млрд. дол. США, використовуючи ефект фінансового важеля (*leverage*), фонд здійснював спекулятивні операції із позичковим капіталом, сума якого в 50 разів перевищує власний капітал [250, с. 27].

Тільки за результатами діяльності 2011 року хедж-фонди втратили 123 млрд. дол. США (при цьому кожен з них втратив 5,2% своїх активів). Однак найуспішніші хедж-фонди все ж продемонстрували позитивні результати. Так, з моменту свого заснування і до кінця 2011 року вони принесли своїм інвесторам понад 475 млрд. дол. США. За даними LCH Investments це перевищило результати будь-яких інших інвестиційних інститутів на світовому фінансовому ринку. LCH Investments представив список найуспішніших у 2011 році хедж-фондів (табл. 4.3.3), лівова частка інвестиційних активів яких припала на ринки США та Європи (рис. 4.3.2).

Таблиця 4.3.3

Рейтинг хедж-фондів за абсолютною дохідністю з часу заснування [452]

Рейтинг, 2011 рік	Хедж-фонд (рейтинг в минулому році)	Чистий дохід (після виплати комісій), млрд. дол. США	Активи в управлінні, млрд. дол. США	Рік за- снуван- ня
1	Bridgewater Pure Alpha (3)	35,8	71,9	1975
2	Quantum Endowment Fund (1)	31,2	22,2	1973
3	Paulson & Co (2)	22,6	22,6	1994
4	Vaupost (4)	16,0	23,0	1983
5	Brevan Howard Fund (8)	15,7	26,5	2003
6	Appaloosa (5)	13,7	13,0	1993
7	Saxton Global (6)	13,1	6,9	1983
8	Moore Capital Mgmt (7)	12,7	14,0	1990
9	Farallon (9)	12,2	19,5	1987
10	SAC	12,2	13,2	1992

Примітка. На відміну від більшості схожих рейтингів LCH Investments бере до уваги не відносну прибутковість, а абсолютну – у доларах США – з моменту заснування хедж-фонду. Такий підхід дозволяє відокремити стабільно успішні великі фонди від тих, які показали разову високу відсоткову прибутковість, оперуючи не найбільшими капіталами, і не змогли повторити цей успіх після залучення додаткових коштів.

Зазвичай збитки хедж-фондів є суттєво меншими, ніж у комерційних банків завдяки складним інвестиційним стратегіям і меншому рівню зарегульованості операцій. Проте, з огляду на те, що активна діяльність хедж-фондів загострює ймовірність поглиблення фінансової кризи, необхідність контролю й регулювання їх діяльності дедалі більшою мірою переходить із теоретичної у практичну площину. Так, зокрема,

однією зі спроб замінити відсутність державного регулювання саморегулюванням стало створення в січні 2008 року групою із провідних лондонських хедж-фондів (Man Group, GLG Par, Lansdowne Partners, Marshall Wace, Brevia Howard) добровільних правил для менеджерів цих фінансових інститутів. Окрім цього відповідні дії щодо налагодження регулювання діяльності хедж-фондів впроваджуються і на національному рівні. Зокрема, восени 2007 року Міністерство фінансів США створило спеціальну експертну групу із провідних інвесторів і менеджерів хедж-фондів із розробки кодексу діяльності цих інститутів на території США. Схожі розробки здійснюються й у Великобританії. Проте порушення положень кодексу не тягне за собою будь-яких санкцій, а їх виконання носить характер добровільних обмежень [250, с. 29].

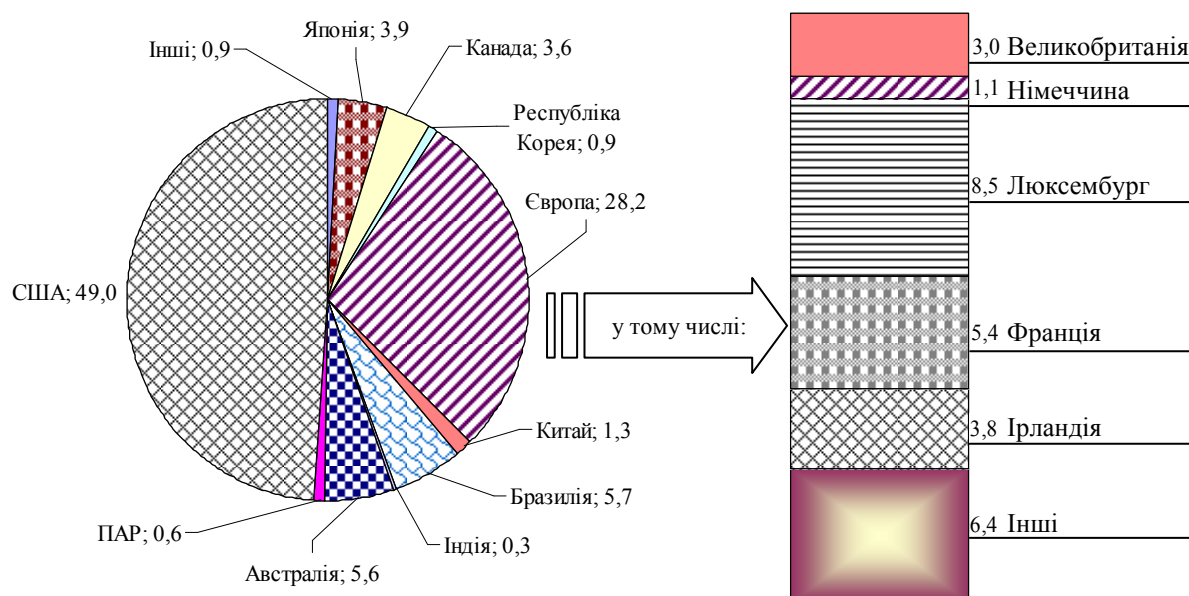

Рис. 4.3.2. «Топ-10» країн/регіонів світу з найбільшими інвестиційними активами хедж-фондів (ринкова позиція станом на 2012 р.) [412]

Окрім цього регулювання діяльності хедж-фондів ускладнюється ще й тим, що в основному вони здійснюють свої операції через офшорні банки малих держав і територій (наприклад, Кайманові, Віргінські чи Бермудські острови), у результаті чого забезпечується інвесторам мінімізація податків і оптимізація інвестиційних стратегій. Відповідно, перебуваючи поза зоною державного контролю, хедж-фонди обмежені лише власною відповідальністю перед інвесторами, тому часто розробляють складні і ризиковані стратегії з використанням валютних і кредитних деривативів. Намагаючись максимізувати прибутки, вони часто використовують «продажі без покриття», користуючись методом коротких позицій.

На початку XXI століття все більш активними інститутами геофінансового простору та учасниками операцій на міжнародних фінансових ринках стають суверенні фонди накопичення багатства. Відповідно до основних функцій, які покликані виконувати суверенні фонди накопичення багатства, їх прийнято класифікувати на три групи (табл. 4.3.4).

Таблиця 4.3.4

Класифікація та функціональне призначення суверенних фондів накопичення багатства*

Функціональне призначення	Джерела формування і напрямки використання коштів	Приклади зі світової практики та інститути управління ¹
<i>1. Бюджетні стабілізаційні фонди</i>		
Забезпечення поточної збалансованості бюджетів в умовах нестабільної зовнішньоекономічної кон'юнктури (а також для регулювання емісії ²).	В період сприятливої цінової кон'юнктури наповнюються за рахунок <i>відрахувань від рентних платежів</i> (при цьому забезпечується пропорційність відрахувань з урахуванням рівня цін світового ринку). В умовах низьких цін світового ринку акумульовані кошти використовуються для <i>фінансування бюджетних видатків</i> .	Фонд макроекономічної стабілізації Венесуели (1998 р.; Центральний банк Венесуели); Стабілізаційний фонд Російської Федерації (2004 р.; Міністерство фінансів Російської Федерації); Державний резервний фонд Оману (1980 р.; Міністерство фінансів Оману); Мідний стабілізаційний фонд Чилі (1985 р.; Центральний банк Чилі).
<i>2. Фонди майбутніх поколінь</i>		
Накопичення ресурсів на довгострокову перспективу для забезпечення бюджетних витрат в умовах вичерпання запасів корисних копалин та погіршення демографічного балансу.	Джерелами формування є: відрахування рентних платежів (як правило фіксованих, які меншою мірою залежать від світових цін); доходи від інвестування накопичених коштів ³ ; в окремих країнах всі види доходів бюджету при досягненні профіциту ⁴ . Використання коштів цих фондів законодавчо обмежене і заборонене в рамках поточного бюджетного процесу. В окремих випадках ресурси інвестуються в національну економіку ⁵ .	Державний нафтовий фонд Норвегії (1990 р.; Центральний банк Норвегії); Фонд майбутніх поколінь Кувейту (незалежне державне інвестиційне агентство); Нафтовий фонд Оману (1993 р.); Нафтовий фонд Азербайджану (2001 р.); Трастовий фонд Спадщини Альберти (<i>The Alberta Heritage Savings Trust Fund</i>) (Канада, пров. Альберта; 1976 р.).
<i>3. Фонди для акумулювання і розподілу природної ренти серед населення</i>		
Накопичення ресурсів на довгострокову перспективу для забезпечення фінансової стійкості майбутніх поколінь доходами від поточної діяльності в сфері експлуатації природних ресурсів.	Джерелами формування є: рентні платежі (на постійній основі) за використання природних ресурсів; доходи від інвестування накопичених коштів. Кошти, залучені на постійній основі розподіляються на індивідуальні рахунки громадян для виплати квазірентних платежів населенню тих територій, на яких видобувається сировина ⁶ .	Перманентний фонд Аляски (<i>Alaska Permanent Fund</i>) (США, шт. Аляска; 1976 р.).

Примітки: * Систематизовано і побудовано автором за [339, с. 40-45].

¹ В дужках вказано рік створення фонду та інститут управління ним. ² Наприклад, Фонд макроекономічної стабілізації у Венесуелі. ³ В окремих випадках (наприклад, Державний нафтовий фонд Норвегії) масштаби таких доходів співрозмірні з надходженнями від природної ренти. За норвезьким законодавством, від 30 до 50 % коштів фонду можуть інвестуватися в акції, в тому числі і корпорацій країн з ринками, що розвиваються таких як Китай, Туреччина, Філіппіни, Чилі. Дохідність операцій норвезького фонду в 2003-2004 рр. перевищила 20 %. ⁴ У Фонд майбутніх поколінь Кувейту зараховуються кошти від приватизації державного майна. ⁵ Частина коштів Нафтового фонду Азербайджану була спрямована на вирішення невідкладних соціальних проблем, розвиток транспортної системи, водопостачання і реалізацію інших інфраструктурних проєктів. ⁶ В окремих випадках кошти таких фондів інвестуються в зарубіжні фінансові активи і не повністю виплачуються громадянам, а накопичуються.

Як правило, суверенні фонди накопичення багатства створюються у формі *стабілізаційних фондів* (бюджетні стабілізаційні фонди) і *фондів національного добробуту* (фонди майбутніх поколінь, фонди для акумулювання і розподілу природної ренти серед населення). Метою створення і діяльності перших є забезпечення гарантій для виконання бюджетних зобов'язань і зниження інфляційного тиску, зумовленого високими цінами на сировинні ресурси (наприклад, енергоресурси – як у Росії, Венесуелі, Омані; чи мідь – як у Чилі) на світових ринках. Фонди національного добробуту також створюються за рахунок відрахувань частини надвисоких доходів від продажу енергоносіїв (Норвегія, Кувейт, Оман, Азербайджан, Канада, Аляска), але з метою забезпечення в країні стабільних соціально-економічних умов на довгострокову перспективу, тобто в інтересах майбутніх поколінь. За час свого існування окремі фонди досягли значних розмірів. Так, у Норвегії обсяг коштів Фонду досягнув 80 % ВВП, в Кувейті – також близько 80 %, на Алясці – 100 %. В інших країнах (Казахстан, Оман, Азербайджан) вважається достатнім, коли розмір фонду накопичення багатства складає 20 % ВВП. В Росії граничний розмір Стабілізаційного фонду складає 16 % ВВП [250, с. 29].

Незважаючи на те, що історія діяльності суверенних фондів накопичення багатства вимірюється уже десятиліттями, вони привернули до себе увагу в останні роки, коли збільшили свої транскордонні інвестиції. І хоча сукупні розміри вкладень суверенних фондів накопичення багатства у формі прямих іноземних інвестицій відносно незначні, останнім часом спостерігається їх зростання. В 2007 році лише 0,2 % сукупних активів цих фондів були пов'язані з прямими іноземними інвестиціями [504], натомість більша їх частина спрямована у транскордонні операції з цінними паперами, причому не лише з державними, але й з облігаціями субфедеральних суб'єктів, таких як Fanni Mae і Freddie Mac, а також в акції потужних енергетичних ТНК. Інвестиції з таких джерел починають відігравати все більшу роль у капіталі провідних банків світу (рис. 4.3.3).

Останнім часом консервативні стратегії, що передбачають вкладення коштів суверенних фондів у високоліквідні і менш дохідні активи з мінімальним ризиком, часто поєднуються із купівлею більш дохідних фінансових інструментів, у випадку яких ризики фінансових втрат різко зростають. Це означає, що при застосуванні подібних стратегій можуть виникнути ризики фінансових втрат, особливо у випадку різкої зміни кон'юнктури на світовому фінансовому ринку.

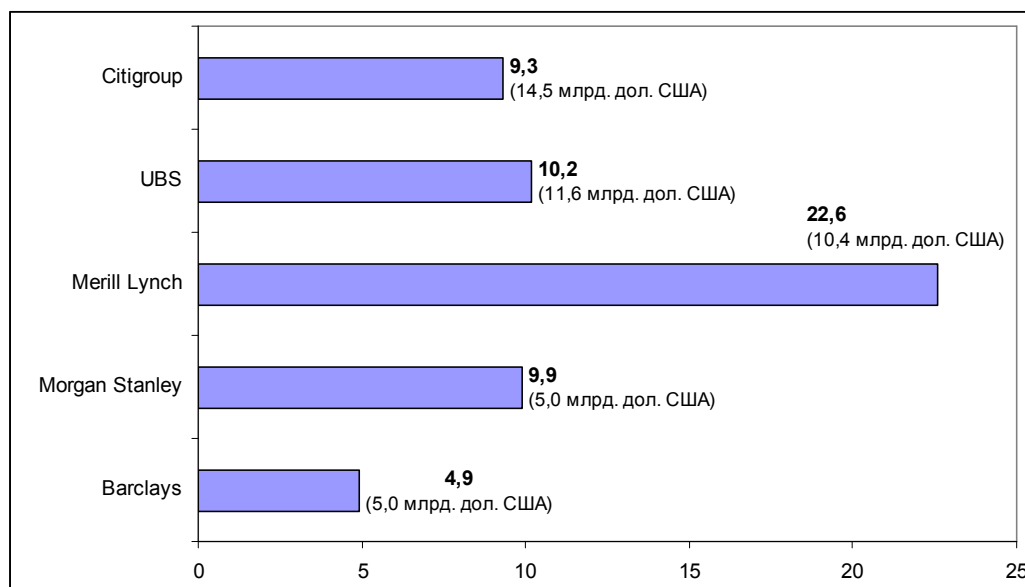

Рис. 4.3.3. Частка інвестицій суверенних фондів в акціях компаній у 2007 – 2008 рр. [105, с. 12].

В умовах глобальної фінансової кризи, що розпочалася в серпні 2007 року, вплив суверенних фондів накопичення багатства на світову фінансову систему посилювався. Їх операції, пов'язані з продажем великих пакетів акцій, що почали знецінюватися, сприяли ще більшому зниженню ціни на ці активи. Саме тому діяльність цих фондів стала об'єктом уваги національних органів монетарної влади. А з позицій дестабілізації геофінансового простору постає необхідність у розробці принципів їх діяльності і рекомендацій для забезпечення стабільності в умовах погіршення економічної і господарської кон'юнктури.

Зі зростанням міжнародної мобільності капіталу і конкуренції за його залучення посилювалась нестабільність геофінансового простору і ймовірність виникнення глобальних криз. Це вимагає посилення наднаціонального контролю за фінансовими ринками і транскордонним рухом капіталу. Відповідно важливою функцією фінансової архітектури є регламентація інституційної структури геофінансового простору. Оцінюючи діяльність МВФ як інституту міждержавного валютного і кредитного регулювання, необхідно відмітити, з одного боку, накопичений ним величезний досвід, а з іншого – недостатню його ефективність:

1. За більш як півстолітній період своєї діяльності МВФ не забезпечив рівноправного міжнародного співробітництва, своєчасного надання кредитної підтримки країнам-членам, що її потребували, а основне – валютно-економічної стабільності в

світі. Багато в чому це зумовлено асиметричністю міждержавної регламентації валютної і кредитної політики. Вона поширюється, як правило, лише на ті держави, які є позичальниками Фонду, тобто в основному на країни з ринками, що розвиваються. До цих країн висуваються жорсткі вимоги, сформульовані в стабілізаційних програмах, натомість МВФ не спроможний впливати на валютно-економічну політику розвинутих країн – «старих гравітаційних центрів», які не користуються його кредитами.

2. МВФ не справився із поставленим перед ним завданням раннього передбачення і попередження кризових потрясінь. І хоча ця програма була розроблена спільно зі Світовим банком, МВФ пасивно спостерігав за змінами макроекономічного циклу – переходу від піднесення до сповільнення економічного зростання, перевиробництва і банківського перекредитування, відриву геофінансового простору від реальної економіки. Усе це в підсумку посприяло неминучому назріванню світової валютної кризи.

3. З 1990-х років, коли основними позичальниками Фонду поряд із країнами, що розвиваються стали держави з перехідною економікою, МВФ орієнтувався на монетаристські рекомендації шокового переходу до ринкової економіки в дусі неолібералізму і прискорення ринкових реформ (зокрема, приватизацію державної власності, посилення відкритості національної економіки, лібералізацію цін, конвертованість валюти, вільно плаваючий валютний курс, відміну валютних обмежень, послаблення державного контролю). Ці вимоги не відповідали реальному стану економіки країн з перехідною економікою, а кредити, надані більшості країн виявились неефективними.

У відповідь на гостру критику з боку світової спільноти відбувалося поетапне реформування МВФ. Спочатку було напрацьовано середньострокову стратегію діяльності Фонду (прийнята у вересні 2005 року, скоректована у квітні 2006 року), якою було передбачено: розробку стандартів і кодексів, підвищення ефективності нагляду в глобальному масштабі, оцінка стану і моніторинг фінансового сектору та курсу валют країн з економіками, що розвиваються, поглиблення аналізу макроекономічних ризиків. Окрім цього було окреслено вектори внутрішньої реорганізації Фонду і, зокрема: перерозподіл квот і голосів на користь країн, які найменш представлені в МВФ; оновлення моделі середньострокового бюджету МВФ, зокрема шляхом залучення довгострокових джерел доходів; зменшення бюрократизму в роботі МВФ і орієнтація менеджерів на стра-

тегію його розвитку; удосконалення методів надання допомоги країнам; зміцнення інституційної структури світової валютної системи і фінансових ринків. Також було збільшено ліміт кредитів з трьох до п'яти квот у капіталі Фонду країнам, які найбільше постраждали від кризи, і без традиційних вимог щодо скорочення бюджетних витрат і реформування податкової системи. Проте на практиці Фонд продовжує вимагати від позичальників виконання своїх традиційних стабілізаційних програм.

В антикризовій програмі, прийнятій на Саміті G-20 в Лондоні (2 квітня 2009 року), значну увагу зосереджено на заходах щодо підвищення ролі МВФ у регламентації інституційної структури геофінансового простору і, зокрема: 1) збільшення капіталу Фонду (до 750 млрд. дол. США за рахунок країн-членів) і надання коштів у рамках нової угоди про позики з «групою десяти» в сумі 100 млрд. дол. США; 2) здійснення додаткового випуску СПЗ і їх розміщення серед акціонерів Фонду (250 млрд. дол. США, в тому числі 100 млрд. дол. США серед країн з ринками, що розвиваються); 3) трансформація Форуму фінансової стабільності в Раду фінансової стабільності з розширенням її повноважень і складу.

Загалом реформа МВФ, як і підвищення його ролі в регламентації інституційної структури геофінансового простору, може посприяти підвищенню ролі Фонду в забезпеченні валютно-економічної стабільності в умовах глобальних фінансових дисбалансів та глобальної стабільної нерівноваги. Однак при цьому необхідною умовою є зміна концептуального підходу до діяльності МВФ на основі пріоритету симетричного глобального валютно-кредитного регулювання, яке має базуватися на єдиних вимогах до усіх країн щодо стабілізації їх економік, включаючи валютні відносини.

В умовах гетерогенізації глобального простору дедалі помітнішу роль відіграє фінансовий регіоналізм – явище, яке на відміну від регіоналізму у сфері світової торгівлі, виникло порівняно нещодавно. Однією із найстаріших форм регіональної фінансової інтеграції є приклад Європи, де після Другої світової війни взаємозалежність економік країн регіону призвела до створення Європейського платіжного союзу, що послужив передумовою формування більш розвинутої системи регіонального співробітництва, кульмінацією чого стало утворення монетарного союзу у 1999 році. А нещодавно було запропоновано створити Європейський механізм стабільності, покликаний виконувати

функції механізму кредитування в рамках монетарного союзу для надання прямої допомоги суверенним утворенням. Для Латинської Америки також характерна відносно давня, хоча менш відома, традиція регіональної фінансової інтеграції серед країн, що розвиваються, початок якій також було закладено ще в 1950-ті роки. Керуючись стратегічною метою створення регіонального спільного ринку товарів і послуг, директивні органи країн Латинської Америки зуміли: по-перше, закласти механізми клірингу за внутрішньорегіональними розрахунками; по-друге, заснувати два банки розвитку; і по-третє, країни Андської групи (Болівія, Колумбія, Коста-Ріка, Еквадор, Перу, Уругвай і Венесуела) ще в 1978 році створили Латиноамериканський резервний фонд (ЛАРФ), який уже більше трьох десятиліть досить активно надає державам-членам кошти для фінансування платіжного балансу. Як приклад фінансового регіоналізму в Азії можна навести Асоціацію країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) + 3 (йдеться про 10 держав-членів АСЕАН плюс Китай, Республіку Корею і Японію), країни-члени якої після азійської фінансової кризи 1997-1998 років висунули Чиангмайську ініціативу. В березні 2010 року Чиангмайська ініціатива стала багатосторонньою в результаті об'єднання сукупності двосторонніх угод про свопи в єдину свопову угоду; а з 2011 року в Сінгапурі функціонує регіональний підрозділ макроекономічного нагляду, який називається Центром макроекономічних досліджень АСЕАН + 3 (АМРО).

У червні 2012 року на саміті в Лос-Кабосі (Мексика) лідери країн G-20 підкреслили «значимість ефективних глобальних і регіональних мереж [фінансової] безпеки», підтвердивши у такий спосіб періодичні заяви МВФ щодо важливості його співробітництва з регіональними фінансовими механізмами. Іншими словами, регіональні механізми покликані формувати нову міжнародну фінансову архітектуру і сприяти світовій фінансовій стабільності. Незважаючи на потенційно масштабний вплив фінансового регіоналізму на формування сучасної міжнародної фінансової архітектури, теоретичні розробки концептуального характеру про це явище залишаються досить обмеженими, що й обумовлює ще один важливий вектор сучасних наукових досліджень у сфері світового господарства і міжнародних економічних відносин.

Спираючись на представлений аналіз, доводиться визнати, що в умовах посилення асиметрій глобального розвитку і фінансових дисбалансів загострення внутрі-

шніх протиріч у розвитку геофінансового простору «глобальна некерованість світу стає великою загрозою» [501]. За таких умов геофінансовий простір уже не можна розглядати як набір відокремлених сегментів, у яких є свої «локальні» цілі розвитку і автономні принципи регулювання. Необхідні єдині принципи і підходи, які б сприяли зміцненню глобальної фінансової архітектури, її головних «несучих конструкцій», що створюють основу розвитку світової економіки в цілому. Це передбачає багаторівневу і скоординовану роботу всіх регуляторів і суб'єктів геофінансового простору щодо формування найважливіших системних механізмів, які здатні нейтралізувати вплив глобальних фінансових дисбалансів і забезпечити надійну основу, необхідну для стійкого глобального розвитку (рис. 4.3.4).

Формування геофінансового простору з його сучасними викликами і домінантами породжує низку актуальних проблем, що потребують невідкладного вирішення та формування глобальної інституційної системи його регуляторного поля. Використовуючи сучасні геофінансові та геоекономічні технології (офшорна економіка, валютні та торгові війни, трансфер криз, глобальні ланцюги доданої вартості, трансфертне ціноутворення, «фінансові бульбашки» у більш витонченіших формах її функціонального прояву) транснаціоналізована олігархічно-кланова економіка здатна спустошити будь-яку національну економіку, зумовлюючи глибоку деформацію її економічної і фінансової інфраструктури, посилюючи соціальну напругу і дисгармонію, вживлюючи гострі кризові явища у відтворювальні процеси економіки «симулякрів». Проте, ініціатори цих технологій уникають будь-якої відповідальності, оскільки система міжнародного права залишається осторонь глибинної сутності цієї проблеми, щодо якої реально не діють норми міжнародної відповідальності.

Відтак, невідкладним у часі є запровадження міжнародного фінансового трибуналу, який має розглядати заяви суб'єктів міжнародного публічного і приватного права (міжнародних організацій, держав, корпорацій, окремих осіб) щодо фінансових зловживань, службових злочинів та економічного шпигунства, що призводять до недобросовісної конкуренції, геоекономічних і геофінансових війн з тяжкими фінансово-економічними та соціальними наслідками, глибокою деформацією економічної і фінансової інфраструктури, зумовлюючи соціальні асиметрії, поглиблюючи фінансові

дисбаланси та вносячи гострі кризові явища у відтворювальні процеси на національному та глобальному рівнях. Дієвість міжнародного фінансового трибуналу забезпечить відшкодування збитків, зокрема у формі геофінансової контрибуції.

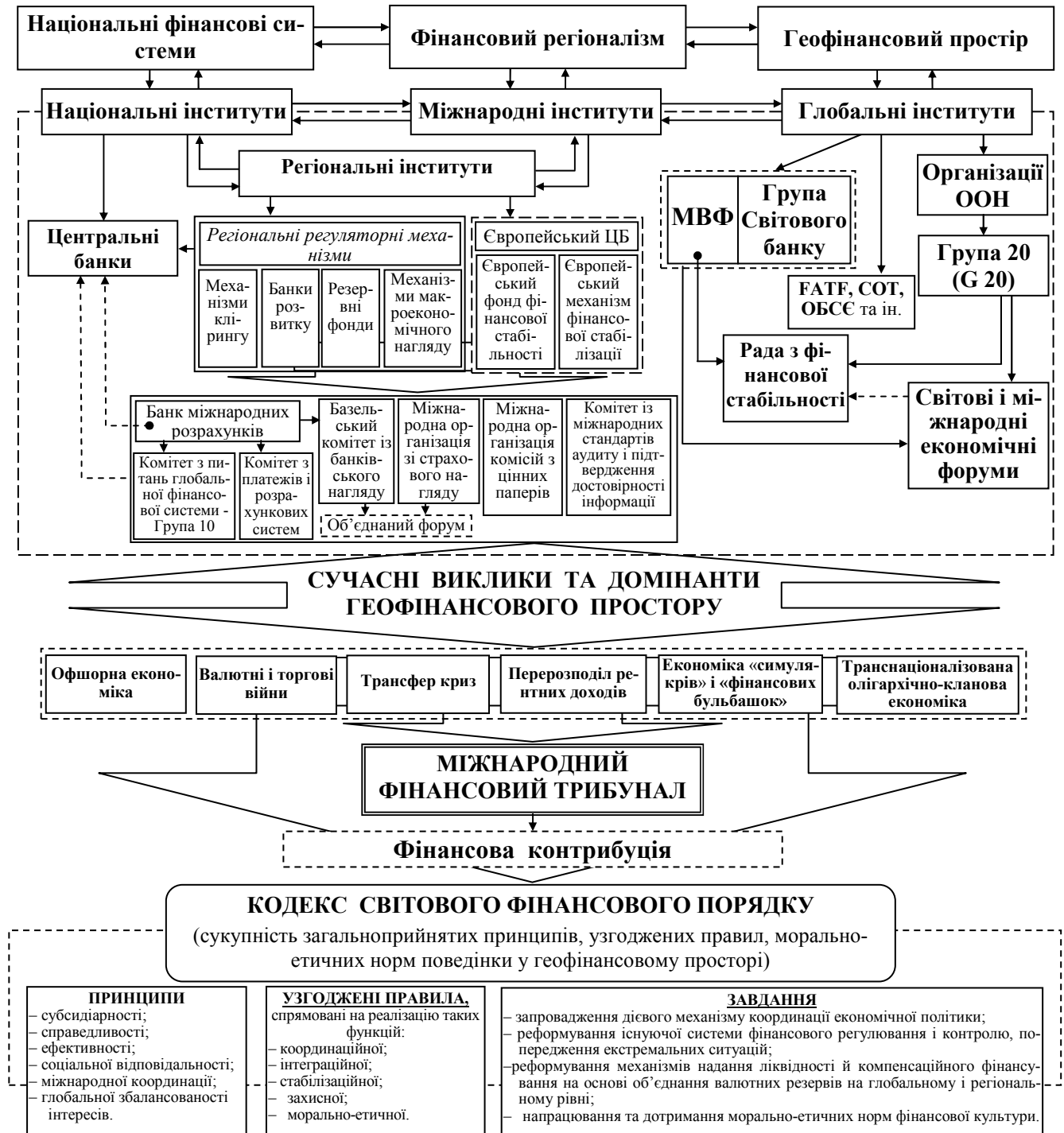

Рис. 4.3.4. Структурно-логічна модель регулювання геофінансового простору*

* Систематизовано і побудовано автором.

З огляду на зазначене, інституційна реструктуризація геофінансового простору залишається однією із найактуальніших проблем сучасного етапу глобального розви-

тку. У концептуальному аспекті – це нове відгалуження інституційної теорії, зумовлене об'єктивними глобалізаційними процесами у геофінансовому і водночас, досить складне і різнопланове явище, яке має різні прояви і наслідки. По-перше, вона передбачає структурно-інституційне реформування окремих складових геофінансового простору, яке мало бути (але не завжди було) ув'язане із становленням глобального інформаційно-мережевого суспільства і трансринковими трансформаціями. Передусім ідеться про те, що масштабні структурні наслідки фінансової глобалізації (рис. 4.3.5) змушують зосереджувати увагу на питаннях детермінованості рівня фінансової стабільності (чи схильності до ризиків глобальних фінансових дисбалансів) із характером інституційних перетворень як на державному, так і міжнародному рівні. Саме під кутом аналізу означених проблем необхідно розглядати інституційні засади реструктуризації геофінансового простору.

Рис. 4.3.5. Вплив структурних наслідків фінансової глобалізації на рівень глобальної фінансової стабільності [107, с. 10]

Негативні наслідки фінансової глобалізації, які провокують глобальну фінансову нестабільність, даються взнаки вже не одне десятиріччя. Але до початку XXI сто-

ліття утвердилося переконання у тому, що розвинуті фінансові системи досконалі і здатні нейтралізувати ризики та елімінувати їх між достатньо великою кількістю фінансових інститутів, з тим щоб попередити різке зниження рівня ліквідності.

Проте фінансові потрясіння 2007 року і неймовірно масштабні втрати світової економіки, які їх супроводжували, вперше рельєфно відобразили як вигоди, так і ризики, зумовлені фінансовою глобалізацією і переконливо довели гостру необхідність інституційних перетворень, які б забезпечували глобальну фінансову стабільність. Водночас наслідки цієї кризи свідчать про те, що у геофінансовому просторі, де існує ризик зростання темпів поширення кризових «імпульсів» з однієї його точки в іншу, нагляд і регулювання мають стати однією зі сфер глобальної відповідальності.

По-друге, інститути реструктуризації геофінансового простору потребує напрацювання сукупності регуляторних процедур і розбудови тих інститутів глобального фінансового простору, котрі були відсутні в умовах міжнародної фінансової системи. Йдеться передусім про зміни, які відбулися у геофінансовому просторі у XX столітті (особливо в його другій половині) та на початку XXI століття і, які мають супроводжуватися адекватним розвитком глобального фінансового регулювання. Адже відставання розвитку глобальних фінансових інститутів від темпів гетерогенізації геофінансового простору стало однією із причин загострення глобальних фінансових дисбалансів. Побудова «нового світового фінансового порядку» має базуватися на превалюванні права та принципах консенсусу у врегулюванні конфліктних питань. У цьому контексті озвучується ідея щодо формування «світового уряду» як альтернативи національним урядам, через реорганізацію міжнародних організацій, на зразок ООН, МВФ, СБ. Паралельно з цим зародилася ще одна ідея – формування глобального управління (Global Governance) – як багаторівневої і багатовимірної системи, що залучає у процес геостратегічного координування і кооперування наддержавні інститути, національні уряди, транснаціональні структури і громадянське суспільство для прийняття узгоджених управлінських рішень і досягнення спільних стратегічних цілей.

По-третє, інституційна реструктуризація геофінансового простору потребує формування нової фінансової архітектури. Ця проблема все активніше обговорюється на науковому та міждержавному рівнях з кінця 1990-х років. Адже упродовж останніх пів

століття уся політика регулювання, нагляду і антикризові стратегії формувалися без врахування принципів глобалізації, а з орієнтацією на незалежні національні економіки з окремими національними режимами та обмеженим рухом капіталів. Проте геофінансовий простір «вступив у еру взаємозалежних і мобільних ринків капіталу. За таких умов окремі економіки вже не можуть залишатися осторонь від масштабних і миттєвих, а інколи і дестабілізуючих глобальних фінансових потоків» (Г. Браун) [108, с. 5]. Відтак постала об'єктивна необхідність у формуванні нової фінансової архітектури, яка б регулювала процеси як на національному, так і на глобальному рівнях, а сукупність проблем, пов'язаних із наростаючою дисипативністю геофінансового простору та перманентною стабільною нерівновагою, спонукають до активного пошуку нових форм їх вирішення на міждержавному рівні (табл. 4.3.5).

По-четверте, сучасна світова економічна криза довела, що діюча інституційна модель глобального регулювання геофінансового простору (йдеться про МВФ, G-7, G-20) виявилася неефективною. «Провали ринку» підсилені «провалами глобалізації» стають аргументами на захист активізації втручання держави в економіку. Це стає переконливим аргументом на користь зростаючої ролі держави як регулятора національної і міжнародної економіки. У цьому контексті у геофінансовому просторі постало питання про трансформацію ролі держави.

Держава як суспільний інститут, переживає складний період економічної адаптації до асиметрій і дисбалансів глобального розвитку. В умовах нерівноважного глобального розвитку суттєво змінилась функціональна роль національних держав. Це знаходить свій прояв не лише в перегляді концептуальних основ теорії державного регулювання економіки, але й у трансформації напрямів, форм і методів такого регулювання (рис. 4.3.6).

І нарешті, по-п'яте, інституційна реструктуризація геофінансового простору потребує врахування принципово нової філософії глобального розвитку. Йдеться не лише про можливості, а й об'єктивно назрілу зумовленість зміни парадигми розвитку «геофінансового простору», висунення на передній план не стільки економічних, скільки суб'єктивних чинників розвитку – інтелектуального потенціалу особистості, соціально-економічних і духовно-світоглядних важелів суспільних трансформацій.

Таблиця 4.3.5

Вектори формування «нової міжнародної фінансової архітектури»*

Основні напрями і завдання	Робочі та офіційні іж на- рнти МВФ	Роль міжнародних орга- нізацій
<i>Із звітної доповіді Консультативної комісії, очолюваної А. Мелцером:</i>		
<p><i>Основні напрями:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Забезпечення прозорості інформації; 2. Вдосконалення стандартів; 3. Посилення контрольної ролі міжнародних фінансових організацій <p><i>Завдання:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Забезпечення своєчасності й достовірності фінансової інформації; 2. Зміцнення фінансових систем; 3. Забезпечення ефективного контролю за рухом капіталу; 4. Удосконалення підходів до вибору режимів валютних курсів; 5. Удосконалення механізму участі приватного сектору у запобіганні та врегулюванні криз. 	<p>1. «Індикатори фінансової стійкості: аналітичні аспекти і практичне застосування» (OP/02/212 «Financial Soundness Indicators: Analytical Aspects and Country Practices»)</p>	<p>У розробці та схваленні спільних рішень щодо реформування світової фінансової архітектури суттєво посилюється роль таких міжнародних організацій:</p>
	<p>2. «Збереження фінансової стабільності» (WP/04/187 <i>Defining Financial Stability</i>)</p>	<p>1. МВФ (IMF), Світового банку (WB), Ради з фінансової стабільності (); Міжнародної організації комісій з цінних паперів (IOSCO), Банку іж на- родних розрахунків (BIS); Організації економічного співробітництва і розвитку (OECD); Групи Асоціацій професійних учасників фінансових ринків (LIBA, SIFMA, ICMA, ISDA, FOA, ІІАС).</p>
<p><i>За результатами саміту лідерів країн «G-20» (Вашингтон, 2008)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Запровадження в економіці більшості країн елементів фінансового планування; 2. Посилення контролю за фінансовими потоками; 3. Реформування міжнародних фінансових організацій та чіткіше визначення межі «регуляторного поля»; 4. Запровадження націоналізації у фінансовій сфері. 	<p>3. «Приватні фінанси та державна політика» (WP/04/120 <i>Private Finance and Public Policy</i>)</p>	
<p><i>За результатами міжнародного економічного форуму (Санкт-Петербург, 2009)</i></p>	<p>4. «Майбутня структура для забезпечення фінансової стабільності» (WP/04/101 <i>Toward Framework for Safeguarding Financial Stability</i>)</p>	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Упровадження дієвого механізму координації економічної політики на міжнародному рівні; 2. Реформування існуючої системи фінансового регулювання і контролю для попередження екстремальних ситуацій; 3. Реформування існуючої світової резервної системи; 4. Реформування механізмів надання ліквідності й компенсаційного фінансування на основі об'єднання валютних резервів як на глобальному, так і регіональному рівнях. 		

* Систематизовано і побудовано автором за [223].

Рис 4.3.6. Діалектика економічних функцій держави і її регулюючої ролі в умовах глобальних трансформацій*

* Узагальнено і побудовано автором.

У такому сенсі інститути є «своєрідною соціальною пам'яттю поведінки суб'єктів і забезпечують спадковість розвитку суспільства». Саме існуванням сильних національних традицій і дуже потужного національного лоббі (а надто в країнах з висококослідованим суспільством, наприклад, у мусульманських країнах) пояснюються сучасні тенденції наростаючої дивергенції глобального розвитку і недостатній рівень інтеграції національних фінансових інститутів у геофінансовий простір. З цієї ж причини відкладається у часі (на невизначений строк) та потребує серйозних міжнародних зусиль і політичної волі реалізація ідеї створення глобального фінансового інституту комплексного регулювання і контролю усіх національних фінансових систем. Тому допоки доводиться поглиблювати координацію і кооперацію існуючих міжнародних фінансових інститутів (у тому числі на регіональному рівні) і забезпечувати у такий спосіб побудову збалансованої фінансової архітектури, яка враховуватиме інтереси усіх сторін – світової спільноти, регіональних інтеграційних об'єднань і національних урядів [42, с. 14].

Таким чином, інституційні зрушення та реструктуризацію геофінансового простору важливо розглядати на системній основі і в контексті «всепроникаючих» глобальних фінансових відносин, оскільки інституційна теорія розглядає фінанси та інститут фінансової системи як важливу інституційну складову економічної інфраструктури суспільства.

Висновки до розділу 4

У четвертому розділі аргументовано причини гетерогенізації світової економіки й окреслено стратегічні вектори фінансової реструктуризації та реформування світової валютної системи в умовах просторово-часових асиметрій глобального розвитку; розкрито інституційні засади реструктуризації геофінансового простору та способи його адаптації до умов нерівноважного глобального розвитку. За результатами проведеного дослідження приходимо до таких висновків і узагальнень:

По-перше, в умовах гетерогенізації глобально-центричної економіки зростає інтерес до загальнометодологічних підвалин побудови нової моделі розвитку геое-

кономічного простору з урахуванням тих властивостей і ознак, які характерні для синергетичних систем: 1) геокономічному простору притаманна *властивість фрактальності* (кожна його відокремлена частина, будучи самостійною складовою, водночас є невід'ємною детермінантою іншого простору і, разом з тим, вони є єдиним цілим); 2) геокономічний простір *вирізняється неоднорідністю (гетерогенністю)*, що зумовлена, з одного боку, нелінійністю та асиметричністю глобального розвитку, а з іншого – асинхронністю циклічної динаміки протікання процесів у часі, перебуванням окремих країн, їх інтеграційних об'єднань на різних стадіях життєвого циклу геопростору, асинхронністю їх розвитку у «соціальному часі», індивідуальним сприйняттям інституційного середовища їхнього функціонування та різним рівнем розвитку адаптаційного синдрому до глобальних викликів і загроз; 3) геокономічному простору притаманна *здатність до самоорганізації* (іншими словами, в умовах нерівноважного глобального розвитку він має властивість реструктуризуватися без будь-якого специфічного зовнішнього впливу, нейтралізуючи при цьому наслідки зовнішніх і внутрішніх негативних процесів, підвищуючи цим самим внутрішню стійкість і рівень організованості в умовах гетерогенізації глобально-центричної економічної системи).

По-друге, за результатами дослідження обґрунтовано сутність фінансової реструктуризації геокономічного простору; узагальнено стратегічні вектори й обґрунтовано системні детермінанти фінансової реструктуризації з урахуванням глобальних ризиків і фундаментальних трансформацій, що відбуваються у «функціональних зонах» геопростору; акцентовано увагу на стратегічних векторах перерозподілу геополітичного, геокономічного і геофінансового впливу між «старими» і «новими» гравітаційними центрами у категоріях абсорбції світових доходів і дифузії економічної могутності й багатства у просторовому і часовому вимірах.

По-третьє, в умовах формування поліцентричного геопростору постає питання забезпечення оптимальних пропорцій перерозподілу міжнародних фінансових потоків та ефективного розміщення тимчасово вільних фінансових ресурсів і капіталу на світових фінансових ринках. У цьому контексті відбувається структурно-інституційна реструктуризація геофінансового простору, розглядаються перспективи переорієнтації геостратегічних векторів розвитку на «нові гравітаційні центри» глобального й ре-

гіонального масштабу в розрізі таких ключових домінант: 1) просування національних валют «нових гравітаційних центрів» глобального масштабу на роль резервних чи створення в рамках між державних об'єднань наднаціональних колективних валют у якості міжнародних розрахунково-платіжних засобів, інвестиційних і резервних ресурсів, що дозволило б їм уникнути залежності у валютній сфері від «старих гравітаційних центрів» (передусім від США); 2) формування на базі «нових гравітаційних центрів» нових світових фінансових центрів регіонального і глобального значення, здатних концентрувати і перерозподіляти значні транскордонні потоки капіталу; 3) розширення масштабів експансії національних фінансових інститутів «нових гравітаційних центрів» (передусім суверенних інвестиційних фондів) на зовнішні ринки, де вони б забезпечували просування фінансово-економічних інтересів своїх країн; 4) зміцнення позицій «нових гравітаційних центрів» у провідних міжнародних фінансових організаціях і форумах, що беруть безпосередню участь у розробці базових принципів функціонування світових ринків капіталу; 5) посилення регіональних фінансових механізмів, покликаних формувати нову міжнародну фінансову архітектуру і сприяти світовій фінансовій стабільності.

Основні результати розділу опубліковано у наукових працях автора [138; 141; 145; 154; 155; 162; 163; 166; 170; 171; 172; 173; 176; 443; 445; 447].

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНА У ВИМІРАХ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИХ АСИМЕТРИЙ І ФІНАНСОВИХ ДИСБАЛАНСІВ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

5.1. Позичіонування України у диссиметричному геоекономічному просторі

У сучасних умовах глобальних міжсистемних трансформацій відбувається становлення «асиметричної глобалізаційної спільності» [65, с. 325] і окреслюється контур глобальної економічної системи, що поєднує національні економіки на основі нової формули – швидкості поширення гравітаційних впливів, збурень і хвиль у геоекономічному просторі. У рамках даної системи поступово складається особлива геостратегічна матриця асиметричності глобального розвитку, визначається формат поліцентричності геопростору, вектори руху до якого вирізняються системними протиріччями і дисбалансами. Поряд із посиленням конвергенції в економічному розвитку країн, наростає диссиметричність і гетерогенність глобального простору, виникають нові «гравітаційні поля» та центри «світового економічного суперництва», формуються нові центри накопичення глобального капіталу. Вплив відповідних трансформацій на майбутнє усіх країн і навіть континентів доведеться відчувати сповна вже в найближчому майбутньому. Останнім часом істотній модифікації піддається існуюча модель перерозподілу світових рентних доходів і економічної влади в геопросторі, а національні економіки усвідомлюють необхідність свідомого перспективного геостратегічного розвитку з урахуванням їх економічного потенціалу, ресурсного забезпечення, домінуючого типу економічної практики, її адаптації до національних цілей розвитку та мінливих умов глобального розвитку.

Окреслюючи статус і місце України у геопросторі в умовах становлення «асиметричної глобалізаційної спільності», звернімося до результатів кластерного аналізу і геостратегічної матриці диссиметричності геопростору (див. рис. 2.3.1). За результатами кластерного аналізу Україна входить до «клубу конвергенції б», що об'єднує окрім неї (з певними умовностями) ще 29 країн – так званих «локальних геостратегічних центрів», у т.ч.: 5 країн Східної Європи (Білорусь, Болгарія, Румунія, Сербія,

Україна); 5 країн Латинської Америки (Аргентина, Боліваріанська Республіка Венесуела, Еквадор, Колумбія, Перу); 9 країн Африки (Алжир, Ангола, Єгипет, Лівія, Марокко, Нігерія, Південно-Африканська Республіка, Судан, Туніс); 4 країни Південно-Східної Азії (В'єтнам, Індонезія, Таїланд, Філіппіни); 3 країни Південної Азії (Бангладеш, Шрі-Ланка, Пакистан); 3 країни Південно-Західної Азії (Ірак, Ісламська Республіка Іран, Сирійська Арабська республіка) і 1 країну Центральної Азії – Казахстан. Ці «локальні геостратегічні центри» є «великим резервним ресурсом якісно нового світового розвитку» [29, с. 4], які вже в недалекому майбутньому можуть відіграти помітну роль у процесах глобального розвитку. Проте на даному етапі вони формують кластер «нестабільних економічних систем», які де-факто перебувають у фазі «переходу до змін». Одинадцять з них є виключно країнами експортерами сировинних товарів чи палива (Лівія, Іран, Венесуела, Алжир, Перу, Казахстан, Ірак, Еквадор, Ангола, Нігерія, Судан). Їх забезпеченість природними ресурсами хоча й зумовлює притік інвестицій та надходжень до бюджету, проте стримує проведення тут структурних реформ і стає причиною «ресурсного прокляття». Натомість близьке розташування деяких з цих країн (наприклад, Румунії і Болгарії) до економічно розвинених країн позитивно впливає на здатність економічних агентів цих країн адаптуватися до нових умов господарювання. Як показує світова практика, найбільшого зростання добробуту серед цих країн досягають ті, в яких задекларовано політику, спрямовану на вступ у світові та регіональні політичні й економічні об'єднання (наприклад, Болгарія і Румунія – члени Європейського Союзу і міжнародної політично-військової організації НАТО; Аргентина, Індонезія, Південна Африка – члени G-20; Філіппіни, Індонезія, Таїланд, В'єтнам – члени геополітичної і економічної міжнародної організації АСЕАН). Тут з'являються імпульси до розвитку, зокрема – нові політичні ідеї, новітня ідеологія, активізується мобільність суспільства, зростає потенціал для модернізації економіки, розвитку науки та технологій. Проте, водночас продовжує існувати інертність, загострюються структурні та інституційні дисбаланси, політична нестабільність; а громадянське суспільство у цих «локальних геостратегічних центрах» залишається українським, демократичні інститути тут є переважно симулякрами, що маскують (у веберівській термінології) «безконтрольне панування чиновників».

Для діагностики внутрішніх проблем геостратегічного позиціонування України у глобальному просторі необхідно застосувати метод новітньої компаративістики, що базується на вивченні так званих «функціональних зон» національного економічного розвитку і рейтинговій системі їх оцінки за результатами світових рейтингових досліджень. З цією метою необхідно застосувати принцип групування факторів у розрізі таких «функціональних зон»: економічне і фінансове середовище, енергетичне і технологічне середовище, інституційне і політико-правове середовище, соціодемографічне і соціокультурне середовище. Метод компаративного аналізу і система ранжування у даному випадку застосовуються з метою оцінки геостратегічного позиціонування України у глобальному просторі. В аналізі було використано 10 індексів, на основі яких проаналізовано та здійснено оцінку позиціонування України у світових рейтингах і геоekonomічному просторі (табл. 5.1.1).

Таблиця 5.1.1

Позиціонування України у світових рейтингах*

№ п/п	Індекси/показники	Рейтинг України	Кількість країн у рейтингу	Джерело
1.	Індекс процвітання країн:	64	142	Legatum Institute
1.1.	Економічна могутність	72	X	
1.2.	Діловий клімат	61	X	
1.3.	Ефективність управління	121	X	
1.4.	Система освіти	31	X	
1.5.	Рівень охорони здоров'я	86	X	
1.6.	Безпека і верховенство закону	55	X	
1.7.	Особиста свобода людини	107	X	
1.8.	Соціальний капітал	36	X	
2.	Індекс людського розвитку	82 (2014)	187	United Nations
3.	Індекс прав власності	118 (2012)	130	Properti Right Alliance
4.	Індекс конкурентоспроможності	84	144	World Economic Forum
5.	Глобальний індекс інновацій	71	142	World Intellectual Property Organization
6.	Індекс ефективності енергетичної архітектури	72	105	World Economic Forum
7.	Індекс економічної свободи	155	186	Heritage Foundation Wall Street Journal,
8.	Індекс сприйняття корупції	144	177	Transparency International
9.	Індекс демократії	80 (2012)	167	Economist Intelligence Unit
10.	Індекс трансформації	76 (2012)	128	Bertelsmann Stiftung

* Складено автором.

Примітка. За станом на кінець 2013 року, якщо не вказано інше.

Передусім звертаємо увагу на індекс конкурентоспроможності, адже в умовах «стабільної нерівноваги» [363, с. 29] і «невизначеності глобальних перспектив ситуація вимагатиме від усіх країн послідовних структурних реформ, спрямованих на підвищення їхньої конкурентоспроможності задля стабілізації економічного розвитку і подальшого процвітання майбутніх поколінь» [279]. За рівнем конкурентоспроможності, який визначає здатність країни та її інститутів забезпечувати стабільні темпи економічного зростання у середньостроковій перспективі, Україна у 2013 році посіла 84 місце (проти 73-ого у 2012 році) серед 144 країн, які увійшли до рейтингу. За цим індексом країна перейшла із категорії «факторно-орієнтованої економіки» у категорію економіки «орієнтованої на ефективність». Основними конкурентними перевагами України є високоосвічене населення і значна ємність внутрішнього ринку (43-тє і 38-ме місце відповідно серед 144 країн світу); натомість найслабшими детермінантами залишаються якість інститутів і низька ефективність товарних ринків (137-ме і 124-те місце відповідно). Країні необхідно підвищити свої конкурентні позиції на світових ринках товарів і послуг, адже в Україні сформувалася торгово-збутова модель зовнішньоекономічної діяльності, що діє на основі застарілої схеми, яка не відповідає сучасним реаліям. У її рамках окреслилося декілька негативних аспектів. *По-перше*, високий рівень відкритості національної економіки, що досяг небезпечних розмірів, зробив неминучим втягування її у глобальну економічну стагнацію [258]. У результаті розвитку національної економіки України супроводжується серйозними зовнішніми асиметричними шоками й економічними флуктуаціями. Зокрема, погіршення світової економічної кон'юнктури у 2008 році призвело до втрати українськими експортерами частини зовнішніх ринків. Через високу залежність економічної динаміки від експорту, це безпосередньо відобразилось на темпах зростання промисловості. Окреслена проблема залишається актуальною дотепер. Залишаючись у рамках торгово-збутової доктрини зовнішньоекономічної діяльності, національна економіка України потрапила у «затяжну смугу економічного виснаження». За таких умов потрібна реструктуризація національної економіки, що потребує змін не

лише у товарній структурі експорту (у тому числі на користь продукції з вищим рівнем доданої вартості) та освоєння нових зовнішніх ринків, але й розвитку виробничо-інвестиційного співробітництва у контексті формування глобального інформаційно-мережевого суспільства, внесення серйозних коректив у систему координації і перерозподілу товарних і фінансових потоків. *По-друге*, рішуча лібералізація зовнішньоекономічної діяльності дозволила досягти динамічного зростання товарообігу, але при цьому не відбулося якісних змін у товарній структурі експорту-імпорту. Українська економіка інтегрувалася у світову торгівлю на позиціях явного аутсайдера – країна як і раніше залишається експортером переважно сировини і напівфабрикатів⁴, щоразу наздоганяючи конкурентів за синусоїдою світових цін на сировину. Фактично через сировинні потоки і «відмивання» капіталів, масову еміграцію висококваліфікованих фахівців Україна «експортує» своє національне багатство, сировину, інтелектуальні, трудові і фінансові ресурси, залишаючись при цьому поза глобальними ланцюгами доданої вартості і світовим відтворювальним процесом, у рамках якого ці ресурси використовуються. У результаті через надмірно високу енергоємність окремих експортоорієнтованих галузей (металургія, хімічна промисловість), не відбувається технологічного оновлення виробництва; Україна не бере участі у перерозподілі світового доходу, а лише сплачує ресурсну ренту на оплату імпортних енергоносіїв.

Висока енергоємність української економіки стала причиною низького рівня енергетичної безпеки держави. У рейтингу ефективності енергетичних систем (за даними Всесвітнього економічного форуму) Україна розташувалася між Ботсваною і Єгиптом, посівши 72 місце серед 105 країн світу. Зазначені асиметрії переконливо демонструють те, що в Україні вже давно назрілими є питання не лише переходу до нової «енергетичної архітектури», але й від індустріальної енерго- та ресурсно-витратної економіки до «нової економіки знань».

⁴ Близько 27 % експорту України припадає на чорні метали та вироби з них; 13,4 % – на продукти рослинного походження (у тому числі зернові культури); 11,1 % – мінеральні продукти (зокрема, шлаки, золу, паливо мінеральне і нафтопродукти тощо); 10,2 % – машини, обладнання та механізми і ще 8,7 % – на засоби наземного транспорту; 7,4 % – продукцію хімічної промисловості; 6,1 % – на жири та олії тваринного або рослинного походження.

Упродовж останніх років популярною, у контексті підвищення рівня конкурентоспроможності національного виробництва, стала ідея щодо переходу України на інноваційну модель розвитку. У наукових публікаціях та аналітичних оглядах йдеться про необхідність активізації науково-інноваційної діяльності, яка має стати одним із визначальних факторів структурної перебудови економіки, забезпечення її конкурентоспроможності та сталого економічного зростання. Натомість на практиці ця ідея залишається поки що «паперово-описовою» – інноваційні процеси в Україні не набули достатніх масштабів і не стали домінантою зростання ВВП. Підсумки інноваційної активності промислових підприємств є доволі песимістичними: в Україні лише незначна кількість підприємств належить до інноваційно-активних (зокрема, за даними української статистики [362] питома вага підприємств, що займалися інноваціями складала 16,2 % у 2011 році (для порівняння у 2005 році – 7,9 %); разом з тим, у 2011 році питома вага інноваційної продукції склала лише 3,8 % у загальному обсязі реалізованої промислової продукції (тоді як у 2005 році аналогічний показник становив 6,3%). Відтак, потенціал економічного зростання в Україні й надалі фокусується у площині збільшення обсягів виробництва переважно у традиційних галузях з низьким рівнем доданої вартості, що свідчить про свого роду «кризу перспективи». В Україні практично не використовується потенціал нетехнологічних (інституційних) інновацій, насамперед організаційних та маркетингових, які є важливими складовими розвитку інноваційних мережевих структур. Це свідчить про недостатню увагу промислових підприємств до впровадження сучасних методів корпоративного управління та вироблення комплексних стратегій управління бізнесом. Так, зокрема, експерти Світової організації інтелектуальної власності (World Intellectual Property Organization), визначаючи місце України у так званій групі «новаторів-учнів» (країна посіла у 2013 році 71 місце зі 142 країн за глобальним індексом інновацій), акцентували увагу на тому, що сильні сторони України пов'язані з розвитком знань, якістю людського капіталу і розвитком бізнесу; натомість не сприяють розвитку інновацій недосконалі інститути та нерозвинута інфраструктура, низькі показники

розвитку внутрішнього споживчого ринку і недостатня творча діяльність. Відтак, навіть маючи сильні сторони, Україна потрапляє у категорію тих країн, які не спроможні вирівняти диспропорції у перерозподілі світових рентних доходів і доданої вартості від інноваційної діяльності на свою користь.

Не менш важливим є індекс економічної свободи, оскільки проведені світові дослідження вказують на помітну кореляцію між економічною свободою і процвітанням країни [23]. Як правило країни з високим рівнем економічної свободи (80 і більше балів) мають вищий рівень добробуту громадян і їх особистої свободи. За індексом економічної свободи Україна у 2013 році зайняла 155 місце серед 186 країн, потрапивши у категорію країн «з обмеженою економічною свободою» і «репресивною економікою». Із десяти критеріїв, що визначають загальний індекс економічної свободи, Україна у 2013 році отримала високі бали лише з трьох: у сфері торгівлі, фіскальної та монетарної свободи. Основними детермінантами низького рейтингу України стали: значно нижчий від загальносвітового рівень інвестиційної і фінансової свободи, свободи прав власності, високий рівень корупції і неефективність державних витрат, які тісно корелюють між собою. Серед причин низького рівня інвестиційної свободи експерти Heritage Foundation називають складність і суперечливість українського законодавства, що регулює інвестиційну діяльність, недостатній рівень правового захисту інвесторів і обмеження свободи прав власності та неефективність процедури їх реєстрації, зарегламентованість підприємницької діяльності. Окрім цього низький рейтинг України за оцінкою фінансової свободи, свідчить про недостатній рівень національних заощаджень, недокапіталізацію банківської системи і, у підсумку, – про те, що слаборозвинутий фінансовий сектор фактично не виконує своїх прямих функцій – формування інвестиційних потоків і страхування їх від фінансових ризиків. У сукупності усі ці причини призводять до сповільнення інвестиційної активності в країні і загалом супроводжуються тривожним процесом відтоку інвестиційних ресурсів з інноваційно-орієнтованих галузей, що консервує традиційно сировинну модель виробництва та експорту.

За індексом сприйняття корупції Україна два роки поспіль посідає 144-те місце із 177 країн, а її сусідами у цьому списку стали Бангладеш, Камерун, Центральноафриканська республіка, Республіка Конго і Сирія. Високий рівень корупції (а надто у державному секторі) є однією із причин неефективності бюджетних і загалом державних витрат. Так, зокрема, показник державних витрат в Україні майже удвічі менший від середньосвітового показника (58,1). Передусім це свідчить про те, що бюджет, із загальноприйнятого у світовій практиці інструменту макроекономічної політики, в Україні вже давно перетворився на своєрідний «еталон», який часто-густо розглядають у ролі основного критерію чи індикатора «просунутості» ринкових трансформацій. Насправді ж бюджетна політика не стала інструментом реалізації національної стратегії у сфері структурних реформ; більшість рішень підпорядковується не стратегічним економічним міркуванням, а швидше є предметом зовнішнього і внутрішнього політичного «торгу».

У контексті сучасних глобальних трансформацій особливого значення набуває оцінка загального суспільного добробуту країн і його динаміки у глобальному масштабі. Йдеться про оцінку стану і перспектив розвитку країн за «індексом процвітання» (Prosperity Index), який щорічно (з 2006 року) публікує британський аналітичний центр The Legatum Institute (підрозділ міжнародної інвестиційної групи Legatum). Усього за два роки Україна понизила свій рейтинг за «індексом процвітання» на 11 позицій (так, якщо у 2009 році серед 142 країн світу вона займала 63 місце за рівнем процвітання, то в 2011 році – вже 74 місце). У 2012 році Україна покращила свій рейтинг на три позиції і зайнявши 71-ше місце у загальному рейтингу, випередила ПАР (74 місце), Марокко (73 місце), Перу (72 місце), проте поступилася Ботсвані (70 місце), Колумбії (69 місце) та Парагваю (68 місце). У 2013 році Україна посіла 64-те місце в рейтингу зі 142 країн. На думку експертів Legatum Institute в Україні хороший рівень освіти (31 позиція у загальному рейтингу), але надто низький рівень показників особистої (персональної) свободи (107 місце), державного управління (121 місце) та економічної могутності (72 місце).

Розглядаючи специфіку соціальної стратифікації суспільства у країнах «клубу конвергенції б» (рис. 5.1.1), потрібно зважати на те, що рівень економічної свободи людини тут визначається одночасно декількома детермінантами.

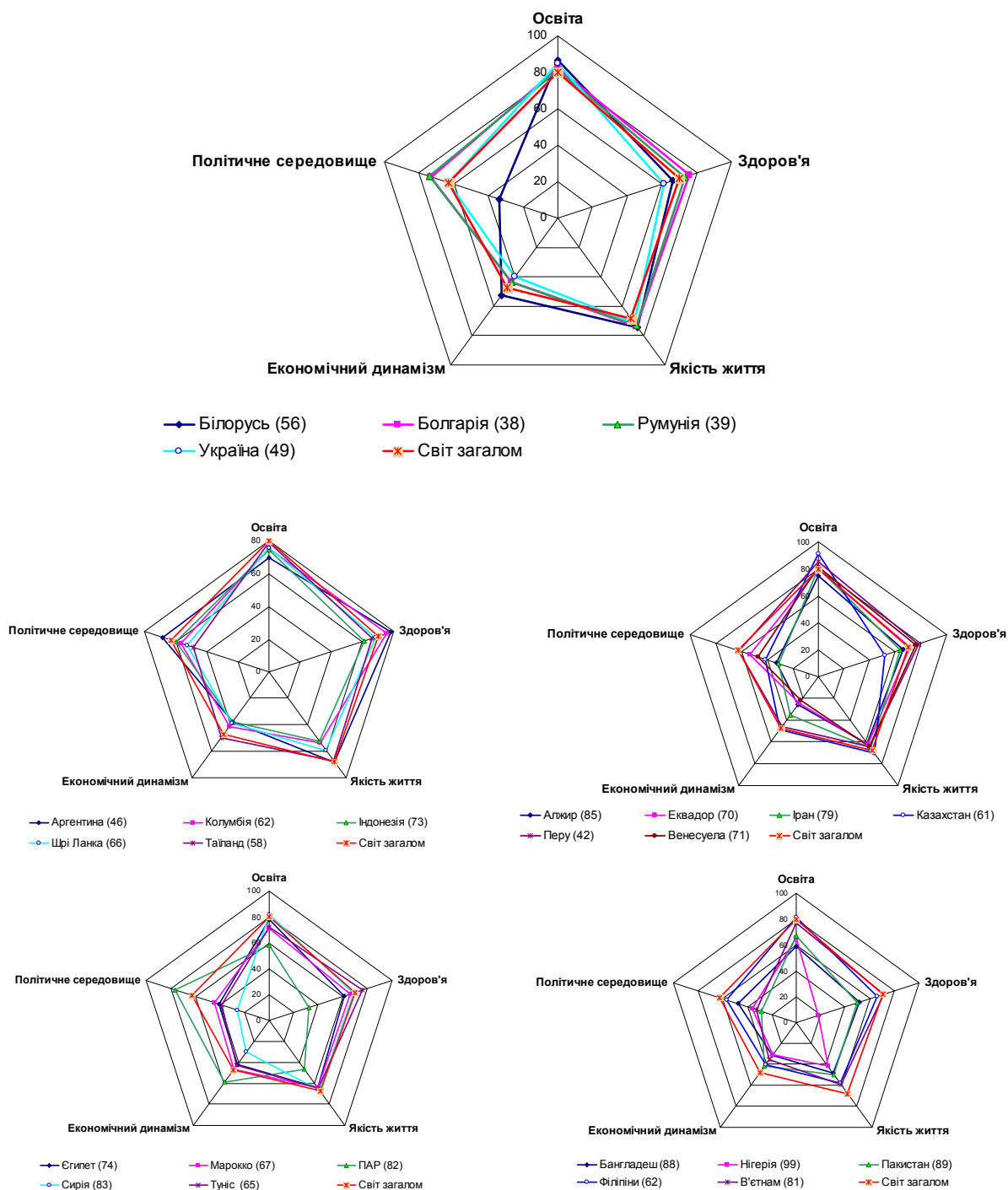

Рис. 5.1.1. Якісні характеристики економічної свободи людини у «клубі конвергенції б»*

* Побудовано автором за [495]:

По-перше, невизначеністю з параметрами соціальної політики і громадянського суспільства, низьким рівнем соціалізації економіки, інституційних перетворень і демократизації відносин власності, порушенням паритетності відносин між працею і капіталом, нерозвиненістю державних регуляторів. Але визначальним чинником при цьому є високий рівень азіотропності й водночас низький рівень розвитку гнучких механізмів соціальної мобільності, що забезпечує можливість переміщення індивіда із нижчої у більш високу групу соціальної стратифікації.

По-друге, дією «природних сил поглиблення стратифікації», що вписуються у концепт «структури стратифікаційних циклів». Йдеться не лише про теоретичну конструкцію «моделі стратифікаційних флуктуацій» (за П. Сорокіним «Соціальна мобільність» (1927), але й про реальну приналежність країн «клубу конвергенції 6» до різних стратифікаційних циклів⁵ (рис. 5.1.2)

Стадія 1 Депресія	Стадія 2 Пожвавлення	Стадія 3 Піднесення	Стадія 4 Криза
Верхня точка стратифікації			
Катастрофи, руйнація економічного життя, масове зубожіння			
	Послаблення стратифікаційної нерівності і вирівнювання стратифікаційних пропорцій	Посилення диференціації суспільства, наростання соціальних флуктуацій, які можуть призвести до «точки насичення» і кризової ситуації	Стратифікація сягає «точки насичення», далі якої суспільство не може просуватися без ризику «великої катастрофи»
Нижня межа – «плискувате» суспільство			

Рис. 5.1.2. Крива стратифікаційних циклів*

Примітка: * побудовано автором.

⁵ Цикл перший – тут під дією відповідних (природних) сил стратифікація зростає до «точки насичення», далі якої суспільство не може просуватися без ризику «великої катастрофи» (коли вона досягається, соціальний простір дезінтегрується, а його верхні страти руйнуються); *цикл другий* – при досягненні граничної межі (точки насиченості) в дію вступають сили вирівнювання – йдеться, по суті, про кризові соціальні ситуації (соціальні кризи, під якими розуміються економічні реформи, перерозподільчі закони, прогресивний податок на доходи багатих, відміна боргових зобов'язань, відповідні політичні перетворення, зміни у визначеннях соціального статусу людини, гуманітарні преференції, врешті-решт війни, революції тощо), розв'язання яких покликане обмежити верхні верстви населення і на цій основі «відсікти» граничні стратифікаційні флуктуації; *цикл третій* – після відповідного урівноваження стратифікаційних пропорцій під впливом тих самих (природних) сил диференціації досягається нова точка її насичення (нова кризова ситуація), що зумовлює необхідність нового конструктивного (інституційного) втручання у соціальні процеси, розпочинається новий цикл стратифікації, і т.д. Дет. див. [2, с. 110].

Зокрема, частина країн перебуває у стадії переходу від *четвертого до першого циклу* (Білорусь, Україна, Казахстан), де стратифікація зростає до «точки насичення», далі якої суспільство не може просуватися без ризику «великої катастрофи»; ще частина країн – у стадії *другого циклу* (Єгипет, Лівія, Туніс, Сирія), де досягнуто граничної межі (точки насиченості), а в дію вступають сили вирівнювання (в т. ч. громадянські заворушення, революції тощо), покликані обмежити верхні верстви населення і на цій основі «відсікти» граничні стратифікаційні флуктуації; і, на кінець, країни *третього циклу* (Болгарія, Румунія, Сербія, а також Південно-Африканська Республіка, Індонезія, Таїланд, Філіппіни), що допоки перебувають на етапі урівноваження стратифікаційних пропорцій, але водночас тут не виключено є ймовірність досягнення нової точки насичення (нової кризової ситуації), що зумовить необхідність нового конструктивного (інституційного) втручання у соціальні процеси.

По-третє, перспективи довгострокового соціально-економічного розвитку України підривають корупція і надмірне державне втручання (інколи навіть управління у «ручному режимі»). В Україні низьким залишається рівень верховенства закону, а судова система створює сприятливі умови для політичного втручання. Безумовно це погіршує діловий клімат в країні, не сприяє примноженню і реалізації наявного ресурсу соціального капіталу.

У підсумку усе вищезазначене свідчить про те, що в Україні ні економічною політикою, ні економічною практикою не враховується те, що складовою існування ефективного суспільства і «домінантою номер один» в умовах постіндустріального суспільства виступає сфера соціальних відносин. Сучасна економічна наука і практика мають з посиленою увагою поставитися до цих позицій, «адже йдеться про один із принципово значущих для сьогодення чинників суспільного (зокрема, економічного) розвитку... Саме в розвитку людини перетинаються всі кола поступу сучасної економічної системи» [65, с. 566]. Відповідно соціальний капітал у сукупності з людським капіталом формують людський потенціал суспільного і, зокрема, економічного розвитку. Однак в Україні ця позиція допоки не набула значення домінанти. Так, зокрема, основною соціальною проблемою Укра-

їни залишається вкрай низький рівень життя широких верств населення у поєднанні із надмірною, за європейськими стандартами, диференціацією їхніх доходів. Основна частина населення концентрується у групі з низькими доходами, а розрив між багатими та бідними постійно зростає. У вимірах поглиблення майнової диференціації населення Україна не наближається, а навпаки, весь час віддаляється від європейських цінностей. Так, зокрема, якщо в Чехії, Угорщині та Польщі доходи 10 % найбагатших сімей перевищують доходи бідних у 4,5 – 5,5 разу, то в Україні – більш як у 12 – 14 разів (і це без урахування того, що значна частина доходів багатих перебуває у тіні) [66, с. 113]. Про масштаби нерівномірності розподілу доходів свідчать вражаючі факти, оприлюднені журналом «Фокус» щодо рівня доходів українських мільярдерів, кількість яких усього за два роки в умовах кризи і «посткризового синдрому» збільшилася з 8-ми (у 2009 році) до 21-єї особи у 2011 році. Сукупний статок 200 найбагатших людей в Україні перевищив 93 млрд. дол. США, що дорівнювало майже трьом річним бюджетам України [92]. На цьому фоні особливо небезпечним є зростання рівня бідності (за результатами соціологічних опитувань лише 2 % дорослого населення України вважають себе багатими, майже 8 % – зараховують себе до середнього класу, а решта – самоідентифікуються як бідні) [186, с. 213]. Врахування означених критеріїв дає підстави для висновку, що в Україні, як і в більшості країн із «клубу конвергенції б» плоди реформ дістаються вузькому прошарку населення (про що свідчить індекс Джині, який у більшості країн (ПАР, Колумбія, Еквадор, Нігерія, Перу, Венесуела, Аргентина) є на порядок вищим від середньосвітового), який до того ж часто блокує подальші реформи (наприклад, підтримка малого бізнесу і розвиток конкуренції в Україні). Така майнова поляризація населення значною мірою зумовлює соціальну стратифікацію суспільства, що супроводжується високим рівнем азіотропності й водночас низьким рівнем розвитку гнучких механізмів соціальної мобільності, не лише горизонтальної, а й вертикальної міграції, яка унеможлиблює переміщення індивіда із нижчої у більш високу групу соціальної стратифікації. У результаті Україна наближається до так званої «точки насичення» (у термінах *П. Сорокіна*), далі якої суспільство не може розвиватися без ризику «великої катастрофи».

Бідність і убогість зумовлюють професійну деградацію та погіршення якості людського капіталу, стають однією із причин масштабного відтоку робочої сили за кордон (близько 5 млн. осіб, враховуючи сезонних мігрантів). Як зазначає Ю. Шайгородський, «експорт інтелектуального потенціалу апріорі екстенсивний і неефективний для країни-експортера... Якщо Україна не припинить безпорадної і недалекоглядної практики експорту фахівців замість експорту результатів їхньої праці, то вона закріпиться в реєстрах наукових і господарсько-економічних аутсайдерів» [348, с. 315], заплативши таку невиправдано високу ціну за економічні трансформації.

І на сам кінець, доводиться констатувати, що де-факто з початку 90-х років минулого століття Україна перебуває у стані затяжної трансформаційної кризи. Криза з таким тривалим часовим виміром – це більше, аніж трансформаційна криза. Очевидно, що Україна перебуває у стані перманентної кризи міжсистемних трансформацій – іншими словами, у стані структурної, інституційної і політичної кризи, коли процеси демократизації суспільства постійно згортаються. Про це, зокрема, свідчить зниження рейтингу України з 66 місця (2010 рік) до 76-ого (2012 рік) за «індексом трансформації Бертельсмана», який дає порівняльний аналіз політики розвитку за рівнем ефективності проведення демократичних і ринкових перетворень у розрізі 128 країн з перехідною економікою та економікою, що розвивається. Окрім цього, за індексом демократії, який розраховується аналітичним відділом британського журналу *The Economist* (*Economist Intelligence Unit*) з 2007 року, Україна у 2012 році серед 167 країн, що увійшли до рейтингу, зайняла 80 місце, потрапивши у категорію країн з «перехідним режимом». Експерти *Economist Intelligence Unit* констатували, що лише 25 країн світу із 167-ми можна віднести до таких, що мають «повну демократію», тоді як у 53-х існують «авторитарні режими». Згідно з даними цього дослідження, лише 11 % населення планети живе в країнах з повноцінною демократією. На думку експертів *Economist Intelligence Unit*, глобальна економічна криза, немов «бомба уповільненої дії», може поставити під загрозу демократію шляхом збільшення кількості заворушень. В Україні демократія (як і у багатьох країнах світу) перебуває під тиском. Чинна

модель демократії в Україні – це виключно інструмент реалізації владних повноважень. За таких умов очевидно, що країна рухається у напрямку до авторитарного режиму, оскільки всього лише за чотири роки країна понизила свій рейтинг демократії на 13 позицій (у 2007 році країна займала 67 місце і класифікувалася як «неповна/недосконала демократія»). Цей шлях (за *Е. Тоффлером*) «загрожує перетворити індивіда на нуль» [317, с. 451].

Таким чином, за результатами компаративного аналізу та рейтингової системи оцінки позиціонування України у світових рейтингах можна узагальнити «сильні» (*strengths*) і «слабкі» (*weaknesses*) сторони її позиціонування у глобальному просторі, а також визначити потенційні «можливості» (*opportunities*) позитивного й реальні «загрози» (*threats*) негативного впливу окремих зовнішніх (екзогенних) та внутрішніх (ендогенних) факторів і умов на стратегічний розвиток держави у розрізі восьми «функціональних зон» (табл. 5.1.2).

За результатами проведеного дослідження приходимо до таких висновків і узагальнень:

1. В Україні, як і в країнах «клубу конвергенції б» склався своєрідний варіант «дуалістичного суспільства» з притаманними йому різкою соціальною поляризацією, нерівномірністю розвитку, співіснуванням постіндустріального сектору з індустріальним і навіть традиційним та відповідними ціннісно-культурними трансформаціями, що протікають у складному сплетінні геополітичних і соціально-економічних протиріч, свого роду «ліній розлому» (*Р. Раджан*) [262]. Тому й особливість геостратегічного розвитку цих країн полягає не у переході до індустріальної чи постіндустріальної ринкової системи – це спрощене лінійне розуміння глобальних трансформацій – а, передусім, у більш чіткій орієнтації на загальноцивілізаційні параметри та критерії. Мова йде не про наслідувальний розвиток нестабільних економічних систем, не про механічну вестернізацію їхніх економічних і політичних структур, а про пошук власної ніші в загальному цивілізаційному процесі.

Таблиця 5.1.2

SWOT-аналіз геостратегічного позиціонування України у глобальному просторі*

«Функціональні зони» геостратегічного позиціонування	Strengths / сильні сторони	Weaknesses / слабкі сторони (-)	Opportunities / можливості (+)	Threats /загрози (-)
1	2	3	4	5
економічне середовище	<ul style="list-style-type: none"> – значна ємність ринку – свобода у сфері торгівлі 	<ul style="list-style-type: none"> – відсутність якісних змін у товарній структурі експорту-імпорту – висока енергоємність окремих експортно-орієнтованих галузей (металургія, хімічна промисловість) 	<ul style="list-style-type: none"> – перехід до економіки «орієнтованої на ефективність» та забезпечення її конкурентоспроможності – реструктуризація економіки, збільшення у товарній структурі експорту питомої частки продукції з високим рівнем доданої вартості – освоєння нових зовнішніх ринків, внесення коректив у систему координації і перерозподілу товарних і фінансових потоків – розвиток виробничо-інвестиційного співробітництва 	<ul style="list-style-type: none"> – високий рівень відкритості національної економіки – торгово-збутова модель зовнішньоекономічної діяльності – залежність економічної динаміки від світової економічної кон'юнктури і цінових шоків на світових ринках – потенціал економічного зростання фокусується у площині збільшення обсягів виробництва у традиційних галузях, що свідчить про «кризу перспективи»
фінансове середовище	<ul style="list-style-type: none"> – достатній рівень фіскальної свободи – достатній рівень монетарної свободи 	<ul style="list-style-type: none"> – нерозвинута інфраструктура – недостатній рівень національних заощаджень – недокапіталізація банківської системи та слаборозвинутий фінансовий сектор 		<ul style="list-style-type: none"> – відтік інвестиційних ресурсів з інноваційно-орієнтованих галузей – високий рівень зовнішньої заборгованості

Продовження табл. 5.1.2

1	2	3	4	5
енергетичне середовище		<ul style="list-style-type: none"> – енерго- та ресурсно-витратна економіка – низький рівень енергетичної безпеки держави 	– перехід до нової «енергетичної архітектури»	– енергетичні війни
технологічне середовище		– незначна кількість інноваційно-активних підприємств і зменшення питомої частки інноваційної продукції		
інституційне і політико-правове середовище		<ul style="list-style-type: none"> – геополітична і гео економічна невизначеність – недосконала система інститутів – низький рівень верховенства закону – обмеження свободи прав власності – невикористаний потенціал нетехнологічних (інституційних) інновацій – організаційних та маркетингових – не достатня увага до впровадження сучасних методів корпоративного управління та вироблення комплексних стратегій управління бізнесом – «демократія під тиском» і рух у напрямку до авторитарного режиму 		<ul style="list-style-type: none"> – обмежена економічна свобода і «репресивна економіка» – високий рівень корупції – неефективність державних витрат
соціодемографічне і соціокультурне середовище	<ul style="list-style-type: none"> – достатньо високий рівень освіти – високоосвічене населення – висока якість людського капіталу 	<ul style="list-style-type: none"> – низький рівень життя широких верств населення – низькі показники розвитку внутрішнього споживчого ринку – експорт інтелектуального потенціалу 		<ul style="list-style-type: none"> – низький рівень особистої (персональної) свободи – надмірна диференціація доходів і поглиблення майнової поляризації населення – соціальна стратифікація суспільства, що наближається до критичної «точки насичення» – професійна деградація та погіршення якості людського капіталу

2. Досвід розвитку України як і переважної більшості країн «клубу конвергенції б» показав, що економцентричність розвитку та ігнорування його соціального і гуманітарного аспектів відкидають ці країни у так звану «зону дикого капіталізму з його хижацьким первісним нагромадженням капіталу», замість того щоб забезпечити перехід до економіки сучасного цивілізованого ринку.

3. У площині глобальних міжсистемних трансформацій концентруються й актуальні проблеми геостратегічного позиціонування України у багатовимірному геопросторі, геополітичний статус і гео економічна позиція якої у сучасному поліцентричному світі залишаються, поки що, невизначеними. Загалом вимальовується стратегія, яка за своїми фундаментальними основами одночасно протиставляється двом векторам цивілізаційного розвитку – у ній проглядається одвічний антагонізм між ринково-демократичними і неринково-авторитарними векторами розвитку; а у світових рейтингах щодо політичних, інституційних, економічних і соціальних трансформацій Україна постає як недемократична і корумпована держава, з енергетично залежною і неконкурентоспроможною економікою, з неефективним управлінням, низьким рівнем економічної свободи і особистої свободи людини.

4. Домінанти низького рівня економічної свободи населення України лежать у площині детермінант «соціальної стратифікації» (за П. Сорокіним), яка зводиться не лише до економічного розшарування суспільства (йдеться про диференціацію доходів і рівня життя населення); важливими тут є й не економічні детермінанти, які стосуються політичного, соціального і правового статусу громадян, їх прав і привілеїв, відповідальності і зобов'язань, влади і впливу. При цьому спостерігається високий рівень азінотропності й водночас низький рівень розвитку гнучких механізмів соціальної мобільності, не лише горизонтальної, а й вертикальної міграції, що унеможлиблює переміщення індивіда із нижчої у більш високу групу соціальної стратифікації.

5. В умовах затяжної інституційної і політичної кризи перед Україною постала об'єктивна потреба щодо вибору свого геостратегічного майбутнього і фор-

мування новітньої парадигми розвитку, спрямованої на «розбудову власної державності й формування політичної нації; створення демократичної системи правління; перехід від індустріальної енерго- та ресурсовитратної економіки до сучасної ринкової економіки – «економіки знань»; формування нових суспільних цінностей» [57, с. 11]. Проте, якщо спрямовані у майбутнє сценарії будуть і надалі розбудовуватися на основі ідеологічної атрибутики, що відображає стратегічні цілі розвитку минулих епох, то вони стануть недієвими. Спроби їх використання для новітніх цілей розвитку – безнадійна трата часу.

5.2. Системні детермінанти структурного накопичення фінансових дисбалансів в Україні

На рубежі тисячоліть Україна, як і більшість країн, потрапила в епіцентр глобально-цивілізаційних трансформацій – спочатку, пов'язаних із переходом від централізованої командно-адміністративної економіки до ринкового господарства, від авторитаризму до розвитку плюралізму і демократії; згодом, не менший вплив справляли процеси державотворення і формування громадянського суспільства, політичних та економічних реформ. Досвід показав, що ці процеси є набагато складнішими і триватимуть значно довше, ніж прогнозувалося, а ейфорія політичного гатунку від одержання суверенітету достатньо швидко трансформувалася у низку перманентних проблем соціально-економічного розвитку.

Здобуття Україною ознак повноцінної держави і набуття нею статусу суб'єкта міжнародних відносин відбувалося і відбувається за складних і суперечливих внутрішніх умов і зовнішніх викликів. Доводиться усвідомлювати суперечливість основних здобутків та неоднозначність геостратегічних перспектив України у контексті сучасних масштабних глобальних трансформацій, контури яких лише окреслюються. Наростає атмосфера контрасту між зростаючим інтересом до держави ззовні та незмінною політико-економічною й інституційною кризою всередині країни.

За таких умов об'єктивно необхідним і актуальним стає розкриття основних протиріч і асиметрій української моделі геостратегічного розвитку, системних детермінант, що призводять до порушення внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги, загострення фінансових дисбалансів.

Важливою вихідною передумовою забезпечення внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги є ідентифікація системних детермінант (свого роду ризиків, загроз і викликів), що призводять до її порушення і загострення фінансових дисбалансів. Від того наскільки точно і повно визначений склад дестабілізуючих факторів, оцінений рівень інтенсивності їх прояву і можливих асиметричних ефектів, залежить здатність системи адаптуватися до них. З метою визначення системних детермінант накопичення фінансових дисбалансів важливо передусім розглянути їх важливі сутнісні характеристики (рис. 5.2.1).

Рис. 5.2.1. Сутнісні характеристики поняття «системні детермінанти» виникнення фінансових дисбалансів*

* Систематизовано і побудовано автором за

По-перше, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів є *об'єктивним явищем в умовах нерівноважного розвитку*. Їх об'єктивна природа

базується на дуалізмі функціональних форм еволюції суспільних систем і прояві об'єктивних економічних законів суспільного розвитку.

По-друге, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів є *формою прояву протиріч між національними економічними інтересами держави і геопростором її функціонування*. Економічна система держави є інтегрованим багаторівневим простором, у кожній із підсистем якого і, насамперед, інвестиційній, монетарній, фіскальній, валютній і т.д. зароджуються і розвиваються різного роду протиріччя між економічними (фінансовими) інтересами і середовищем їх реалізації. Саме ці протиріччя і набувають форми системних детермінант порушення як внутрішньої, так і зовнішньої макроекономічної рівноваги.

По-третє, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів є *формою прояву деструктивного впливу різного роду факторів і умов на макроекономічну динаміку*. Такі фактори і умови можуть проявлятися як у зовнішньому, так і внутрішньому середовищі функціонування економічної системи держави. При цьому варто зазначити, що кожен із цих факторів (умов) щодо можливостей реалізації економічних (фінансових) інтересів може мати як деструктивний, так і конструктивний вплив. Це дає підстави стверджувати, що джерелом порушення макроекономічної рівноваги є не деструктивні фактори (як на цьому часто наголошується в ортодоксальній економічній науці з питань економічної рівноваги), а деструктивний вплив конкретних факторів (умов) на можливість її збереження.

По-четверте, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів мають *імовірнісний характер реалізації в умовах невизначеності*. Властивість ймовірності реалізації є невід'ємним їх атрибутом, навіть якщо рівень цієї ймовірності не завжди може бути ідентифікований. Ця характеристика дозволяє детермінувати рівень інтенсивності деструктивного впливу окремих факторів (умов) на можливість досягнення макроекономічної стабільності. Незважаючи на об'єктивну природу цієї характеристики системних детермінант порушення макроекономічної рівноваги, оцінка рівня їх ймовірності реалізації має суб'єктивний характер, оскільки визначається певним ступенем повноти і достовірності інформаційної бази та залежить від методів, що при цьому використовуються.

По-п'яте, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів можуть *мати прямий і опосередкований вплив на макроекономічну динаміку*. Дана характеристика детермінує наслідки деструктивного впливу конкретних факторів і умов на макроекономічну динаміку у формі певних асиметричних ефектів. Цей ефект може мати прямий (втрату доходу чи капіталу), так і опосередкований (втрачену вигоду) характер.

По-шосте, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів *динамічно проявляються у процесі економічного розвитку держави*. Ця характеристика відображає динамізм усіх основних параметрів системних детермінант порушення макроекономічної рівноваги – їх видів, інтенсивності прояву і ймовірності реалізації, масштабів можливих втрат тощо. Ступінь цього динамізму визначається, з одного боку, рівнем економічного, фінансового та інституційного розвитку держави, а з іншого, – змінами факторів і умов зовнішнього і внутрішнього середовища.

Розглянуті сутнісні характеристики системних детермінант виникнення фінансових дисбалансів дозволяють сформулювати таку дефініцію: *системні детермінанти фінансових дисбалансів є об'єктивним явищем в умовах нерівноважного розвитку і формою прояву протиріч між національними економічними інтересами держави і геопростором її функціонування, що відображають імовірнісний характер прояву деструктивного впливу різного роду факторів і умов на макроекономічну динаміку в умовах невизначеності, і мають прямі й опосередковані асиметричні ефекти, які динамічно проявляються у процесі економічного розвитку держави*.

З позицій ортодоксальної ліберальної концепції внутрішньо властивою особливістю функціонування ринкової економіки є наявність у ній тенденції до встановлення макроекономічної стабільності і певного рівня внутрішньої та зовнішньої рівноваги (рис. 5.2.2). Ця закономірність знаходить свій прояв у відповідних макроекономічних параметрах, які теоретично мають корелювати між собою, відображаючи взаємодію та взаємозалежність розвитку реальних економічних і фінансових процесів.

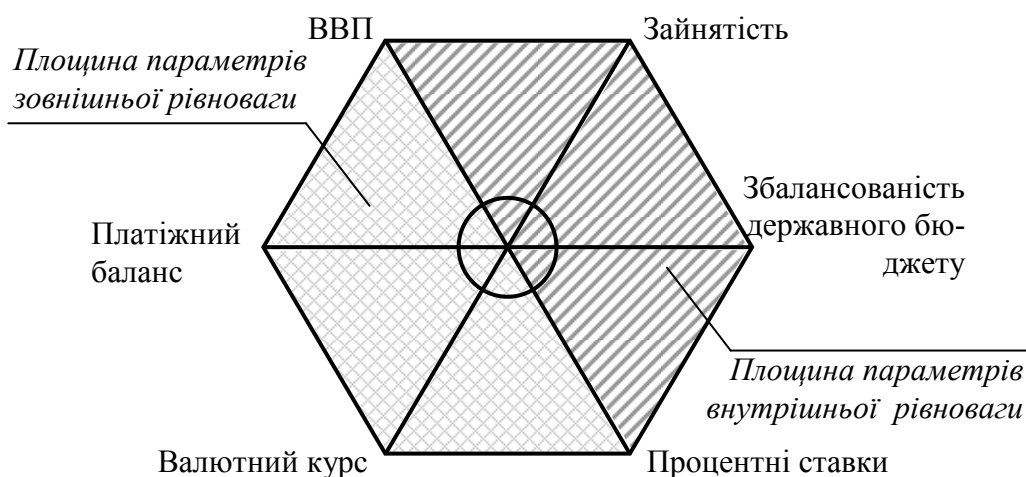

Рис. 5.2.2. Зв'язок між основними макроекономічними показниками внутрішньої і зовнішньої рівноваги [83, с. 174]

Зазначені параметри умовно можуть бути розділені на дві групи, які дають підстави для виділення двох складових макроекономічної стабільності і рівноваги [322, с. 83]:

1) до першої належать загальноєкономічні показники, головними з яких є: валовий внутрішній / національний продукт (ВВП/ВНП), валові інвестиції та валові заощадження, сальдо платіжного й торговельного балансів, показники зайнятості та рівня безробіття, які у своїй сукупності характеризують рівень макроекономічної стабільності;

2) до другої групи відносять монетарні і фіскальні показники, основними з яких є: величина грошової маси та її структура, інфляція і курс національної валюти, облікова ставка центрального банку і процентні ставки за кредитами комерційних банків, бюджетний дефіцит і величина державного внутрішнього і зовнішнього боргу, які характеризують рівень макрофінансової стабільності.

Загальна макроекономічна стабільність передбачає стабільність і стійкість обох вищезазначених складових, між якими існує тісний взаємозв'язок і взаємозалежність. За їх допомогою можна оцінити макроекономічну та макрофінансову ситуацію, проте кожен із них має дуалістичний (симетрично-асиметричний) характер впливу на макроекономічну динаміку. Саме цим можна пояснити, чому одні і ті самі досягнуті параметри по-різному (іноді навіть прямо протилежно) впливають на досягнення внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги. Про-

аналізувати параметри досягнутої в Україні макроекономічної стабільності можна на підставі зазначених показників, розглянувши їх динаміку у розрізі чотирьох основних етапів:

- 1) у період економічного спаду (1991-1996 рр.) (Додаток Т, табл. Т.1);
- 2) на етапі макроекономічної стабілізації (1997-2001 рр.) (Додаток Т, табл. Т.2);
- 3) у період відносної макроекономічної стабільності і економічного зростання (2002-2007 рр.) (Додаток Т, табл. Т.3);
- 4) у період глобальної економічної кризи і «посткризового синдрому» (2008-2012 рр.) (Додаток Т, табл. Т.4).

У 1991 році, на момент проголошення незалежності України, української економіки як цілісної і довершеної системи не існувало. Вона фактично була структурно деформованим «великим уламком» командно-адміністративної централізованої і милітаризованої економіки колишнього СРСР (вже тоді домінувало сировинне і напівсировинне виробництво, що вирізнялося високим рівнем енергоємності (у 10-15 разів вищим, ніж у розвинутих країнах Європи); 87 % промислової продукції вироблялося у галузях важкої промисловості групи «А», натомість на товари народного споживання припадало лише 13 %). Відтак основним викликом для української економіки стала об'єктивна необхідність перетворення цього «уламку» командно-адміністративної економіки на сучасну національну економіку ринкового типу. Характерною ознакою першого етапу ринкових трансформацій (1991-1996 рр.), що у часі співпав із періодом економічного спаду була відсутність чітко детермінованих зв'язків між основними макроекономічними показниками. Це стало свідченням посилення нерівноважного розвитку, який супроводжувався наростаючим хаосом і некерованою ситуацією в економіці і фінансах. Зокрема, середньорічні темпи падіння обсягів ВВП у цей період сягнули 13 %, унаслідок чого усього за шість років він скоротився більше, ніж удвічі. Скорочення обсягів ВВП супроводжувалося і значною мірою визначалося зменшенням інвестицій в основні фонди (щорічно в середньому на 21 %), яке до того ж провокувалося високим рівнем інфляції і підсилювалося нестабільністю курсу національної валюти, на яку, крім внутрішніх чинників, вагомий вплив мало

від'ємне сальдо торговельного балансу. У цей період особливо руйнівного характеру набувають інфляційні процеси, зумовлені дією системних факторів і, зокрема, лібералізацією цін і усуненням державного контролю над ними, які підсилювалися товарним дефіцитом, успадкованим від командно-адміністративної системи. Разом з тим між окремими показниками не проглядалася чітко виражена кореляційна залежність. Так, наприклад, зниження рівня інфляції і покращення стану торговельного балансу не відображалося адекватно на динаміці курсу національної валюти (якщо у 1995 р. ціни споживчого ринку зросли у 2,8 разу, то курс українського карбованця знизився у 4,6 разу). А низький рівень безробіття взагалі випадав із загального контексту динаміки основних макроекономічних показників в Україні в період економічного спаду (Додаток Т, табл. Т.1), що очевидно можна пояснити специфікою прихованого безробіття [322, с. 93-95].

На другому етапі (1997-2001 рр.) (Додаток Т, табл. Т.2), завдяки політиці макроекономічної стабілізації та активізації впливу держави на економічні процеси Україні вдалося досягти макроекономічної і макрофінансової стабільності. При цьому номінально стабілізація була досягнута практично з усіх параметрів, які в цілому виявилися досить детермінованими і корелювали між собою. Це дало змогу Україні з 2000 року вийти на траєкторію економічного зростання, яке відбувалося в умовах активізації інвестиційного процесу, зниження рівнів інфляції та безробіття, позитивного сальдо поточного рахунку платіжного балансу і, відповідно, зміцнення української грошової одиниці – гривні. Проте реально в економічній і фінансовій системі держави мали місце певні проблеми, які довели, що профіцит бюджету у 2000 році був значною мірою штучним і виявився результатом політичного торгу на передодні реструктуризації державного боргу у 2001 році, в якому замість запланованого профіциту було отримано дефіцит.

На третьому етапі у період відносної макроекономічної стабільності (2002-2007 рр.) (Додаток Т, табл. Т.3) окреслилися стійкі тенденції щодо реального зростання ВВП (в середньому на 7,5 % в рік) і скорочення офіційного рівня безробіття (до 2,3 % станом на кінець 2007 року). Окрім цього стабілізація була досягнута і з усіх інших параметрів, які виявилися в цілому досить детермінованими – між ними проглядалася певна кореляційна залежність.

Разом з тим в економічній і фінансовій системі України, як і у зовнішньому середовищі її функціонування накопичилися системні детермінанти деструктивного впливу на параметри внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги. Передусім йдеться про зростаючу внутрішню структурну деформацію української економіки та накопичені дисбаланси у зовнішній торгівлі. Дотепер 95 % промислової продукції виробляється в Україні на підприємствах третього і четвертого технологічного укладу; натомість на продукцію п'ятого і шостого технологічних укладів (електронна промисловість, програмне та інформаційне забезпечення, інформаційні послуги, нано-технології тощо) припадає лише 5 %. У результаті сформувалася неконкурентна, орієнтована на сировинний експорт (передусім у сфері чорних і кольорових металів, вугілля і зернових культур) економіка, яка за роки незалежності й ринкових трансформацій так і не зуміла змінити свого статусу «сировинного придатку» на світових ринках. В її експорті й надалі превалюють сировина і товари з низьким рівнем доданої вартості (33 % – чорні метали та вироби з них; 15 % – мінеральні продукти; 13 % – продукти рослинного походження; 9 % – продукція хімічної промисловості); натомість основна частина українського імпорту припадає на енергоресурси і товари кінцевого споживання (продукти харчування, медикаменти (82 % медичних препаратів, що реалізуються на фармацевтичному ринку – імпорт), автомобілі, електроніка, побутова техніка і продукція легкої промисловості тощо). Окрім цього спостерігається так званий географічний дисбаланс основних векторів зовнішньої торгівлі – 36,4 % усіх експортних потоків спрямовані на країни СНД, з них 26,1 % – передусім на Росію, решта – на інші країни пострадянського простору; натомість на країни ЄС – 27 припадає 25,1 % від загального обсягу експорту.

У період відносної макроекономічної стабільності й економічного зростання перевищення валових інвестицій над валовими заощадженнями на фоні проциклічної фіскальної та експансійної монетарної політики стало однією із системних детермінант деформації суспільних цінностей і формування споживацьких настроїв у суспільстві. Водночас дався взнаки надмірний економізм ринкових трансформацій та ігнорування соціального і гуманітарного аспектів розвитку, що відкинули країну назад, «у зону дикого капіталізму з його хижацьким первісним нагромадженням капіталу, замість того щоб забезпечити перехід від системи держа-

вно-адміністративної економіки до економіки сучасного цивілізованого ринку» [29, с. 4].

Неефективність системи управління державними фінансами, хронічне не виконання і незбалансованість державного бюджету за доходами і видатками на фоні відсутності послідовних кроків щодо створення ефективною і раціональною системи фінансування (покриття) бюджетного дефіциту призвели до суттєвого загострення проблем із державною заборгованістю. Основні тенденції боргової політики України дозволяють констатувати, що формування і нагромадження державного боргу загалом зводиться до «тимчасової тактики латання фіскальних дір бюджетної системи держави». У результаті державні запозичення виступають інструментом фіскально-монетарних, а не макроекономічних цілей фінансової політики.

У підсумку Україна втягнулася у затяжну внутрішню трансформаційну кризу одночасно політичної, економічної і соціальної систем, що набула хронічного характеру, а її негативні асиметричні соціально-економічні наслідки та ефекти стали незворотними. Глобальна економічна криза, яка розпочалася у 2008 році, засвідчила лише той факт, що економічна система України на четвертому етапі виявилася неконкурентоспроможною в «абсолютно несприятливому глобальному середовищі». Країна увійшла у глобальну кризу невідготівленою. На відміну від країн Центральної і Східної Європи, яким вдалося подолати значні економічні і соціальні труднощі трансформаційного періоду і в цілому здійснити ринкові і демократичні перетворення⁶, Україна пройшла лише початковий етап державотворення, а процеси модернізації і демократизації у ній законсервувалися «у формі складної суміші влади олігархату та державної бюрократії і декоративної системи контрольовано-керованої демократії». Не дивно, що це посилює «трансформаційну кризу України», яка набула загального надсистемного (міжсистемного) характеру, продовжується і поглиблюється в умовах сучасної глобальної кризи; вона набуває хронічного характеру і має незворотні негативні асиметричні соціально-економічні наслідки [29, с. 4-5]. Так, зокрема, середньозважені річні показники

⁶ Тут, безумовно, не останню роль відіграли історичні традиції, національний менталітет, пасіонарність національної еліти, більш розвинутий національний дух і громадянський настрій суспільства, а також імпульсивний відрив від «доктринерських поглядів та ідеологій минулого» і національний консенсус щодо орієнтації на європейські стандарти суспільного життя.

падіння ВВП України складають 1,3 %, падіння промислового виробництва – 5,4 % (в середньому на 4-6 % за останні три роки), обсяг золотовалютних резервів зменшився з 34,1 млрд. дол. США на початку 2012 року до 21,6 млрд. дол. США у 2013 році, а рівень безробіття зріс з 8 до 8,6 % лише за 2011-2013 рр., тоді як ще у 2008 році цей показник не перевищував 6,5 %. На цьому фоні сукупний зовнішній державний борг України зріс з 11,8 млрд. дол. США у січні 2008 року до 27,1 млрд. дол. США в липні 2013 року, а зовнішня заборгованість НБУ за вказаний період зросла з 462 млн. до 3,2 млрд. дол. США і це при тому, що сукупний зовнішній борг України за період з січня 2007 року до липня 2013 року зріс майже у 2,5 разу – з 54,5 млрд. до 134,3 млрд. дол. США. У результаті обсяг зовнішнього державного боргу на 25 % перевищив розмір золотовалютних резервів, а сукупний зовнішній борг України практично у 6 разів перевищує обсяг валютних резервів. Відтак, згідно даних міжнародної інвестиційної позиції, Україна отримала статус чистого боржника світової боргової економіки: при сукупних зовнішніх активах у розмірі 140,5 млрд. дол. США сумарні фінансові зобов'язання перед нерезидентами перевищили 205,3 млрд. дол. США (табл. 5.2.1).

Таблиця 5.2.1

Система індикаторів для визначення дисбалансів в економіці

Індикатор	Одиниці виміру	Граничне значення	Значення в Україні
1	2	3	4
Середнє плинне (за 3 останні роки) значення балансу поточного рахунку	% від ВВП	від +6% від ВВП до -4% від ВВП	-7,9% (2011-2013 рр.)
Чиста міжнародна інвестиційна позиція	% від ВВП	-35% від ВВП	-42,2% (2013 р.)
Зміна у частці експортного ринку (за останні 5 років)	% від вартості	-6%	-5,9% (на 01.01.2013 р. до базового 2008 р.)
Зміна номінальної вартості одиниці робочої сили (за 3 останні роки)	%	+9% для євросони, +12% для країн ЄС поза євросоною	+13,4%
Зміна РЕОК, розрахованого на базі ІСЦ відносно 35 інших індустріальних країн (за 3 останні роки)	%	+/-5% для євросони, +/-11% для країн ЄС поза євросоною	-2,9% (2011-2013 рр.) -17,4 (на 01.03.2014 р. до січня 2011 р.)
Валовий борг приватного сектору	% від ВВП	160% ВВП	119,6%
Кредити приватному сектору	% від ВВП	15% ВВП	7,05%
Річна зміна цін на житло у рамках споживчого дефлятора Євростату	%	+6%	-25,9% (01.01.2014 р. за рейтингом Global House Price Index)
Валовий борг державного сектору	% від ВВП	60%	40,1% (01.01.2014 р.)
Середній плинний рівень безробіття (за 3 останні роки)	%	10%	7,5%

Продовження табл. 5.2.1

1	2	3	4
Для довідки: динаміка офіційних міжнародних резервів (за 3 останні роки)	%	-	-45,8% (2011-2013 рр.) -26,0% (за I кв. 2014р.)
критерії адекватності резервів:			на 01.01.2014 р.
покриття імпорту	у місяцях імпорту	3 місяці імпорту	2,4
критерій Гвідотті-Грінспена	у % до короткострокового зовнішнього боргу	100 %	29,6%
критерій Війнхолдса-Каптейна (у % до короткострокового зовнішнього боргу + 10/20% МЗ)	%	100 %	25%/22%
агрегований критерій МВФ	%	100-150%	49,2/77,5%

Примітка: – метадані, що визначають нові правила бюджетної і економічної дисципліни країн-членів ЄС згідно оновленого Пакту стабільності та зростання від 13 грудня 2011 року.

Таким чином, розглянувши динаміку основних параметрів досягнутої в Україні макроекономічної стабільності у розрізі чотирьох основних етапів, приходимо до висновку, що економічна система України пройшла чотири зони розвитку дисипативних систем та їх структур (рис. 5.2.3):

1) *найближчу зону прогресивного розвитку у період економічного спаду (1991-1996 рр.)*, коли на старті транзитивних трансформацій державний суверенітет України дав можливість сформувавши стратегічний курс розвитку суспільства і економіки, адекватний мейнстріму глобально-цивілізаційних процесів [29, с. 5];

2) *актуальну зону прогресивного розвитку на етапі макроекономічної стабілізації (1997-2001 рр.)*, коли стратегія розбудови власної суверенної держави та ринкової економіки спонукали до органічної і незворотної інтеграції України в систему глобальних перетворень [29, с. 5];

3) *найближчу зону регресивного розвитку у період відносної макроекономічної стабільності та економічного зростання (2002-2007 рр.)*, коли не вдалося уникнути реверсного етапу «дикого капіталізму» з його злякисним первісним нагромадженням капіталу та надексплуатацією людських і природних ресурсів та не відбулось формування нової демократичної еліти [29, с. 5];

4) *актуальну зону регресивного розвитку у період глобальної економічної кризи і «посткризового синдрому» (2008-2012 рр.)*, коли системна криза сягнула «точки насичення», далі якої суспільство не може просуватися без ризику «великої катастрофи».

Стадія 1 <i>період економічного спаду (1991-1996)</i>	Стадія 2 <i>період макроекономічної стабілізації (1997-2001)</i>	Стадія 3 <i>період макроекономічної стабільності і економічного зростання (2002-2007)</i>	Стадія 4 <i>період глобальної економічної кризи і «посткризового синдрому» (2008-2012)</i>
Відсутність чітко детермінованих зв'язків між основними макроекономічними показниками, посилення нерівноважного розвитку, що супроводжувався наростаючим хаосом і некерованою ситуацією в економіці і фінансах	Завдяки політиці макроекономічної стабілізації та активізації впливу держави на економічні процеси вдалося досягти макроекономічної і макрофінансової стабільності	В економічній і фінансовій системі України, як і у зовнішньому середовищі її функціонування почали накопичуватися та консервуватися системні детермінанти деструктивного впливу на параметри внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги, які можуть призвести до «точки насичення» і кризової ситуації	Системна криза сягає «точки насичення», далі якої суспільство не може просуватися без ризику «великої катастрофи»
<i>Етап самоорганізації</i>		<i>Етап системної кризи</i>	
Формування стратегічного курсу розвитку суспільства і економіки, адекватного мейнстріму глобально-цивілізаційних процесів	Формування стратегії розбудови суверенної держави та ринкової економіки, органічної інтеграції України у систему глобальних перетворень	Реверсний етап «дикого капіталізму» з його злякисним первісним нагромадженням капіталу та надексплуатацією людських і природних ресурсів	Система набуває ознак дисипативності, а її старі структури руйнуються, щоб змінитися на нові
<i>найближча зона прогресивного розвитку</i>	<i>актуальна зона прогресивного розвитку</i>	<i>найближча зона регресивного розвитку</i>	<i>актуальна зона регресивного розвитку</i>

Рис. 5.2.3. Крива зон розвитку дисипативних систем та їх структур*

* Побудовано автором.

Відповідно економічна система України як дисипативна система пройшла у своєму розвитку і етап самоорганізації (коли виникла вперше сама та її дисипативні структури, коли інкорпорувалися у неї нові елементи), і етап системної кризи (коли вона сама почала набувати ознак дисипативності, а її старі структури почали руйнуватися, щоб змінитися на нові). При цьому на кожному з етапів системні детермінанти порушення макроекономічної рівноваги характеризуються багаторівневістю джерел виникнення, характером походження і прояву (рис. 5.2.4).

Рис. 5.2.4. Системні детермінанти структурного накопичення фінансових дисбалансів в економіці України*

* Систематизовано і побудовано автором.

За характером походження системні детермінанти порушення макроекономічної рівноваги в Україні можна поділити на:

1. *Системні детермінанти, що генеруються дією об'єктивних факторів і умов.* При цьому вирішальний вплив на макроекономічну динаміку в умовах нерівноважного розвитку України справляють так звані внутрішні «стартові умови»:

1) в Україні, як і практично в усіх країнах, що входять до категорії нестабільних економічних систем відбулася докорінна зміна суспільного ладу у результаті критичного накопичення властивих старій системі суперечностей або безпосередньо під впливом інших країн, потужніших у політичній та економічній сферах. Відтак, стан нестабільності й макроекономічна динаміка спричиняються тут суперечністю між елементами нової системи і неминучими залишками старої, що до того ж підсилюється дією екзогенних чинників;

2) значні структурні диспропорції сучасної олігархічної економіки України стають причинами втягування її у перманентні структурні кризи, які підсилюються незавершеністю внутрішніх інституційних і політичних реформ та глобальною нестабільністю в умовах міжсистемних трансформацій.

2. *Системні детермінанти, що генеруються дією суб'єктивних факторів і умов.* При аналізі системних детермінант порушення макроекономічної внутрішньої і зовнішньої рівноваги важливо враховувати не лише об'єктивні «вихідні умови», але й суб'єктивні фактори, серед яких: 1) наявність / відсутність загальнонаціональної стратегії (якщо при проведенні реформ еліта країни чітко уявляє кінцеві цілі реформ і методи їх проведення і якщо ці цілі і методи поділяються більшістю в суспільстві, то в такому випадку можливий радикальний варіант реформ, як наприклад, повернення Румунії, Болгарії, Сербії у «лоно західної цивілізації»; чи форсування «економікоцентричної стратегії нарощування експортного потенціалу» у країнах Південно-Східної Азії (Індонезія, Таїланд, Філіппіни); якщо більшість еліти і суспільства усвідомлюють необхідність реформ і уявляють стратегічні цілі, але при цьому відсутня одностайність у методах проведення реформ, у такому випадку можлива орієнтація на еволюційний варіант розвитку (В'єтнам, Бангладеш, Шрі-Ланка, а також країни Латинської Америки) чи найменш радикальний варіант ре-

форм (Білорусь, Казахстан); і, на кінець, первинний радикалізм при відсутності національної стратегії може обернутися досить суперечливими результатами, як наприклад, в Україні); 2) *якість політичної еліти* (якщо якість політичної еліти є недостатньо високою за рівнем професіоналізму, а надто за рівнем моральної відповідальності перед суспільством, то проведення реформ супроводжується перманентними помилками й вибірковим характером в «інтересах окремих верств населення»); 3) *дотримання інтересів усіх верств суспільства* (іншими словами, йдеться про «справедливість» реформ, що характеризується динамікою доходів більшості членів суспільства (особливо у порівнянні з рівнем доходів найбагатших верств населення), поширенням конкуренції і малого бізнесу (а не тільки великого), зростанням багатства керівництва країни і близького до нього оточення («сім'ї») на фоні усього суспільства. Подібну політику державного апарату, що переслідує переважно інтереси вузького кола, Світовий банк називає терміном «захоплення / загарбання держави»).

За джерелами виникнення системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів в Україні можна поділити на:

1) *системні детермінанти екзогенного походження*, що генеруються факторами і умовами глобального простору;

2) *системні детермінанти ендогенного походження*, що генеруються внутрішніми факторами і умовами.

З огляду на стартові умови та суб'єктивні фактори, Україна виявилася дуже схильною до ризиків глобальних дисбалансів. Зокрема, глобальна криза засвідчила високий рівень вразливості економіки України до накопичених глобальних дисбалансів (фіскальних, валютних, боргових, торговельних) та її залежність від зовнішньоекономічної кон'юнктури, попри те що економіка країни не була вражена тими проблемами, які спровокували глобальну фінансову кризу. Системні детермінанти екзогенного походження, що генерувалися факторами і умовами протікання глобальної кризи, поширювалися і продовжують поширюватися на економіку України через торговельні та фінансові канали. По-перше, не лише в умовах глобальної кризи, але й у тому числі в період посткризового синдрому суттєво скоротилися масштаби світової торгівлі, причому не тільки у вартісному вимірі (у

зв'язку з падінням цін), а й в обсягах – через скорочення реального ВВП й попиту більшості країн, передусім – розвинутих. Відтак скоротився обсяг експорту й імпорту як у світі в цілому, так і в окремих країнах. Зокрема, лише за січень – квітень 2009 року обсяг зовнішньої торгівлі України з Росією скоротився до 45,0 % порівняно з відповідним періодом минулого року [17, с. 3]. При цьому відбулися не лише асиметричні структурні зрушення у зовнішній торгівлі України – зокрема, зросла роль експорту в Росію та імпорту з неї, але й посилилася геополітична залежність України від Росії. Серед причин таких структурно-векторних асиметрій стали: залежність України від імпорту енергоносіїв та помітно низька конкурентоспроможність української продукції на ринках третіх країн в умовах кризи. По-друге, ще одним каналом поширення руйнівного впливу глобальних дисбалансів на макроекономічну динаміку в Україні стало зниження інвестиційної активності іноземних інвесторів на фоні тотального скорочення масштабів зовнішнього фінансування. У той самий час, через швидко зростаючий зовнішній борг, передусім банківського сектору (особливо у докризовий період), Україна стала залежною від рефінансування – доступності зовнішніх джерел кредитування та перекредитування.

Таким чином, системні детермінанти виникнення фінансових дисбалансів в Україні фокусуються як у площині високої відкритості і залежності української економіки від кон'юнктурної динаміки на глобальних ринках, так і значною мірою визначаються системними детермінантами ендогенного походження, що генеруються структурними диспропорціями та їх асиметричними ефектами, характерними для «малих відкритих економік» – нестабільністю курсу національної валюти і скоренням золотовалютних резервів, високим рівнем інфляції, зниженням інвестиційної активності на фоні зростаючої державної заборгованості й обмеження у зовнішньому фінансуванні.

Відповідно за *характером прояву* (масштабністю і часовим виміром) можна виділити:

- 1) системні детермінанти фундаментального (структурного) характеру, зумовлені асиметричністю глобального розвитку, структурними кризами, дисбалан-

сами і перекосами як у світовій, так і національній економіці, що супроводжуються одночасно загостренням глобальних міжсистемних трансформацій та ускладненням внутрішніх системних перетворень;

2) системні детермінанти кон'юнктурного характеру, пов'язані у тому числі з дією постійних (науково-технічний прогрес, рівень монополізації економіки, державне і міждержавне регулювання, енергетичні і екологічні проблеми), тимчасових (політичні та соціальні конфлікти, торгівельні і валютні війни, стихійні лиха і техногенні катастрофи), циклічних (синхронність / асинхронність у життєвих циклах) та ациклічних (що визначаються специфікою економічної політики конкретної країни) факторів;

3) системні детермінанти стохастичного характеру, зумовлені так званими «турбулентними станами» і волатильними процесами у геоекономічному просторі.

Таким чином, системні детермінанти порушення макроекономічної рівноваги в Україні стали результатом накопичення як внутрішніх суперечностей розвитку економічної системи, так і успадковані чи набуті власне у результаті її переходу від системи державно-адміністративної економіки до економіки ринкового типу, а отже, мають надсистемний характер. На цих аспектах акцентують увагу авторитетні експерти й учені. «Україна переживає не одну, а цілі три трансформації: перехід від диктатури до демократії, від колонії до самостійної нації та від економічного занепаду до оздоровлення і зростання. Небагатьом країнам в історії людства доводилося розв'язувати ці проблеми водночас» (*Дж. Сакс*) [цитата за: 29, с. 4].

Окрім цього в Україні відсутні чи слабко діють регуляторні механізми, спроможні здійснювати автоматичне антициклічне і антикризове регулювання та справляти стабілізаційний ефект в умовах кон'юнктурних змін, спираючись на внутрішні адаптаційні можливості. Відтак, ключовими домінантами стратегії соціально-економічного розвитку України в умовах нерівноважного розвитку є макроекономічна стабілізація, проведення структурних та інституційних реформ, вихід із політичної кризи та формування громадянського суспільства. При цьому для здійснення економічної стабілізації дія традиційних ринкових механізмів саморегуляції є недостатньою та має бути доповнена механізмами державного регулювання.

Підсумовуючи вищезазначене, приходимо до висновку, що у своїй сукупності окреслені детермінанти стали багатовимірною системою порушення внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги та формою відображення глибинних аспектів нелінійності розвитку структурно деформованої олігархічної економічної системи України в умовах нерівноважного глобального розвитку. Результати їх аналізу формують основу для розуміння системних проблем та асиметричних ефектів, з якими стикається Україна у вимірі глобальних міжсистемних трансформацій, дозволяють аналізувати ефективність дій і прийнятих рішень з урахуванням існуючих обмежень української економіки як «малої відкритої» і, водночас «олігархічної економіки». Йдеться, зокрема, про таке:

1) сучасна національна економіка України за роки незалежності дрейфувала у бік «олігархічної економіки», що консервує її як сировинну, енергомістку, неефективну і монополізовану економіку з такими асиметричними ефектами: низьким рівнем доданої вартості, а отже й з низьким рівнем заробітної плати і надходжень до бюджету; неефективною структурою експорту й імпорту та від'ємним сальдо торговельного балансу, і відповідно, перманентною загрозою девальвації гривні; катастрофічною нестачею бюджетних ресурсів, динамічним нарощуванням державного боргу й загрозою дефолту; тотальною бідністю (підприємств, корпорацій, населення, держави і суспільства), на фоні низької мобільності і помітно вираженої азіотропності стратифікованого суспільства;

2) в Україні, як в «малій відкритій економіці», в умовах загострення кризових явищ неможливим стає одночасне досягнення трьох цілей внутрішньої і зовнішньої макрофінансової політики у рамках так званого «трикутника несумісності»: забезпечення стабільності курсу національної валюти, сприяння вільному переміщенню капіталу і проведення незалежної грошово-кредитної політики;

3) в Україні відсутні чи слабко діють регуляторні механізми, спроможні здійснювати автоматичне антициклічне і антикризове регулювання та справляти стабілізаційний ефект в умовах кон'юктурних змін, спираючись на внутрішні адаптаційні можливості.

5.3. Концепція адаптації економіки України до нерівноважного геофінансового простору

Сучасні глобальні міжсистемні трансформації зумовлені перехідним характером нинішньої епохи, в процесі утвердження якої «докорінним чином змінюється усе». Вони спрямовані на подолання трансформаційного хаосу у глобальному соціумі й окреслення стратегічних векторів геодивілізаційного розвитку, коли відбуваються фундаментальні зміни в економічному, політичному, соціальному і духовному житті суспільства, спрямовані на забезпечення більш збалансованої, стійкої еволюції людського соціуму у сучасному поліцентричному і гетерогенному глобальному просторі.

Нинішні глобальні виклики та загрози чинять значний системний вплив на розвиток усіх, і насамперед, національних господарських процесів, призводячи до краху національних моделей економіки й державного регулювання, дестабілізують фінансово-економічний простір, посилюють його нелінійність, нестабільність, непрогнозованість, хаотичність. В таких умовах «система національних економік дедалі більше тяжіє до горизонтального мережевого хаосу, господарської атомізації, яка передбачає самоорганізацію» [298, с. 4]. На фоні окреслених тенденцій суттєво наростають дестабілізаційні процеси, активізуються їх некеровані впливи на майбутній розвиток як світової, так і національних економічних систем, які поступово поглинаються «простором некерованого хаосу». Саме з позицій масштабності й непередбачуваності очікуваних змін потрібно сприймати вплив відповідних трансформацій на геостратегічне позиціонування країн у новій поліцентричній архітектурі глобального економічного простору некерованого хаосу, в тому числі й з позицій гнучкого пристосування до глобальних викликів і миттєвої реакції на зовнішні ризики і загрози.

У період динамічних міжсистемних трансформацій «не кон'юнктура світових ринків, а стратегія у гео економічному просторі визначає успіх і виживання національних економік» [137]. У просторі некерованого хаосу і в умовах нерівноважного глобального розвитку усі національні економічні системи завжди мають можливість вибору однієї зі стратегій [261], що відповідає одному із трьох сцена-

рив розвитку – так званих «мейнстрімів», які вирізняються якісно відмінними характеристиками [298, с. 4]:

1. *Стратегія невизначеності – руйнівний (некрофільний) мейнстрім*, де переважають сили руйнації та розпаду. Ця стратегія вирізняється нестабільністю, мінливістю «правил гри», їх непрозорістю, домінуванням неформальних «правил гри» над формальними. Стратегія невизначеності приводить до стану нестабільності і непередбачуваності. Ця ситуація є надзвичайно небезпечною, оскільки параметри нового соціально-економічного порядку формуються відносно малими групами. Для нестійких нерівноважних станів, що балансують на межі хаосу, необхідні не одноденні, а довгострокові орієнтири і цінності.

2. *Стратегія виживання – нульовий мейнстрім*, де енергія розвитку знаходиться у стані нульового потенціалу. Іншими словами, стратегія виживання – лінійна стратегія, що як правило ґрунтується на ідеології і моделях поведінки закритого суспільства. Не підкріплена стратегією розвитку, вона збільшує небезпеку корупції, «відходу в тінь», а для всієї соціально-економічної системи – тяжіння до кримінально-тіньового і навіть авторитарно-замкнутого аттрактору.

3. *Стратегія адаптаційного синдрому – креативний мейнстрім*, де відбувається структурування енергії розвитку, зростання і підвищення загального добробуту. Асиметрії і дисбаланси, що супроводжуються нерівноважними станами і перманентними кризовими явищами – все це біфуркаційні моменти, або точки невизначеності у розвитку суспільства, у момент наближення до яких система або зазнає руйнування, або повинна довести свою життєздатність. У цьому сенсі необхідна розробка механізму своєчасного реагування на глобальні виклики і реалізація стратегії адаптації до них.

Поняття «адаптаційного синдрому», висунуте канадським ученим Г. Сельє (1936 р.) і адаптоване до умов економічної практики, включає сукупність загальних захисних реакцій при дії значних за тривалістю, ступенем впливу та масштабністю наслідків зовнішніх (непрямого і безпосереднього впливу) і внутрішніх подразників. Стратегія адаптаційного синдрому має характер неперервного процесу, який об'єднує такі стадії (рис. 5.3.1):

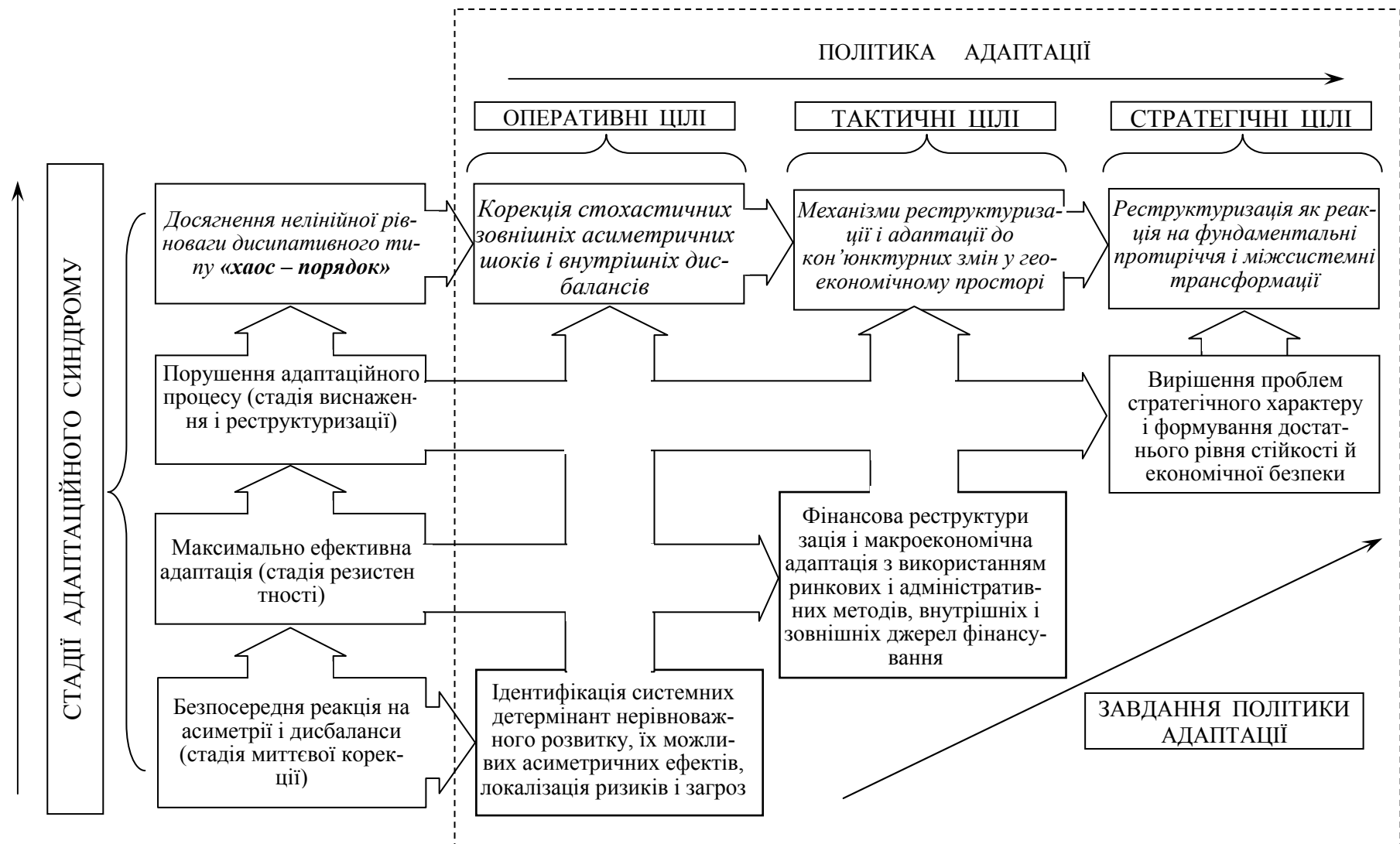

Рис. 5.3.1. Концептуалізація і системна ідентифікація основних стадій стратегії «адаптаційного синдрому» до умов нерівноважного розвитку*

* Розроблено і побудовано автором.

1) *стадію миттєвої корекції*, коли відбувається безпосередня реакція на асиметрії і дисбаланси у результаті своєчасної ідентифікації системних детермінант нерівноважного розвитку, їх імовірних асиметричних ефектів та локалізації ризиків і загроз;

2) *стадію резистентності*, що передбачає максимально ефективну протидію та макроекономічну адаптацію системи до впливу різного роду факторів – внутрішніх і зовнішніх подразників; забезпечення її стійкості за допомогою ринкових і адміністративних методів, внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування;

3) *стадію виснаження і реструктуризації*, що супроводжується порушенням адаптаційного процесу і зумовлює об'єктивну необхідність вирішення проблем стратегічного характеру, формування достатнього рівня стійкості й економічної безпеки.

Загалом завдання стратегії адаптаційного синдрому в ситуації невизначеності й нерівноважного розвитку – зберегти стійкість економічної системи держави з одночасним пошуком нових альтернатив відновлення нелінійної рівноваги дисипативного типу. У підсумку формується так звана «рефлекторна дуга» внутрішніх механізмів самоорганізації економічної системи держави: від оперативної корекції стохастичних зовнішніх асиметричних шоків і внутрішніх дисбалансів – через тактичні механізми реструктуризації та адаптації щодо глобальних викликів і кон'юнктурних змін у геоeкономічному просторі – до стратегічної реструктуризації економічної системи як реакції на фундаментальні протиріччя і глобальні міжсистемні трансформації.

Результати глибокого й усебічного аналізу економічної ретроспективи України періоду незалежності, а також урахування досвіду інших транзитивних країн свідчить, що успіх досягається лише за умов органічного, цілісного об'єднання парадигмально-теоретичних моделей і концепцій з широким арсеналом практично-політичних та інституційних заходів вирішення важливих економічних завдань.

У сучасних динамічних умовах глобальних міжсистемних трансформацій кожна держава для забезпечення внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рів-

новаги і збереження геостратегічних позицій у зовнішньому конкурентному середовищі змушена постійно коректувати свою стратегію адаптаційного синдрому з урахуванням викликів і загроз (іншими словами, умов і факторів) середовища свого функціонування. Це зумовлено тим, що розрив між факторами зовнішнього і внутрішнього середовища може призвести до виникнення певних асиметрій і дисбалансів між економічною системою держави і середовищем її функціонування, загострити необхідність її адаптації до зовнішніх умов. У цьому контексті держава має бути спроможною своєчасно здійснювати адекватні зміни, які у довгостроковій перспективі, як правило, завершуються масштабними реструктуризаціями і трансформаціями.

Відповідно до характеру впливу окремих умов і факторів, а також можливостей їх контролю з боку держави можна виділити:

- 1) зовнішнє середовище непрямого впливу;
- 2) зовнішнє геополітичне та геоекономічне середовище безпосереднього впливу;
- 3) внутрішнє середовище.

Зовнішнє середовище непрямого впливу об'єднує систему умов і факторів, які впливають на макроекономічну динаміку, визначають системні детермінанти зовнішньої і внутрішньої економічної рівноваги, форми і результати соціально-економічного розвитку держави, прямий контроль над якими вона здійснювати не спроможна. В основному цей вид факторів і умов зовнішнього середовища не носить характеру індивідуальних особливостей прояву щодо конкретної держави, оскільки у формуванні умов зовнішнього середовища непрямого впливу суттєву роль відіграють глобальні виклики (як наприклад, у випадку глобальної кризи в умовах сучасних міжсистемних трансформацій, чи ризиків, пов'язаних з природними і техногенними катастрофами).

Зовнішнє середовище безпосереднього впливу характеризує систему умов і факторів, які впливають на макроекономічну динаміку, визначають системні детермінанти зовнішньої і внутрішньої економічної рівноваги, форми і результати соціально-економічного розвитку держави у результаті геополітичного вибору та геоекономічного позиціонування держави у глобальному просторі і, на які держа-

ва може впливати (зокрема, інструментами і засобами економічної дипломатії) у процесі безпосередніх комунікативних взаємозв'язків. Відповідно реалізація на високому рівні взаємовідносин з контрагентами з економічних і геополітичних питань дозволяє державі скеровувати систему відповідних умов і факторів у сприятливому для неї векторі.

Розробка стратегії адаптаційного синдрому з урахуванням факторів і умов зовнішнього середовища загострює надзвичайно важливу проблему, що постала перед Україною – проблему геополітичного та геоекономічного вибору у контексті залучення до процесів глобального розвитку. Ця проблема особливо актуалізується в умовах формування «багатополюсного світу з непостійною геометрією», коли безпрецедентно змінюються політико-стратегічні й економічні вектори діяльності держав на зовнішній арені. Нова геополітична ситуація з невідворотністю змушуватиме всі без винятку країни включатися до нових геостратегічних координат. Щоб не залишатись об'єктом гри «геополітичного торгу» Україні доведеться максимально прагматично підійти до геостратегічного вибору. Від цього залежатиме як майбутнє держави та добробут її народу, так і зрештою те, чи залишатиметься Україна на другорядних позиціях «у зоні політичної напруги чи знайде в собі сили й мужність вийти з неї» [115, с. 653].

Сучасний геостратегічний вибір України визначається цілою низкою обставин, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Серед них передусім географічне розташування у «буферній» (за *Зб. Бжезинським*) зоні – на стику європейського і нечітко окресленого євразійського угруповання, у зоні політичного вакууму між Європейським Союзом і Російською Федерацією. Разом з тим, суб'єктивно «майбутнє України залежить від далекоглядності та рішучості її лідерів, толерантності та зваженості у діях різних політичних сил» [115, с. 655], яким попри політичні амбіції і декларативні гасла, доведеться визначитися щодо позиціонування «на карті геополітичних полюсів» – між східною і західною геостратегічною орієнтацією. Вибір цей є непростий, у тому числі з точки зору консолідації суспільства, формування стратегічних конкурентних переваг, можливостей адаптації до глобальних викликів і загроз і, як показує досвід останніх подій – з пози-

цій зростаючого розриву між самоорганізацією громадянського суспільства в Україні та відставанням політичної еліти від цих процесів в умовах консервації існуючої політичної системи з її ідеологічною заангажованістю на фоні формування «сімейних автократій», які поставили під свій контроль економіку, політику, і все суспільство [286, с. 5].

З огляду на вищезазначене, з одного боку, у категорію основних кандидатів на розвиток «глибоких» форматів інтеграційної взаємодії потрапляють держави-члени Митного Союзу з огляду на їх територіальну, етнокультурну та історичну ідентичність. Проте технологічний рівень цих країн не дозволяє розглядати співробітництво з ними як основний імпульс для модернізаційних процесів в Україні. Особливо важливо усвідомлювати й те, що механізми інтеграційного співробітництва на пострадянському просторі містять, перш за все, важливу геополітичну складову, яка лише частково дозволяє реалізувати одновекторну економічну політику Росії – забезпечення ринків збуту для російських енергетичних ресурсів і товарів не найвищого технологічного рівня, переслідуючи при цьому стратегічні інтереси відтворення власної «м'якої» імперії [286, с. 5]. Саме у такий спосіб можна пояснити політику Росії, як одного зі стратегічних партнерів нашої держави, що «пресингує» у форматі торговельних і енергетичних воєн, часом переходячи межі загальноприйнятих норм поведінки й політичних правил. Закономірно постає питання: чи потрібен Україні такий стратегічний вибір за «кращими традиціями політичного та економічного гегемонізму», на основі штучного поєднання інтересів країн, які є асиметричними за економічною могутністю і ступенем геополітичного впливу? Очевидно, що продовжувати рухатися у цьому напрямку – значить продукувати старі проблеми і негаразди.

В умовах формування сучасного поліцентричного геопростору змінюється логіка глобальних відносин. Якщо раніше йшлося про прогресуючу централізацію світового економічного простору, то нині домінантною є системна децентралізація. Ключова проблема XXI століття – це проблема демонтажу політичного та економічного гегемонізму [286]. У цьому сенсі більш прагматичним для України є європейський вектор інтеграції, у вимірах якої можлива реалізація принципово

нової інтеграційної моделі – «Європи концентричних кіл»⁷, в якій кожна країна зберігатиме суверенне право залишатися сама собою. Центром «концентричних кіл» виступатимуть країни зони євро, далі – країни – просто члени ЄС, кожна з яких у будь-який момент може вступити до валютного союзу, а далі – країни – кандидати на вступ до ЄС і, нарешті, асоційовані з ЄС країни. Досягши певної, швидше за все, граничної межі централізації, країни ЄС поступово почнуть рухатися у напрямку розумної децентралізації багатокладної, різнорівневої системи, яка функціонує на основі переважно горизонтальних зв'язків» [286]. Саме тому, окреслюючи перспективи геостратегічного вибору України в умовах сучасних глобальних викликів і трансформацій, віддаємо перевагу геополітичному і цивілізаційному вибору на користь «Європи концентричних кіл». У такому форматі Україна отримає нові перспективи щодо поглиблення інтеграційної політики на паритетній основі, а український народ – можливості досягнення не лише європейських стандартів рівня життя і соціально-економічного розвитку, але й утвердження європейських принципів суспільно-політичного поступу, поглиблення демократизації суспільства і консолідації монолітної політичної нації. Разом з тим звертаємо увагу й на те, що європейська інтеграція – складний і важкий шлях, передусім внутрішніх трансформацій, зміст яких визначають три ключових вектори: *політичний* (розвиток демократичних інститутів); *економічний* (створення конкурентоспроможної соціально-орієнтованої ринкової економіки) і *правовий* (не лише адаптація українського законодавства до законодавства ЄС, але й забезпечення прав і свобод людини).

При формуванні стратегії адаптаційного синдрому важливо також враховувати умови і фактори *внутрішнього середовища*, що впливають на макроекономічну динаміку, визначають системні детермінанти зовнішньої і внутрішньої економічної рівноваги, форми і результати соціально-економічного розвитку держави і, які перебувають під безпосереднім контролем органів державної влади і управління. З цією метою важливо у взаємопов'язаному режимі задіяти дев'ять голов-

⁷ Таку позицію висловив колишній міністр фінансів Німеччини Т. Вайгель в інтерв'ю газеті Die Welt (27 грудня 2011 року).

них «функціональних зон» і п'ять економіко-організаційних блоків, що формують своєрідний «магічний п'ятикутник» [326, с. 605] соціально-економічного розвитку держави (рис. 5.3.2).

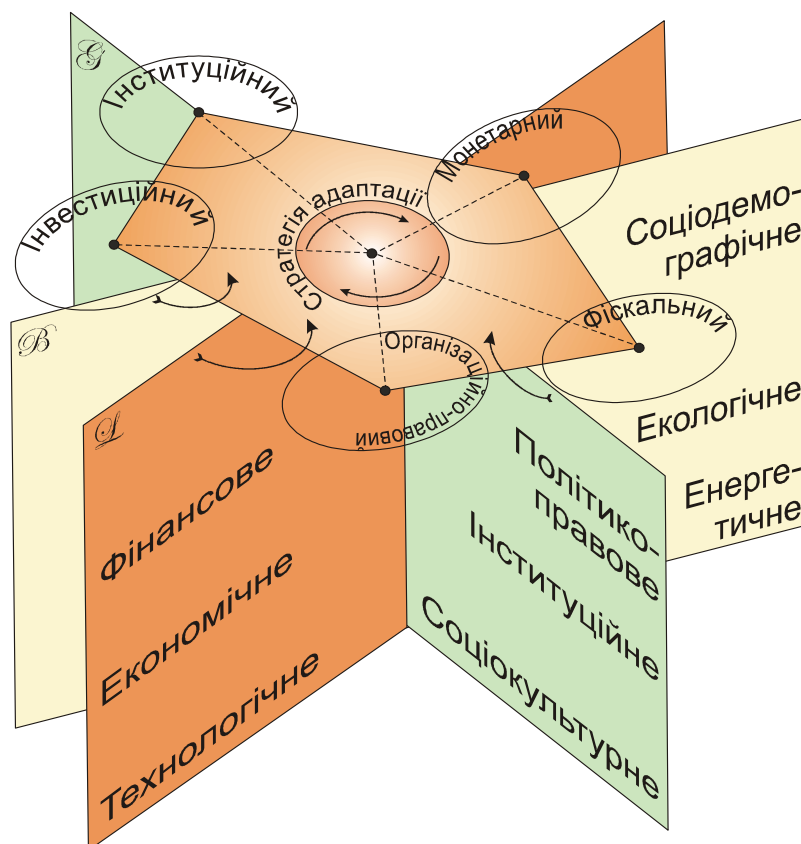

Рис. 5.3.2. «Функціональні зони» та економіко-організаційні блоки формування стратегії адаптаційного синдрому*

* Розроблено і побудовано автором.

В економічному і фінансовому середовищі найбільш відчутний вплив на формування стратегії адаптаційного синдрому здійснюють темпи економічної динаміки (вимірюються показниками валового внутрішнього / національного доходу); співвідношення параметрів споживання і накопичення національного доходу; темпи інфляції; система оподаткування юридичних і фізичних осіб; швидкість грошового обігу; динаміка валютного курсу; динаміка облікової ставки національного банку.

У технологічному середовищі вплив на формування стратегії адаптаційного синдрому здійснюють як технологічний спосіб виробництва, так і рівень інновацій у сфері технічних засобів управління, фінансових технологій та інструментів.

В *інституційному і політико-правовому середовищі* основний вплив на соціально-економічний розвиток і формування стратегії адаптаційного синдрому здійснюють форми і методи державного регулювання і, в тому числі, фінансового ринку і фінансової діяльності, грошового обігу; політика державної підтримки окремих галузей і сфер діяльності; політика залучення і захисту іноземних інвестицій; рівень корупції тощо. При цьому необхідне чітке організаційно-правове забезпечення для встановлення відповідності між процедурами і методами, що застосовуються та законодавчою базою у системі договірних, інвестиційних, податкових та інших відносин.

У *соціодемографічному і соціокультурному середовищі* стратегія адаптаційного синдрому визначається рівнем освіти і культури економічно активного населення; рівнем підготовки фахівців у системі вищої освіти; відношенням населення до ринкових реформ і рівнем довіри населення до органів державної влади і управління. При цьому для справжнього успіху стратегії адаптаційного синдрому процес трансформації економічної системи і соціуму загалом повинен враховувати соціокультурний вимір.

Сучасні соціально-економічні процеси зумовлюють необхідність формування ефективної енергетичної та екологічної політики. В *енергетичному середовищі* найбільш відчутний вплив на формування стратегії адаптаційного синдрому здійснюють рівень енергоємності економіки та стан енергетичної безпеки держави, що у сукупності визначають ефективність її енергетичної системи, а також стратегічні вектори переходу до нової «енергетичної архітектури», від індустріальної енерго- та ресурсно-витратної економіки до «нової економіки знань».

В умовах посилення глобальних техногенних викликів і загроз формування стратегії адаптаційного синдрому визначається також розвитком *екологічного середовища* України, характером міжнародних зобов'язань та європейських принципів екологічної політики і, зокрема, в частині імплементації нових економічних механізмів підвищення мотивації природоохоронної діяльності, а також інноваційності й екологізації виробництва, оптимізації споживання, відновлення функціональної цілісності природних систем.

Таким чином, стратегія адаптаційного синдрому передбачає приведення в дію відповідних механізмів адаптації / реструктуризації, які мають зачепити головні «функціональні зони» соціально-економічного розвитку держави і торкнутися не лише економічних детермінант, але й чинників соціального і політичного масштабу, соціокультурного виміру й геополітичного вибору, формування нових суспільних цінностей. Для реалізації стратегії адаптаційного синдрому необхідний спеціальний економічний механізм, який би забезпечив (незалежно від економічного стану – кризовий, резистентний чи синдрому виникнення кризи) своєчасну й адекватну реакцію на перманентну зміну умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовища (рис. 5.3.3).

Рис. 5.3.3. Механізм адаптації економічної системи держави до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовища*

* Побудовано автором за [93, с. 82].

Спираючись на загально визнане трактування економічного механізму⁸, під механізмом адаптації економічної системи держави будемо розуміти сукупність принципів, організаційних форм, методів та інструментів впливу на різних стадіях адаптаційного синдрому – стадії миттєвої корекції (в умовах виникнення кризи), стадії резистентності і досягнення нелінійної рівноваги дисипативного типу та стадії виснаження, що супроводжується загостренням ситуації виникнення кризи, – своєчасність, об'єктивність і ефективність застосування яких сприятиме адаптації економічної системи держави до динамічних змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовища в умовах нерівноважного глобального розвитку.

В основу механізму адаптації економічної системи держави до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовища мають бути закладені принципи, дотримання яких забезпечить успішність реалізації стратегії адаптаційного синдрому.

Передусім застосування організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації економічної системи держави до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовища має базуватися на принципі *цільової орієнтації*. Іншими словами, йдеться про те, що використання різного роду організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації має визначатися тим, на якій стадії адаптаційного синдрому перебуває економічна система держави: на стадії кризи і миттєвої корекції, на стадії резистентності чи виснаження і реструктуризації. Адже на *стадії миттєвої корекції* (в умовах виникнення кризи) організаційні форми, методи та інструменти механізму адаптації мають застосовуватися як безпосередня реакція на асиметрії і дисбаланси в цілях ескалації ризиків і локалізації загроз з метою виходу із кризи. Натомість на *стадії резистентності*, що передбачає максимально ефективну протидію та макроекономічну адаптацію системи до впливу різного роду факторів – внутрішніх і зовнішніх подразників, основне завдання полягає у досягненні *нелінійної рівноваги дисипативного типу* і забезпеченні стійкості національної економіки за допомогою ринкових і адмініст-

⁸ Економічний механізм у науковій, енциклопедичній і хрестоматійній літературі найчастіше розглядають як сукупність методів і засобів впливу на економічні процеси та їх регулювання [93, с. 82; 264, с. 355].

ративних методів, внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування з метою забезпечення більш стійкого рівня розвитку. І, на кінець, на *стадії виснаження і реструктуризації*, що супроводжується порушенням адаптаційного процесу і загрозами виникнення кризи, виникає об'єктивна необхідність застосування організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації, спрямованих на вирішення проблем стратегічного характеру, з метою формування достатнього рівня стійкості і попередження кризових явищ.

Наступним принципом механізму адаптації є *принцип комплексності*, що передбачає необхідність багаторівневого охоплення усіх аспектів соціально-економічного розвитку держави. У цьому контексті важливо у взаємопов'язаному режимі задіяти головні «функціональні зони» і економіко-організаційні блоки, що формують своєрідний каркас стратегічної реструктуризації економічної системи держави. При цьому стратегічна реструктуризація економічної системи є свого роду реакцією на фундаментальні протиріччя і глобальні міжсистемні трансформації, в умовах яких посилюється невідповідність між потребами нарощування внутрішнього потенціалу економічного зростання і пристосуванням до глобальних викликів і загроз. Це протиріччя в Україні проявляється у «розмитості» (невизначеності) геополітичного вибору, слабкості державних інститутів і неадекватності економічної політики (проводиться на вимогу міжнародних фінансових організацій чи інших держав), посиленні зовнішньоекономічних дисбалансів через структурні диспропорції в економіці та через залежність країни від попиту на експорт і притоку іноземних капіталів, що робить її чутливою до циклічних коливань, зовнішніх асиметричних шоків і змушує пристосовуватись до вимог більш розвинених партнерів. Тому серед стратегічних проблем, що підлягають вирішенню, можна назвати такі:

- забезпечення довгострокової макроекономічної стабільності;
- подолання структурної деформованості національної економіки, її відсталості й залежного розвитку;
- стимулювання інновацій і забезпечення економічного зростання на новітній інформаційно-технологічній основі;

- подолання інституційних провалів (підвищення ефективності уряду, якості державного регулювання, подолання корупції і забезпечення верховенства закону);
- забезпечення енергетичної безпеки й стійкості до екологічних ризиків;
- тестування геополітичних ризиків і дипломатичне врегулювання конфліктів.

Вирішення зазначених проблем потребує розробки відповідної стратегії, оскільки механізм адаптації і завдання реструктуризації економічної системи держави зачіпають одночасно декілька «функціональних зон». Відтак їх цілі і завдання мають відобразитися у стратегічних планах розвитку держави, конкретизуючись через систему тактичних і оперативних планів. У цьому сенсі застосування організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації економічної системи держави до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовища та її реструктуризація мають базуватися на *принципах плановості й перманентності*.

Водночас застосування організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації економічної системи держави до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовища та її реструктуризація мають базуватися на *принципі ітеративності*. Іншими словами, йдеться про те, що необхідність постійної адаптації потребує наявності зворотного зв'язку між «функціональними зонами» і сферами реструктуризації. Зворотний зв'язок має інформаційний характер і сприяє координації заходів на різних стадіях адаптаційного синдрому.

Реалізація державою стратегії адаптаційного синдрому має базуватися на достовірній інформації і даних моніторингу про динаміку факторів і умов внутрішнього і зовнішнього середовища функціонування. Водночас державі важливо коректувати свою стратегію адаптаційного синдрому з урахуванням викликів і загроз зовнішнього середовища. Саме тому застосування організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації економічної системи держави до цих змін та її реструктуризація мають базуватися на *принципі об'єктивності*. Дотримання цього принципу передбачає наявність комплексної інформаційної підтримки процесів адаптації і реструктуризації на основі даних об'єктивного моніторингу.

Стратегія та механізм реалізації адаптаційного синдрому покликані забезпечити ефективність адаптації та реструктуризації економічної системи держави на різних стадіях адаптаційного синдрому до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовища. Необхідність дотримання цієї умови дозволяє сформулювати ще один принцип адаптації і реструктуризації економічної системи держави – *принцип ефективності*. Цей принцип безпосередньо пов'язаний із реалізацією принципу цільової орієнтації, оскільки дотримання принципу ефективності можливе лише у випадку досягнення поставлених цілей адаптації і реструктуризації.

Застосування організаційних форм, методів та інструментів механізму адаптації економічної системи держави до змін умов і факторів зовнішнього і внутрішнього середовища на різних стадіях адаптаційного синдрому дуже часто спричиняє організаційно-функціональні зміни, які практично завжди зачіпають людський фактор і, як правило, супроводжуються відповідним опором у «м'якій» чи «жорсткій» формі, втратою довіри до органів влади і управління. Такий опір може нівелювати ефекти адаптаційного синдрому, призвівши до переходу від стану резистентності до стану виснаження і загалом зашкодити реструктуризації економічної системи держави. Саме тому реалізація стратегії адаптаційного синдрому має базуватися на *принципі зниження опору змінам*.

Таким чином, зміни, що відбуваються у геоекономічному просторі (зовнішньому середовищі), чинять помітний вплив на економічний і суспільний розвиток держави, у результаті чого виникає значна невідповідність і помітний розрив між динамікою умов і факторів внутрішнього середовища та зовнішніми викликами і загрозами. Відсутність швидкої адекватної реакції економічної системи держави на зовнішні зміни може призвести до серйозних негативних наслідків. Її своєчасна адаптація має здійснюватися на основі стратегії адаптаційного синдрому та за допомогою механізму реструктуризації, усі елементи якого взаємопов'язані і векторно спрямовані на усунення дисбалансу між внутрішніми протиріччями економічної системи держави і зовнішнім середовищем її функціонування. Деталізація заходів політики адаптації до умов нерівноважного геофінансового простору і досягнення нелінійної рівноваги дисипативного типу відображена на рис. 5.3.4.

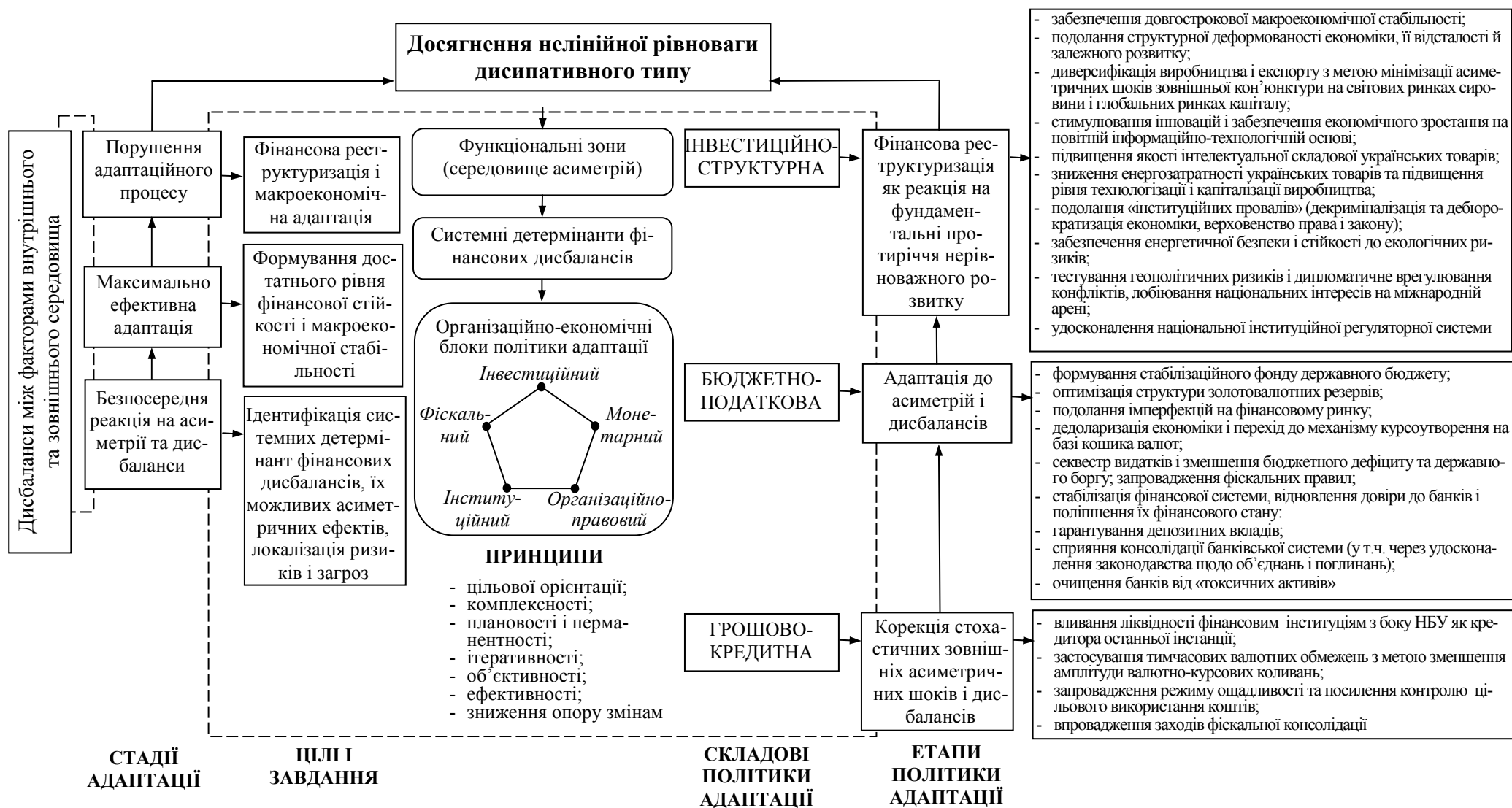

Рис. 5.3.4. Концепція адаптації економіки України до умов нерівноважного розвитку

Отже, стратегічні цілі і завдання політики адаптації економіки України до умов нерівноважного геофінансового простору спрямовані на збереження її стійкості з одночасним пошуком нових альтернатив відновлення нелінійної рівноваги дисипативного типу. При цьому політика адаптації передбачає формування так званої «рефлекторної дуги» (набору методів, технологій та інструментів) внутрішнього механізму самоорганізації економічної системи держави: від оперативної корекції стохастичних зовнішніх асиметричних шоків і внутрішніх дисбалансів – через тактичні механізми реструктуризації та адаптації до глобальних викликів і кон'юнктурних змін у геоeкономічному просторі – до стратегічної реструктуризації економічної системи як реакції на фундаментальні протиріччя і глобальні міжсистемні трансформації.

Висновки до розділу 5

У п'ятому розділі здійснено оцінку позиціонування України у геоeкономічному просторі в умовах асиметрій глобального розвитку, узагальнено системні детермінанти структурного накопичення глобальних фінансових дисбалансів та визначено концептуальні засади й цільові орієнтири стратегії адаптації економіки України до асиметрій і дисбалансів глобального розвитку. За результатами проведеного дослідження приходимо до відповідних висновків і узагальнень.

По-перше, в умовах сучасних глобальних трансформацій істотній модифікації піддається існуюча модель перерозподілу світових рентних доходів і економічної влади у геопросторі, а національні економіки усвідомлюють необхідність свідомого геостратегічного вибору з урахуванням їх економічного потенціалу, ресурсного забезпечення, домінуючого типу економічної практики, її адаптації до національних цілей розвитку та мінливих умов глобального розвитку. За результатами компаративного аналізу й рейтингової системи оцінки узагальнено «сильні» (*strengths*) і «слабкі» (*weaknesses*) сторони позиціонування України у диссиметричному геоeкономічному просторі, а також визначено потенційні «можливості» (*opportunities*) позитивного й реальні «загрози» (*threats*) негативного впливу

окремих зовнішніх (екзогенних) та внутрішніх (ендогенних) факторів і умов на стратегічний розвиток держави.

По-друге, результати проведеного дослідження свідчать про те, що в Україні склався своєрідний варіант «дуалістичного суспільства» з притаманними йому різкою соціальною поляризацією, нерівномірністю розвитку, співіснуванням постіндустріального сектору з індустріальним і навіть традиційним та відповідними ціннісно-культурними трансформаціями, що протікають у складному сплетінні геополітичних і соціально-економічних протиріч. Водночас ретроспектива економічного розвитку України переконливо доводить, що економоцентрична модель розвитку за ігнорування соціального і гуманітарного аспектів відкинула країну у так звану «зону дикого капіталізму з його хижацьким первісним нагромадженням капіталу», замість того щоб забезпечити перехід до економіки сучасного цивілізованого ринку. Як результат вимальовується стратегія економічного розвитку, яка за своїми фундаментальними основами одночасно протиставляється двом векторам цивілізаційного розвитку – у ній проглядається одвічний антагонізм між ринково-демократичними і неринково-авторитарними векторами розвитку; а у світових рейтингах щодо політичних, інституційних, економічних і соціальних трансформацій Україна постає як недемократична і корумпована держава, з енергетично залежною і неконкурентоспроможною економікою, з неефективним управлінням, низьким рівнем економічної свободи і особистої свободи людини.

По-третє, важливою вихідною передумовою забезпечення внутрішньої і зовнішньої макроекономічної рівноваги в Україні є ідентифікація системних детермінант, що призводять до структурного накопичення фінансових дисбалансів. Їх аналіз та систематизація формують основу для розуміння природи структурних дисбалансів української економіки, масштабності деструктивного впливу зовнішніх факторів та асиметричних ефектів на макроекономічну динаміку в Україні. Результати проведеного аналізу свідчать про те, що в Україні сформувалася неконкурентна, орієнтована на сировинний експорт (передусім у сфері чорних і кольорових металів, вугілля і зернових культур) економіка, яка за роки незалежності й ринкових трансформацій так і не зуміла змінити свого статусу «сировинного придатку» на світових ринках – в її експорті й надалі превалюють сировина і товари з

низьким рівнем доданої вартості, тоді як основна частина українського імпорту припадає на енергоресурси і товари кінцевого споживання (продукти харчування, медикаменти, автомобілі, електроніка, побутова техніка і продукція легкої промисловості тощо).

По-четверте, серед системних детермінант структурного накопичення фінансових дисбалансів в Україні виокремлено такі: 1) системні детермінанти порушення макроекономічної рівноваги в Україні, що фокусуються у площині високої відкритості і залежності української економіки від кон'юнктурної динаміки на глобальних ринках і зовнішніх асиметричних шоків; 2) системні детермінантами ендогенного походження, що генеруються внутрішніми структурними диспропорціями української економіки. Масштабність їх деструктивного впливу характеризується такими асиметричними ефектами: низьким рівнем доданої вартості, а отже й з низьким рівнем заробітної плати і надходжень до бюджету; неефективною структурою експорту й імпорту та від'ємним сальдо торговельного балансу, і відповідно, скоренням золотовалютних резервів і перманентною загрозою девальвації гривні; катастрофічною нестачею бюджетних ресурсів і зниженням інвестиційної активності на фоні зростаючої державної заборгованості й обмеження у зовнішньому фінансуванні; тотальною бідністю (підприємств, корпорацій, населення, держави і суспільства) на фоні низької мобільності і помітно вираженої азінотропності стратифікованого суспільства.

По-п'яте, глобальні міжсистемні трансформації, що відбуваються у геоекономічному просторі, чинять помітний вплив на економічний і суспільний розвиток України. Відсутність швидкої адекватної реакції економічної системи держави на зовнішні зміни може призвести до серйозних негативних наслідків. Натомість її своєчасна адаптація у поєднанні з механізмом фінансової реструктуризації дає ефект системності, оскільки їхні структурні елементи взаємопов'язані і векторно спрямовані на усунення дисбалансу між внутрішніми протиріччями економічної системи держави і зовнішнім середовищем її функціонування.

Основні результати розділу опубліковано у наукових працях автора [138; 144; 146; 156; 167; 168; 177; 443; 445].

ВИСНОВКИ

У дисертації поглиблено теоретичні і методологічні засади виявлення системних детермінант глобальних фінансових дисбалансів як об'єктивної реальності функціонування світової економіки, обумовленої просторово-часовими асиметріями глобального розвитку, й обґрунтовано нове концептуальне вирішення актуальної наукової проблеми – формування концепції реконфігурації геофінансового простору у вимірах становлення нового світового фінансового порядку та адаптації економіки України до умов нерівноважного глобального розвитку. У результаті проведеного дослідження сформульовано концептуально-теоретичні, методологічні та науково-практичні висновки, спрямовані на реалізацію мети дослідження, які водночас розкривають особистий внесок автора у розробку досліджуваної проблеми та характеризують теоретичне і практичне значення дисертаційної роботи.

1. В умовах фінансової глобалізації загострюється увага до проблем нерівноважного розвитку. Однак поняття «нерівноважний розвиток» і, відповідно, «нерівноважний глобальний розвиток» залишаються неусталеними у науковому обігу. З позицій методологічної конструкції ортодоксальних економічних теорій економічна система тяжіє до рівноваги, а нерівновага є лише тимчасовою, однак невід'ємною складовою двотактного циклічного розвитку у діалектичному поєднанні «рівновага – криза». Проте у світлі нових економічних реалій, зокрема, з урахуванням сучасних глобальних міжсистемних трансформацій, виникає об'єктивна необхідність у перегляді фундаментальних основ ортодоксальної економічної науки і переході до розуміння нерівноваги як імперативу розвитку світової економіки – складної системи дисипативного типу.

2. Імперативами нерівноважного глобального розвитку у концептуальному форматі парадигми синергетики є: 1) глобальний розвиток підпорядковується імовірнісній логіці, в якій визначальну роль відіграють поняття складності, випадковості і невизначеності; 2) світова економіка, як багатовимірний простір складної структурної побудови, набуває ознак дисипативного і гетерогенного за своїм змістом середовища, а її розвиток не вписується у логіку виключного економічного

детермінізму і не відповідає принципам рівноваги, раціональності і функціональної детермінованості; 3) багаторівневність світової економіки породжує цілий спектр нелінійних симетрично-асиметричних ефектів та ймовірних шляхів розвитку за принципами основних постулатів самоорганізації складних систем; 4) світова економіка, як складна система, реалізує свій конструктивний потенціал через механізми біфуркації і хаосу, що віддзеркалюють її системну нестійкість та непередбачуваність траєкторії майбутнього розвитку.

3. З позицій загальнометодологічних концептів нерівноважного глобального розвитку асиметрії є об'єктивно існуючим і багатоаспектним явищем, що відображає загострення внутрішніх протиріч і диспропорцій у світовій економіці і, водночас, виступає джерелом формування імпульсів для нового витка глобального розвитку. Як ядро нерівноважного розвитку, асиметрія має багаторівневу структуру і є багатовимірною системою теоретичного пояснення нерівноважного глобального розвитку, у вимірах якого асиметрії еволюціонують по спіралі (як за висхідною, так і за низхідною траєкторією), на кожному витку якої світова економіка проходить чотири зони розвитку дисипативних систем та їх структур: 1) найближчу зону прогресивного розвитку; 2) актуальну зону прогресивного розвитку; 3) найближчу зону регресивного розвитку; 4) актуальну зону регресивного розвитку.

4. Однією із зовнішніх форм прояву кількісно-вартісних і просторово-часових асиметрій глобального розвитку є глобальні фінансові дисбаланси, економічна природа яких відображає порушення дії об'єктивних економічних законів і кількісно-вартісних пропорцій у масштабах світової економіки, що виникають у процесі руху вартості між основними суб'єктами міжнародних обмінно-розподільчих і перерозподільчих відносин; як об'єктивно існуюча реальність – це явище, що виникає у випадку нееквівалентного міжнародного обміну товарами і послугами, порушення пропорцій розподілу доданої вартості, перерозподілу світових рентних доходів, заощаджень та інвестицій у світовій економіці; за змістом вони відображають порушення кількісно-вартісних пропорцій у сфері міжнародної торгівлі і міжнародного руху капіталу, що характеризуються незбалансованістю валютно-фінансових потоків за обсягами і наповненістю, їх різновекторною спря-

мованістю і асинхронністю у просторі і часі; основними формами їх прояву є: валютно-цінові диспаритети і платіжні дисбаланси; зовнішня заборгованість і незбалансована міжнародна ліквідність; дисбаланси у світових заощадженнях та інвестиціях; глобальні фіскальні розриви.

5. Загальнометодологічні підвалини дослідження асиметрій і дисбалансів глобального розвитку визначає логіка сучасних міжсистемних трансформацій, у результаті яких відбувається перехід від вертикально-ієрархічних і лінійно-детермінованих систем до формування багатополюсного геопростору, що розвиватиметься на принципах гетерогенізації та диференціації. Проведені розрахунки і первинна кластеризація на основі методу лінгвістичних змінних дозволили: виявити парадокс диссиметричності глобального простору, інтеграційні і глобалізаційні взаємозв'язки в якому вкладаються у концепт «концентричних кіл Аполлонія»; аргументувати ідею багатополюсного світу з «непостійною геометрією» і становлення глобальної економіки з хиткою рівновагою, дисипативними центрами якої є старі і нові гравітаційні центри. Це дало змогу емпірично підтвердити теоретичну постановку проблеми нерівноважного глобального розвитку в умовах надмірного і руйнуючого тиску глобальних дисбалансів.

6. Фінансові дисбаланси, як невід'ємна детермінанта нерівноважного розвитку сучасної світової економіки, кореспондують із гетерогенністю її структурної побудови. З огляду на передумови виникнення, механізм протікання та можливі ефекти, глобальні фінансові дисбаланси класифіковано на три покоління: 1) моделі першого покоління, що зумовлюються тимчасовою нерівновагою платіжних балансів окремих країн, яка виникає у результаті циклічного характеру розвитку їх національних економік, зумовлюючи розрив в обсягах залученого та інвестованого капіталу; 2) моделі другого покоління – так званий дисбаланс «заощадження – інвестиції» в умовах відкритої економіки, що зумовлений структурними асиметріями глобального розвитку і ринковими імперфекціями в країнах із низькими і середніми доходами; 3) моделі третього покоління, у яких глобальні фінансові дисбаланси мають більш глибинну обумовленість, зумовлену низкою фундаментальних причин: віртуалізацією вартісної основи грошей і вартісно-ці-

нових відносин на світовому ринку; деформацією сутності й функціонального призначення кредиту, який став одним із інструментів спекулятивного перерозподілу майбутніх доходів; деформацією сутності й функціонального призначення цінних паперів, які перетворилися на один із елементів спекулятивної біржової гри; девальвацією основних принципів оподаткування внаслідок масштабного застосування відпрацьованих у світовій практиці механізмів багаторазового нееквівалентного перерозподілу вартості через офшори, трансфертне ціноутворення, режими найбільшого сприяння для іноземних інвесторів; формуванням «споживацької» моделі економічного розвитку в умовах світової боргової економіки, що представлена вартістю, якої реально не існує.

7. Економічна фрагментарність і асиметричність глобального розвитку супроводжуються перманентним загостренням платіжних дисбалансів, підсилених структурним нагромадженням внутрішніх протиріч у розвитку світової валютної системи, яка не створила ефективного механізму забезпечення внутрішньої і зовнішньої збалансованості національних економік. Режим плаваючих валютних курсів неспроможний забезпечити вирівнювання глобальних дисбалансів, які з гострої форми переросли у стаціонарний стан стабільної нерівноваги. Невирішеною залишається проблема надлишкової доларової маси у світовій економіці і використання національної валюти (зокрема, долара США) у якості світової резервної валюти для управління глобальною ліквідністю. Таким чином, накопичені внутрішні протиріччя і структурні дисбаланси у світовій валютній системі генерують небезпеку перманентного провокування світової економічної кризи.

8. В умовах нестабільної зовнішньої кон'юнктури та глобальної економічної невизначеності закономірно зростають глобальні фіскальні розриви і дисбаланси, проте масштабність та інтенсивність прояву їх дистрибутивних ефектів у просторі і часі визначаються помітною асиметричністю. Динаміка глобальних фіскальних дисбалансів залежить від тривалості економічного зростання та ймовірності його припинення у відповідь на асиметричні шоки і визначається заходами макроекономічної політики та розширенням простору для її маневру, а також структурними характеристиками економіки кожної конкретної країни – рівнем її

відкритості, ступенем лібералізації фінансової сфери і динамікою змін у структурі потоків капіталу, нерівністю доходів.

9. Одним із основних чинників глобальної фінансової нестабільності залишається тривалий дисбаланс заощаджень та інвестицій у світовій економіці, а надто на фоні перманентного асиметричного нагромадження суверенних боргів у старих гравітаційних центрах. Проблема боргового тягара загострилася під впливом процесів фінансової глобалізації, зокрема: 1) виникнення гіпертрофованої асиметрії між фінансовим і реальним сектором глобальної економіки у результаті динамічного розвитку операцій з похідними фінансовими інструментами (у т.ч. кредитними деривативами); 2) змін інституційного характеру, що поглиблюють дисбаланс заощаджень та інвестицій і породжують проблему зростаючої нестабільності фінансових ринків; 3) існуючого розриву у рівні економічного розвитку старих і нових гравітаційних центрів, що призводить до загострення глобальних структурних дисбалансів і стає домінуючим чинником дестабілізації глобальної економіки. За таких умов акумуляція надмірного боргу створює ілюзію підвищення стандартів життя і, водночас, породжує значні системні ризики і дисбаланси, а надмірні боргові зобов'язання роблять економіку вразливою до криз довіри.

10. З аналізу симетрично-асиметричних ефектів глобальних фінансових дисбалансів випливає, що: 1) світова економіка має яскраво виражений рентний характер і саме ця обставина є ключовою детермінантою нерівноваги у світовій економіці; 2) домінуючою рисою сучасної світової економіки є формування глобальних ланцюгів доданої вартості, тому аналіз участі у них окремих країн змінює концептуальне розуміння глобальних фінансових дисбалансів та їх асиметричних ефектів; 3) сучасна світова економіка – це фінансова за своїм змістом і формами прояву економіка, а тому симетрично-асиметричний характер ефектів глобальних фінансових дисбалансів зумовлений порушенням її кількісно-вартісних пропорцій; 4) у глобальній фінансовій економіці не діють принципи еквівалентності і справедливості міжнародного обміну і перерозподілу, а спрацьовує принцип поляризації глобального суспільства.

11. Мультиплікативна дія асиметрій і фінансових дисбалансів вже вносить помітні корективи у переорієнтацію глобальних фінансових потоків між гравіта-

ційними центрами світової фінансової полярності. В умовах нерівноважного глобального розвитку відбувається структурно-інституційна реконфігурація геофінансового простору в розрізі таких ключових домінант: 1) просування національних валют нових гравітаційних центрів на роль резервних чи створення в рамках міждержавних об'єднань наднаціональних колективних валют у якості міжнародних розрахунково-платіжних засобів, інвестиційних і резервних ресурсів; 2) формування на базі нових гравітаційних центрів нових світових фінансових центрів регіонального і глобального значення, здатних концентрувати і перерозподіляти значні транскордонні потоки капіталу; 3) розширення масштабів експансії національних фінансових інститутів нових гравітаційних центрів (передусім суверенних інвестиційних фондів) на зовнішні ринки; 4) зміцнення позицій нових гравітаційних центрів у провідних міжнародних фінансових організаціях і форумах, що беруть безпосередню участь у розробці базових принципів функціонування світових ринків капіталу; 5) посилення регіональних фінансових механізмів, покликаних формувати нову міжнародну фінансову архітектуру і сприяти світовій фінансовій стабільності.

12. Загострення фінансових дисбалансів і поглиблення асиметрій глобального розвитку актуалізують проблему фінансової реструктуризації. Вони визначають не лише її стратегічні вектори у просторовому і часовому вимірах, а й глибину трансформацій у «функціональних зонах» геопростору, охоплюючи широкий спектр заходів за одним із таких сценаріїв: «фінансовий регіоналізм», «реструктуризований західний центризм», «фрагментарний протекціонізм», «трансформований мультилатералізм». В умовах руйнації вертикально-ієрархічних і лінійно детермінованих систем та гетерогенізації світової економіки найімовірнішим сценарієм розвитку геофінансового простору є його реструктуризація на засадах подвійної логіки – «фінансового регіоналізму» і «трансформованого мультилатералізму». У результаті утвориться геофінансовий простір інтегрованої конфігурації, що базуватиметься на принципах посилення глобального співробітництва, подвійної інтеграції (глобальної із превалюванням регіональної), гармонізації заходів із регулювання на глобальному рівні, лібералізації взаємовідносин у межах регіональних блоків.

13. Вибір інваріантів глобальної фінансової стабільності в умовах структурного нагромадження фінансових дисбалансів фокусується у площині реформування світової валютної системи. За умов децентралізації та гетерогенізації світової економіки й геофінансового простору малоімовірним є встановлення у якості такого інваріанта єдиної світової валюти чи повернення до золотовалютного стандарту й режиму жорстко фіксованих валютних курсів. Найімовірнішим сценарієм є пролонгований перехід до мультивалютної системи на основі великої кількості резервних валют. Економічним інваріантом глобальної фінансової стабільності в умовах цієї системи залишатимуться національні гроші, які користуватимуться довірою з боку інвесторів та кредиторів і в яких найбільшою мірою проводитимуться фінансові трансакції.

14. Одним із актуальних завдань в умовах нерівноважного розвитку є інституційна реструктуризація геофінансового простору, яка забезпечувала б його адаптивність до асиметрій і дисбалансів глобального розвитку. Йдеться про напрацювання сукупності регуляторних процедур і формування багаторівневої системи глобального «регуляторного поля», яка залучала б у процес геостратегічного координування наддержавні інститути, національні уряди, транснаціональні структури і громадянське суспільство для прийняття узгоджених управлінських рішень і досягнення спільних стратегічних цілей.

15. Структурне накопичення фінансових дисбалансів в Україні зумовлене системними детермінантами: 1) фундаментального характеру (пов'язані з асиметричністю глобального розвитку, структурними кризами і диспропорціями як у світовій, так і національній економіці); 2) кон'юнктурного характеру (пов'язані з рецесією у світовій економіці; колапсом світових фінансових ринків; падінням цін на світових товарних ринках, підсилені перманентним бюджетним дефіцитом і борговою кризою; негативним сальдо поточного рахунку платіжного балансу і нестабільністю курсу національної валюти; вразливістю банківського сектору до ризиків скорочення міжнародного фінансування; «провалами» фіскальної і монетарної політики; 3) стохастичного характеру (зумовлені волатильністю валютних курсів; колапсом цін на активи; ціновими нафтовими шоками, кредитними бума-

ми та кризами ліквідності; адаптивними інфляційними / девальваційними очікуваннями; асиметричністю інформації; політичною нестабільністю і соціальними заворушеннями; торгівельними і валютними війнами тощо).

16. Своєчасна адаптація економіки України до нерівноважного геофінансового простору має здійснюватися на основі стратегії адаптаційного синдрому, що передбачає формування методів, технологій та інструментів механізму адаптації економічної системи держави: від оперативної корекції стохастичних зовнішніх асиметричних шоків і внутрішніх дисбалансів – через тактичні механізми реструктуризації й адаптації до глобальних викликів і кон'юнктурних змін у геоекономічному просторі – до стратегічної реструктуризації економічної системи як реакції на фундаментальні протиріччя і глобальні міжсистемні трансформації.